



**NERSISIAN SCHOOL IN TBILISI AND ITS ROLE IN THE
EDUCATIONAL LIFE OF THE CAUCASUS
COLLECTION OF INTERNATIONAL CONFERENCE ARTICLES**

**«ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**



**NERSISYAN SCHOOL
200**

**ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER KHACHATUR ABOVYAN**

**«ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԿՅԱՆՔՈՒՄ» ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ (2024 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 17-18)
ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**NERSISYAN SCHOOL IN TBILISI AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL LIFE OF
THE CAUCASUS (2024 OCTOBER 17-18):
COLLECTION OF INTERNATIONAL CONFERENCE ARTICLES**

**ԵՐԵՎԱՆ / YEREVAN
2024**

ՀՏԴ 37(091)(082)

ԳՄԴ 74.03g43

Թ 643

Հրատարակվում է Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Պողոսյան Սամվել (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ) - **գլխավոր խմբագիր**

Անտոնյան Ալեքսեյ (ՌԴ, Եկատերինբուրգ, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, Ուրալի ֆեդերալ համալսարան)

Գալստյան Աշոտ (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան)

Գևորգյան Էդիկ (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ)

Դանիելյան Սուրեն (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ)

Դուլուխանյան Անիտա (Հայաստան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ)

Թովուցյան Աիդա (Հայաստան, Երևան, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ մանկավարժության ամբիոնի վարիչ)

Կովաչ Բալինտ (Հունգարիա, Բուդապեշտ, Պիտեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, պատմական գիտությունների թեկնածու, Հայագիտության ամբիոնի վարիչ)

Հովհաննիսյան Էդգար (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկան)

Չելաձե Գուրանդա (Վրաստան, Թբիլիսի, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, Կովկասի համալսարան)

Սրեփանյան Խաչատուր (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ համաշխարհային պատմության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ)

«Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը և նրա դերը Կովկասի կրթական կյանքում» միջազգային գիտաժողովի (2024 թ. հոկտեմբերի 17-18) նյութերի ժողովածու / Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան; Խմբ.՝ Ս. Պողոսյան.- Եր.: «Վահե Մկրտչյան» ԱԶ, 2024.- 336 էջ:

ՀՏԴ 37(091)(082)

ԳՄԴ 74.03g43

Թ 643

ISBN 978-9939-9191-3-3

© Ռեալ Պրինտ, 2024

UDC 37(091) (082)

Published by the decision of Scientific Council of the of faculty History and Social Sciences
Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan

Editorial board

Poghosyan Samvel (Armenia, Yerevan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Deputy Dean of faculty History and Social Sciences) - **editor-in-chief**

Antoshin Alexey (RF, Yekaterinburg, PhD in History, Professor, Ural Federal University)

Galstian Ashot (Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Dean of Faculty Philology)

Gevorgyan Edik (Armenia, Yerevan, PhD in History, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair History of Armenia)

Danielyan Suren (Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair of New and Modern Armenian Literature and its Teaching Methods)

Dolukhanyan Aelita (Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of the Science of the RA, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair of Ancient and Medieval Armenian Literature and its Teaching Methods)

Topuzyan Aida (Armenia, Yerevan, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair of Pedagogy)

Kovács Bálint (Hungary, Budapest, PhD, Peter Pazmany Catholic University, the Head of the Chair of Armenian Studies)

Hovhannisyan Edgar (Armenia, Yerevan, PhD in History, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Dean of Faculty History and Social Sciences)

Chelidze Guranda (Georgia, Tbilisi, PhD in History, Caucasus University, Professor)

Stepanyan Khachatur (Armenia, Yerevan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair World History and its Teaching Methods)

«Nersisyan School in Tbilisi and its Role in the Educational Life of the Caucasus» (2024 October 17-18): Collection of International Conference Articles / Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan; Edited by S. Poghosyan.- Yerevan: “Vahe Mkrtchyan” PE, 2024.- 336 p.

ISBN 978-9939-9191-3-3

© Real Print, 2024

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ամիրջանյան Հասմիկ (ՀՀ, Երևան, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ) - Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանի գործունեությունը 10
2. Անտոշին Ալեքսեյ (ՌԴ, Եկատերինբուրգ, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, Ուրալի ֆեդերալ համալսարան) - Ռուսական կայսրության պետական դումայի հայ պատգամավորները. հասարակական-քաղաքական պատկեր 21
3. Ասատրյան Կարեն (Հայաստան, Արմավիր մ., Արաքս գ., «Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազգագրական պալատի պատմության ազգային թանգարան») - Հայ կրթամշակութային կյանքը Թիֆլիսում XIX դարավերջից XX դարի կեսն ընկած ժամանակահատվածում՝ ըստ Հայոց ազգագրության թանգարանի նյութերի 32
4. Բաղդասարյան Քրիստինե (Բուդապեշտ, Հունգարիա, Պիտեր Պազմանի կաթոլիկ համալսարան, ասպիրանտ) - Ներսիսյան ճեմարանը «Խաթաբալա» լրագրի էջերում 43
5. Բոյաջյան Էմմա (Հայաստան, Երևան, Խ.Աբովյանի անվան պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի, պատմության բաժնի 3-րդ կուրսի ուսանող) - Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի երախտավոր շրջանավարտը. Աշխարհբեկ Քալանթար 51
6. Գևորգյան Էդիկ (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ), Վիրաթյան Վանիկ (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոն) - Ներսիսյան դպրոցի սաների ներդրումը Հայոց անկախ պետականաշինության գործում 64
7. Գրիգորյան Մայա (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հիմնարար գիտական գրադարանի տնօրեն, ՀՊՄՀ Թանգարանագիտության, գրադարանագիտության և մատենագիտության ամբիոնի դասախոս) - Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանի գործունեության առաջին շրջանը 75
8. Խաչատրյան Անուշ (ՀՊՄՀ հենակերպային վարժարանի հասարակագիտության ուսուցչուհի), Եփրիկյան Արմինե (պ.գ.թ., դոցենտ, ՀՊՄՀ, Հայոց պատմության ամբիոն) - Սարգիս Քամալյանի գործունեությունը և Ներսիսյան դպրոցը 90
9. Կվաչանտիրաձե Էկա (Վրաստան, Թբիլիսի, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, Կովկասի համալսարան) - Հայերի միգրացիան Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունում 97
10. Հովհաննիսյան Էդգար (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի դեկան) - Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շենքերն ու կրթական միջավայրը 103

11. Ղազարյան Ժենյա (Հունգարիա, Բուդապեշտ, Պիտեր Պազմանի անվան կաթոլիկ համալսարան, ասպիրանտ) - Երվանդ Լալայանի փոխհարաբերությունները Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտների հետ	121
12. Մինասյան Էդիկ (Հայաստան, Երևան, պատմական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի վարիչ) - Ներսիսյան դպրոցի հայագետ շրջանավարտները	127
13. Չելաձե Գուրանդա (Վրաստան, Թբիլիսի, պատմական գիությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, Կովկասի համալսարան) - Անցյալից մինչև ներկա՝ ավանդույթը շարունակվում է	155
14. Պողոսյան Սամվել (Հայաստան, Երևան, պատմական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ պատմության և հասարակագիության ֆակուլտետի դեկանի տեղակալ) - Ներսիսյան դպրոց. կրթական գերազանցության կենտրոն ստեղծելու նախաձեռնություն	160
15. Ջանելիձե Օթար (Վրաստան, Թբիլիսի, պատմական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Վրաստանի ազգային թանգարան) - Վրաստանի վրացի և հայ մշակույթի բարերարները (1801-1917 թթ.)	168
16. Սիրեկանյան Տիրուհի (Հայաստան, Երևան, ՀՊՄՀ, Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Աստղածոր գյուղի միջնակարգ դպրոցի պատմության ուսուցիչ) - Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի տպարանում տպագրված «Երախայրիք» գրքերը	179

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գալստյան Աշոտ (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ բանասիրական ֆակուլտետի դեկան) - Ներսիսյան դպրոցը Պ. Պողոսյանի «Հուշիկներում». լեզու և կառուցվածք	185
2. Դանիելեան Սուրեն (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ), Աբրահամեան Քնարիկ (Հայաստան, Երևան, բանասիրական գիությունների թեկնածու, դոցենտ) - Ներսիսեան դպրոցը գրողների նամակներում	191
3. Դուլխանյան Անիտա (Հայաստան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բանասիրական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ) - Ներսիսյան դպրոցը և հաջատուր Աբովյանը	201
4. Մովսիսյան Անահիդ (Հայաստան, Երևան, պատմական գիությունների թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ Հայ բանասիրության ֆակուլտետ, հայոց լեզվի ամբիոն) - Ներսիսյան դպրոցի թարգմանիչները	211
5. Ցալազովա Ջարիֆա (ՌԴ, Մոսկվա, հոգեբանական գիությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՌԳԱ Միկլուխո-Մակլայի անվան ազգագրության և մարդաբանության ինստիտուտ) - Օսական նարոյան էպոսը. դաստիարակության ավանդույթները և կրթության խնդիրները	222

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵԹՈԴԻԿԱ

1. Ավագյան Ինգա (ՀՀ Գյումրի, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարան՝ տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀԿ՝ գիտաշխատող, ՇՊՀ՝ դասախոս) – **Աշակերտների ներգրավումը Ալեքսանդրապոլում կազմակերպվող ծառատունկերին որպես կրթական գործընթացի բաղադրիչ ...**233
2. Բազեյան Կարինե (ՀՀ, Երևան, պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ավագ գիտաշխատող, ՀՊՄՀ թանգարանագիտության, գրադարանագիտության և մատենագիտության ամբիոնի դասախոս) – **Իգական սեռի մասնագիտական կրթության դրվածքը հայոց մեջ 19-րդ դ. վերջին-20-րդ դարասկզբին ...**242
3. Գրիգորյան Վարդիթեր (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, Հայաստանի ազգային արխիվ) – **Կրթական խնդիրներն ու քահանայական հարցը XIX դարի 90-ական թվականներին – XXդ. սկզբին ...**252
4. Եփրիկյան Արմինե (պ.գ.թ., դոցենտ, ՀՊՄՀ, Հայոց պատմության ամբիոն), Զանիկյան Սուսաննա (մ.գ.թ., դոցենտ, ՀՊՄՀ, Մանկավարժության ամբիոն), Վերանյան Աղավնի (ՀՊՄՀ, պատմության 4-րդ կուրսի ուսանողուհի) – **Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի դասավանդման մեթոդական համակարգը ...**261
5. Հարությունյան Ավետիս (Հայաստան, Երևան, պատմական գիտությունների թեկնածու, պրոֆեսոր, ՀՊՄՀ հայոց պատմության ամբիոն) – **Պատիժների տեսակները 19-րդ դարի արևելահայ և արևմտահայ ուսումնակրթական հաստատություններում ...**268
6. Հարությունյան Արմեն (Հայաստան, Երևան, մանկ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ, Բոյուտովի լեզվաբանական համալսարան, մանկավարժության և լեզուների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոն) – **Գեղարվեստական կրթության դրվածքը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում (19-րդ դար) ...**281
7. Հարությունյան Սուսաննա (Հայաստան, Երևան, Երևան քաղաքի պատմության թանգարան, Նոր պատմության բաժնի ղեկավար) – **Գավառական դպրոցից մինչև արական գիմնազիա ...**297
8. Հովհաննիսյան Արուսյակ (Հայաստան, Երևան, ՀՊՄՀ, Մանկավարժության ամբիոն, մ.գ.թ., պրոֆեսոր), Եգանյան Գայանե (Հայաստան, Երևան, ՀՊՄՀ, Մանկավարժության ամբիոն, մ.գ.թ., դոցենտ) – **Հայ մեկենասը և արևելահայ իրականությունը ...**307
9. Մուրադյան Ավաստ (Հայաստան, Երևան, ԵՊՀ համաշխարհային պատմության ամբիոնի մագիստրոս, «Մշակութային Հասարակություն» ՀԿ, լրագրող) – **Ցարական Ռուսաստանի կրթական բարեփոխումների մի քանի դրվագների շուրջ՝ Կովկասյան լեռնական ժողովուրդների շրջանում (19-20-րդ դարեր) ...**318
10. Մուրադյան Սոֆյա (Հայաստան, Երևան, Խ.Աթուլյանի անվան պատմության և հասարակագիտության ֆակուլտետի, պատմության բաժնի 3-րդ կուրսի ուսանող) – **Ներսիսյան դպրոցի երգեցողության երախտավոր ուսուցիչը՝ Խորեն Մուրադբեկյան ...**330

CONTENT HISTORY

1. Amirjanyan Hasmik (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Institute of History of NAS RA</i>) - The Activity of the Nersisyan Schools' Printing House	10
2. Antoshin Alexey (<i>RF, Yekaterinburg, PhD in History, Professor, Ural Federal University</i>) - Armenian Deputies of the State Duma of the Russian Empire: Socio-Political Image	21
3. Asatryan Karen (<i>Armenia, Armavir, National Museum of Armenian Ethnography and History of Liberal Struggle in Sardarapat</i>) - The Armenian Educational and Cultural life of Tiflis (XIX-XX centuries) by sources of Armenian Ethnography Museum	32
4. Baghdasaryan Cristine (<i>Hungary, Budapest, Peter Pazmany Catholic University, PhD student</i>) - Nersisyan Seminary on the pages of "Khatabala" newspaper	43
5. Boyajyan Emma (<i>Armenia, Yerevan, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, 3rd Year Undergraduate Student of History Department</i>) - The Grateful Graduate of Nersisyan School of Tiflis: Askharhbek Kalantar	51
6. Gevorgyan Edik (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair History of Armenia</i>), Virabyan Vanik (<i>Armenia, Yerevan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair History of Armenia</i>) - The Contribution of the Students of the Nersisyan School to the Establishment of the Armenian Statehood	64
7. Grigoryan Maya (<i>Armenia, Yerevan, PhD in Philology, Head of Basic Scientific Library of NAS RA, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of Museology, Library Studies and Bibliography</i>) - The first period of activity of Tiflis Nersisyan School printing house	75
8. Khachatryan Anush (<i>Armenia, Yerevan, Social Studies Teacher of the Base School of ASPU</i>), Yeprikyan Armine (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of History of Armenia</i>) - Sargis Kamalyan's activities and Nersisyan school	90
9. Kvachantiradze Eka (<i>Georgia, Tbilisi, PhD in History, Caucasus University, Professor</i>) - Migration of Armenians in the Democratic Republic of Georgia	97
10. Edgar Hovhannisyan (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Dean of Faculty History and Social Sciences</i>) - Buildings and Educational Environment of Nersisyan School of Tiflis	103
11. Ghazaryan Zhenya (<i>Hungary, Budapest, Peter Pazmany Catholic University, PhD student</i>) - Yervand Lalayan's relations with graduates of Nersisyan School	121
12. Minasyan Edik (<i>Armenia, Yerevan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Yerevan State University, Head of the Chair of Armenian History</i>) - Specialists in the Field of Armenian Studies: Graduates of Nersisyan School	127

13. **Chelidze Guranda** (*Georgia, Tbilisi, PhD in History, Caucasus University, Professor*) - **From the Past to the Present - The Tradition Continues** 155
14. **Poghosyan Samvel** (*Armenia, Yerevan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Deputy Dean of faculty History and Social Sciences*) - **Nersisyan School: Initiative to Create a Center of Educational Excellence** 160
15. **Janelidze Otar** (*Georgia, Tbilisi, Doctor of Historical Sciences, professor, National Museum of Georgia, Senior Researcher*) - **Georgian and Armenian philanthropists of culture from Georgia (1801-1917)** 168
16. **Sirekanyan Tiruhi** (*Armenia, Yerevan, PhD student, Chair History of Armenia of ASPU, History Teacher of the Secondary School of Astghadzor village, Gegharkunik*) - **"Yerakhayrik" Books Printed in the Printing House of Nersisyan Spiritual School of Tiflis** 179

PHILOLOGY, LITERATURE

1. **Galstian Ashot** (*Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Dean of Faculty Philology*) - **Nersisyan School in Proshyan's 'Memories': Language and Structure**185
 2. **Danielyan Suren** (*Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair of New and Modern Armenian Literature and its Teaching Methods*), **Abrahamyan Qnarik** (*Armenia, Yerevan, PhD in Philology, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan*) - **Nersisyan School in the Letters of the Writers**191
 3. **Dolukhanyan Aelita** (*Armenia, Yerevan, Doctor of Philological Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of the Science of the RA, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Head of Chair of Ancient and Medieval Armenian Literature and its Teaching Methods*) - **Nersisyan School and Khachatur Abovyan** 201
 4. **Movsisyan Anaida** (*Armenia, Yerevan, PhD in History, Associate Professor, Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology, Chair of Armenian Language*) - **Translators of Nersisyan School** 211
- Tsallagova Zarifa** (*RF, Moscow, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences*) - **Ossetian Nart Epic: Traditions of Upbringing and Problems of Education** 222

EDUCATION, PEDAGOGY, METHODOLOGY

1. **Avagyan Inga** (*Armenia, Gyumri, PhD in History, Head of 'Kumairi' Historical and Cultural Reserve-Museum, Researcher of Shirak Armenological Research Center of NAS RA, Lecturer of Shirak State University*) – **Involvement of Pupils in Alexandrapol's Organized Tree Planting as a Component of Educational Process**233

2. Bazeyan Karine (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Senior Researcher of Shirak Armenological Research Center of NAS RA, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of Museology, Library Studies and Bibliography</i>) - The Organization of Women's Vocational Education in Armenia in the Late 19th and Early 20th Centuries	242
3. Grigoryan Varditer (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, National Archive of Armenia</i>) – Educational Problems and the Priestly Question in the 90s of the XIX Century - Beginning of the XX Century	252
4. Yeprikyan Armine (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of History of Armenia</i>), Janikyan Susanna (<i>Armenia, Yerevan, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of Pedagogy</i>), Veranyan Aghavni (<i>Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, 4th Year Undergraduate Student of History Department</i>) - Teaching Methodical System of Nersisian School of Tiflis	261
5. Harutyunyan Avetis (<i>Armenia, Yerevan, PhD in History, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of History of Armenia</i>) - The Types of Punishments in the Eastern and Western Armenian Educational Institutions in the 19th Century	268
6. Harutyunyan Armen (<i>Armenia, Yerevan, PhD in Pedagogy, Associate Professor, Brusov State University, Chair of Pedagogy and Language Teaching Methodology</i>) - The Setting of Art Education at the Nersisyan School in Tiflis (19th Century)	281
7. Harutyunyan Susanna (<i>Armenia, Yerevan, Yerevan History Museum, Head of the Modern History Department</i>) - From Provincial School to Male Gymnasium	297
8. Hovhannisyan Arusyak, Eganyan Gayane (<i>Armenia, Yerevan, PhD in Pedagogy, Professor, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, Chair of Pedagogy</i>) - The Armenian philanthropist and the Eastern Armenian reality	307
9. Muradyan Almast (<i>Armenia, Yerevan, Yerevan State University, Master of the Chair of World History, "Cultural Society" NGO, journalist</i>) - About several episodes of educational reforms of Tsarist Russia among the mountain peoples of the Caucasus (19th-20th centuries)	318
10. Muradyan Sofya (<i>Armenia, Yerevan, Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan, 3rd Year Undergraduate Student of History Department</i>) - The Grateful Singing Teacher of Nersisyan School: Khoren Muradbekyan	330

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հասմիկ Ամիրջանյան

Ամփոփագիր

Հոգվածում ներկայացված է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանի գործունեությունը, ինչը հայկական մշակութային կյանքի մի կարևորագույն դրվագն է: Այսօր առավել ևս կարևոր է օտար վայրերում ստեղծված հայկական ազգային արժեքների (հատկապես ժամանակի ընթացքում տեղական հիմնարկությունների վերածված) գործունեության նորովի գնահատումն ու վերլուծությունը:

Չնայած այն բանին, որ ստեղծված տպարանը կարևոր էր Վրաստանի մշակութային կյանքում, քանի որ փաստորեն կովկասյան կառավարչության տպարանից հետո երկրորդ խոշոր տպարանն էր Թիֆլիսում, դրա գործունեությանը հայ պատմագիտության մեջ գրեթե լիարժեք և առանձին անդրադարձ չի կատարվել (ճշգրտման կարոտ է տպարանն Ամստերդամից Թիֆլիս տեղափոխման թվականը, տպագրված գրքերի քանակը, դրանց լույս ընծայման հերթականությունը, բացի գրքերից, տպագրական այլ գործունեություն ծավալելը և այլն):

Հոգվածի նպատակն է վերհանել տպարանի գործունեության չուսումնասիրված էջերը: Ուսումնասիրման կարոտ է տպարանի գործունեության հատկապես երկրորդ՝ 1840-ական թթ. հետո ընկած շրջանը: Ալ. Երիցյանն իր ուսումնասիրությունների ժամանակ դպրոցական դիվանում գտել է տպարանի միայն 1851 թ. գործերը:

Աշխատանքի մեթոդաբանական հետազոտության համար առաջնային նյութ են ծառայել Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող Ներսիսյան դպրոցի ֆոնդի (ֆ. N 2), նյութերը, որոնք լույս են սփռում տպարանի գործունեության բազմաթիվ չուսումնասիրված հարցերի վրա: Դրանցում ըստ որոշ տարիների ամսեամիս ներկայացված է տպագրատան գործունեությունը: Օգտվել ենք նաև որոշ հեղինակների գրքերից և հոդվածներից: Նշված նյութերի համադրման, համեմատման և վերլուծության մեթոդաբանությամբ փորձ է արվել վեր հանել դպրոցի տպարանի վերաբերյալ արժանահավատ և հետաքրքիր տեղեկություններ:

Բանալի բառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, տպարան, Թիֆլիս, մամուլ, տպագրաթուղթ, Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմ, Ներսես Աշտարակեցի:

Վրաստանի և Իմերեթի Հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցու (1814-1828) կողմից 1824 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված Ներսիսյան դպրոցը Կովկասի առաջին խոշոր ուսումնական հաստատությունն էր և առհասարակ ամբողջ Ռուսական կայսրության XIX դարի լավագույն դպրոցներից մեկը:

Դեռևս կառուցման ընթացքի մեջ գտնվող դպրոցը բարգավաճացնելու համար թեմական առաջնորդը մտադրվեց ստեղծել տպարան, որը նաև հանրավորություն կտար աշակերտությանն ապահովել դասագրքերով ու ուսումնական ձեռնարկներով, կտպագրեր ընթերցանության գրքեր ու մեթոդական գրականություն¹: Այդ նպատակով դպրոցի շենքի կառուցումը չավարտած, նա ձեռնամուխ եղավ դպրոցին կից տպարան ստեղծելու գործին:

Տպարանի կառուցման հարցում Ներսես Աշտարակեցուն օգնության է գալիս Վանից Թիֆլիս գաղթած առևտրական Գևորգ աղա Արծրունին: Նա 1817 թ. առևտրական գործերով հասնելով Ամստերդամ, ձեռք է բերում ժամանակին այնտեղ բացված, հետագայում անգործության մատնված հայկական տպարանի ծովված տառերը, հասցնում Թիֆլիս, նվիրաբերում տպարանին: Այդ մասին հիշատակություն կա 1826 թ տպարանում տպագրված Մ. Չամչյանի Քերականության մեջ²:

Ըստ Վ. Մաղալյանի, Գևորգ Արծրունին տպարանը Թիֆլիս է բերել 1817 կամ 1818 թ.³: Ալ. Երիցյանը գրում է, որ 1919 թվականից տպարանն արդեն բաց էր, բայց հայտնի չէ, թե մինչև 1823 թվականն ինչ է տպագրվել այնտեղ: Ըստ վերջինիս, կարելի է կարծել, որ այդ պահին տպարանը կամ վերջնականապես պատրաստ չէր, կամ տպագրության արժանի արժեքներ չկային⁴: Հայտնի է, որ մինչև 1819 թ. և դրանից հետո Աշտարակեցին հարստացրել է այն՝ համալրելով նոր սարքավորումներով ու տառերով այդ թվում՝ վրացերեն, պարսկերեն և լատիներեն: Կարելի է եզրակացնել, որ տպարանի՝ սարքավորումներով համալրման գործընթացն ընթացել է մինչև 1923 թ. և այդ ընթացքում տպագրվել են միայն փոքրածավալ արժեքներ: Ըստ Վ. Մաղալյանի, տպարանում սկզբնական շրջանում Աշտարակեցին տպագրել է Վրաստանի հայոց թեմին վերաբերող վիճակագրական տեղեկություններ և եկեղեցական-պաշտոնական փաստաթղթեր⁵:

Տպարանի գործունեության առաջին շրջանից (բացվելու օրվանից մինչև առաջին փակումը՝ 1830 թ.) սկսած՝ 1823 թ. լույս է տեսնում Թիֆլիսում հայերեն

¹ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում (XIX դար-XX դարի սկիզբ), էջ 164:

Նույնի՝ Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ), էջ 65:

² Տե՛ս Երիցեանց Ալ., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսյան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիս (1824-1899), հ. Ա, (1854-1850) Թիֆլիս, 1898, էջ 119-120:

³ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 165:

⁴ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 121:

⁵ Մաղալյան Վլ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 165:

առաջին գիրքը՝ «Խրատ բժշկության կալիքամարպ հիվանդության» խոլերա հիվանդության վերաբերյալ: Գրքի բովանդակության ընտրությունը պատահական չէր, քանի որ խոլերա հիվանդությունը 1816 թ. Հնդկաստանից տարածվում էր և դրա առաջն առնել չէր հաջողվում: Տպարանի առաջին արգասիքը, որը նաև ամբողջ Ռուսական տերությունում խոլերայի մասին առաջին տպագրությունն էր, մեծ ուրախությամբ ընդունվեց հայ մտավորականության կողմից ոչ միայն այն բանի համար, որ այն մեծապես օգտակար էր սարսափելի հիվանդության բնույթն իմանալու, այլև որ «նորաբաց տպարանից այնուհետև լոյս և գիտութիւն պիտի տարածուի տգէտ ժողովրդի ախտերը բուժելու»⁶:

Հաջորդ՝ 1824 թ տպագրվում է Ներսես Աշտարակեցու «Համառոտութիւն անցից Քրիստոսակերտ Մայր Աթոռոյ Հայոց Սրբոյ Էջմիածնի, տպագրեր յաղագս համազգային ծանօթութեանց» աշխատությունը, որը երկրորդ անգամ հրատարակվեց 1853 թ.⁷ նույն տպարանում: Գիրքը տեղեկություններ է պարունակում պարսկական բռնակալության վերաբերյալ և ըստ էության բողոք է դրա դեմ:

Ներսես Աշտարակեցու կարգադրությամբ ուսումնարանի տպարանն արդեն կազմել էր իր ծովարանը և ծուլում էր հայերեն և ռուսերեն տառեր, այնուհետև փորձում են ձեռք բերել նաև ֆրանսերեն տառատեսակներ, մանավանդ, որ ֆրանսերեն տառատեսակներով կարող են տպագրել նաև եվրոպական այլ լեզուներով⁸: Բացի ծովարանից, տպարանն ուներ իր վիմագրությունը, այն է՝ վիմագրական մամուլ՝ երեք քարե և մեկ արճճե տախտակներով, թեև հայտնի չէ, թե ինչ է տպել այն:

Շուտով Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ է նշանակվում Մոսկվայից Թիֆլիս տեղափոխված Հարություն Ալամդարյանը (1824-1830), որի օրոք տպարանում կարգ ու կանոն է հաստատվում: 1825 թ. տպագրվում են Հ. Ալամդարյանի «Հրահանգ Քրիստոնեական վարդապետութեան, ի վարձատրութիւն մանկանց Հայստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ» գիրքը, «Այբուբեն հայոց» «Սաղմոս», «Ներբողս նուագերգութեանց», «Այցելութիւն սգաւորաց», «Պարտաւորութիւն ծխատեր քահանայից» (վերջինը շուտ սպառվեց և 1828 թ. վերատպագրվեց⁹): 1825 թ. սկսվել¹⁰ և 1827 թ. ավարտվել է Մ. Չամչյանի «Համառոտ քերականութիւն Հայկազեան լեզուի» տպագրությունը¹¹:

⁶ Նույն տեղում, էջ 121-122:

⁷ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 122: Ըստ Վ. Մաղալյանի գիրքը երկրորդ անգամ հրատարակվել է 1858 թ.: Տե՛ս Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրատունը Վրաստանում, էջ 166:

⁸ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 128-129:

⁹ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 126:

¹⁰ Ըստ Վ. Մաղալյանի՝ 1826 թվականից

¹¹ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 122:

1826 թ. տպագրվել է ութ, 1827 թ.՝ վեց անուն գիրք և մինչև 1830 թ տպարանը լույս է ընծայել 30 անուն գիրք¹² մոտ 18000 տպաքանակով: Տպաքանակը եղել է հետևյալը. դասագրքերի համար՝ 2000 օրինակ, օրացույցների համար՝ 1200, մնացած հրատարակչություններ համար՝ 25-700 օրինակ¹³: Դրանց մեծ մասը բովանդակությամբ կրոնական, քերականական բնույթի էին՝ աղոթագիրք, օրացույց, նաև՝ հրահանգներ, ծանուցումներ և այլն:

Այդ ընթացքում՝ 1826-1828 թթ. ռուսական կառավարչության կողմից ամեն ջանք գործադրվում էր՝ դպրոցը փակելու համար: Ի վերջո 1828 թ. գեներալ Ի. Պասկևիչի մեքենայությունների հետևանքով Ներսես Աշտարակեցին աքսորվում է Քիշնև:

1829 թ. սեպտեմբերի 19-ին և Հոկտեմբերի 10-ի Ալամդարյանի կողմից Աշտարակեցուն գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ տպարանն իսպառ զուրկ է թղթից, թանաքից, զանազան պարագաներից, թեև նոր գործարան է ունեցել¹⁴:

1828 թ. մահանում է Գևորգ Արծրունին, իսկ Ալամդարյանը 1930 թ. աքսորվում է Հաղպատ: 1830 թ. դպրոցն ու տպարանը փակվում են, տպարանի իրերը լցվում են մի սենյակ, ժամանակի ընթացքում ծածկվելով փոշիով:

Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի նորանշանակ առաջնորդ Հովհաննես Կարբեցին (1829-1831) հայտարարում է, որ դպրոցն այսուհետև պետք է կոչվի «վարժարան էջմիածնի ի Տփլիս»¹⁵: Թիֆլիսի հայ երևելիներին ու բարձրաստիճան հոգևորականությանը նմանօրինակ որոշումը դուր չեկավ: Թիֆլիսի Սիմեոն արքեպիսկոպոս Բզնունյանն Աշտարակեցուն գրած 1931 թ. հունվարի 19-ին նամակում նշում է, որ տպարան ուզում են յուրացնել նորատիպ գրքերով հանդերձ¹⁶:

Ալեքսանդր Երիցյանը Կարբեցու վերաբերմունքը դեպի դպրոցը ներկայացնում է որպես դպրոցի ուսումնապատկան կալվածքները և տպարանը՝ անվաճառ մնացած տպված գրքերով գրավելու և յուրացնելու փորձ¹⁷:

Կարճ ժամանակ անց, Հովհաննես Ը Կարբեցու կաթողիկոսության օրոք (1831-1842 թթ.) Ներսիսյան դպրոցը վերաբացվում է «Ուսումնարան Հայոց» անունով, իսկ տպարանը մնում է փակ մեկ տասնամյակից ավելի¹⁸:

Աշտարակեցու բացակայության ընթացքում ուսումնարանի գործունեությունը կանոնակարգելու նպատակով Թիֆլիսի երևելի հայերի կողմից ստեղծվեց հատուկ կոմիտե: Սակայն կոմիտեի փորձերը՝ վերագործակցել

¹² Գրքերի ցանկը տե՛ս Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 126-127:

¹³ Մաղալյան Վլ., Հայկական տպագրատունը Վրաստանում, էջ 167:

¹⁴ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 193-197, 227:

¹⁵ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 240:

¹⁶ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 237:

¹⁷ Երիցյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 239:

¹⁸ Մաղալյան Վլ., Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում, էջ 69:

տպարանը, չհաջողվեց, և տպարանն ամբողջությամբ հանձնվեց զինվորական Երեմիա Արծրունուն (Գևորգ Արծրունու որդին), որն այն «տարաւ իւր տուն բանացնելու համար, թէև ոչ իսկ գործ դրեց»¹⁹:

1836 թ. Ռուսական կառավարությունը հրապարակեց պետության և Հայոց եկեղեցու հարաբերությունները կանոնակարգող «Պոլիժենիե» հայտնի փաստաթուղթը, որով Ներսիսյան դպրոցը 1837 թ. հուլիսի 1-ից վերաձվում է Վրաստանի հայոց թեմի հոգևոր Սեմինարիայի: Հատկանշական է, որ դրանից հետո, ի պատասխան 1838 թ. վիրահայոց թեմի նորահաստատ առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսը գրում է, որ տպարանը «...էլ չի գործում և ոչինչ օգուտ չէ տալիս Ուսումնարանին»²⁰:

Ներսես Աշտարակեցու գրության մեջ՝ 1838 թ. ապրիլի 23-ին Քիշնևից ներքին գործերի նախարար Դմիտրի Բլուդովին, կարդում ենք, որ տպարանն ունի պղնձյա գաղափարագրեր՝ Հայր և Մայր կոչվող, փայտյա և պղնձյա ծաղկագիր, ավելի սակավ քանակով՝ արճե ծագագիր և մի մամուլ, «իսկ մնացյալ հարուստ պարագայքն պատարստեալ են ես ինքս իմով ծախիւք»²¹: Այնուհետև Աշտարակեցին նշում է, որ ոմն մահտեսի Գասպար Բարսեղյան Չարովսճյանի հիշատակի համար ըստ վերջինի կտակի տպվել էր հազար հինգ հարյուր օրինակ «Քերականութիւն հայոց», որոնց վաճառքից կստացվեր ավելի քան հինգ հազար ռուբլի արծաթ, ինչը ուսումնարանի և տպարանի սեպականությունն էր լինելու: Սակայն հայտնի է, թե «...թէ յումմէ ում յանձնեցան, ուր մնացին այնոքիկ քերականութիւնք...»²²:

Կարապետ արքեպիսկոպոսը տպարանը վերաբացելու փորձ է անում, և երկար գրագրություններից հետո Սինոդը վերջապես թույլատրեց, որ 1841 թ. տպարանը վերաբացվի²³:

«Բանալով տասնմեկ տարի գոց մնացած տպարանի դռները,– գրում է Ալ. Երիցյանը,– գտան խառնիխառն և փոշիի մեջ ածած երեք փայտյա տպագրական մամուլ, երկու մեքենա վիմագրութեան, քանի մի հատ լիտօգրաֆիի քարեր, քանի մի հատ գործիքներ գրաշարութեան և տառ թափելու, հայոց, ռուսաց և վրաց թափեալ թերականտար տառեր, ռուսաց և գաղղիացոց մայր տառեր...»²⁴: Կարապետ արքեպիսկոպոսի հրահանգով նույն 1841 թ. ձեռք են բերվում նոր պարագաներ, տառեր, այդ թվում՝ պարսկական ու արաբական: Տպարանի

¹⁹ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 268:

²⁰ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 297-299:

²¹ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 332:

²² Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 332:

²³ Նույն տեղում, էջ 431-432:

²⁴ Նույն տեղում, 433:

կառավարիչ և գրադարանապետ է նշանակվում Ստեփան տեր Մանդինյանը (1841-1844):

Այդ ընթացքում, 1843 թ. Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրված Ներսես Աշտարակեցին կրկին իր հոգաժության տակ է առնում դպրոցն ու տպարանը: Սկզբնական շրջանում տպագրվում են հաշվեցուցակներ, այբբենարաններ, Ավետարան ատենի, 1843, 1844 և 1845 թվականների օրացույց և այլն:

Ըստ Վ. Մաղալյանի 1842-1843 թթ. տպագրվում է վեց անուն գիրք, այդ թվում՝ Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» աշխատության Ա հատորը (1842 թ.), «Ավետարան», Հովսեփ քահանա Օրբելու «Այբբենարան», Ռոստոմ Երզնկյանի «Համառոտութիւն պատմութեան հայոց» (1843), «Սաղմոս Դավթի», (1844), Ներսես Աշտարակեցու «Այցելութիւն սգաւորոց» (1847) գրքեր²⁵:

Ալ. Երզնկյանը գրում է, որ վերաբացված տպարանը 1842-1846 թթ. տպել է յոթ անուն գիրք. «Սաղմոս» (800 հատ), «Հավատով խոստովանիմ» աղոթքը (1600 հատ), «Ատենի Ավետարան» (800), «Այբբենարան» (1000), «Դասական պատմութիւն հայոց» (700), Սարգիս Զալալյանի ճանապարհորդությունը (800), 1843, 1844, 1845 և 1846 թվականների օրացույց (1000-ական օրինակ)²⁶: Ըստ Գ. Լևոնյանի 1842-1846 թթ. տպվել է վեց անուն գիրք²⁷:

Մինչև 1850-ական թթ. վերջը տպագրված գրքերի մեջ իրենց արժեքով առանձնանում են «Ինկվիզիցիայի պատմութիւնը» (1853 թ.), դպրոցի ուսուցիչներից Գաբրիել Երեցփոխյանցի «Ռուսերէն-հայերէն բառարանը» (1854 թ.), «Բաղդատութիւն պատմութեան Մովսէս Խորենացւոյ» գիրքը (1858 թ.), Սարգիս եպիսկոպոս Զալալյանի «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատության Բ հատորը (1858), Մատթեոս կաթողիկոսի «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ» աշխատությունը կրկնակի հրատարակությամբ (1860 թ.) և այլ գրքեր²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, վերաբացումից հետո տպարանում տպագրված արժեքավոր գրքերն իրենց քանակով զիջում են նախորդ ժամանակաշրջանին: Թեև 1857 թ. ընթացքում Ստեփանոս Մանդինյանի վերատեսչության օրոք ձեռք է բերվել կամ պատրաստվել է վրացական, ֆրանսիական նաև հայերեն և ռուսերեն տառեր, այդ թվում՝ ծաղկագիր և գլխագիր²⁹:

²⁵ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 168, նույնի՝ Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ) էջ 70::

²⁶ Երիցեանց Ա., էջ 433:

²⁷ Լևոնյան Գ., Հայ գիրք և տպագրության արվեստը Ե., 1958, էջ 223-224:

²⁸ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, նույնի՝ Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ), էջ 169:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 110, թ. 27:

Տպարանի երկրորդ գործակցման ընթացքի արժեքավոր գործունեությունն էր այն, որ կաթողիկոսը ձեռնարկում է նաև թերթերի ու ամսագրերի տպագրություն: 1846 և 1847 թթ. Ներսիսյան տպարանում տպվում էին ռուսահայ առաջին «Կովկաս» շաբաթաթերթ-լրագիրը (գրաբար), 1858-1886 թթ. «Մեղու Հայաստանի» թերթը (աշխարհաբար): Մյուս կարևոր իրադարձություն էր, որ 1858 թ. տպարանում առաջին անգամ տպագրվեց Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» վեպը՝ հեղինակի մահից տասը տարի անց³⁰, ինչը նշանակում է, որ Ներսիսյանականները եղան այդ արժեքավոր գրքի առաջին գնահատողները:

Պահպանվել է 1853 թ. տպարանի հունվարից մինչև դեկտեմբեր ընդգրկող արդյունքների ու ծախսերի մատյանը՝ «Արդեանց և ծախաց տպարանի ամի 1853», որից գաղափար ենք կազմում տպարանի մեկ տարվա կտրվածքով գործունեության վերաբերյալ: Մասնավորապես տեղեկանում ենք, որ նշված տարում տպարանն ամենաշատը տպագրել է անհատ անձանց, այդ թվում օտարազգի (հիմնականում վրացի) պատվերներ՝ հայտարարություններ, «պապիրուսի բլանկ կամ եռուլիկ», հարսանիքների, հոգեհանգիստների և այլ հրավիրատուների՝ «բիլետներ»³¹, ինչը վկայում է տպարանի ֆինանսական դժվարությունների մասին: Սկզբնաղբյուրը հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրել գրքերի տպագրության դժվար ընթացքը: Այսպես օրինակ, 1853 թ. ընթացքում ամսեամիս տպագրվել է Երեցփոխյանցի բառարանը, «Ինկվիզիցիայի պատմություն»-ը և «Գրքին կաթողիկոսի» (հավանաբար Մատթեոս կաթողիկոսի «Բարի մարդ և բարի քրիստոնեայ» գիրքը) գրքերը՝ հիմնականում ամսական մեկ, մեկուկես, երկու, երկուուկես թերթ տարողությամբ³²:

Զարմանալի է, որ ուսումնասիրողները տպված գրքերի ցանկում չեն ընդգրկել Տաղարանը, որն ի դեպ ամենամեծ քանակով տպված արգասիքներից է: Տպարանի գրագրություններում առկա է «Յաղագս նորագ տպագրութեան տաղարանայ» վերնագրով ամբողջական գործ, որն ընդգրկում է 1858-1862 թթ. տպագրված տաղարանների տպագրության քանակի, գնի, տպագրության ընթացքում ծագած խնդիրների, գրքերի տարածման ուղղությունների, առաքման դժվարությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ³³:

Նորակազմ Ատենի ժամագրքեր, խոհրդատետրեր ու տաղարաններ են վաճառվել ու բաժանվել Անանուր գյուղում, Թելավի հոգևորականներին, Ղազախի և Շամշադինի, Ելիզավետպոլի հոգևոր կառավարություններին,

³⁰ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, նույնի՝ Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում, էջ 169, Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Ե., 1975, էջ 60:

³¹ Հայտատանի Ազգային Արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 1, 2 շրջ., 3 շրջ., 4, 4 շրջ., 5, 6 շրջ., 7 շրջ.:

³² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 1, 2-2 շրջ., 3 շրջ., 5-5 շրջ., 6 շրջ., 7 շրջ.:

³³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 106, թթ. . 5-5 շրջ., 7, 12, 35:

Ղարաբաղի հայոց թեմին, Երևանի հայոց կանսիստորիային, Ալեքսանդրապոլի հոգևոր կառավարությանը և այլն³⁴: Չվաճառվածները բաժանվել են՝ գումարը տեղի հոգևոր կազմակերպությունների կողմից հատկացնելու պայմանով:

«Համառոտ հաշիվ տպագրատան հայոց հոգևոր դպրոցի վասն 1858 ամի» վավերագրի ուսումնասիրությունից եզրահանգում ենք, որ տպագրվել է «Մեղու Հայաստանի» թերթը, «Վերք Հայաստանի» գիրքը: Նվաճ թվականին տպագրվել են «Սխալանք վարդապետարանին» «Վիմագրավ գրոյ», 1859 թվականի օրացույց, «ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան», «Բաղդադութիւն Խորենացոյ», «Վեպք զուարճալի անցից գրոցն»³⁵: Յուրաքանչյուր տարի տպագրվել է օրացույց՝ հաջորդ տարվա համար: Դրանց պահանջարկը շատ էր և հեշտությամբ վաճառվում էր³⁶:

1858 թ. հոկտեմբերի 25-ի Հոգաբարձության հայտարարությունից տեղեկանում ենք, որ ռուսական կայսեր հրամանով պետք է կազմվի Կոնսստոնդիայի ծառայողական ցուցակ՝ հոգևորականների, ծնվածների, մահացածների, պսակվածների և այլն³⁷:

1860 թ. դրությամբ տպարանը կարողանում է տպագրաթուղթ ձեռք բերել, ինչի արդյունքում տպագրվում ու վաճառքի նպատակով Վրաստանի հայոց կոնսիստորիային է ուղարկվում «նորատիպ» տաղարան, իսկ Շամախի՝ «նորատիպ» խորհրդատետր, տաղարան, Ատենի ժամագիրք³⁸: Միաժամանակ շարունակվել են կենցաղային նշանակության տարբեր արգասիքների տպագրությունը:

1861-1868 թթ ընթացքում տպագրվել և տարբեր վայրեր է առաքվել մեծ քանակությամբ գրքեր, տպագրվել է Էջմիածնի թանգարանում գտնված, ինչպես նաև Մատենադաճանի ձեռագիր մատյանների ցուցակները³⁹:

Բացի վերևում նշվածից, տեղի կոնսիստորիայի, հոգևոր դպրոցի և հոգաբարձության համար տպագրվել են բլանկներ, հրավիրատոմսեր, մրցանակ աշակերտաց, աշակերտական ատեստատներ, ուսումնարանի ակտեր, չափաբերական մատյաններ (մինչև 600 թերթի հասնող) և այլն⁴⁰:

Տպարանին պատվերներ է տվել նաև Վրաստանի և Իմերեթի հայոց վիճակային կոնսիստորիան՝ բնակչության և ծառայողական ցուցակներ,

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թ. 5 շրջ., գ. 92, թ. 8-13, գ. 106, թթ. 12, 13, 14, 34, 35-36 շրջ.:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 110, թ. 24 շրջ.:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 2 շրջ., 5 շրջ., 6 շրջ., 8:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 110, թթ. 18, 20-20 շրջ.:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 186, թ. 16:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 201, թ. 30, գ. 243, թթ. 4-4 շրջ., 6, գ. 301, թ. 21, գ. 387, թ. 2-2 շրջ.:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 2 շրջ., 5, 7 շրջ., գ. 110, թ. 24 շրջ.:

կոնսիստորիայի համար «ծնելոց, մկրտելոց, մեռելոց, պսակելոց և արդեանց» չափաբերական մատյաններ կազմելու համար⁴¹:

Տպարանը ծառայել է նաև պետական կառույցներին: Հայտնի է, որ 1858 թ. հունվարին տպվել է 4000 թերթ, նոյեմբերին՝ 1300 դեկտեմբերին՝ 100 թերթ զանազան տեսակի տպածոներ՝ «Վասն գորողովոյ ուպրավենիի», հազար վրացերեն հայտարարություն՝ «Վասն ռեվիզի կոմիսայի», 12 հազար թերթ երկու տեսակի գործ՝ թուրքերեն ու ռուսերեն՝ «Վասն կազյոննի պալատի» 1118 թերթ՝ ինչ-որ դատարանի համար և այլն⁴²:

Չնայած տպարանն ունեցել է օտար տառերի կադապարներ, սակայն օտարալեռու տպվածքների չենք հանդիպել: Հավանաբար դրանք քանակով քիչ և հիմնականում օտարների կողմից պատվերներ են եղել: Ինչ վերաբերվում է թուրքերենով տպելուն, ապա արխիվային փաստաթղթում կարդում ենք, որ տպարանում որոշ ժամանակ աշխատել է թուրք գրաշար՝ Աստաբադը, որը երկու տեսակ թուրքերեն գիր է շարադրել⁴³:

Ստեփան Մանդինյանի և այլոց կազմած՝ տպարանի նյութերի ցուցակներում 1858-1864 թթ. դրությամբ ներառված են վրացերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, ռուսերեն տառատեսակներ⁴⁴:

Տպարանի գործունեության ոչ միայն ակտիվությունը, այլև հրատարակությունները մեծապես կախված էին Ներսիսյան դպրոցի կառավարիչների գործունեությունից, նրանց գաղափարախոսությունից: Հատկանշական է, որ դպրոցի՝ առաջադեմ տեսուչների կառավարման շրջանում առաջընթաց է ապրել նաև տպարանի գործունեությունը:

Այսպես օրինակ, դպրոցի ժամանակավոր տեսուչներ Հակոբ Կարենյանի, Միքայել Պատկանյանի և այնուհետև Պետրոս Շանշյանի եռյակ հոգաբարձության տասնամյա շրջանը (1851-1861) բնորոշվում է դպրոցի կյանքում շինարարական, տնտեսական, ուսումնական կյանքի զգալի բարելավմամբ: Նրանց կառավարման շրջանում, 1858 թ. ձուլվում են բազմատեսակ հայերեն տառանիշներ, վերանորոգվում են տպարանի սարքավորումները:

Մյուս կողմից, այդ ժամանակաշրջանն աչքի ընկավ հայ իրականության մեջ առաջացած հասարակական հոսանքների՝ առաջադեմ և պահպանողական գաղափարների սուր բախմամբ, ինչն, անշուշտ, իր կնիքը պետք է դնել դպրոցական-ուսումնական գործի վրա⁴⁵: Հայտնի է օրինակ գաղափարախոսական պայքարը, որը ծավալվեց նաև տպարանի շուրջ, Միքայել

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 2 շրջ., 5, 6 շրջ., 7 շրջ.:

⁴² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թ. 3 շրջ., 5 շրջ., 6 շրջ., 7 շրջ.:

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թ. 6:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 92, թթ. 56 շրջ, 61, գ. 104, թ. 30, գ. 276, թ. 12:

⁴⁵ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Ե., 1975, էջ 59-61:

Չամչյանի Քերականության տպագրության աղիթով: «Ասողներ կային, թե ի՞նչ հարկ կար օգտուել Վենետիկի Մխիթարեան վարդապետի չոր ու ցամաք աշխատութիւնից, քանի որ նորանից լալը կարելի էր յօրինել տալ երկրիս մէջ...»⁴⁶:

Այսպիսով, Չնայած տպարանի՝ ժամանակ առ ժամանակ բեղուն գործունեությանը, իր գոյության ընթացքում⁴⁷ այն գրեթե մշտապես ունեցել է դժվարություններ՝ հմուտ արհեստավորների, տպագրական թղթի, թանաքի պակաս, տառերը հաճախակի էին կոտրտվում և հարկ էր լինում դրանք վերածուլել և այլն⁴⁸: Ստեփան Մանդինյանցը դպրոցի հոգաբարձությանը տեղեկացնում է, որ եղած հայկական տառերը ջարդոտված են, մնացածներն էլ չեն բավականացնում լրագրերի տպագրման համար, փայտե մամուլը վնասում է տառերը, իսկ երկու չուգունե մամուլը բավարար չի, և հույս է հայտնում, որ հոգաբարձությունը կբարեհաճի նոր չուգունե մամուլ գնել⁴⁹:

Տպարանն ինքն էր հոգում վնասված իրերի վերանորոգումը, տպարանի ծախսերի թվում էին տպարանի գույքը՝ ապակյա լուսամուտներ, մոմի, օճաղի, ձեռքբերման, մշակների աշխատանքի դիմաց վճարման ծախսերը⁵⁰: Այդ ամենին գումարվում էին մյուս անհրաժեշտ ծախսեր՝ աշխատողների աշխատավարձ, փայտանյութ՝ տառ թափելու համար, մետաղի ջարդոն, տպագրությանն անհրաժեշտ այլ իրեր՝ մուր հալելու սեղան՝ իր պարագաներով և այլն⁵¹: Մեծ դժվարություն էր թուղթ ճարելը, որ բերվում էր հիմնականում Ռուսաստանից, երբեմն փոստով, մեծ վճարների դիմաց: Թղթի սղության պատճառով տպագրությունը շատ անգամ դադարում կամ ամիսներով հետաձգվում էր⁵²:

Այդ դժվարություններին երբեմն գումարվում էին կառավարիչների զեխծարարությունները:

Այսպիսով, չնայած դժվարություններին, ֆինանսական սուղ դրությանը, տպագրական համեմատաբար ցածր որակին, տպարանը պարբերաբար հրատարակում էր դասագրքեր, հոգևոր և աշխարհիկ գրականություն, ինչպես նաև՝ հասարակությանն անհրաժեշտ կենցաղային և պետական կառույցների ու հոգևոր կոնսիստորիայի պատվերներ, դրանով իսկ ծառայելով է տեղի հայ աշխարհիկ ու հոգևոր հասարակությանն ու պետական մարմիններին:

⁴⁶ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 122-123:

⁴⁷ Ըստ Վ. Մաղալյանի տպարանը գործել է գրեթե չորս տասնամյակ՝ մինչև 1860-ական թթ. սկիզբը, մեկ այլ աշխատանքում նա նշում է մինչև 1960-ական թթ. կեսերը: Տե՛ս Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 168, նույնի՝ Հայկական գրատպությունը թիֆլիսում, էջ 70: Գ. Գրիգորյանը գրում է, որ Ստեփանոս Նազարյանցի տեսչության տարիներին (1868-1871) տպարանն ապահովվում է անհրաժեշտ նոր նյութերով⁴⁷: Տե՛ս Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 69:

⁴⁸ Երիցյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 130:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 92, թթ. 52-52 շրջ.:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, թթ. 3, 7:

⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 110, թթ. 24 շրջ., 25, 27-27 շրջ.:

⁵² Մաղալյան Վ., նշվ. հոդ., էջ 167: Երիցյան, էջ 128:

Ներսիսյան տպարանի գոյությունն ինքնին մշակութային խոշոր երևույթ էր Անդրկովկասի հայության կյանքում, առաջատար տպագրության կենտրոն: Այն մեծ խթան հանդիսացավ Կովկասում հայ գրքի ու տպագրական արվեստի զարգացման գործում: Ներսիսյան դպրոցի տպարանով սկիզբ դրվեց Թիֆլիսի հայկական տպագրությանը:

THE ACTIVITY OF THE NERSISYAN SCHOOLS' PRINTING HOUSE

Amirjanyan Hasmik

The article presents the activities of the Nersisyan School's printing house in Tbilisi, which represents a significant chapter in Armenian cultural life. In its heyday, the printing house printed textbooks, spiritual books, calendars etc. Khachatur Abovyan's book "The Wound of Armenia" was published for the first time in the printing house in Tiflis. In addition to books, it was also released invitations, announcements etc.

Today, it is even more crucial to reassess and analyze the Armenian national values created in foreign lands, especially those that evolved into local institutions over time.

Despite the importance of the printing house in Georgia's cultural landscape—as it was the second major printing facility in Tbilisi after the one established by the Caucasian administration—there has been little comprehensive or focused discussion of its operations within Armenian historiography. There are several aspects that need clarification, such as the exact date of the printing house's relocation from Amsterdam to Tbilisi, the number of books published, their chronological order of release, and other printing activities beyond books.

The article aims to uncover the unexplored aspects of the printing house's activities, particularly during the second period following the 1840s. During his research, Al. Yeritsyan only identified works from the printing house dating to 1851.

For the methodological investigation, primary materials from the Nersisyan School's fund (F. N 2) stored in the Armenian National Archive served as key resources, shedding light on numerous unexplored questions regarding the printing house's operations. The activities of the printing house are documented month by month for certain years. The study also incorporates works and articles by various authors. Through the methodology of compiling, comparing, and analyzing these materials, an attempt has been made to extract reliable and intriguing information about the school's printing house.

Գրականության ցանկ

1. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Ե., 1975, էջ 60:
2. Երիցեանց Ա., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսյան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիս (1824-1899), հ. Ա, (1854-1850) Թիֆլիս, 1898, հրատ., Հոգաբարձութեան դպրոցի, 496 էջ:
3. Լևոնյան Գ., Հայ գիրը և տպագրության արվեստը Ե., 1958, 253:
4. Հայաստանի Ազգային Արխիվ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 36, 92, 104, 106, 110, 186, 243, 276, 387:
5. Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ), էջ 62-83:
6. Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում (XIX դար-XX դարի սկիզբ), էջ 160-174:

ARMENIAN DEPUTIES OF THE STATE DUMA OF THE RUSSIAN EMPIRE: SOCIO-POLITICAL IMAGE

Antoshin Alexey

Abstract. The purpose of this study is to analyze the socio-political profile of the Armenian deputies of the State Duma of the Russian Empire. The main methodological guidelines are based on the methods of new social history. The study widely uses statistical analysis methods. The study is based on the study of reference publications of the State Duma of the Russian Empire. The study identified the main social characteristics of the Armenian deputies of the State Duma: their social background, level of education, features of their career, participation in public activities. Particular attention was paid to their participation in political activities. The author comes to the conclusion that the specifics of the formation of Armenian deputies as individuals determined their political choice. As a result of the study, the author proves that the overwhelming majority of Armenian deputies belonged to the opposition factions of the State Duma. At the same time, the conclusion is justified that the degree of their political radicalism should not be exaggerated. Based on the analysis of historical sources, it is proven that the majority of Armenian deputies joined the liberal factions in the State Duma. The bulk of Armenians were members of the Duma faction of the Constitutional Democratic Party – the People's Freedom Party – the main liberal democratic political force in Russia.

Keywords: *Duma monarchy, State Duma of the Russian Empire, Armenian deputies, Constitutional Democratic Party, Dashnaksutyun.*

The Revolution of 1905-1907 left a noticeable mark on the political history of Russia. During it, the Manifesto of October 17, 1905 was adopted, which implied the establishment of a legislative institution - the State Duma. At the same time, the imperial Manifesto emphasized: "To establish as an immutable rule that no law could take effect without the approval of the State Duma and that those elected by the people were provided with the opportunity to effectively participate in overseeing the legality of the actions of the authorities appointed by us."⁵³

As is known, political reality turned out to be more complex than the project that was formulated in the Manifesto of October 17. The question of the existence of genuine parliamentarism in Russia is extremely controversial; most contemporaries and researchers ultimately came to the conclusion that it is inappropriate to talk about this model of relationships between the branches of power in relation to the Russian Empire of the early twentieth century. However, this circumstance does not mean that the State Duma of the early 20th century was an insignificant phenomenon that does not deserve deep analysis.

It became the first all-Russian legislative institution in history, the elections of deputies of which took place practically throughout the entire territory of the empire. As is known, there were changes in the electoral legislation, in accordance with the act of June 3, 1907, many territories were deprived of the right to elect deputies. Nevertheless, the significance of the State Duma of the Russian Empire was that it was the first to represent the emerging political elites of many peoples. It is no coincidence that it was the former deputies of the State Duma of different convocations who subsequently became prominent politicians in the new independent states that emerged after the collapse of the empire, which began as a result of the revolution of 1917. Therefore, the study of the socio-political appearance of the deputies of this legislative institution is of considerable scientific interest.

It was the State Duma of the Russian Empire that became the first significant all-Russian body in history, where Armenian deputies were also represented. As a result of a thorough study of the reference publications of the State Duma, we identified 14 deputies who were classified (and classified themselves) as Armenians. It should be noted that only five of them were elected by the population of the Erivan province. This, of course, is not accidental. This province (which included, according to the 1897 census, the Erivan, Alexandropol, Nakhichevan, Novobayazet, Surmalinsky, Sharuro-Daralagez, Echmiadzin districts) was by no means a place where the bulk of

⁵³ Pervy shturm [First assault]. Moscow: Molodaja gvardija, 1990, p. 456.

the Armenian intelligentsia was concentrated. The population of Erivan was only 29,033 people, Alexandropol – 32,018 people⁵⁴.

Therefore, it is quite natural that about two thirds of the Armenian deputies of the State Duma represented other regions of the Russian Empire. Among them are other regions of the Caucasus, such as Rostov-on-Don and Nakhichevan, the Kars region, and the Yelizavetpol province. However, ethnic Armenians were also elected to the State Duma from those administrative-territorial units of the empire that were quite far from the Armenian lands – from the Bessarabian, Tauride, and Astrakhan provinces.

Of course, two Armenian deputies, elected to the State Duma from Tiflis and the Tiflis province, stand apart. This circumstance is one of the symbols of the close cultural ties that existed between the Armenian and Georgian peoples in the Russian Empire. However, the scale and significance of these ties were much greater than it seems when considering the proportion of deputies from Tiflis in the total number of Armenian people's representatives. It should be noted that some other Armenian deputies of the Duma also grew up in Tiflis. Thus, I. N. Atabekov, elected to the Second State Duma from the Kars region, graduated from the 1st Tiflis Gymnasium. M. I. Papadzhanyan, elected to the Fourth State Duma from a single electoral district that united the Baku, Elizavetpol and Erivan provinces, also graduated from it.⁵⁵

The Armenian deputies of the State Duma were representatives of different generations of the national intelligentsia. The oldest were A. E. Demyanovich (born in 1856) and M. K. Murzayev (born in 1858), many were born in the 1860s. – Kh. I. Bagaturov (born in 1861), K. M. Ter-Petrosyan (born in 1863), S. I. Frangulov (born in 1864), S. Kh. Ter-Avetikyan (born in 1867), M. I. Papadzhanyan (born in 1869), L. F. Tumanyan (born in 1869)⁵⁶. Most of these people were formed as individuals in the atmosphere of the Great Reforms of Alexander II. This led to the fact that many representatives of this generation were characterized by a conviction in the expediency of a moderately liberal, reformist path of development. Among those who were formed in the context of the reforms of Alexander II, there were many local government figures who advocated comprehensive modernization and Europeanization of both the Russian Empire as a whole and the Armenian lands in particular.

However, others Armenian State Duma deputies belonged to a generation that was formed in different historical conditions. They were born in the 1870s: I. N. Atabekov (born in 1871), I. Ya. Saghatelian (born in 1871), A. G. Aivazov (born in 1873),

⁵⁴ Rossiya. Enciclopedicheskiy slovar [Russia. Encyclopedia]. Leningrad, 1991, p. 116. 128.

⁵⁵ Gosudarstvennaya Duma Rossijskoj imperii [State Duma of Russian Empire]. Vol. 1. 1906-1917. Moscow: ROSSPEN, 2006, p. 460.

⁵⁶ Ibidem, p. 36-675.

A. G. Zurabov (born in 1873), S. F. Tigranyan (born in 1875), M. S. Adzhemov (born in 1878)⁵⁷. These people grew up in the atmosphere of the so-called counter-reforms of Alexander III, which were associated with the suppression of the revolutionary and opposition movement, increased censorship, and limitation of the powers of local governments. Protest sentiments and a desire to decisively fight against trends associated with the restriction of individual freedom and human rights grew among the young people growing up in these years. This formed a completely different type of personality – a radical intellectual, a revolutionary, often ready to use any means to fight against the regime. This situation led to the fact that among the Armenian deputies of this group, people who were affiliated with the Socialist Revolutionaries or the Dashnaktsutyun party were quite noticeable.

The deputies of the State Duma did not belong to the lower classes of Armenian society. About half of them were from the nobility, one – A. E. Demyanovich – received hereditary nobility. Two more were representatives of the class of hereditary honorary citizens or merchants⁵⁸.

Only a few deputies belonged to the democratic strata of the population: I. Ya. Saghatelian was the son of a priest, S. Kh. Ter-Avetikyan and L. F. Tumanyan belonged to the peasants⁵⁹. In general, of course, the deputies were mainly representatives of the political and economic elite of Armenian society.

This circumstance played a role in the fact that these people were most often able to receive the best education at that time. For example, M. S. Adzhemov studied at the famous Lazarevsky Institute of Foreign Languages in Moscow (as is known, founded by Armenians), and eventually graduated with a first-degree diploma from the law faculty of Moscow University and was left in the criminal law department to prepare for a professorship. I. Ya. Saghatelian graduated from the same law faculty of Moscow University. The oldest university of the Russian Empire became the alma mater for a whole group of Armenian deputies of the State Duma. Thus, I. N. Atabekov was a graduate of its medical faculty, and K. M. Ter-Petrosyan – of the physics and mathematics faculty.

Armenian deputies were also graduates of other classical universities of the Russian Empire. For example, A. G. Aivazov graduated from the medical faculty of Kharkov University with a doctorate in medicine, S. F. Tigranyan – from the law faculty of St. Petersburg University, M. K. Murzaev and M. I. Papadzhanyan – graduates of the law faculty of Novorossiysk University.

⁵⁷ Ibidem, p. 13-632.

⁵⁸ Ibidem, p. 226.

⁵⁹ Ibidem, p. 566.

Some of the Armenian people's representatives graduated from foreign universities. Thus, A. E. Demyanovich was a graduate of the Vienna Polytechnic University. H. I. Bagaturov graduated from the Gogetem Agricultural Academy near Stuttgart (Germany).

Several other members of the State Duma who belonged to the Armenian people had a somewhat more modest education. Thus, S. Kh. Ter-Avetikyan graduated from the Teachers' Institute, S. I. Frangulov graduated from the Petropavlovsk School in Moscow. L. F. Tumanyants had a secondary education. A. G. Zurabov, who was expelled from the St. Petersburg Forestry Institute, stands apart among the Armenian deputies of the State Duma⁶⁰.

Thanks to their good education and solid social status, most Armenian deputies were able to make a successful career by the time they were elected to the State Duma. M. S. Adzhemov can be considered one of the most successful among them. As a doctor, he participated in the Russo-Japanese War, then was an attorney in Moscow (earning 6-7 thousand rubles a year), and was a trusted person of the famous oil industrialists Mantashevs. M. S. Adzhemov also had another business: he was the director of the Olonetskaya Railway Company. He was a very wealthy man; his house in Nakhichevan was valued at 15 thousand rubles in 1912⁶¹.

A number of Armenian deputies of the State Duma were local government officials in various provinces of the Russian Empire. Thus, A. E. Demyanovich was a member of the district zemstvo, an honorary justice of the peace, a well-known philanthropist, and a trustee of an agricultural school. M. K. Murzaev was a member of the provincial zemstvo council with a salary of 3 thousand rubles. M. I. Papadzhanyan was a member of the city council, chairman of the Baku committee of sworn attorneys. K. M. Ter-Petrosyan was a well-known public figure in the Armenian lands, the mayor of Alexandropol, and a court councilor. S. I. Frangulov was a member of the city council⁶².

It is noticeable that a number of Armenian deputies of the State Duma were engaged in private legal practice: in the Russian Empire, this was a fairly profitable business that brought in good income. In addition to M. S. Adzhemov and M. I. Papadzhanyan, who can generally be classified as the elite of practicing lawyers in the largest cities of the empire, one can also single out L. F. Tumanyants, who was a private attorney in Erivan⁶³.

⁶⁰ Ibidem, p. 13-675.

⁶¹ Ibidem, p. 13-14.

⁶² Ibidem, p. 675.

⁶³ Ibidem, p. 653.

Some of these people had significant real estate, the value of which the financial authorities of the Russian Empire estimated at large sums of money. Thus, A. E. Demyanovich was a large landowner, owned 6-7 thousand dessiatines of land, engaged in agriculture on his estate. M. K. Murzaev owned an orchard, which was estimated at 12 thousand rubles. S. I. Frangulov had 991 dessiatines of land. I. N. Atabekov was engaged in agriculture on his estate Nersis-Abad in the Erivan province. On his 517 dessiatines of land, he developed winemaking and cotton growing. Finally, I. Ya. Saghatelian owned a mill, which brought in about 3 thousand rubles in annual income.

However, there were also people of very modest means among the Armenian deputies. Thus, S. Kh. Ter-Avetikyan worked as a public teacher in the Elizavetpol province. S. F. Tigranyan was a teacher at the Echmiadzin Theological Seminary. A. G. Aivazov was a rural doctor in the village of Akulisy in the Erivan province, then - the head of the hospital in the small town of Akhaltsikhe⁶⁴. These were people belonging to the democratic strata of the population, which also influenced their political views.

By the time they were elected to the State Duma, some of the Armenians already had experience in opposition political activity, which ended for these people in various repressions. Thus, even in his student years, M.K. Murzaev was exiled, Kh.I. Bagaturov was sent administratively to the Orenburg province. The most famous revolutionaries among the Armenian deputies of the State Duma were A.G. Zurabov and I.Ya. Saghatelian. The first was arrested and exiled more than once for his affiliation with the Bolshevik faction of the RSDLP, and was a representative of the famous newspaper *Iskra*. The second was a former rector of a theological seminary, fired for an "unfavorable direction."⁶⁵

In general, it is noteworthy that the overwhelming majority of Armenian deputies belonged to opposition factions in the State Duma. Obviously, the situation of the Armenian people at the beginning of the 20th century, the conditions in which these people were formed as individuals, led to their political choice. At the same time, only four Armenian people's representatives were revolutionaries, adherents of the most radical methods of achieving political goals. Thus, A. G. Zurabov was a member of the Social Democratic faction of the Second Duma. As is known, the RSDLP advocated "the overthrow of the tsarist autocracy and its replacement with a democratic republic." The constitution of this republic, according to the Social Democrats, was to provide for "the autocracy of the people, i.e. the concentration of all supreme state power in the hands of the legislative assembly, composed of representatives of the people", civil and political liberties, "the right to self-determination for all nations that are part of

⁶⁴ Ibidem, p. 14.

⁶⁵ Ibidem, p. 566.

the state", "the replacement of the standing army with the universal armament of the people"⁶⁶, etc. It is quite obvious that putting forward such demands immediately put the Social Democratic faction, to which A. G. Zurabov belonged, in a state of constant conflict with the state power.

In fact, I. Ya. Saghatelian, S. Kh. Ter-Avetikyan and S. F. Tigranyan were in a similar position. All of them were prominent figures in the Dashnaksutyun party, and all of them, having become deputies of the Second State Duma, joined the Socialist Revolutionary faction in it. Thus, they fully supported the program of the Socialist Revolutionary Party, which envisaged the establishment of a democratic republic, the federalization of Russia, "complete and universal civil equality", "the destruction of the standing army and its replacement with a people's militia"⁶⁷. Of course, they had insoluble contradictions with the government of P. A. Stolypin, which were impossible to resolve within the framework of the existing political system.

However, the majority (eight out of fourteen) of the Armenian deputies in the State Duma of various convocations belonged to the faction of the Constitutional Democratic Party. This party (which also had a second name - the Party of People's Freedom, whose members were also called Cadets) occupied a special place in the party-political system of the Russian Empire. Its program, adopted at the founding congress in October 1905, was primarily aimed at defending civil rights and freedoms. It is characteristic that its very first point emphasized: "All Russian citizens, regardless of gender, religion, or nationality, are equal before the law." Obviously, this thesis on the equality of all citizens of the empire was important for many Armenian intellectuals. The points of the Cadet program on freedom of speech, press, assembly, unions, and personal inviolability were also significant for them. However, perhaps no less important was the fact that the first section of this program already contained a point on the possibility of cultural self-determination of various peoples of the Russian Empire, which implied "complete freedom to use various languages and dialects in public life, freedom to found and maintain educational institutions and all kinds of meetings, unions, and institutions aimed at preserving and developing the language, literature, and culture of each nationality,"⁶⁸ etc. Indicating that the Russian language should be the language of central institutions, the army and the navy, the Cadets also pointed out: "The use of local languages, along with the national language, in state and public institutions and educational institutions maintained at the expense of the state

⁶⁶ Mensheviki. Documenty i materialy [The Mensheviks. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 1996, p. 30-33.

⁶⁷ Partiya socialistov-revolucionerov. Documenty i materialy [The Party of socialists-revolutionaries. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 1996, p. 119-126.

⁶⁸ Pervy shturm [First assault]. Moscow: Molodaja gvardija, 1990, p. 466-472.

or local government bodies is regulated by general and local laws, and within them – by the institutions themselves. The population of each locality must be provided with primary and, if possible, further education in their native language.”⁶⁹

Obviously, it was precisely this special attention of the leaders of the Cadet Party to the national question, their desire to provide opportunities for the preservation and development of the cultures of the various peoples of the empire that attracted representatives of the Armenian intelligentsia. As already noted, many of these people were formed as individuals in the atmosphere of the Great Reforms of Alexander II, so the reformist spirit of the Constitutional Democratic Party program was close to them.

Of course, the first point of the third section of the party program was important to them, which stated: "Local self-government must be extended to the entire Russian state." The issue of the zemstvo in the Caucasus was very important; the political elite of the Yerevan province was also interested in the development of local government bodies. At the same time, the program of the Cadet Party emphasized: "Representation in local government bodies, brought closer to the population by establishing small self-governing units, must be based on universal, equal, direct and secret voting without distinction as to gender, religion or nationality.”⁷⁰ Other sections of the Cadet program provided for serious reform of the agrarian sphere, legislation on labor issues, the judicial system and other areas. These transformations were to lead to profound changes in Russian society and the state.

This character of the Cadet program, as well as its tactics, determined the fact that the famous historian V. V. Leontovich classified the Cadet Party as a radical political organization⁷¹. However, in our opinion, the position of V. V. Shelokhaev, who considers it the main party of Russian liberalism⁷², is more correct. He emphasizes the "reformist character of the liberal ideology" of the Cadets, the initial premise of whose program was the idea of "gradual reform (and not violent destruction) of the old political system.”⁷³ Obviously, all these factors attracted many representatives of the Armenian intelligentsia, determined the fact that they joined the faction of the Constitutional Democratic Party in the State Duma.

The ideology of the faction of the progressives, which was joined in the IV State Duma by the Armenian S. I. Frangulov, elected from the Astrakhan province, was also liberal in nature. This political group was formed on the basis of the previously existing

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Leontovich V. V., *Istoriya russkogo liberalizma* [The history of Russian liberalism]. Moscow: Russky put, 1995, p. 478.

⁷² Shelokhaev V. V., *Kadety – glavnaya partiya liberalnoy burjuazii v borbe s revolyutsiei 1905-1907 gg.* Moscow: Nauka, 1983.

⁷³ *Rossiskie liberaly: kadety i oktyabristy.* Moscow: ROSSPEN, 1996, p. 11.

Party of Democratic Reforms and the Party of Peaceful Renewal, occupying the position of the "liberal center" in the Russian party-political spectrum. Its members advocated for the expansion of the rights of popular representation, civil and political freedoms, personal inviolability, independence of local governments, etc. At the same time, they emphasized the need to "eliminate encroachments on the national characteristics, cultural identity, native language and religion of the peoples included in the empire."⁷⁴ It seems quite natural that some representatives of the intelligentsia, like S. I. Frangulov, joined this faction.

It is extremely indicative that out of 14 Armenian deputies of the State Duma, only one joined the right-wing political forces. This was A. E. Demyanovich, elected from the Bessarabian province. He was elected to the State Duma of all four convocations, initially joining the Party of Peaceful Renewal and the "Union of October 17". In the Third Duma, he became a member of the moderate right faction, which later transformed into the Russian nationalist faction. It was on the basis of the merger of the moderate right and the nationalists that the All-Russian National Union (VNS) emerged, which became the main support of the government of P. A. Stolypin. Its members defended the ideas of "the dominance of the Russian nationality within the Russian Empire", "strengthening the consciousness of Russian national unity", "strengthening Russian statehood on the principles of the autocratic power of the tsar"⁷⁵, etc. It is quite obvious that the majority of representatives of the Armenian national intelligentsia could not agree with such a political program. Apparently, Anton Kaetanovich Demyanovich, an Armenian of the Catholic faith who was brought up in Austria-Hungary, graduated from the Vienna Polytechnic Institute and owned the estate of Tsaregrad in the Soroka district of the Bessarabian province, as well as a corn and molasses factory in Odessa, due to the circumstances of his formation as a person and his subsequent fate, was too far removed from the sentiments that distinguished the majority of representatives of the Armenian intelligentsia. This was an exception to the rule, which diverged from the dominant trend – the generally oppositional sentiments of the Armenian deputies of the Russian parliament.

Within the walls of the State Duma, the Armenian deputies behaved differently. Some of them left a noticeable mark on the history of Russian parliamentarism. Such, for example, is M. S. Adzhemov – secretary of one of the departments of the Second Duma, rapporteur of the Commission on the inviolability of the person on the bill on

⁷⁴ Partii demokraticheskikh reform, Mirnogo obnovenija, progressistov. Dokumenty i materialy [Parties of Democratic Reforms, of Peaceful Renovation, of Progressists. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 2002, p. 284.

⁷⁵ Kotsubinsky D., Vserossiyskiy natsionalny sojuz. In Politicheskie partii Rossii. Enciklopedija. Moscow: ROSSPEN, 1996, p. 135.

the amendment of the Charter on military service. He spoke from the rostrum of the State Duma more than once, in particular, on the bill on the local court.

The participation of A. G. Zurabov in the work of the II State Duma acquired almost scandalous fame. Among the reasons that led to the dissolution of this convocation of the Russian parliament, the so-called "Zurabov incident" is often mentioned - a speech by A. G. Zurabov at a closed session of the Duma on April 16, 1907, in which he stated that the Russian army is strong only when suppressing a revolution speeches inside the country, but "will always suffer defeats in the East."⁷⁶ This remark by the Armenian deputy, of course, caused indignation among the deputies from the right-wing factions; he was deprived of the floor. It is characteristic that after the dissolution of the Duma, A. G. Zurabov was sentenced to 5 years of hard labor.

The fates of the Armenian deputies of the State Duma after the 1917 revolution were different. Thus, M. S. Adzhemov went to France, where he continued to engage in political activity. At the same time, he managed to sell the Mantashev oil fields in Baku to British companies, as a result of which he was a wealthy man in Europe.

The lives of some Armenian deputies were cut short soon after the Bolsheviks came to power. A. G. Zurabov, for example, was exiled by the Menshevik government of Georgia to Armenia, where he died of typhus. However, some former deputies of the State Duma accepted Soviet power. Thus, I. Ya. Saghatelian worked in the People's Commissariat of Agriculture of the Armenian SSR from 1921. S. Kh. Ter-Avetikyan modestly worked as a teacher in the Ganja region of Azerbaijan. However, the fates of the majority of Armenian deputies of the State Duma are still awaiting their researchers: almost nothing is known in Russia about how the lives of some of them developed after October 1917.

In general, it should be noted that the deputies of the State Duma represented a significant group of the Armenian national intelligentsia, part of the emerging political elite of Armenia. In our opinion, further research into the socio-political appearance of this group is of considerable scientific interest.

Bibliography

1. Gosudarstvennaya Duma Rossiskoi imperiii [State Dume of Russian Empire]. Vol. 1. 1906-1917. Moscow: ROSSPEN, 2006. 1016 p. [In Russ.]
2. Kotsubinsky D. Vserossisky narsionalny sojuz. In *Politicheskie partii Rossii. Enciklopedija*. Moscow: ROSSPEN, 1996. P. 135-137. [In Russ.]

⁷⁶ Gosudarstvennaya Duma Rossiskoi imperiii [State Dume of Russian Empire]. Vol. 1. 1906-1917. Moscow: ROSSPEN, 2006, p. 226.

3. Leontovich V. V. Istorija russkogo liberalisma [The history of Russian liberalism]. Moscow: Russky put, 1995. 550 p. [In Russ.]
4. Mensheviki. Documenty i materialy [The Mensheviks. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 1996. 408 p. [In Russ.]
5. Partija socialistov-revolucionerov. Documenty i materialy [The Party of socialists-revolutionaries. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 1996. 686 p. [In Russ.].
6. Partii demokraticheskikh reform, Mirnogo obnovenija, progressistov. Documenty i materialy [Parties of Democratic Reforms, of Peaceful Renovation, of Progressists. The documents and materials]. Moscow: ROSSPEN, 2002. 528 p. [In Russ.].
7. Pervy shturm [First assault]. Moscow: Molodaja gvardija, 1990. 652 p. [In Russ.].
8. Rossiskie liberaly: kadety i oktyabristy. Moscow: ROSSPEN, 1996. 304 p. [In Russ.].
9. Rossiya. Enciclopedicheskij slovar [Russia. Enciclopedia]. Leningrad, 1991. 922 p. [In Russ.].
10. Shelohaev V. V. Kadety – glavnaja partija liberalnoy burjuazii v borbe s revoliutsiei 1905-1907 gg. Moscow: Nauka, 1983. 326 p. [In Russ.].

Summary

The article is devoted to the prosopographical analysis of the personalities of the Armenian deputies of the State Duma of the Russian Empire (1906-1917). It is based on the materials of reference publications of the State Duma of the Russian Empire and other sources. 14 Armenian deputies of the State Duma were identified, representing the Tiflis, Erivan, Baku, Elizavetpol, Astrakhan provinces. They belonged to various political groups, but the deputies representing the opposition factions of the State Duma dominated among the Armenians, primarily the factions of the Constitutional Democratic Party and the Socialist Revolutionary Party. The majority of the Armenian deputies belonged to the intelligentsia. It is noteworthy that at least two Armenian deputies (A. G. Aivazov and A. G. Zurabov) represented the Tiflis province. Several other Armenian deputies grew up in Tiflis and were graduates of the 1st Tiflis Gymnasium. This circumstance testifies to the diverse Armenian-Georgian cultural ties, in the development of which the Nersisyan school played an important role. The article analyzes the fates of Armenian deputies of the State Duma. It is shown that some of them subsequently took an active part in the events of the 1917 revolution, were elected to the All-Russian Constituent Assembly, and became prominent figures in the Republic of Armenia. After the Bolshevization of Transcaucasia, some former deputies of the State Duma worked in Soviet institutions of the Armenian and Azerbaijan SSRs. It is proven that these people represented a significant group in the Armenian national

intelligentsia, left a mark on the history of Armenia, and contributed to the development of Armenian-Georgian cultural ties.

**ՀԱՅ ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ XIX
ԴԱՐԱՎԵՐՋԻՑ XX ԴԱՐԻ ԿԵՍՆ ԸՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾՈՒՄ՝ ԸՍՏ
ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ
Ասատրյան Կարեն**

Ներածություն

Հայ մշակույթի զարգացման բազմադարյա հարուստ պատմության հանգրվաններից մեկը Թիֆլիսն է, ուր XIX-XX դդ. ստեղծվում են հայ կերպարվեստի, գրականության, թատրոնի, գիտական և կրթական օջախներ՝ վրաց մայրաքաղաքը դարձնելով նոր ժամանակների արևելահայ մտավոր-ստեղծագործ կյանքի կենտրոն:

«Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան»-ի «Փ» և «Ֆ» ֆոնդերում պահպանվում են (այսուհետ՝ Հայոց ազգագրության թանգարան, ՀԱԹ) Թիֆլիսի հայ կրթական, մշակութային, ինչպես նաև տնտեսական կյանքին վերաբերող արխիվային վավերագրեր՝ լուսանկարներ, սևանկարներ, փաստաթղթեր, ձեռագրեր, գրքեր, որոնք խոսում կերպով ներկայացնում են այդ միջավայրն ու այն կերտող անհատականություններին:

Բանալի բառեր՝ Կրթամշակութային կյանք, Ներսիսյան դպրոց, շրջանավարտներ, Հովնանյան դպրոց, երգարվեստ, Լևոն Կարախան, «Թիֆլիսցոյ մտաւոր կեանքը»:

Մշակույթը և կրթական կյանքը. հիշողություններ մշակութային ժառանգությունից

Գրագիտությունը, գրատպությունը, կրթությունը և առհասարակ՝ կրթամշակութային կյանքը մշտապես կարևորվել է հայ ժողովրդի համար: 19-րդ դարում ինչպես արևմտահայության, այնպես էլ արևելահայության համար կենսական անհրաժեշտություն դարձած կրթական կյանքը և լուսավորությունը պիտի մտնեին հայ օջախներ և դառնային կենսակերպ:

19-20-րդ դդ. Թիֆլիսը կարևորագույն դեր է ունեցել վերը նշվածի ձևավորման և զարգացման գործում: Տվյալ ժամանակահատվածում իրադարձությունների և իրողությունների փոփոխություններին համընթաց՝ այն դարձավ հարթակ՝ հետագա ձևավորվող և զարգացող կրթամշակութային

միջավայրի համար: Այս ամենն իրագործելու մեջ չափազանց մեծ աշխատանք է իրականացրել հայ ամենանշանավոր կրթօջախներից մեկը՝ Ներսիսյան դպրոցը:

Դպրոցը հիմնադրվել է Ներսես Աշտարակեցու անխնա ջանքերի շնորհիվ⁷⁷. *Ներսիսեան Դպրոցը, իւր յայտուկ կազմակերպութեամբ, պաշտօնապէս բացուեց 1824 թուի դեկտեմբերի 1-ին*: Այս մասին չկան պաշտօնական թղթեր և ոչ բացման հանդէսի նկարագրութիւն: Կայ միայն Առ. Արարատեանի, Ներսիսեան Դպրոցի անդրանիկ ուսումնաւարտի այս վկայութիւնը. «*Ներսիսեան ուսումնարան բացաւ ձեռամբ Յարութիւն քահանայի Ալամդարեան ի դեկտեմբերի մէկ յամի 1824*»...⁷⁸:

Կրթարանի կազմակերպչական և բարեկարգության գործունեության վաստակը, անտարակույս, պատկանում է Հարություն Ալամդարյանին: Եվ ինչպես Ստ. Մալխասեանց է գրում իր «ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԴՊՐՈՑԻ ԵՕԹԱՆԱՍՈՒՆԵՒՀԻՆԳԱՄԵԱՅ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ (1824-1899)» աշխատության մեջ՝ «*Նրա տեսչութեան ժամանակը, որ տևեց 6 տարի, 1824-ի դեկտեմբերից մինչև 1830-ի օգոստոսի 1-ը, չնայելով զանազան պատահարներին՝ կազմում է Ներսիսեան Դպրոցի ամենին արդիւնաւոր շրջաններից մէկը և կոչուել է «Դար Ալամդարեանի»*»⁷⁹:

Ալամդարյանը Ներսեսի հավանությամբ կազմում է ծրագիր՝ աշակերտների և դպրոցական դասընթացի մասին: Դպրոց ընդունվում էին 8 տարեկանից⁸⁰ և կարող էին դպրոցում մնալ մինչև 18 տարեկանը: Ուսանելի առարկաներն էին՝ հայերենը, ռուսերենը և կամ ֆրանսերենը կամ պարսկերենը (ուրիշ լեզուները կամավոր). այս լեզուների քերականությունը. ապա ճարտասանություն, տրամաբանություն, գրականություն, քրիստոնեական վարդապետություն, աստվածաբանություն, թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, պատմություն, աշխարհագրություն, ֆիզիկա, նկարչություն: Ամսվա մեջ մեկ անգամ պետք է տեղի ունենային ժողովներ, խորհրդակցելու համար աշակերտների վարքի և ուսման մասին: Ըստ այսմ պետք է կազմվեին արձանագրություններ⁸¹:

⁷⁷ 1822 թուին փետրվարի 7-ին Ներսէսը, ներկայությամբ Երմօյով կուսակալի և խումն բազմութեան, հանդիսով կատարեց Ուսումնարանի հիմնօրինէքը, և այս առիթով փառաւոր ճաշ տուեց հիւրերին և բանտորներին: Ինքը Հիմնադիրը նշանակել է իւր յուշատետրում. «1822 փետրվարի 7, երեքշաբթ, ի տօնի Սրբոց Ղևոնդեանց քահանայիցն կատարեցաք զհանդէս հիմնարկութեանց»: շինութիւնն այնքան հոյակապ դուրս եկաւ, որ Թիֆլիսում միակն էր համարում փառաւորութեան կողմից և գրաւում էր թէ քաղաքացոց և թէ օտարերկրականների ուշադրութիւնը, և մինչև անգամ ռուսերէն տպուած աշխարհագրական մի քանի ձեռնարկների մէջ յիշուած է, թե Թիֆլիսում նշանաւոր է Ներսէսի կառուցած Դպրոցի հոյակապ շէնքը. Մալխասեանց Ս., Համառօտ պատմութիւն Ներսիսեան գոգեւոր դպրոցի եօթանասունեւիցամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 17, 18:

⁷⁸ Նույնը՝ էջ 19:

⁷⁹ Նույնը՝ էջ 21:

⁸⁰ «բարձրագոյն տարիք մտնող աշակերտների համար չէր որոշուած՝ «յաղագս չլինելոյ յազգի մերում դպրութեան»». Նույնը՝ էջ 21:

⁸¹ Նույնը՝ էջ 21, 22:

Ալամդարյանը կազմում է ավելի մանրամասն հրահանգ ուսուցիչների համար և դասերի բաժանման ցուցակ: Հրահանգի մեջ նկատվում են արդեն դպրոցավայել, մարդասիրական, սկզբունքներ: Ուսուցիչը պարտավոր էր իր բարձր և վարքով օրինակ տալ աշակերտին, պետք է սիրեր նրանց իբրև հայր, ամենևին խտրություն չդնելով հարուստի և աղքատի մեջ, *«որովհետև որ մի անգամ մտանք ընդ սեամո Դպրոցիս՝Դպրոցիս որդեգրի»*⁸²: Ուսուցչին արգելվում էր կաշառք վերցնել, նվերով կուրացած աշակերտին ընդառաջել, կամ հակառակը՝ նվեր չստանալով արտաքսել: Արգելվում էր անիծելը և հայոյելը: Ծեծը նույնպես արգելվում էր երրորդ (բարձր) դասարանի համար. այստեղ հանցանքի դեպքում թույլ էր տրվում «մի քանի ժամ» ծունգ չոգեցնել, կամ երեսին մուր քսել, կամ ճաշից զրկել: Փոքր դասարաններում թույլ էր տրվում թեթև ծեծ (քանոնով ձեռքին խփել), բայց խորհուրդ էր տրվում, որ ուսուցիչն ինքը խուսափեր դահճությունից և պատիժը իրականացներ այլ աշակերտի միջոցով՝ հրամայելով 2-3 անգամ խփել հանցավորի ձեռքին⁸³:

Ներսիսյան դպրոցն իր գոյության հարյուր տարվա ընթացքում տվել է շուրջ 2000 շրջանավարտ, որոնցից մի քանիսին մենք տեսնում ենք Հայոց ազգագրության թանգարանի «Ֆ» ֆոնդում պահպանվող 6030/1-4 համարանիշերով լուսանկարներում, որոնք ձևավորված են շրջանավարտներին ներկայացնող լուսանկերներին՝ «Виньетка» բնորոշ կերպով: Բոլոր չորսում գլխադիր աջ կամ ձախ հատվածում Ներսես Աշտարակեցու դիմապատկերն է, դպրոցի անվանումը (երկուսում՝ հապավումով) և ուսումնական տարեթեվը:

ՀԱՊԹ 6030/3 լուսանկարը ներկայացնում է Ներսիսյան դպրոցի 1907-1908թթ. շրջանավարտներին և ուսուցիչներին՝ Ա. Ահարոնեան, Ստ. Լիսիցեան, Ստ., Մալխասիան, Լ. Շանթ, Մ. Մայեան, Ա. Արեղեան, Լ. Բաբայեան, Իս. Յարութինեան, Ստ. Քափանակեան, Յ. Զոհրաբեան, Փ. Շամչինեան, Ս. Տէր Սահակեան, Զիլինգարեան Իս., Մայիլեան Մ., Գոլանչեան Մ., Շահվերդեան Ա., Գուլօեան Իս., Կարապետեան Ա., Պետրոսեան Ա., Մկրտչեան Յ., Նազարեան Հ., Դարբինեան Մ., Տէր Աւետիսեան Ա., Մանուկեան Ե., Տէր Անանեանց, Ա., Կաչապետեան Գ., Ամիրջանեան Տ., Խանզադեան Հ., Խալաթեան Իս., Երկանեան Ս., Մարգարեան Հ., Մ. Ասիլեան, Գ. Միրզայեան, Երամեան Ան., Գ. Միրադեան, Նազարեթեան Ա., Տէր Խաչատրեան Ս., Սողոմոնեան Վ., Շահվերդեան Արամ⁸⁴, Փանոսեան, Յ., Թումանեան Ս., Գ. Խաթակ, Վարդանեան Վ., Մեսեան Զ., Տէր Աւետիսեան Կ., Թորոսեան Թ., Տօնիեան Ա., Արտոյեան Ե., Թոսչեան Յ.,

⁸² Նույնը՝ էջ 22:

⁸³ Նույնը՝ էջ 22, 23:

⁸⁴

https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D6%80%D5%A1%D5%B4_%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%A4%D5%B5%D5%A1%D5%B6

Յարութինեան Յ., Մսիրաթեան՞, Ղոթուշեան Լ.*: Վերին աջ հատվածում Ն. Աշտարակեցու դիմանկարն է, որի երկու կողմում գիտությունը և կրթությունը խորհրդանշող գրենական պիտույքներ են պատկերված՝ գրքեր, թանաքի գրիչ, գլորուս, ներկապնակ, վրձիններ և այլն: Լուսանկարի ստորին հատվածում՝ կենտրոնում դպրոցի շենքն է պատկերված, աջ ու ձախ կողմերում՝ սաների հանգստի և գործնական պարապմունքի երկու նկար է ներկայացված: Դիմապատկերները եզերված են բուսանախշ զարդագուտով, ստորին աջ անկյունում լուսանկարչի ինքնագիրն է՝ «Լ.Է.Գ. Մուշեղեան»:

ՀԱՊԹ 6030/4 լուսանկարում դպրոցի 1910թ. շրջանավարտներն են և ուսուցչական անձնակազմը՝ Վարդանեան, Դ. Բանանեան, Ռ. Մամաջանյան, Ա. Շահսուրեան⁸⁵, Մ. Տեր-Վարդանեան, Ա. Սահուլժան, Ա. Բժշկեան, Ռ. Շաքարեան, Զ. Միրանեան, Բ. Ղարազեօզյան, Բ. Բարխուդարեան, Յ. Տեր-Իսրայելեան, Յ. Մելքումյան, Ա. Թումանեան: Լուսանկարն ունի թեմատիկ հետաքրքիր ձևավորում. այստեղ զարմանալիորեն ներկայացված չեն գիտությունը, կրթությունը և դպրությունը խորհրդանշող պատկերներ: Անձանց դիմանկարներից ձախ տեսնում ենք արհեստավորի՝ դարբնի կերպար, ով կանգնած է զնդանի առջև, ձեռքերում կոան-մուրճը: Անկյունում պատկերված է լծված զույգ եզների կողքին (ենթադրաբար վար անող) կանգնած երիտասարդ տղամարդ: Հետաքրքիր վերաբերմունք է ցուցաբերել լուսանկարիչը, որն անշուշտ, պիտի պայմանավորված լիներ նաև դպրոցի համաձայնությամբ: Ակնհայտ է, որ դպրոցը գնահատում ու քաջալերում է հայոց տնտեսական կյանքում մեջ մեծ կարևորություն ունեցող արհեստներից մեկը՝ դարբնությունը և ժամանակի ամենախոշոր տնտեսաձևը՝ գյուղատնտեսությունը: Այստեղ կարող է կոդավորված լինել նաև գիտությամբ և կրթությամբ արհեստը՝ դարբնությունը և գյուղատնտեսությունը զարգացնելու միտումը:

Ներսիսյան դպրոցի 1911 և 1912թթ. շրջանավարտներին տեսնում ենք համապատասխանաբար ՀԱՊԹ՝ 6030/1 և 6030/2 լուսանկարներում: Երկուսում էլ անձանց անունները ներկայացված չեն: Լուսանկարներն ունեն ավելի պարզ ձևավորում: ՀԱՊԹ՝ 6030/1 ուսուցիչները հանդես են գալիս որպես նավավար-թիավարներ, ովքեր ափ են տանում իրենց աշակերտներին: Մյուս լուսանկարում

* Անվանումները կարող են հանդիսանալ ինչպես սկզբնաղբյուր այս թեմատիկայով խորը ուսումնասիրություն կատարող հետազոտողների համար, այնպես էլ հնարավորություն կընձեռնեն համալրելու Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտներից ցանկը՝ այդ թվում էլեկտրոնային գրականություն (ինչու ոչ՝ նաև Վիկիպեդիա էլեկտրոնային հարթակում):

⁸⁵

https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%AC%D5%A5%D6%84%D5%BD%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D6%80_%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%BE%D5%A1%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6

դիմապատկերներից ներքև սեղան է պատկերված՝ վրան՝ մի քանի գիրք, թանաքի գրիչ և մի գլոբուս՝ սեղանի կողքին:

Անչափ մեծ է Ներսիսյան դպրոցի դերը հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման, գրական լեզվի մշակման, հասարակական մտքի զարգացման բնագավառներում: Այն կրթել է անյախսի կարկառուն դեմքերի, ինչպիսիք են՝ Խ. Աբովյանը, Ս. Նազարյանը, Պ. Պողոջանը, Ղ. Աղայանը, Հ. Թումանյանը, Ե. Լալայանը, Դ. Դեմիրճյանը և այլոք:

Ներսիսյան և Հովնանյան դպրոցների աշակերտ-աշակերտուհիների ենք տեսնում ՀԱՊԹ 7744/132 ապակե սևանկարում՝ կատարված Արտաշես Վրույրի կողմից 1916թ.-ին, Դժվար է ստույգ նշել, թե որտեղ կամ ովքեր են պատկերված նկարում:

Արտաշես Վրույրի «Անիում» աշխատության մեջ նա հիշատակում է Միքայել Մազմանյանի հետ հանդիպումը՝ ով Ներսիսյան դպրոցի իր դասընկերներից էր: Նշվում է նաև, 1914թ.-ին Մազմանյանի և Ներսիսյան դպրոցի մի խումբ աշակերտների հետ երկօրյա շրջագայություն է ունեցել Անիում: Եվ չնայած այն հանգամանքին, որ Արտաշեսն ուսումը Ներսիսյան դպրոցում կիսատ էր թողել և գործունեությունը շարունակել որպես լուսանկարիչ, սակայն դպրոցի հետ պահպանել է կապը, և ինչ-որ մի միջոցառման շրջանակում էլ լուսանկարել երկու դպրոցների աշակերտներին:

Թիֆլիսի կրթական կյանքի գործում մեծ ներդրում է ունեցել Մարիամյան-Հովնանյան օրիորդաց միջնակարգ դպրոցը: ՀԱՊԹ 6525/67 և ՀԱՊԹ 6525/34 սևանկարները ներկայացնում են դպրոցը 1920-ական թթ.-ներին: Առաջինում դպրոցի շենքը ներկայացված է ճակատային կողմից: Կառույցը երկու կողմից շրջափակված է բնակելի շենքերով: Շենքերից երկուսն ունեն բաց, սյունաշարով պատշգամբներ: Շենքի ետնամասից երևում է Ստեփանոս վանքը: Երկրորդ պատկերը արված է Բեբույան փողոցից՝ դպրոցի դիմացի մայթից: Մոտ պլանից արված սևանկարում երևում է քարակերտ շենքի սյունաշար ճակատամասը՝ կամարակապ պատուհաններով:

Դպրոցը բացվել է Թիֆլիսի հայտնի հարուստ, իսկական պետական խորհրդական Հովհաննես (Իվան) Ստեփանի Անանյանը (Անանով), իր կնոջ՝ Մարիամի կամքը կատարելով: 1876թ.-ի հուլիսի 15-ին Անանյանը նամակով դիմում է ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ հայտնելով որ ցանկություն ունի Բեբույան փողոցում գտնվող իր տունը նվիրել հայոց կուսաստան Ս. Ստեփանոս վանքին՝ այնտեղ հայ աղջիկների համար դպրոց բացելու նպատակով: Կաթողիկոսն էլ իր հերթին դիմել է ռուսաց կայսրին, ստանալու թույլտվություն կրթարանի հիմնան համար: 1877թ.-ի ապրիլի 18-ին ստանալով բարձրագույն

թույլտվությունը, ձեռնամուխ են լինում ծրագրի կատարմանը: Դպրոցը բացվում է նույն տարվա նոյեմբերի 18-ին⁸⁶:

Իր գոյության ընթացքում, դպրոցը հասցրել է կրթել հարյուրավոր աշակերտուհիներ, տվել է գիտության բազմաթիվ թեկնածուներ, դոցենտներ, բժիշկներ, իրավաբաններ, արվեստի վաստակավոր գործիչներ, գրողներ և այլն: Դպրոցի սանուհիներից են եղել դոկտոր-պրոֆեսոր Արեգնազ Մելքումյանը (Մոսկվա), Աշխեն Հարությունյանը⁸⁷, Սառա Դավթյանը⁸⁸ և այլք:

Թիֆլիսը հայտնի էր նաև իր հայկական ոչ նյութական մշակույթով՝ մասնավորապես երգարվեստով: Երգ-երաժշտությունը այն բնագավառներից էին, որտեղ հայերի ներդրումը եղել է անբեկանելի: Երգարվեստում իր պատվավոր տեղն է զբաղեցնում քամանչահար Լևոն Արտեմի Կարախանը⁸⁹ (Կարախանյան), ում «Թիֆլիսյան էսքիզներ» ստեղծագործության նոտային ձեռագրերի մի քանի էջեր են պահպանվում ՀԱԹ-ի «Փ» ֆոնդում՝ ՀԱՊԹ՝ 8098/272, 8098/268 (1937թ.) և 8098/259:

Լևոն Կարախանն իր վիրտուոզ կատարումներով հայտնի է եղել ինչպես խորհրդային երկրներում, այնպես էլ այդ սահմաններից դուրս: Շարունակական շրջագայությունները և հյուրախաղերը հնարավորություն են ընձեռնել հայ երգարվեստը ներակայացնելուց զատ լուսաբանել և հանրահռչակել այն⁹⁰: Եվ ինչպես Զախարի Պալիաշվիլին⁹¹ է ասել՝ «Քամանչահար Կարախանը մեկն է այն տաղանդավոր երաժիշտներից, ով նվագել է քամանչայի վրա: Նրա արևելյան

⁸⁶ Խուրդյան Ս., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին (ժամանակագրությունը՝ հավելյալ մանրամասներով), Երևան, 1987, էջ 576, 577:

⁸⁷ Խոյան Ա., Ինճիճյան Ա. և այլք, Հիշարժան տարեթվեր, Երևան, 1977, էջ 71:

⁸⁸ Հայ հոգեբույժ, բժշկական գիտությունների դոկտոր (1964թ.), պրոֆեսոր (1966թ.), ՀԽՍՀ վաստակավոր բժիշկ (1961թ.), ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ (1974թ.). Աբալյան – Ղուշյան, Ով ով է. Հայեր, Հ.1, Երևան, 2005, էջ 336, 337:

⁸⁹ ՀԽՍՀ վաստ. արտիստ (1967): 1920-ին կազմակերպել է Վրաստանի ժող. գործիքների պետ. անսամբլը, 1921-ին եղել Թիֆլիսի արևելյան երաժիշտների կոմիտեի նախագահը: 1930-31-ին Իրանում ուսումնասիրել է մուղամի արվ-ը և հանդես եկել համերգներով: 1931-34-ին՝ Բաքվի (միաժամանակ՝ Ադրբեջանի պետ. ֆիլհարմոնիայի ժողգործիքների նվագախմբի կոնցերմայստեր), 1934-37-ին և 1940-ին՝ Թբիլիսիի կոնսերվատորիաների դասատու (նաև՝ ռադիոյի արլ. երաժշտության անսամբլի ղեկավար), 1937-40-ին՝ Երևանի և Լենինականի երաժշտ. ուսումնարանների դասատու: 1939-ին մասնակցել է հայ արվ-ի և գրական տասնօրյակի (Մոսկվա). Աբալյան – Ղուշյան, Ով ով է. Հայեր, Հ.1, Երևան, 2005, էջ 540:

⁹⁰ 1920թ.-ին Լևոն Կարախանը կազմում է եռյակ՝ երգիչ Մամեդ Ֆարգալիևի և թառահար Ալեքսանդր Թարխանովի հետ, համերգներ տալով Խորհրդային Միությունում, իսկ 1926թ.-ի աշնանը նրանք հյուրախաղերի են մեկնում արտերկր՝ Լեհաստան, Գերմանիա, Բելգիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Ավստրիա, Հունգարիա, Ռումինիա, Թուրքիա և Իրան. Брутян М. О бытовании мугамата в Армении. Ташкент, 1978, с. 142:

⁹¹ Վրաստանի ժողովրդական արտիստ, վրացական դասական երաժշտության խոշորագույն ներկայացուցիչ, վրացական ազգային պրոֆեսիոնալ երաժշտության հիմնադիրներից:

մոտիվներով վիրտուոզ կատարումը հասավ մեծ արվեստի, որտեղ ըստ իս նա իրեն հավասարը չունի»⁹²:

Կարախանի գործունեության սկիզբը, անշուշտ, Թիֆլիսն էր: Նրա կյանքը և գործունեությունը՝ համերգները և հյուրախաղերը, լուսաբանվում էին թերթերում, ամսագրերում և այլուր⁹³: Դրանցից է Բաքվի Նարիմանովի անվան ակումբում՝ մարտի 1-ին կայացած համերգի ազդագիրը՝ ՀԱՊԹ 8098/85: Ազդագրի ռուսալեզու տեքստը հայտնում Թիֆլիսի առաջին արևելյան նվագախմբի հյուրախաղերի մասին, որը գլխավորել է նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավար՝ Լ. Կարախանը: Մենակատարուհիներն են Թամար Լիսիցյանը և Մարիկա Ավակիմովան (տեղադրված են նաև նրանց երեքի և նվագախմբի լուսանկարները): Նվագախմբի կազմում են Մ. Աջամեշաշվիլին, Օ. Կասյանը, Մ. Սուլեյմանլին, Լ. Միրզաբեկովը, Շ. Սուլեյմանովը: Ծրագիրը ներառում է Սպենդիարյան, Փոցխվերաշվիլի, Տիգրանյան, Մ. Էֆենդի, Սայաթ-Նովա, Կարախան և ևս մի քանի կոմպոզիտորների: Նվագախմբի և կոմպոզիտորների բազմազգ կազմը ներկայացնում է բազմէթնիկ և բազմամշակույթ մի հասարակություն, ուր փոխադարձ հանդուրժողականության և հարգանքի վրա հիմնված զարգանում էր ազգայինը և համամարդկայինը:

Ֆոնդային հավաքածուում առկա են նաև Թիֆլիսի հայ երաժիշտների, երգիչների ինչպես նաև նվագարանագործ վարպետներին ներկայացնող խմբանկարներ:

ՀԱՊԹ 8098/125 խմբանկարում (20-րդ դ. առաջին կես) պատկերված են Բալա Մելիքովը և Սերյոժա Օսիպովը Թիֆլիսի երաժիշտների հետ՝ իրենց նվագարաններով՝ դափ, թառ, քամանչա, դուդուկ:

ՀԱՊԹ 8098/137 խմբանկարում (20-րդ դ. սկիզբ)՝ Գլախո Զաքարյանն է՝ Թիֆլիսի անվանի երգիչների հետ: Երաժիշտները հազել են ժամանակին բնորոշ զինվորական վերնազգեստ հիշեցնող կանգուն օձիքով և զույգ գրպաններով վերնաշապիկներ:

ՀԱՊԹ 8098/133 խմբանկարում (1929թ.) տեսնում ենք Թիֆլիսի «Հայաստան» քառաձայն երգչախումբը՝ գեղարվեստական ղեկավար Արամ Տեր-Հովհաննիսյանի գլխավորությամբ:

⁹² Брутян М. О бытовании мугамата в Армении, Ташкент, 1978, с. 143.

⁹³ 1971թ. հուլիսի 6-ին, Կոմունիստ թերթում լույս է տեսնում Ս. Գեղեցյանի հոդվածը՝ «Поящая кяманча» վերնագրով: Հոդվածում նշվում է քամանչահարի գործունեության մասին: Մեծանուն վիրտուոզ-քամանչահարը ղեկավարել է Բաքվի ժողովրդական նվագարանների և արևելյան երաժշտության բաժինը՝ Սաշա Օգանեզեշվիլիի մահից հետո. КОММУНИСТ, № 155 (11295), Ереван, 1971, с. 4. Օգանեզեշվիլին մեկն է եղել այն չորսից՝ Ս. Ալեքսանդրյան, Ա. Մերանգույան, Գ. Ալիև, ով ղեկավարել է Հայաստանի Ազգային կոնսերվատորիայում բացված ժողովրդական գործիքների հատուկ բաժինը (հիմնադրվել է իր կողմից). Кочарян А. Армянская народная музыка, Москва, 1939, с. 43.

ՀԱՊԹ 8098/98 խմբանկարում (20-րդ դ. սկիզբ) Թիֆլիսի հայոց քառաձայն երգչախումբի անդամներն են: Քաղաքի զբոսայգիներից մեկում հնգաշարք դասավորված են խմբի երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները՝ 26 հոգի է: Լուսանկարի տակ թիֆլիսյան լուսանկարչատան դրոշմն է՝ «Фото Миньонь Тифлис, Коминтерна 3»:

ՀԱՊԹ 6217/15 սևանկարում (1955թ.) Թիֆլիսի հայ սազանդարներն են՝ 5 տղամարդ՝ ազգային տարազով և մորթե փափախով: Սովորաբար սազանդարները կազմում են եռյակ՝ թառահար, քամանչահար և դափահար: Նրանք ներկայանում էին խնջույքներին, հարսանիքներին, իսկ մինչհեղափոխական ժամանակաշրջանը՝ բուրժուական ակումբներում⁹⁴:

ՀԱՊԹ 8098/5 խմբանկարում (20-րդ դ. սկիզբ) թիֆլիսցի հայ երաժիշտներ՝ դաշնակահար Սիրունյանը, քամանչահար Սերգեյ Հովսեփյանը՝ (Օսիպով, զինվորական համազգեստով, նվագարանը ձեռքին), դափահար և երգիչ Կարո Աղջոյանը (կանգնած զինվորական համազգեստով) և Սամսոն Կարապետյանն⁹⁵ են: Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի «Երաժիշտ» ամսաթերթում, Մարինե Մուշեղյանի հեղինակությամբ լույս տեսած «Սայաթ-Նովայի խաղերի եղանակները» վերնագրով հոդվածը լուսաբանում է 20-րդ դարասկզբի Թիֆլիսյան երգարվեստի նշանակալից անդամներին, ովքեր իրենց կատարումներով շարունակել են «Սայաթ-Նովական աշուղական երգարվեստը»⁹⁶: Հոդվածում՝ աշուղական երգարվեստի նվիրյալների շարքում, լուսաբանվում է նաև թառահար, մանկավարժ, երգահան Սամսոն Կարապետյանի կյանքը և գործունեությունը և հիշատակվում նրա ղեկավարությամբ 1936թ. մայիսի 30-ին Թիֆլիսի հայկական կուլտուրայի տանը կայացած համերգի մասին, որի ծրագիրը գտնվում է երաժշտագետ Հ. Հովհաննիսյանի արխիվում⁹⁷:

Յուրօրինակ բովանդակությամբ է առանձնանում ՀԱՊԹ 8098/48 ազդագիրը, որը Թիֆլիսի Դիդուբե շրջանի ծիարշավարանում տեղի ունեցած անդրկովկասյան գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի ազգագրական երեկոյի մասին: Կազմակերպվել է համերգ՝ «Անդրկովկասի ժողովուրդների երգը, երաժշտությունը և պարը» խորագրով: Երեկոյին մասնակցել է Վրաստանի ակադեմիական երգչախումբը՝ Փոցխվերաշվիլի ղեկավարությամբ, Արևելյան

⁹⁴ Кочарян А. Армянская народная музыка, Москва, 1939, с. 35:

⁹⁵ 1915-1924թթ. Կարապետյանը ղեկավարել է Թբիլիսիի հայկական օպերային խմբի նվագախումբը: 1921թ.-ին շնորհալի բանվորներից կազմել է արևելյան նվագախումբ և համերգներով շրջել տարբեր քաղաքներում: Նա հանդես է եկել նաև եռյակ խմբում: Դեռ 1904թ.-ին նա Վանո Ամիրիձեի և Ս. Օգանեզաշվիլու հետ կազմել է ավանդական արևելյան տրիո՝ թառ, քամանչա և դափ, ու հանդես եկել համերգներով: Մուշեղյան Մ., Սայաթ-Նովայի խաղերի եղանակները, Երաժիշտ #7-8 (151-152), 2018, էջ 3:

⁹⁶ Մուշեղյան Մ., Սայաթ-Նովայի խաղերի եղանակները, Երաժիշտ #7-8 (151-152), էջ 2, 3:

⁹⁷ Նույնը՝ էջ 2, 3:

մեծ նվազախումբը Օգանիզաշվիլի ղեկավարությամբ, Վ. Վ. Անդրեևի անվան առաջին անսամբլը և Լ. Հազարապետիյանի Ռիթմի ինստիտուտը: Ազդագրի մեծ տպաքանակը՝ 2000 օրինակ, վկայում է ցուցահանդեսի և համերգի նկատմամբ մեծ հետաքրքրության մասին: Ազդագիրը միաժամանակ գովազդ է, որը խոսքային միջոցներով հասարակությանը համոզում և հորդորում է այցելել գյուղատնտեսական ցուցահանդես: Եվ կարևոր է այն հանգամանքը, որ գյուղատնտեսական ցուցահանդես այցելությունների ակտիվությունը ապահովելու համար այն ուղեկցվում է ժամանակի պահանջվող միջոցառումով՝ ազգագրական երեկոյով, որի ժամանակ հնչելու է ժողովրդական երգն ու պարը: Ակներև է նաև տեքստի տեխնիկական կառուցվածքը՝ տառատեսակը, տառաչափը, լսարանին թիրախավորող նախադասություն-բառակապակցությունները՝ Այսօր երեկոյան ողջ Թիֆլիսը Ցուցահանդեսում է: Ազգագրական երեկո: Առաջին անգամ Թիֆլիսում: Քաղաքացիներ, բոլորս ցուցահանդես: Բոլորս ցուցահանդես: Մի մոռացե՛ք, որ այսօր, միայն այսօր երեկոյան կլինի հազվադեպ ազգագրական ցուցահանդես: Ազդագիրը արտաքին («Outdoor») գովազդի⁹⁸ մի յուրօրինակ նմուշ է, որը ներկայացնում է ժամանակի հասարակության մշակութային ճաշակն ու նախասիրությունները:

Թիֆլիսահայ ոչ նյութական մշակութային ժառանգության անգնահատելի հուշարձան է Գեորգ Տեր Աղեքսանդրեանի՝ «Թիֆլիսցոյ մտաւոր կեանքը» աշխատությունը ՀԱՊԹ 4856/29: Հավաքածուում գրքի միայն առաջին մասն է՝ 456 էջից կազմված: Այս բանահավաք ժողովածուն իր բնույթով բազմատարր է, որում ամփոփված են «Երեխանց երգեր եւ խաղեր»՝ «Երգեր հեքիաթներից»՝ «Ժողովրդական եւ աշուղների երգեր»՝ «Ոտանափորով ասացուածքներ», «Առածներ եւ ասացուածներ», «Հանելուկներ» և «Շուտասելուկներ», «Օրինանք եւ բարեմաղթութիւնք», «Անէծք եւ յիշոց», «Երդումն», «Սպառնալիք», «Փաղաքշանք եւ խնդրի», «Ողջոյն եւ շնորհաւորութիւն», «Ծաղր եւ հանաք», «Կանանց սուգ», «Կենացներ», «Փողոցէ-փողոց շրջող մանրավաճառների (*կինւթօներ*)» բացազանչութիւններ», «Ձանազան երկրացոց մասին ածականներ» և «Աւելի եւ հին անուններ եւ ազգեր», «Երեխանց թոթովանք», «Ոճեր եւ դարձուածներ», «Հեքիաթներ»: Ինչպես տեսնում ենք, այն ներկայացնում է չափազանց հարուստ բանահյուսական նյութ՝ ներկայացնելով թիֆլիսահայերի աշխարհամտածողությունը՝ միաժամանակ դառնալով թիֆլիսահայ բարբառի մի գրավոր հուշարան:

Կարևոր է ընդգծել Աղեքսանդրյանի վերաբերմունքը իր աշխատանքի նկատմամբ: Ժողովածուում ներառված նյութերը կազմվել և գրի են առնվել հեղինակի կողմից հնարավորինս ճշտությամբ՝ հաշվի առնելով ժողովրդի միտքն

⁹⁸ Косырев Е. Понятие наружной рекламы, 2019. с. 14-17.

ու հոգին, ինչպես նաև նրա բարբառային լեզվի հարստությունը: Միաժամանակ նա չի ցանկացել իր ուսումնասիրությունում ներառել այն ամենը ինչը լսել էր յուրաքանչյուրից: Այդ իսկ պատճառով, իր աշխատության համար որպես աղբյուր, վերցրել է.⁹⁹ « ... բուն Թիֆլիսեցի պառու և անգրագէտ կանանց և մասամբ ծեր և անգրագէտ տղամարդկանց, որոնք՝ հեռու զանազան ազդեցութիւններից, կարողացել են պահպանել իրանց պապերից հասած աւանդութիւնը սրբութեամբ:»⁹⁹: Գրքի յուրաքանչյուր բաժնում մեր առջև կանգնում են թիֆլիսահայերը՝ իրենց հարուստ բառ ու բանով, լեցուն կենցաղով ու կենսախիռ փիլիսոփայությամբ, հումորի զարմանալի զգացողությամբ: Նույնիսկ դժվարին իրավիճակներում նրանք չեն կորցրել սրամտելու զգացողությունը: «Ուտանաւորով ասացուածներ» բաժնում ներկայացված է մի շատ հետաքրքիր ասածվածք՝

«Վարանցովը գցից,

Փռանգը բռնից,

Մօլլէն խլից:»

Սրա վերաբերյալ հեղինակը տալիս է հետևյալ բացատրությունը.¹⁰⁰ «*Իշխան Վարանցովը, Կովկասեան փոխարքան, 1847 թուին սահմանել է Թիֆլիսում ամեն օր թնդանօթ արձակել կէսօրի ժամանակ եւ այս առիթով ասուել է այս: Թնդանօթն արձակում էին այժմեան Գունիբեան հրապարակից թե չէ, իսկոյն կաթոլիկների եկեղեցու զանգակն էին խփում եւ նույն միջոցին թուրքի մօլլէն մզկիթի մինարէթից ազան էր տալիս. այժմ այս վերջին երկու գործողութիւնքը շարունակվում են նոյնութեամբ*»¹⁰⁰:

Գրքում ներառված բանահյուսական նյութն արձագանքում է կյանքում տեղի ունեցող կարևոր իրադարձություններին ու փոփոխություններին, ինչպես օրինակ «Ժողովրդական եւ աշուղների երգեր» բաժնում զետեղված հետևյալ երգը՝

Վի կացան ու վերի քուչէն խալեցին,

Միր աղօտկն ու ժամի ճանփէն կալեցին.

Միջումը կանգնեցաւ էրէց Լարաձէն,

Մինձ ցաւը վուչ դուս գայ նրա ջանեմէն.

Ամա՛ն նրա տանեմէն.

Չինք դառնա հայ, չինք դառնա,

Կու խափինք, վրացի չինք դառնա: ...

Սա այն երգի մի մասն է, որը երգել են կաթոլիկները Թիֆլիսում, 1750-ական թվականներին, որոնց վրաց թագավորը հալածել է խստությամբ այն բանի համար, որ նրանք կաթոլիկությունը տարածել են վրաց իշխանների և ժողովրդի մեջ: Անգամ վրաց Անտոն կաթողիկոսն էր մեղադրվում կթոլիկներին օգնելու

⁹⁹ Տեր-Աղեքսանդրեան Գ., Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, Թիֆլիս, 1886, էջ Ա, Բ:

¹⁰⁰ Նույնը էջ 55:

համար: Վրաց կառավարությունը կաթոլիկներին աքսորել է Ախալցխա և պահանջել նրանցից գնալ վրաց կամ հայոց եկեղեցի, իսկ Թիֆլիսի նրանց եկեղեցին փակել է տվել¹⁰¹:

THE ARMENIAN EDUCATIONAL AND CULTURAL LIFE OF TIFLIS (XIX-XX CENTURIES) BY SOURCES OF ARMENIAN ETHNOGRAPHY MUSEUM

Asatryan Karen

The museum items of the “P” (Document) and “F” (Photo) collections of the Museum of Armenian Ethnography as a source, give an opportunity once again to evaluate the Armenian educational and cultural life of the late 19th and early 20th centuries of the city of Tiflis. The museum material provides an opportunity to introduce to the general public names that have so far remained unnoticed or insufficiently illuminated.

George Der-Agheksandrian's work “The intellectual life of Tbilisi” is a remarkable testimony of intangible culture, and the material included in it deserves a separate study due to its diversity.

The study will form the basis for a temporary museum exhibition of the same name, highlighting and popularizing the activities carried out by the Armenian cultural centers of Tiflis of the period, whose legacy was aimed at presenting national identity and preserving it.

Օգտագործված գրականություն

1. ՀԱՊԹ, ֆ 6030/1, 2, 3, 4:
2. ՀԱՊԹ, ֆ 6217/15:
3. ՀԱՊԹ, ֆ 6525/34, 67:
4. ՀԱՊԹ, ֆ 7744/132
5. ՀԱՊԹ, ֆ 8098/5, 98, 133, 137:
6. ՀԱՊԹ, ֆ 4856/29
7. ՀԱՊԹ, ֆ 8098/48, 85, 125, 259, 268, 272:
8. Աբալյան – Ղուշյան, Ով ով է. Հայեր. Կենսագրական հանրագիտարան, Հ. 2, «Հայկական հանրագիտարան» հրատարակչություն, Երևան 2005:
9. Իսոյան Ա., Ինճիճյան Արփ. և այլք, Հիշարժան տարեթվեր, «ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետի հրատարակչությունների», Երևան 1977:
10. Խուդոյան Ս. Կ., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին (ժամանակագրությունը՝ հավելյալ մանրամասներով), «Լույս» հրատարակչություն, Երևան 1987:

¹⁰¹ Նույնը՝ էջ 35:

11. Մալխասեանց Ստ., «Համառօտ պատմութիւն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթնասունեւիինգամեայ գոյութեան (1824-1899), «Կ. Մարտիրոսեանցի տպարան», Թիֆլիս 1900:
12. Մուշեղյան Մ., Սայաթ-Նովայի խաղերի եղանակները, Երաժիշտ #7-8 (151-152) հուլիս-օգոստոս, 2018:
13. Տեր-Աղեքսանդրեան Գ., Թիֆլիսեցոց մտաւոր կեանքը, Մասն Ա, «Յովհաննէս Մարտիրոսեանցի տպարան», Թիֆլիս 1886:
14. Брутян М.А. О бытовании мугамата в Армении. Сб. ст. “Макомы, мугамы и современное композиторское творчество”, Изд. Лит. И искусства, Ташкент 1978.
15. Геолецян С. Поющая кяманча. Коммунист, № 155 (11295), Типография издательства ЦК КП Армении, Ереван 1971.
16. Косырев Е.В. Понятие наружной рекламы // Российское конкурентное право и экономика. № 1 (17), 2019.
17. Кочарян А. Армянская народная музыка, Государственное музыкальное издательство, Москва 1939 Ленинград.
18. https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D6%80%D5%A1%D5%B4_%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%BE%D5%A5%D6%80%D5%A4%D5%B5%D5%A1%D5%B6.
19. https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%AC%D5%A5%D6%84%D5%BD%D5%A1%D5%B6%D5%A4%D6%80_%D5%87%D5%A1%D5%B0%D5%BD%D5%B8%D6%82%D5%BE%D5%A1%D6%80%D5%B5%D5%A1%D5%B6.

«ԽԱԹԱՔԱԼԱՆ» ԵՎ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ **Բաղդասարյան Քրիստինե**

Ներսիսյան դպրոցը, որը հիմնադրվել է 1824 թվականին, վճռորոշ դեր է խաղացել հայ մտավոր, մշակութային և հոգևոր կյանքի ձևավորման գործում: Գտնվելով Թբիլիսիում, այն տվել է հազարավոր շրջանավարտներ, ներառյալ գրականության, գիտության եւ կրոնի նշանակալի մասնագետներ: Չնայած 1924 թվականին խորհրդային կարգերի կողմից բռնի փակմանը, դպրոցը դարձավ հայկական տոկունության և կրթական գերազանցության խորհրդանիշ: Քննադատությունը հատկապես «Խաթաբալա» երգիծական թերթի կողմից ընդգծեց դպրոցի առջև ծառացած մարտահրավերները, ինչպիսիք էին նոր փոփոխվող հայեցակարգերն ու մեթոդները, էլիտաների գերակայությունը: Այնուամենայնիվ, նրա ներդրումը հայ կրթության մեջ մնում է զգալի՝ ոգեշնչելով մտավորականների ապագա սերունդներին:

Թիֆլիսի Ներսիսյան վարժարանը իր գոյության ընթացքում տվել է ավելի քան 2000 շրջանավարտ, այդ թվում՝ 60 հոգեւորական, որոնց մեծամասնությունը բացառիկ ներդրում է ունեցել հայ ժողովրդի հոգեւոր, մշակութային ու մտավոր

կյանքի տարբեր ոլորտներում: Հիմնադրվելով 1824 թվականին՝ որպես հոգեւոր եւ մտավոր դաստիարակության հաստատություն, դպրոցն իր հիմնադրման համար պարտական է Ներսես Աշտարակեցու ջանքերին, ում անունով էլ կոչվել է այն¹⁰²:

Դպրոցի սկզբնական տեսուչը՝ Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ եւ տեսուչ Հարություն Ալամդարյանը (1824-1830), մեծ դերակատարություն ունեցավ դպրոցի վաղ զարգացման գործում¹⁰³: Փակվելուց հետո դպրոցը վերահաստատվեց 1848 թվականի սեպտեմբերի 17-ին՝ նշանավորելով «վերածնունդ», որն ամրապնդեց դպրոցի կարգավիճակը՝ որպես հայ մտավոր կյանքի փարոս: Ներսիսյան դպրոցը առանցքային դեր խաղաց հայոց լեզվի զարգացման, համաշխարհային թարգմանությունների առաջխաղացման եւ միջազգային ակադեմիական կյանքին նպաստելու գործում:

Իր հարյուրամյակին Ներսիսյան վարժարանը դարձել էր նշանավոր հաստատություն, որտեղ հայ երիտասարդները, ինչպես նաեւ ուսանողներ Փարիզից, Բեռլինից, Մոսկվայից, Աստրախանից, Ստամբուլից, Պարսկաստանից եւ Հայաստանի տարբեր շրջաններից մտավոր եւ հոգեւոր վերելք էին փնտրում: Այս ուսանողներից շատերը հետագայում հայտնվեցին որպես ականավոր մտավորականներ եւ հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Դպրոցի շրջանավարտները անջնջելի հետքեր են թողել հայ մշակույթի, գիտության եւ հոգեւոր կյանքում՝ իր մանկավարժական ուղղվածությամբ ոչ միայն ակադեմիական գերազանցության, այլ բարոյական եւ մտավոր տարբերվող անհատների ձեւավորման վրա:

Ճեմարանի հոգաբարձուների խորհուրդը, որը եզակի է իր կրթական պրակտիկայի մեջ, պայմանագրեր է կնքել ուսանողների ծնողների հետ՝ կանխելու այն դժգոհությունները, որոնք կարող են վարկաբեկել հաստատությունը: Ավելին, հոգաբարձուները հաճախ էին շրջում մարզերով՝ փնտրելով տաղանդավոր երեխաների: Այն դեպքերում, երբ ծնողները ի վիճակի չէին վճարելու ուսման վարձը, դպրոցը ստանձնում էր ֆինանսական պատասխանատվությունը՝ այդպիսով ապահովելով շնորհալի երեխաների կրթությունը երկրի բոլոր ծայրերից:

Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտները իրենց ներդրումն ունեցան ոլորտների լայն շրջանակում: Նրա շրջանավարտներից աչքի են ընկնում գրական այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են Հովհաննես Թումանյանը (1869-1923), Ղազարոս Աղայանը (1840-1911), Դերենիկ Դեմիրճյանը (1877-1956), Պերճ Պողոջանը (1837-1907), Ամո Խարազյանը (1880-1957), Ավետ Ավետիսյանը (1897-

¹⁰² Khachaturian, Lisa (2009). *Cultivating Nationhood in Imperial Russia: The Periodical Press and the Formation of a Modern Armenian Identity*. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers. էջ 50.

¹⁰³ Գ. Գրիգորյան, Ներսիսյան Դպրոց, "Հայաստան" Հրատարակչություն Երեւան 1975, էջ 23.

1971): Դպրոցը տվել է նաեւ գիտության եւ մանկավարժության ականավոր գիտնականներ, ինչպիսիք են Երվանդ Լալայանը 1864-1931, Աշխարհաբեկ Քալանթարյանը (1884-1942), Համազասպ Համբարձումյանը (1880-1965), եւ Գուրգեն Սեւակը (1904-1980), որոնցից շատերը վաստակել են հեղինակավոր կոչումներ, այդ թվում՝ ակադեմիկոս եւ գիտությունների դոկտոր:

Ներսիսյան դպրոցի ֆակուլտետը կազմված էր ականավոր մտավորականներից, որոնց թվում առանձնահատուկ հիշատակության է արժանի հայոց լեզվի եւ գրականության մասնագետ Հովսեփ Շիշմանյանը (Ծերենց): Չնայած իր զգալի ներդրմանը, դպրոցը բռնի կերպով փակվեց 1924 թվականին՝ խորհրդային վարչակարգի վարած կրթական եւ մշակութային հաստատությունների պետականացման քաղաքականության պատճառով՝ դրանով իսկ վերջ դնելով այս կենսական հայկական կրթական կենտրոնի գործունեությանը:

19-րդ դարի վերջը եւ 20-րդ դարի սկիզբը Թբիլիսիում, որն այն ժամանակ մշակութային աշխույժ կենտրոն էր, բնութագրվում էր ինտելեկտուալ, սոցիալական և քաղաքական բուռն կյանքով: Տեղի թբիլիսահայության շրջանում հայտնի «Խաթաբալա» թերթի անվանումը, որը նշանակում է «փորձանք» կամ «անախորժ վիճակ», տեղին է անվանվել, քանի որ այն անհանգստության ալիք էր բարձրացրել 20-րդ դարեսկզբի թբիլիսյան ինտելիգենցիայի շրջանակներում: Խաթաբալան ամսագիր չէր, որը վախենում էր պայքարել սոցիալական, քաղաքական կամ կրթական արատավոր նորմերի դեմ, եւ նրա երգիծական երանգը հաճախ սադրիչ էր կամ հրահրում էր հանրային խոսակցությունները: Թերթում տպագրված ծաղրանկարները, որոնք նկարված են չափազանցվածություններով եւ սուր մտքով, շոշափում էին ամեն ինչ՝ տեղական քաղաքականությունից մինչև կրթական բարեփոխումներ եւ մշակութային էլիտա: Այս միջավայրում ոչ մի հաստատություն զերծ չմնաց նրա սուր գրիչից, այդ թվում՝ հարգարժան Ներսիսյան վարժարանը:

Խաթաբալայում արտացոլված ծաղրանկարները ծաղրում էին Թբիլիսիի, Էջմիածնի դպրոցների կոշտ կառուցվածքները, ավանդական մանկավարժական մեթոդները և ուսուցչական կազմի կարգավիճակները: Որոշ նկարազարդումներում ուսուցիչներն ու աշակերտները պատկերված էին որպես հայ ազնվականության ծաղրանկարներ՝ ենթադրելով, որ դպրոցն ավելի շատ զբաղվում էր էլիտաներ ստեղծելով, քան իսկական մտավոր ազատություն կամ քննադատական միտք: Երգիծական պատկերները ուռճացնում էին ուսանողության ինքնակարևորության զգացումը՝ հակադրելով նրանց ակադեմիական հեղինակությունը առօրյա հայության իրականությունից ընկալվող անջատման հետ:

Խաթաբալան սիրում էր բարձրաձայնել նաեւ հայ ուսանողության կարգավիճակին բնորոշ չափազանցված թեմաներ, որոնցում վերջիններիս վերագրում էր, որպես «իրենց գործառույթները չկատարող մտավորականության անհանտներ»: Ասածի վառ ապացույցն են «Թե ինչով է զբաղվում հայ ուսանողությունը մայրաքաղաքներում¹⁰⁴», «Ժամանակակից հայ ուսանողը եւ նրա պարապման գլխավոր առարկան¹⁰⁵», «Ուսումը Երեւանի գիմնազիաներում¹⁰⁶», «Այսպես է անցկացնում հայ երիտասարդության 90 տոկոսը իր կեանքը, եւ դեռ ասում ենք թե կուլտուրական չենք¹⁰⁷», «Գեորգյան ճեմարանի ուսումնավարտ սաները, Ի փառք ազգի եւ ուղղափառ եկեղեցոյ¹⁰⁸», «Հարեւան Սենյակներում¹⁰⁹», «Ներսիսյան դպրոցի սանը եւ Յովնանեան գիմնազիստական¹¹⁰», եւ այլ ծաղրանկարներ:

Ուսանողությունից զատ Խաթաբալայի աչքից չեն վրիպել նաեւ ուսուցչական կազմերին բնորոշ բազմաթիվ երեւոյթներ, տարածված կեղծիքներ, մեթոդաբանական սխալներ: Թերթը բարձրաձայնում էր նաեւ ծխական դպրոցներում ուսուցիչների չնչին աշխատավարձերին վերաբերող խնդիրներ: Այս թեմայի ծաղրանկարներից աչքի են ընկնում «Հայ ուսուցչական Համաժողով Թիֆլիսում¹¹¹», «Ուսուցիչը Աղա հոգաբարձուի առաջ¹¹²», «Երիտասարդ ուսուցիչները հոգաբարձուի առաջ խնդիրներով¹¹³», «Յովնանյան դպրոցի տեսչական հարցը», «Հայ ուսուցիչը¹¹⁴» եւ «Հոգաբարձական նիստը եւ մանկավարժական խումբը», «Զուր Հույսեր», «Մանկավարժների կրկեսում», «Ռոճիկի փոխարեն¹¹⁵», «Ներքին մանկավարժական ռեֆորմ Յովնանյան դպրոցում», «Մանկավարժական ժողովների պատկերը մեզանում», «Ինտրիգների դպրոցը», «Մեր գիմնազիաներում», «Գոյության կոիվ», «Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների արդի դրությունը» եւ այլ ծաղրանկարներ:

Չնայած իր նշանակալի դերին հայ մտավոր եւ հոգևոր կյանքի ձևավորման գործում, Ներսիսյանը ճեմարանը եւս զերծ չէր քննադատներից: «Խաթաբալայի» ծաղրանկարները, երբեմն հումորային լինելով հանդերձ, բացահայտում էին հաստատության նկատվող թերությունները: «Խաթաբալան»

¹⁰⁴ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1906, N. 25, Տե՛ս պատկեր 1.

¹⁰⁵ Ibid, N. 21, Տե՛ս պատկեր 2.

¹⁰⁶ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 7, Տե՛ս պատկեր 3.

¹⁰⁷ Ibid, N. 30, Տե՛ս պատկեր 4.

¹⁰⁸ Ibid, N. 22, Տե՛ս պատկեր 5.

¹⁰⁹ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1908, N. 6, Տե՛ս պատկեր 6.

¹¹⁰ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1910, N. 15, Տե՛ս պատկեր 7.

¹¹¹ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1906, N. 17, Տե՛ս պատկեր 8.

¹¹² Ibid, N. 14, Տե՛ս պատկեր 9.

¹¹³ Ibid, N. 18, Տե՛ս պատկեր 10.

¹¹⁴ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 10, Տե՛ս պատկեր 11.

¹¹⁵ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 3 Տե՛ս պատկեր 12.

հաճախ էր հիշում Ներսիսյան դպրոցի մանկավարժներին եւ ուսանողներին՝ ներկայացնելով դպրոցի ներսում կատարվող բազմաթիվ խնդիրներ: Ըստ Խաթաբալայի ծաղրանկարներից մեկի՝ Ներսիսյան դպրոցի կազմը հաճախակի էր համարվում «ԽԾԲ» կոչվող երեւոյթով: Խաթաբալայի 1906 թվականի տպագրած «Ներսիսյան հայոց ազգային քարվանսարայ»¹¹⁶ ծաղրանկարը գրում է.

«Ներսիսյան դպրոցի նոր հոգաբարձուները տեղավորում են իրենց բարեկամ ուսուցիչներին դպրոց: Խուրջիններում եւ կողովներում նստածներն ուսուցիչներն են:»

Ծաղրանկարներից մեկում «Խաթաբալան» չի վախեցել համեմատել Ներսիսյան դպրոցի եւ այլ դպրոցների ռոճիկների տարբերությունները եւ բախումները ուսուցիչների միջեւ նմանօրինակ թեմաներով: Ծաղրանկարում մասնավորապես նկարագրվում է տեսարան, որտեղ երիտասարդ ուսուցիչները վիճաբանության եւ քաշքշուկի մեջ են մտել հոգաբարձուների հետ՝ ասելով.

«Եթե դուք կընդունեք մեր պահանջները եւ մեզ ռոճիկ կըտաք, որչափ մենք ենք ուզում՝ կըծառայենք, հակառակ դեպքում մենք կրկին կերթանք Ներսիսյան դպրոց VII-րդ դասարան աշակերտ կըմանենք»¹¹⁷:»

Ծաղրանկարը վառ պատկերացում է տալիս Ներսիսյան դպրոցի մասին, որտեղ ուսուցիչները գումար էին վաստակում իրենց աշխատանքին ու գործելաոճին համապատասխան: Թերթը նաեւ ներկայացնում է Թբիլիսահայության ուսուցիչների խնդրահարույց կարգավիճակը, երբ վերջիններս աշխատում էին մի քանի դպրոցներում միաժամանակ, որպեսզի կարողանային ունենալ բավականաչ ռոճիկ կամ վարձավճար: Թեմաներից մեկը անդրադառնում է՝ գրելով.

«Մեր ուսուցիչների ախորժակը այնչափ է բացվել, որ փոխանակ նոքա մի դպրոցում դաս տալու, դասեր են վերցնում մի քանի ուսումնարաններում եւ յաճախ շաբաթական 30-33 դաս. օգուտն է լինում, որ նոք շահագործում են դպրոցները, մեռնում են աշակերտների մէջ պարտաճանաչութեան սաղմերը եւ... ուսուցիչ տէրտէրների նման պատուհաս են դառնում «իդէալական» անուան տակ դպրոցների համար: Այդ կարգի ուսուցիչները նամանավանդ շատ կան Թիֆլիզի, Երեւանի, Բագի եւ այլ մեծամեծ քաղաքային եւ պետական դպրոցներում հայ լեզուն դասաւանդողներից»¹¹⁸:

Նմանօրինակ թեմաները բազմաթիվ անգամ են բարձրաձայնվել Խաթաբալայում: 20-րդ դարեսկզբում Հայաստանյան ծխական դպրոցների կարգավիճակները նկարագրվում է ծանր դրության պայմաններում, երբ

¹¹⁶ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1906, N. 19, Տե՛ս պատկեր 13.

¹¹⁷ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 18, Տե՛ս պատկեր 10.

¹¹⁸ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1908, N. 51, Տե՛ս պատկեր 14.

գյուղերում ուսուցիչները չէին գնահատվում արժանի կերպով : Ծաղրանկարներից մեկում Խաթաբալան նկարազարդում է Ներսիսյան դպրոցի երբեմնի ուսանող եւ հայ մտավորականության մեծապատիվ ներկայացուցիչ Ղազարոս Աղայանին, ով հույսեր է տալիս հայ ուսուցիչներին, որ 5-5 կոպեկներով հայ ուսումնարանների դրությունը կապահովվի¹¹⁹:

Մեկ այլ ծաղրանկար նույնպես դիպչում է ծխական դպրոցներում վարձավճարների զգայուն թեմային: Այս ծաղրանկարում Խաթաբալայի նկարիչները կրկին անգամ ցույց են տվել բախում եւ անհնազանդություն ի բողոք ծխական դպրոցներում ուսուցիչների կարգավիճակների,

«Նպաստամարտյոյց յանձնաժողովի անգամներ՝ Գ. Առաքեան եւ Ա. Արասխանեանը բացաբորում են հայ գիւղացու անել դրությունը ծխական ժողովին, որից եւ սպասում են էական օգնութեան: Իսկական դրութիւնն է միմիայն բանաստեղծ Ա. Ծափուրեանինը, որը ցույց է տալիս դատարկ գրպաններ¹²⁰:»

Խաթաբալա օրաթերթը փնտրում էր այնպիսի խոցելի թեմաներ, որոնք կարող էին անհանգստություն եւ խնդիր առաջացնել թբիլիսահայության շրջանում: Թեմաներից շատերը նրբերանգ ոճով դիպչում էին նաեւ կրոնին եւ քրիստոնյա եկեղեցու սպասավորներին ու նրանց գործելաոճին: Բազմաթիվ ծաղրանկարներում «Խաթաբալան» անարգում եւ ուռճացնում էր եկեղեցու դերը: Նմանօրինակ թեմաներից մեկում թերթն անդրադառնում է եկեղեցու հիմանական՝ գերիշխող դերին թբիլիսյան դպրոցների եւ ուսումնական հաստատությունների նկատմամբ: Ծաղրանկարը թույլ է տալիս հասկանալ, որ եկեղեցին ուներ հստակ դիրք ու որոշիչ ծայն հայկական կրթական համակարգի վերելում: Ծաղրանկարում նշվում է Ներսիսյան դպրոցը, Թեմական դպրոցները, Ծխական դպրոցը եւ Գեորգյան ճեմարանը¹²¹:

Կրկին անդրադարձ կատարելով Խաթաբալայի քննադատական հայացքներին Ներսիսյան դպրոցի նկատմամբ, կարելի է մատնանշել նաեւ մեկ այլ ծաղրանկար, որտեղ Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչը չի կատարում իր ուսուցչի պարտականությունները, ծաղրանկարը գրում է.

«-Վարժապետ, դասը պետք է փոխէ՞ք

-Թող մնայ էլի նոյնը.

-Մի ամսից աւել է, ինչ նոյն դասը չենք փոխում, բեզարել ենք վարժապետ:

-Չէ, բան չկայ, հինգ տարի էլ որ լինի չպէտք է բեզարէք նոյն դասից. դուք էդ բանը լաւ սովորեցէք. ես հիմայ գործ ունեմ, յաջորդ անգամը կըրեսնենք. ինքս էդպես սովորելով եմ մարդ դառել:¹²²»

¹¹⁹ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 28/56, Տե՛ս պատկեր 15.

¹²⁰ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1907, N. 4, Տե՛ս պատկեր 16.

¹²¹ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1906, N. 23, Տե՛ս պատկեր 17.

¹²² Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1908, N. 20, Տե՛ս պատկեր 18.

1908 թվականին տպագրված Խաթաբալայի համարներից մեկում ներկայացված է Ներսիսյան Դպրոցի անձեռնամխելի գումարները ծաղրանկարը, որտեղ Խաթաբալայի նկարիչը փորձել է ցույց տալ Ներսիսյան դպրոցի դրամաշրթության ուրվականին, որը փորձում է կրկին անգամ կապել եկեղեցու դերի հետ: Նույն թվականին տպագրված մեկ այլ ծաղրանկարում կրկին անգամ անդրադառնալով եկեղեցու հոգեւոր հայրերի կատարած աշխատանքին նրանց ներկայացնում է ասելով.

«Դպրոցի տեսուչ Մ. Բերբերեանը փողեր է հավաքում ուսուցիչներին ոռճիկներ տալու համար, իսկ մեր սուրբ հայրերը ձեռքիցն առնում են»¹²³»

Փորձելով նկարագրել այն մարտահրավերները, որոնց առերեսվում էր հայկական կրթական նոր համակարգը Խաթաբալան 1908 թվականին առանձնացնում է.

*« Ա. Տեղից վեր կացողը դասագիրք է կազմում
Բ. Հայտնի մանկավարժները տեղերից են փախչում
Գ. Վարժապետը տեղ չունի, խնդիրներ է ուղարկում
Դ. Սեպտեմբերն է արդեն, դպրոցը փակ է
Ե. Իսկ սրբազանը քնի մեջ է...¹²⁴»*

Վերջին ծաղրանկարում Խաթաբալան արտացոլել է ոչ միայն կրթական համակարգի առաջ ծառացած խնդիրները, այլև հուշել է հասարակության մեջ որոշ արատավոր երեւույթների առկայության մասին, ինչպիսինն եղել է դասագրքերի տպագրության բազմազանությունը եւ հայտնի մանկավարժների կրթական համակարգից դուրս գտնվելը:

Գ. Գրիգորյանը գրում է իր «Ներսիսյան Դպրոց» աշխատության մեջ՝ «1912-13 ուստարվա սկզբից դպրոցը տեխափոխվում է իր նոր կառուցված հոյակապ շենքը: Անսահման մեծ էր աշակերտության, մանկավարժական կազմի եւ առհասարակ Թիֆլիսի ամբողջ հայ հասարակության ուրախությունը: Դիրքով գրաված տարածությամբ, գեղեցկությամբ, իր հարմարություններով դա եզակի շենք էր:» Հաշվի առնելով Թբիլիսյան ծխական եւ թեմական դպրոցների ոչ բարվոք վիճակը հարց է առաջանում, թե ինչպե՞ս է վերակառուցվել հենց Ներսիսյան ճեմարանը եւ ո՞ւմ միջնորդությամբ: Խաթաբալան բացատրում է:

Ժամանակի հայ նշանավոր բարեգործ եւ գործարար Ալեքսանդր Մանթաշյանը բազմաթիվ անգամներ հիշատակվում է Խաթաբալա թերթում, բայց այս անգամ Խաթաբալան փորձում էր հիշեցնել Մանթաշյանին իր՝ ժողովրդին տված խոստումների մասին: Ըստ Խաթաբալայի՝ կար պայմանավորվածություն, ըստ որի Ալեքսանդր Մանթաշյանի նվիրատվությամբ պետք է վերակառուցվեր

¹²³ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1908, N. 9, Տե՛ս պատկեր 19.

¹²⁴ Ibid, N. 35, Տե՛ս պատկեր 20.

Թբիլիսիի պոլիտեխնիկումի շենքը, ինչպես նաև Էջմիածնի համար մեծաչափ հանգանակություն պետք է կատարվեր:

Բազմաթիվ ծաղրանկարներից հետո ի վերջո Ներսիսյան Դպրոցը Մանթաշյանի հովանավորությամբ վերակառուցվում է եւ մինչեւ առաջին աշխարհամարտի սկիզբը ունենում է հոյակապ կառուցված շենք¹²⁵: 1909 թվականի հունիսին «Խաթաբալան» կրկին անգամ անդրադառնում է Մանթաշյանին, բայց այս անգամ մեծն բարերարը գտնվում է թերթի գլխավոր շապիկի վրա իր դիմանկարով, իսկ տողատակում գրված՝

«Ազգային բարեգործ Ալեքսանդր Մանթաշյան»:

«Խաթաբալա» թերթում Ներսիսյան դպրոցի երգիծական պատկերները հարուստ և բարդ մեկնաբանություն են տալիս 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի Թբիլիսիի հայկական կրթական և մտավոր հաստատությունների մասին: Թեև Ներսիսյան դպրոցը լայնորեն դիտվում էր որպես հայ մշակութային և մտավոր կյանքի կենտրոն, որը խստագույն կրթություն էր տալիս ապագա առաջնորդներին և լուսավորիչներին, այն զերծ չէր քննադատությունից: «Խաթաբալան» իր անհարգալից և կծու ծաղրանկարներով բացահայտեց այն, ինչ նա ընկալում էր որպես դպրոցի արատներ՝ էլիտարություն, կոշտ ավանդականություն և կտրվածություն առօրյա հայերի իրական պայքարից:

Իր երգիծական հեգնանքով «Խաթաբալա»-ն մարտահրավեր նետեց դպրոցի՝ որպես զուտ առաքինի հաստատության գերակշռող պատմություններին, փոխարենը ընդգծեց թերությունները թե՛ կրթական մեթոդներում, թե՛ հայ հասարակության հետ հարաբերություններում:

Հակառակ այս քննադատություններուն, Ներսիսեան վարժարանը մնաց հայ մտավորական կյանքի զարգացման առանցքային հաստատություն, տալով գրականության, գիտության եւ մանկավարժության անթիվ նշանավոր դեմքեր: «Խաթաբալայում» հրապարակված ծաղրանկարները հիշեցնում են, որ նույնիսկ ամենահարգված հաստատությունները պետք է ենթարկվեն հսկողության և զարգանան՝ բավարարելու անընդհատ փոփոխվող աշխարհի պահանջները: Ի վերջո, «Խաթաբալայի» երգիծական քննադատությունը նպաստեց հայ կրթության և մշակույթի ապագայի մասին ավելի լայն խոսակցությանը՝ արտացոլելով անցումային փուլում գտնվող հասարակության և՛ մտահոգությունները, և՛ հույսերը:

NERSISYAN SEMINARY ON THE PAGES OF "KHATABALA" NEWSPAPER **Baghdasaryan Qristine**

¹²⁵ Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1909, N. 26, Տե՛ս նաև Խաթաբալա, Թբիլիսի, 1908, N. 21, Տե՛ս նաև 1907, N.10 Տե՛ս պատկեր 21.

The Nersisian School, established in 1824, played a crucial role in shaping Armenian intellectual, cultural, and spiritual life. Located in Tbilisi, it produced over 2,000 graduates, including significant figures in literature, science, and religion. Despite its forced closure by the Soviet regime in 1924, the school became a symbol of Armenian resilience and educational excellence. Criticism of its rigid structures and pedagogical practices, notably from the satirical newspaper Khatabala, highlighted the challenges it faced, such as outdated methods and the dominance of elites. Nonetheless, its contribution to Armenian education remains significant, inspiring future generations of intellectuals.

Գրականության ցանկ.

1. Երիցյան Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, որ ի Թիֆլիս (1824-1899), Թիֆլիս, 1898:
2. Մալխասյան Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1900:
3. Khachaturian L., Cultivating Nationhood in Imperial Russia: The Periodical Press and the Formation of a Modern Armenian Identity, New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2009.
4. Khatabala, 1906-1911. Tbilisi, National Archive of Tbilisi

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏԸ.

ԱՇԽԱՐՀՔԵԿ ՔԱԼԱՆԹԱՐ

Էմմա Բոյաջյան

Երբ 1814թ. Ներսես Աշտարակեցին նշանակվում է Վրաստանի թեմի առաջնորդ, սկզբից ևեթ ծրագրում է Թիֆլիսում հիմնել խոշոր կենտրոնական ուսումնարան Այսրկովկասի հայերի համար: Եկեղեցու օժանդակությամբ և մասնավոր նվիրատվությունների շնորհիվ 1824թ դեկտեմբերի 24-ին տեղի է ունենում Թիֆլիսյան Ներսիսյան դպրոցի պաշտոնական բացումը¹²⁶, որի առաջին տեսուչն է դարձել հայ ականավոր մանկավարժ և գրող Հարություն Ավամդարյանը¹²⁷:

Դժվարին, հակասություններով, խոչընդոտներով լի ուղի է անցել Ներսիսյան դպրոցը: 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի առաջին քսանամյակում

¹²⁶ Տե՛ս Սանթրոպյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 366-370:

¹²⁷ Տե՛ս Խուրդյան Ա., Արևելահայ դպրոցը 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 587:

դպրոցը դարձել է հայկական լավագույն ուսումնական հաստատություններից մեկը¹²⁸:

Այդ ընթացքում է Աշխարհբեկ Քալանթարը սովորել Թիֆլիսյան Ներսիսյան հոգևոր դպրոցում և լինելով շնորհալի շրջանավարտներից մեկը ահռելի ներդրում է ունեցել հնագիտության, վիմագրագիտության և հայագիտության մյուս բնագավառների զարգացման գործում: Սույն հոդվածի նպատակն է առակա գրականության և արխիվային նյութերի հիման վրա ուսումնասիրել Աշխարհբեկ Քալանթարին որպես Թիֆլիսյան դպրոցի շրջանավարտ: Ուսումնասիրվող նյութը արդիական է, քանի որ Քալանթարի թողած ավանդը անուրանալի է և գիտական նորությունների պայմաններում էլ շարունակում է գործածական մնալ:

Բանալի բառեր՝ Թիֆլիսյան Ներսիսյան հոգևոր դպրոց, շրջանավարտ, Աշխարհբեկ Քալանթար, հնագիտություն, Նիկողայոս Մառ, Անի, Երևանի պետական համալսարան:

Մեծահամբավ հնագետ, քաղաքացի-գիտնական Աշխարհբեկ Քալանթարի գիտական գործունեությունը համընկավ այն ժամանակաշրջնին, երբ հայկական մշակույթը սկսել էր զբաղեցնել մեծանուն գիտնականների ուշադրությունը, երբ Մառի շնորհիվ Անիում իրականացվող պեղումները զգալի արդյունքներ էին գրանցել: Դա հայ ականավոր գործիչների՝ Ն. Ադոնցի, Գ. Հովսեփյանի, Հ. Օրբելու, Հր. Աճառյանի ժամանակն էր, որոնց ուսանողն ու կրտսեր գործընկերն էր Քալանթարը:

Մեծանուն գիտնականի համար հայրենասիրությունը հպարտությունն է հնագույն և հարուստ մշակույթի հանդեպ, որը ստեղծել է իր ժողովուրդը, և որը կարոտ է խորը ուսումնասիրության: Իր նվիրական զգացմունքի վկաներն են 80-ից ավելի տպագիր և անտիպ աշխատությունները, բազմաթիվ հնագիտական արշավախմբերի կազմակերպումը և մասնակցումը, ժայռապատկերների, սեպագիր արձանագրությունների, վիմագրերի, լուսանկարների, նյութական տվյալների հավաքագրումը¹²⁹:

Աշ. Քալանթարը ծնվել է 1884թ. փետրվարի 11-ին Լոռու Արդվի գյուղում՝ Լորիս Մելիք Քալանթարի և մայրական կողմից Արղության ազնվական ընտանիքում¹³⁰: Սկզբնական կրթությունը ստացել է գյուղում, ապա ուղարկվել է Թիֆլիս, որտեղ սովորել է Ներսիսյան դպրոցում¹³¹: 1905թ. ավարտել է Ներսիսյան

¹²⁸ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 399:

¹²⁹ Քալանթար Ա., Հայաստան Քարե դարից միջնադար, Երևան, 2007, էջ 15:

¹³⁰ Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ավանդը Զվարթնոց պատմահնագիտական վայրի կայացման գործում, Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 2017թ., էջ 135:

¹³¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 1:

դպրոցը¹³² և Թիֆլիսի 3-րդ արական գիմնազիան¹³³: Ապա 1 տարի՝ 1905-1906թթ. դասավանդել է Ախալցխայի դպրոցներում: 1907թ. ավարտելով Թիֆլիսի գիմնազիան՝ ընդունվել է Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի հայ-վրացա-պարսկական և պատմա-լեզվաբանական բաժինները: Հենց այդ տարիներին է հաստատել առաջին կապերը Նիկողայոս Մառի հետ: 1907թ. մասնակցել է իր ուսուցչի՝ Մառի ղեկավարած Անիի պեղումներին: Քալանթարը շատ շուտով դարձել է այդ հետազոտությունների գլխավոր դեմքը¹³⁴:

Արխիվային մեկ այլ տվյալի համաձայն Քալանթարը ծնվել է 1886 թվականին Լոռու Արդվիկ գյուղում՝ ունևոր գյուղացու ընտանիքում: Սկզբնական կրթությունը ստանալով գյուղում, ուսումը շարունակել և ավարտել է Թբիլիսիի Ներսիսյան դպրոցը 1910 թվին: 1911-1914թթ. սովորել և ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետը՝ մասնագիտանալով հնագիտության մեջ¹³⁵: Սակայն ուսումնասիրելով Քալանթարի կենսագրությանը վերաբերող գրականությունը և նրան նվիրված ուսումնասիրությունները, գերակշռում է ժամանակագրության առաջին տարբերակը, որը մենք ևս ավելի արժանահավատ ենք համարում, քանի որ Քալանթարի կենսագրական մյուս տվյալները պահպանված են առաջին տարբերակին համապատասխան և որպես լրացուցիչ ապացույց կարելի է ներկայացնել Քյոնիքսբերգի համալսարանում նրա ուսումնառությունը 1911թ.: Այդ է վկայում Մառին ուղղված նամակը, որում նախ շնորհավորում է պեղումների արդյունքների կապակցությամբ, ապա հայտնում է, որ Քյոնիքսբերգում է հունիս 6-ից և շուտով կավարտի իր առաքելությունը: Նշում է, որ, թեպետ չի կարող պարծենալ իր արդյունքերով, բայց կարճ ժամանակում կատարածը բավարար է համարում: Այնուհետև նշում է, որ ղեկավարի թանկարժեքության պատճառով ստիպված է միայնակ պարապել¹³⁶: Վերջում ամփոփելով իր տպավորությունները, Քալանթարը հայտնում է, որ «...արդասահմանյան այս այցելությունից չափազանց գոհ եմ և միայն երազել կարող եմ այս դասընթացների կրկնությունը, քանի որ համարձակ և նախաձեռնող եվրոպացիներից կարելի է շատ բան սովորել, հարկապես ինձ նման մարդկին կարող են սովորել կենսունակություն...»¹³⁷:

1911թ. գերազանցությամբ ավարտելով համալսարանը, 1912 թվին դառնում է Սանկտ Պետերբուրգի Հնագիտական ինստիտուտի անդամ: 1912թ. Ռուսաստանի Կայսերական Ակադեմիայի կողմից գործուղվել է Իմիրզեկ

¹³² Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 7:

¹³³ «Բագին», Բեյրութ, 1995 թ., թիվ 7-8-9, էջ 75:

¹³⁴ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 7:

¹³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 8:

¹³⁶ ՀՀ ՀԱԻ արխիվ, Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գ. 1, թ. 1:

¹³⁷ Նույն տեղում:

(Վանստան)՝ պեղումների¹³⁸: Վանստանի պեղումների արդյունքերի մասին տեղեկանում ենք Քալանթարի նամակից՝ ուղղված Մառին: Նա հայտնում է, որ ամբողջ եկեցեղին մաքրված է, գտնվել է ընդամենը 60 արձանագրություն՝ հիմնականում բեկորներ: Գտնված երկու՝ իրար հակառակ ուղղությամբ գտնվող արձանագրությունները պահպանել են տեղեկություն շինարարության, վարպետի և այլնի մասին: Գրում է, որ հասցրել է անել բավականաչափ նկարներ, բայց չի հասցրել դրանք համարակալել: Անդրադառնալով գտածոների պահպանմանը, գրում է, որ «...գլխածոները ուղարկված են Անի: Իմերզեկի հնությունների պահպանությունը հանձնված է Ալի-Կուլի բեկ Սուլթանին՝ մուլլային և ավագների օգնականին, ...»¹³⁹: Վերջում գրում է, որ «...ես հիմա եզդիների մոտ եմ, Պետերբուրգ կգամ միայն սեպտեմբերի կեսին, եթե միայն անհրաժեշտություն չլինի ավելի շուտ լինելու»¹⁴⁰:

1912-ին Կայսերական ակադեմիայի կողմից գործուղվել է Սուրմալուի նահանգ¹⁴¹, որտեղ նրա ուսումնասիրության առանցքը միջնադարյան բազիլիկան էր՝ Զորին և դրա մոտակա իջևանատունը: Կարծում ենք, որ վերոնշյալ նամակում նշված եզդիների մոտ լինելը վերաբերում էր Սուրմալու գործուղմանը: Դա է վկայում այն փաստը, որ այդտեղ գիտնականին հաջողվում է նյութեր հավաքագրել տեղի եզդիների կյանքի և սովորույթների մասին: Վանստանի վանքի պեղումներին, մասնավորապես, արձանագրություններին նվիրված հետազոտությունները, անգամ անտիպ վիճակում, շարունակում են օգտագործվել մասնագետների կողմից¹⁴²:

Աշխարհբեկ Քալանթարը արմատներով Լոռու նահանգից էր, սերում էր Լոռիս-մելիքների հնագույն գերդաստանից: Ավարտելով իր ուսումնառությունը Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանում, 1913թ. անդրադառնում է Լոռու հուշարձանների ուսումնասիրությանը: Գիտական շրջագայությունից Քալանթարը վերադառնում է հարուստ վիմագրական և հնագիտական նյութով, դրանց մասին զեկույցներ է կարդում Ռուսաստանի Կայսերական Հնագիտական ընկերության նիստում և այնուհետև հրատարակում Կայսերական Ակադեմիայի Զեկույցներում¹⁴³:

1914թ. մարտի 15-ի որոշմամբ Քալանթարը ընտրվել է Կայսերական հնագիտական ընկերության անդամ¹⁴⁴, որի գործուն մասնակիցը և զեկույցողը նա

¹³⁸ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 7:

¹³⁹ ՀՀ ՀԱԻ արխիվ, Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գ. 1, թ. 4:

¹⁴⁰ ՀՀ ՀԱԻ արխիվ, Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գ. 1, թ. 4-5:

¹⁴¹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 7:

¹⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

¹⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15-16:

¹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

էր¹⁴⁵: Կայսերական ակադեմիայի որոշմամբ նշանակվել է Սանկտ Պետերբուրգի ասիական թանգարանի գիտնական թանգարանապահ¹⁴⁶, իսկ 1914թ. որոշմամբ դարձել է թանգարանի վարիչ: 1914թ. ընթանում էր Անիի XIII հնագիտական պեղումները, որի ղեկավարությունը Մառը իր բացակայության ժամանակ հանձնել է Քալանթարին: Սակայն հաջողությամբ ընթացող պեղումները խաթարվում են Առաջին աշխարհամարտի սկզբով: Անիից 1914թ. օգոստոսի 7-ին Ն. Մառին ուղարկված նամակում գրում է. «Ճիշտ է, Անին չէր ընդգրկված ռազմական թափերաբեմում, սակայն, մեր բոլոր դժվարություններով մենք պարտական ենք դրան»¹⁴⁷:

1915թ Ա. Քալանթարը ռազմական գործողությունների է մասնակցել Անդրանիկ Օզանյանի Հայ կամավորական գնդի կազմում¹⁴⁸: Անգամ այդ դժվարին վիճակում, Քալանթարը շարունակել է նամակագրական կապ պահպանել իր ուսուցչի՝ Մառի հետ: Այդ է վկայում 1915թ. մայիսի 12-ին Թիֆլիսից ուղարկված նամակը, որում հայտնում է, որ ամիսներով ապարդյուն սպասելով, որ իրեն կգինվորակոչեն, միացել է հայկական առաջին գնդին(Անդրանիկին) փետրվարին Թիֆլիսում Հայկական համագումարից հետո: Գնդին միանալու նպատակը Քալանթարը համարում է, «...թեկուզ կարճ ժամանակով լինել գնդի կազմում և մասնակցել Խալիլ բեյի զորքերի ոչնչացման...»¹⁴⁹: Քալանթարը, անգամ ռազմական գործողությունների ընթացքում չի մոռացել հնագետի իր պարտականությունները, և ուսումնասիրելով Սբ. Բարդուղիմոս վանքը, մանրամասները հայտնել է Մառին¹⁵⁰: Այնուհետև հայտնում է, որ պատրաստ է մարտի մեկնել առաջին իսկ հրահանգի դեպքում: Բայց եթե մնա, ապա վերջին նպատակակետը կլինի իրական պատերազմի պատմության և, մասնավորապես, գնդի գործունեության վերաբերյալ նյութեր հավաքագրելը¹⁵¹: Ականատեսների վկայությունների համաձայն մի իրադեպի ընթացքում Անդրանիկը փրկում է կյանքը, որից հետո Քալանթարը դառնում է նրա թարգմանիչ- խորհրդակցականը¹⁵² և ռազմական խորհրդի ժամանակ Անդրանիկը հրավիրվում էին իր թարգմանիչների՝ Աշխարհբեկ Քալանթարի և Արշակ Ջամայլանի հետ միասին¹⁵³:

¹⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

¹⁴⁶ Տե՛ս Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի անտիպ նամակները Նիկողայոս Մառին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 2020թ., թիվ 1(658), էջ 398:

¹⁴⁷ Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 16:

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

¹⁴⁹ ՀՀ ՀԱԻ արխ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գ. 1, թ. 10:

¹⁵⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵² Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 17:

¹⁵³ Քալանթարի, որպես Անդրանիկ Օզանյանի թարգմանիչ, գործունեության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հովակիմյան Վ., Դժվարին տարիներ, հուշեր, Երևան, 1988, էջ 71, նաև էջ 82, նաև էջ 123:

Արշավանքերի ընթացքում գեներալներ Չեռնոզուբովը, Նազարբեկյանը, Անդրանիկը ժամանական էին գտնում երիտասարդ հնագետի հետ զրուցելու պատմության, պատմական հուշարձանների մասին:¹⁵⁴

1917 թ. Քալանթարը Անիից հեռացող վերջին հնագետներից մեկը եղավ և ահռելի աշխատանք կատարեց Անիի պեղումների արդյունքում հայտնաբերված և տեղի թանգարանում կենտրոնացված հնագիտական նյութերը տեղափոխելու, փրկելու գործում¹⁵⁵: 1917թ. Նիկողայոս Ադոնցի հետ մասնակցում է Ռուսաստանի Կայսերական Ակադեմիայի կողմից կազմակերպված Վանի Երկրորդ Հնագիտական արշավախմբին:

1917 թ. սեպտեմբերի 18-ին Թիֆլիսից Քալանթարը Մառին նամակ է գրում, որից ակնհայտ է դառնում, որ վիրահատվել է: Նամակում ասվում է. «Ապաքինվում եմ վիրահատությունից հետո և կգամ 10 օրից: Մտածում եմ բերել միայն արշավախմբի տպած լուսանկարները՝ նեգատիվները թողնելով Թիֆլիսում»¹⁵⁶: 1918 թ. զորավար Անդրանիկի հետ մասնակցել է նրա «Նահանջ բյուրոց»ի անօրինակ անցումներին՝ այդ դժվարին օրերին էլ չմոռանալով հայ հնագետի իր պարտականությունները¹⁵⁷:

Հիրավի Ա. Քալանթարի անունը միշտ կապված կմնա Անիի հետ, քանի որ նրան ենք պարտական 1918թ. Անիից մոտ վեց հազար հնագիտական իրերի Արևելյան Հայաստան տեղափոխման և դրանով իսկ դրանց կատարյալ ոչնչացումից փրկության համար: Կրակոցների տակ Անիից հեռացող խմբին հաջողվել է թաքցնել Գագիկ թագավորի նշանավոր արձանը¹⁵⁸:

Վանից վերադառնալով Թիֆլիս, փակ ճանապարհների պատճառով Ա. Քալանթարը չի կարողանում մեկնել Սանկտ Պետերբուրգ և մնալով Թիֆլիսում¹⁵⁹ 1918-1919թթ. որպես դոցենտ սկսում է դասախոսել Անդրկովկասյան համալսարանում, կարդալով Արևելքի, Հայաստանի և Վրաստանի պատմության դասախոսություններ,¹⁶⁰ գրում բազմաթիվ գիտական հոդվածներ, գործունե մասնակցություն ունենում տեղի հայ մշակութային կյանքին¹⁶¹:

1919թ. ամռանը, տեղեկանալով Անիի թանգարանի կորստի մասին, Քալանթարը Թիֆլիսից գալիս է Երևան և ՀՀ Կրթության և արվեստի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի աջակցությամբ ձեռնամուխ է լինում նախարարության

¹⁵⁴ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 17:

¹⁵⁵ Առաքելյան Բ., Աշխարհբեկ Քալանթար (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), «ՊԲՀ», Երևան, 1984թ., թիվ 3, էջ 3:

¹⁵⁶ Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի անտիպ նամակները Նիկողայոս Մառին, էջ 407:

¹⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 1:

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

¹⁵⁹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 18:

¹⁶⁰ Տե՛ս Գарибджанян С., Биография ученых в документах. Ашхарбек Калантар, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 2021թ., թիվ 3 (663), с. 283:

¹⁶¹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 18:

հուշարձանների պահպանության բաժնի ստեղծմանը¹⁶²: 1919թ. սկզբին լինելով Թիֆլիսի Անդրկովկասյան համալսարանի դոցենտ, Քալանթարը ընդգրկվում է «Հայկական համալսարանի ստեղծման հանձնաժողովի» կազմում, ի թիվս Ս. Ղամբարյանի, Դ. Զավրյանի, Գ. Խարազյանի և Ռ. Աբրահամյանի: Նրանց գործադրած ահռելի ջանքերի արդյունքում 1919թ. մայիսի 16-ին ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը ստորագրում է Հայաստանի համալսարանի հիմնադրման որոշումը¹⁶³: 1919թ. ապրիլի 27-ին ընդունված օրենքի համաձայն Թիֆլիսում ստեղծվում է Համալսարանական հանձնաժողով, որի աշխատանքներին մասնակցել են պրոֆեսորներ Ղամբարյանը, Դ. Զավրյանը, Բ. Բունիաթյանը, Գ. Խազարյանը, Ս. Մալխասյանը, Ա. Լոռու Մելիք-Քալանթարը, Ն. Աղբալյանը և այլք: Հանձնաժողովը հանգեց այն եզրակացության, որ առաջիկա աշնանը հնարավոր է բացել պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետը: 1-ին սեմեստրի համար կազմված ծրագրում Քալանթարը դասախոսելու էր հայագիտության ներածություն, հայոց պատմություն, արևելքի պատմություն առարկաները¹⁶⁴: Նախարար Նիկոլ Աղբալյանի 1919թ. հոկտեմբերի 28-ի հրամանով ստեղծվում է առաջին՝ պատմության և լեզվաբանության ֆակուլտետը, յոթ հիմնադիր դասախոսների կազմով. Մ. Աբեղյան, Ա. Քալանթար, արքեպիսկոպոս Գ. Հովսեփյան, եպիսկոպոս Մ. Տեր-Մովսիսյան, Ե. Տեր-Մինասյան, Ռ. Աբրահամյան և Ստ. Մալխասյան¹⁶⁵: 1919թ. հոկտեմբերի 28-ի Հանրային կրթության և արվեստի նախարարի հրամանով՝ համալսարանի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետի դասախոսներ նշանակելու մասին օրենքում մագիստրատ արևելքի պատմության, Անդրկովկասյան համալսարանի դոցենտ Աշխարիբեկ Մելիք-Քալանթարը նշանակվում է Երևանի համալսարանի պատմա-լեզվաբանական ֆակուլտետի պրիվանտ-դոցենտ նույն թվականի օգոստոսի 1-ից¹⁶⁶: Աշխարիբեկ Քալանթարը սկզբում դասախոսել է Արևելքի պատմություն և հնագիտություն¹⁶⁷:

1920-ական թթ. Քալանթարը իր վիճագրագետի ուշադրությունը ուղղում է ուրարտական հուշարձանների, հատկապես սեպագիր արձանագրությունների վերծանմանը: Նրա հրապարակումները պարունակում են սեպագիր հայտնաբերման արժեքավոր մանրամասներ: Քալանթարի վերծանությունները ընդհանուր առմամբ ճշգրիտ են, որովհետև 20-ական թթ. ուրարտական լեզվի շատ օրինաչափություններ դեռևս հայտնի չէին¹⁶⁸:

¹⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18:

¹⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

¹⁶⁴ «Մշակույթ», 1990թ., թիվ 2-3, էջ 114:

¹⁶⁵ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 18-19:

¹⁶⁶ Տե՛ս «Մշակույթ», 1990թ., թիվ 2-3, էջ 115:

¹⁶⁷ Տե՛ս Ենգոյան Փ., Մինասյան Է., Երևանի Պետական համալսարանի ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2019, էջ 21:

¹⁶⁸ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 21:

1920թ. օգոստոսի 6-ին Մառին ուղարկված նամակից հետևում է, որ նա գործնական քայլեր է ձեռնարկել Անիի թանգարանի և Հնագիտության ինստիտուտի ստեղծման ուղղությամբ¹⁶⁹:

1920-ական թթ. Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջանների այցելությունների և արշավախմբերի ընթացքում, հատկապես Արագածի և Գեղամա լեռների, Քալանթարը ուսումնասիրում, նկատում և գրանցում է բրոնզե դարին վերաբերող բացառիկ նշաններ¹⁷⁰: Քալանթարը առաջինն էր, որ իր շրջագայության ժամանակ Արագածոտնի ժայռերի վրա հայտնաբերել է այծագրերի նշաններ և բացատրել դրանց իմաստ¹⁷¹:

1922 թ. Քալանթարի անդուլ աշխատանքի շնորհիվ է հիմնադրվում ԵՊՀ արևելքի պատմության և հնագիտության ամբիոնը¹⁷²:

1923թ. լույս է տեսել հնագիտության առարկայից կարդացած դասախոսությանների համառոտագրությունը՝ «Հնագիտություն. մաս Ա. Նախապատմական հնագիտություն»¹⁷³: Ձեռնարկը սկսվում է ներածությունով, իր մեջ ընդգրկում է դասախոսություններ քարե դարից մինչև երկաթե դար ընկած ժամանակաշրջանի վերաբերյալ¹⁷⁴:

Քալանթարի՝ Զվարթնոցի հնագիտական վայրի կայացմանն ուղղված անդուլ աշխատանքի արդյունքում ՀԽՍՀ լուստղկումատի՝ 1924 թ. ապրիլի 17-ի հրամանով Զվարթնոց հնագիտական վայրը հանձնվեց Հայաստանի հնությունների պահպանության կոմիտեին¹⁷⁵:

Հնությունների պահպանության կոմիտեում պաշտոնավարելով որպես գիտական քարտուղար, երկար տարիներ գլխավորել է հանրապետության ողջ հնագիտական գործունեությունը¹⁷⁶: Քալանթարը լինելով պրակտիկ աշխատանքի սիրահար էր, եղել է Հայաստանի գրեթե բոլոր շրջաններում¹⁷⁷, գիտեր նրա ամեն մի քարը և որպես այդպիսին հնագիտական ոչ մի գործնական աշխատանք չի կատարվել առանց նրա հեղինակավոր մասնակցության¹⁷⁸: Կարծում ենք, չկա ավելի լավ ապացույց, քան նրա ղեկավարած բազմաթիվ հնագիտական

¹⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18-19:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

¹⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 9:

¹⁷² Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի գործունեությունը Հայաստան առաջին հանրապետության տարիներին, «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, Երևան, 2023թ., թիվ 1(667), էջ 288:

¹⁷³ Տե՛ս Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 4:

¹⁷⁴ Քալանթար Ա., Հնագիտություն, Մաս Ա, Նախապատմական հնագիտություն, Երևան, 1923, էջ 5-81:

¹⁷⁵ Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ավանդը Զվարթնոց պատմահնագիտական վայրի կայացման գործում, էջ 6:

¹⁷⁶ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 21:

¹⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 8:

¹⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 2:

արշավախմբերը և հետախուզական պեղումները: Քալանթարը գրեթե միշտ ներկա էր լինում շինարարական աշխատանքների ժամանակ հիմք փորելուն, որպեսզի կանխի անփութության պատճառով նյութական մշակույթին հասցվող վնասը¹⁷⁹: Իսկ եթե պատմական հուշարձանի մնացորդ կամ դամբարան էր հայտնաբերվում, ապա կատարում էր հետախուզական պեղում¹⁸⁰: Դառնալով հնագիտության ինստիտուտի առաջին տնօրենը, մշտապես համագործակցել է հայ մշակույթի այնպիսի դեմքերի հետ, ինչպիսիք են Ալ.Թամանյանը և Մ. Սարյանը¹⁸¹:

1925-ին Քալանթարը գիտական ճանապարհորդություն է ունեցել Պետերբուրգ՝ պրոֆեսորի կոչման համար որակավորում ստանալու, որը ստացել է ըստ ակադեմիկոս Մառի գրախոսականի¹⁸²: Այդտեղ՝ Նյութական մշակույթի պատմության պետական ակադեմիայում 2 զեկույց է ունեցել Հայաստանում հնագիտական աշխատանքների արդյունքների վերաբերյալ: 1925թ. սեպտեմբերին Բաթումիում մասնակցել է Արևմտյան Կովկասի Սև ծովի ափի տեղացի պատմաբանների II համագումարին որպես Հայաստանի պատվիրակ և ունեցել է 2 զեկույց¹⁸³:

1925 թ. հոկտեմբերի 18-ին Գիտության և արվեստի ինստիտուտի հանդիսավոր նիստին Քալանթարը հանդես է գալիս զեկույցով՝ նվիրված Գիտությունների ակադեմիայի 200-ամյանկին¹⁸⁴: Զեկույցում նշում է երկու դարերի ընթացքում Ակադեմիայի ունեցած ավանդի մասին արևելագիտության զարգացման ուղղությամբ, իր զեկույցում շեշտը դնելով հայ հետազոտողների և Հայաստանին վերաբերող ուսումնասիրությունների վրա¹⁸⁵:

1927-1929 թթ. Քալանթարը Խորհրդային Միության և արտասահմանյան ամսագրերում և գիտական ժողովածուներում հրատարակել է հոդվածներ Երևանում՝ Երգեսի շինարարության ժամանակ գտնված բրածո մարդու և Արմավիրում հայտնաբերված մի հիերոգլիֆ արձանագրության մասին: 1927 թ. լույս է տեսնել նրա «Երկու սեպագիր» խորագիրը կրող գրքույկը, որի ուսումնասիրության առանցքը Ռուսա Լ-ի՝ Նոր Բայազետում գտնված արձանագրությունն է: Նրա ուսումնասիրության առարկան է դառնում նաև Հոկտեմբերյանի շրջանի Զանֆիդա գյուղում գտնված ուրարտական

¹⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 2:

¹⁸⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 8-9:

¹⁸¹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 21:

¹⁸² Տե՛ս Гарибджанян С., նշվ. աշխ., с. 284:

¹⁸³ Տե՛ս Նույն տեղում, с. 285:

¹⁸⁴ Քալանթար Ա., Գիտությունների ակադեմիան և հայագիտությունը, Երևանի, 1926, էջ 3:

¹⁸⁵ Kalantar A., Materials on Armenian and urartian history, Rechetches Publication, Neuchâtel-Paris, 2003, էջ 1-2:

արձանագրությունը¹⁸⁶: Այդ առթիվ հրատարակում է հոդված «Խալիբերեն մի նոր սեպագիր արձանագրություն Սարգսի, Արգիշտու որդու՝ գտնված Զանֆիդա գյուղում»: Քալանթարը խիստ կերպով է առանձնացրել նախաուրարտական և ուրարտական մշակույթները¹⁸⁷: Հոդվածում տեղ են գտել արձանագրության քարին և բնույթին վերաբերող փաստեր¹⁸⁸:

1928թ. Քալանթարը ուղեկցում է Սորբոնի համալսարանից արևելագետ Յուրգիս Բալտրուշայտիսի ուսումնասիրելու Ջուլայի յուրօրինակ խաչքարերը¹⁸⁹:

1930-ական թթ. Քալանթարը ծավալում է հուշարձանապահպան գործունեություն¹⁹⁰: Անհավասար պայքար է մղել Պողոս-Պետրոս եռանավ բազիլիկայի քանդման հանիրավի որոշման դեմ: Պայքարում նրա աջակիցն էր Ալ. Թամանյանը: Չնայած նրանց բազմաթիվ նամակներին՝ ուղղված Երևանի քաղ. խորհրդին, և Ռուսաստանի լավագույն մասնագետներից մեկի՝ Գ. Չերիկովի եզրակացությանը, որոշումը անփոփոխ մնաց, իսկ ներկի յոթ շերտով պատված ներքին պատերով եկեղեցին քանդվեց¹⁹¹:

1931թ. կազմակերպվում է Նյուֆական մշակույթի պատմության ինստիտուտը, որտեղ Քալանթարը նշանակվում է ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատող, պաշտոնավարելով մինչև 1937թ.¹⁹²:

1931թ. հոկ. 12-նոյ. 10-ը ընթացել են Հին Վաղարշապատի պեղումները¹⁹³: Զվարթնոցը և Էջմիածինը բաժանելով 4 հատվածի, ստանձնել էր ողջ տարածքի ընդհանուր հետախուզումը¹⁹⁴:

Քալանթարը ոչ միայն լավ գիտնական էր, այլև լավ ուսուցիչ: Նրա աշակերտներն էին անվանի պատմաբաններ Կ. Ղաֆադարյանը և Ս. Երեմյանը, որոնց մասին մտահոգվելով 1932թ. Մառին հասցեագրված նամակում գրում է, որ անհանգիստ է իր աշակերտների զբաղեցրած պաշտոններով և նրանց արժանի է համարում ասպիրանտուրայում ուսանելու համար¹⁹⁵:

1933թ. Պատմության և կուլտուրայի ինստիտուտի հանձնարարությամբ Քալանթարի իրականացրած կիսաքանդ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու զննումը և նախաքրիստոնեական կառույցի հիմք ունենալու եզրակացությունը, չեն փրկում

¹⁸⁶ Տե՛ս Առաքելյան Բ., նշվ. աշխ., 1984, էջ 4-5:

¹⁸⁷ Քալանթար Ա., Խալիբերեն մի նոր սեպագիր արձանագրություն գտնված Զանֆիդա գյուղում, Երևան, 1930, էջ 5-6:

¹⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-12:

¹⁸⁹ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 22:

¹⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 22:

¹⁹¹ Նույն տեղում:

¹⁹² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 3, գ. 255, թ. 8:

¹⁹³ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, էջ 7:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12-13:

¹⁹⁵ Տե՛ս Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի հուշարձանապահպան գործունեությունը(1930-ական թվականներ), «ՊԲՀ», Երևան, 2023թ., թիվ 1(222), էջ 186:

եկեղեցին: Անհավասար պայքարում հաջողվում է փրկել միայն Կաթողիկեի մի փոքր հատվածը: Նա 1930-ական թթ. պաշտոնավարել է Պատմության և արվեստի ինստիտուտում, մի քանի անգամ գործուղվել է Պետերբուրգ¹⁹⁶:

1935թ. Լենինգրադում Իրանական III կոնգրեսում հանդես է եկել զեկույցով: 1935թ ստեղծվել է ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղը (ԱՐՄՖԱՆ), որտեղ Քալանթարը ընդգրկվել է գիտական խորհրդի կազմում:

Գիտականի գործունեության բուռն շրջանում սկսվում են ստալինյան բռնաճնշումները, որի զոհն է դառնում նաև Աշխարհբեկ Քալանթարը¹⁹⁷: Քալանթարը ձերբակալվել է 1938թ. մարտի 19-ին, ի թիվս համալսարանի 17 այլ դասախոսների: Դատավարությունը հայտնի է «պրոֆեսորների գործ» անվանումով: 1938թ. ապրիլի հարցաքննության ժամանակ Քալանթարը հաստատում է, որ 1915թ. փոխգնդապետի աստիճանով ծառայել է զորավար Անդրանիկի գնդում, եղել է նրա խորհրդականը, ծանոթ է եղել գեներալ Նազարբեկյանի հետ: Սկզբնական մահվան դատավճիռը փոխարինվել է ութ տարի ազտազրկումով կնոջ՝ Մոսկվա հրատապ հղած դիմումների հիման վրա:

ԽՍՀՄ Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի հատուկ ժողովի 1941թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշմամբ Ա. Քալանթարին դատապարտեց 8 տարի ժամկետով ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային ճամբարում: Քալանթարը մահացել է Չեյաբինսկի ճանապարհին 1942թ. հուլիսի 2-ին: Միայն 1955թ. ապրիլի 2-ին ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիան, քննելով գործի նյութերը և քննարկելով ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի բողոքը, որոշում է կայացրել վերացնել 1941թ. սեպտեմբերի 3-ի որոշումը, իսկ Քալանթարի նկատմամբ գործը դադարեցնել հանցակազմի բացակայության պատճառով¹⁹⁸:

2005թ. Երևանի Տերյան փողոցի թիվ 62 տան պատին զետեղվում է հուշատախտակ: Վերջինս վկայում է Քալանթարի տուն-թանգարանի բացման մասին: Մեծանուն հայագետը, հնագետը, պատմաբանը այդ տանը ապրել է 1935-1938թթ.: Հուշատախտակի խորհրդանիշները Քալանթարի ուսումնասիրության արդյունքներն էին¹⁹⁹:

Այսպիսով, ուսումնասիրման արդյունքում եկանք այն եզրահանգման, որ Աշխարհբեկ Քալանթարը Թիֆլիսյան Ներսիսյան դպրոցի շնորհալի շրջանավարտն է: Թեպետ ուսանողական տարիների հիշողություններ կամ վկայություններ չեն պահպանվել, սակայն վստահորեն կարող ենք հաստատել, որ դպրոցում ստացած գիտելիքները նրա առաջխաղացման և համոզմունքերի

¹⁹⁶ Տե՛ս Քալանթար Ա., Հայաստան քարե դարից միջնադար, էջ 22-23:

¹⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

¹⁹⁸ Տե՛ս Դարիճճյան Ս., նշվ. աշխ., շ. 281:

¹⁹⁹ Տե՛ս Բաղայան Մ., Ի պատիվ հնագիտության կերտողին՝ Աշխարհբեկ Քալանթարին, «Ազգ», 2005թ. դեկտեմբեր 1, թիվ 219 (3385), էջ 4:

գրավականն են եղել: Կարծում ենք, որ դպրոցի տված հայեցի կրթության արդյունքում է Քալանարը պատմական այդ խառնիճաղանջ իրավիճակներում գործել հոգուտ Հայաստանի պատմական ժառանգության պահպանության:

**THE GRATEFUL GRADUATE OF NERSISYAN SCHOOL OF TIFLIS:
ASKHARHBEK KALANTAR**

Emma Boyajyan

This article is about Ashkharbek Kalantar, a well-known graduate of the Tbilisi Nersisian Spiritual School. He made a great investment to the development of archeology, lithography and other fields of Armenian studies. The object of this article is to study Ashkharbek Kalantar as a graduate of Tbilisi School based on existent literature and archival materials. The studied material is up-to-date, because the contribution left by Kalantar is irrevocable and continues to be applicable even in the conditions of scientific innovations. The studied material is up-to-date, because the contribution left by Kalantar is irrevocable and continues to be practical even in the conditions of scientific innovations. As a result of the study, we came to the conclusion that Ashkarbek Kalantar is a gifted graduate of Tbilisi Nersisyan School. Although memories or testimonies of his student years have not been saved, we can confirm with confidence that the knowledge he received at the place was the guarantee of his advancement and convictions. We believe that as a result of the Armenian education given by the school, Kalantar acted in favor of the historical heritage of Armenia in those historical mixed situations.

Օգտագործած գրականության ցանկ

Արխիվային վավերագրեր

1. ՀԱԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 3, գործ 255, թերթ 1:
2. ՀԱԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 3, գործ 255, թերթ 2:
3. ՀԱԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 3, գործ 255, թերթ 8:
4. ՀԱԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 3, գործ 255, թերթ 8-9:
5. ՀԱԱ, ֆոնդ 2, ցուցակ 3, գործ 255, թերթ 9:
6. ՀՀ ՀԱԻ արխ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գործ 1, թերթ 1:
7. ՀՀ ՀԱԻ արխ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գործ 1, թերթ 4:
8. ՀՀ ՀԱԻ արխ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գործ 1, թերթ 4-5:
9. ՀՀ ՀԱԻ արխ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ֆոնդ, գործ 1, թերթ 10:

Մենագրություններ և գիտական հոդվածներ

10. Առաքելյան Բ., Աշխարհբեկ Քալանթար (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Երևան, 1984թ., «Պատմա-բանասիրական» հանդես, թիվ 3, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 3-6:
11. «Բագին», Բեյրութ, 1995թ., թիվ 7-8-9:

12. Բադալյան Մ., Ի պատիվ հնագիտության կերտողին՝ Աշխարհբեկ Քալանթարին, «Ազգ», 2005թ. դեկտեմբեր 1, թիվ 219 (3385):
13. Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի անտիպ նամակները Նիկողայոս Մառին, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., «Լրաբեր» հասարական գիտությունների, Երևան, 2020թ., թիվ 1(658), էջ 398-413:
14. Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի ավանդը Զվարթնոց պատմահնագիտական վայրի կայացման գործում, Էջմիածին, 2017թ., Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, Հատոր ՀԴ, Համար 2, էջ 133-150:
15. Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի գործունեությունը Հայաստան առաջին հանրապետության տարիներին, Երևան, 2023թ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., «Լրաբեր» հասարական գիտությունների, թիվ 1(667), էջ 281-291:
16. Բայրամյան Կ., Աշխարհբեկ Քալանթարի հուշարձանապահպան գործունեությունը (1930-ական թվականներ), Երևան, 2023թ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., «Պատմա-քանասիրական» հանդես, թիվ 1(222), էջ 183-195:
17. Ենգոյան Փ., Մինասյան Է., Երևանի պետական համալսարանն ու համալսարանականները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2019, ԵՊՀ հրատ., 586 էջ:
18. Խուդոյան Ս., Արևելահայ դպրոցը 1830-1920 թվականներին, Երևան, «Լույս», 1987, 620 էջ:
19. Հովակիմյան Վ., Դժվարին տարիներ, հուշեր, Երևան, «Հայաստան», 1988, 208 էջ:
20. «Մշակույթ», 1990թ., թիվ 2-3:
21. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, «Հայպետուսմանկ» հրատ., 448 էջ:
22. Քալանթար Ա., Գիտությունների ակադեմիան յեվ հայագիտությունը, Երևան, Հերմես, 1926, 10 էջ:
23. Քալանթար Ա., Խալդերեն մի նոր սեպագիր արձանագրություն գտնված Զանֆիդա գյուղում, Երևան, Ա. հ, 1930, 32 էջ:
24. Քալանթար Ա., Հայաստան Քարե դարից միջնադար, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007, 410 էջ:
25. Քալանթար Ա., Հին Վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935, Մելքոնյան ֆոնդի հրատ., 96 էջ:
26. Քալանթար Ա., Հնագիտություն, Մաս Ա, Նախապատմական հնագիտություն, Երևան, Պետական հրատ., 1923, 82 էջ:

27. Гарибджанян С., Биография ученых в документах. Ашхарбек Калантар, Ереван, 2021թ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, թիվ 3 (663), էջ 280-286:
28. Kalantar A., Materials on Armenian and urartian history, Rechetches Publication, Neuchâtel-Paris, 2003, 68 p.

**ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՍԱՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ԱՆԿԱՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ
Էդիկ Գևորգյան, Վանիկ Վիրաբյան**

Հոգվածում խնդիր է դրվել ամփոփ ներկայացնել Ներսիսյան դպրոցի սաների ներդրումը հայկական պետականության ստեղծման և կայացման, Առաջին հանրապետության և Խորհրդային Հայաստանի պետականաշինության գործում: Ներսիսյան դպրոցի սաների գործունեության նորովի արժևորումը բխում է արդի մարտահրավերների հրամայականից և հայագիտությանը ներկայացվող պահանջներից:

Իր երկուհարյուրամյա գործունեության ընթացքում տալով շուրջ 2000 շրջանավարտ, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, որն ըստ էության և իրավամբ Կովկասի առաջին միջնակարգ անկախ դպրոցն էր, նշանակալից դեր է խաղացել հայ ժողովրդի մշակութային-կրթական, տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման, հայոց անկախ պետականության կայացման և պահպանման գործում:

Բանալի բառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, ներդրում, հանրապետություն, սաներ, գործիչներ, արժևորում, հայ դպրոց, մշակույթ

Ներսիսյան դպրոցն ունեցել է մեծաթիվ նշանավոր սաներ՝ Ղազարոս Աղայան, Պերճ Պողոսյան, Հովհաննես Թումանյան, Երվանդ Լալայան, Երվանդ Քոչար, Անաստաս Միկոյան, Սողոմոն Թեհլերյան, Հայկ Բժշկյանց, Նիկոլ Աղբալյան, Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյան, Անաստաս Հովհաննեսի (Իվանի) Միկոյան, հայտնի կոմունիստ Գևորգ Հարությունի Ղարաջյան՝ Ս. Տ. Արկունեղ, Հրանտ (Մնացական) Մկրտչի Թավաքալյան և այլ հանրաճանաչ գործիչներ: Վիրահայ հասարակական գործիչ, Հայկական Թիֆլիսի ուսումնասիրությամբ զբաղվող Լ. Չիդիլյանի եզրահանգմամբ «Շատերը չգիտեն, բայց Սողոմոն Թեհլերյանն էլ է սովորել Ներսիսյան դպրոցում: 1915 թ. նա մեկ տարի եղել է Ներսիսյան դպրոցի սան: Ցավոք, կոմունիստական շրջանում ամեն ինչ արվում էր, որպեսզի չներկայացնեն դպրոցի այն սաներին, որոնք եղել են դաշնակցական եւ ռամկավար կուսակցության անդամներ: Լեւոն Չիդիլյանը թվարկում է մի քանի

հայտնի տեսուչների՝ Հովսեփ Օրբելի, Պետրոս Շանշյան, Ավետիս Ահարոնյան»²⁰⁰:

Ամենահայտնի ներսիսյանականներից է հայ ազգային ազատագրական շարժման առաջամարտիկ, ռազմական և պետական գործիչ, Դաշնակցության համահիմնադիր, Իշխան կամ Խանասորի Իշխան մականուններով հայտնի հանրահայտ **Հովսեփ Արղությանը** (Իշխան) (1863-1925 թթ.): Նա սերում էր Արղության նշանավոր իշխանական տոհմից: Արղությանը կրթությունն ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան վարժարանում, որն ավարտել է 1884 թ., որից հետո ուսուցչական աշխատանք է տարել Ջալալօղլիի և Թիֆլիսի հայկական դպրոցներում: 1889 թ. անցել է Արևմտյան Հայաստան, որտեղ ակտիվ հեղափոխական աշխատանքներ է կատարել՝ համագործակցելով Արաբոյի հետ: Նա 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումների ժամանակ կազմակերպել է հայերի ինքնապաշտպանությունը, Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Կովկասյան ռազմաճակատում եղել է հայկական կամավորական 7-րդ գնդի հրամանատար: 1918 թ. ՀՀ հռչակմամբ ստանձնել է Վիրահայոց ազգային խորհրդի նախագահի պարտականությունները, դարձել ՀՀ խորհրդարանի անդամ: Նա հանդես է եկել ՀՀ զինանշանի իր տարբերակի առաջադրմամբ, իսկ 1919-1920 թթ. եղել է ՀՀ դեսպանը Իրանում: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1922 թ. հաստատվել է Փարիզում, որտեղ և 3 տարի անց կնքել է իր մահկանացուն:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի սաների կոհորտայում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում Նիկոլ Աղբալյանը (1873-1947 թթ.), ով համարվում է Հայաստանի հայացման և հայ ժողովուրդի որակական բյուրեղացման առաքյալը²⁰¹: Նիկոլ Աղբալյանի անվան հետ է կապվում Հայաստանի համալսարանի բացումը: Նա նաև նշանավոր գրաքննադատ էր, և մեծ ապագա է գուշակել Վ. Տերյանի ու Ե. Չարենցի համար: 1918-1920 թթ. եղել է ՀՀ խորհրդարանի անդամ, իսկ 1919 թ. նշանակվել է լուսավորության և արվեստի նախարար: Խորհրդային իշխանություն հաստատումից հետո, 1921 թ. բանտարկվել է, ապա Խորհրդային Հայաստանից տարագրվել է արտասահման: 1930 թ. բնակություն է հաստատել Բեյրութում և եղել է Համազգայինի Նշան Փալանճյան Ճեմարանի հիմնադիրը՝ Լևոն Շանթի հետ, որտեղ և դասավանդել է մինչև կյանքի վերջը²⁰²:

²⁰⁰ <https://times.am/298283/>.

²⁰¹ Անանյան Գ., Նիկոլ Աղբալյան: Կյանքը և գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2002; Պետրոսյան Վ. Զ., Նիկոլ Աղբալյան հայերենագետը: Նշանավոր գրաքննադատի լեզվաբանական մտորումները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 3 (47), 2014, էջ 93-113:

²⁰² «Ով ով է: Հայեր» հանրագիտարան, Հատոր առաջին, գլխ. խմբագիր Հովհ. Այվազյան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 2007:

Ներսիսյան դպրոցի արժանահիշատակ սաներից է Առաջին հանրապետության քաղաքական-հասարակական գործիչ Երևանի Կոնդ թաղամասում ծնված **Մկրտիչ Մուսիկյանցը** (1868-1929 թթ.): Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցից հետո անվանի բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանի հովանավորությամբ ուսումը շարունակել է Մոսկվայում, սովորել ֆրանսերեն: Մկրտիչ Մուսիկյանցը հայտնի է հողագործության, գինեգործության զարգացման նվիրյալ: Մոսկվայում գտնվող եղբոր աջակցությամբ մեկնել է Ֆրանսիայի Մոնպելիե քաղաք, որտեղ անցած փորձառությունից հետո, ձեռք բերելով գինեգործական, կոնյակագործության խոր և հիմնարար գիտելիքներ, հմտանալով նաև շերամապահության մեջ, վերադառնում է Երևան, աշխատակցում Ներսես Թաիրյանի, ինչպես նաև Շուստովի հետ: 1892 թ. հոկտեմբերին Երևանի գինու և կոնյակի գործարանի սեփականատեր Ներսես Թաիրյանի հրավերով Մուսիկյանցն աշխատանքի է անցել գործարանում որպես գինեգործ և կոնյակի մասնագետ, 1894 թ. նշանակվել գործարանի կառավարիչ: Այդ տարիներին է Մուսիկյանցն իր կողմից կազմված հատուկ տեխնոլոգիայով ստեղծել երևանյան հանրահայտ կոնյակները, որոնք մեծ համբավ ունեին: 1899 թ. Ներսես Թաիրյանը իր գործարանը վաճառում է մոսկովյան «Ն. Շուստով և որդիներ» ֆիրմային, սակայն շարունակում է պաշտոնավարել: Նրա նախաձեռնությամբ ընդլայնվում են գործարանի արտադրությունները և ձեռքբերվում ֆրանսիական սարքավորումներ:

Մուսիկյանցը կոնյակի գործարանը կառավարել է 21 տարի: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Մուսիկյանցը կոնյակի արտադրության մեջ կարողացել է պահպանել օգտագործվող սպիրտի բոլոր պաշարները, որոնք Հայաստանի Հանրապետությանը ոչ միայն մեծ քանակությամբ արտարժույթ բերեցին, այլև սպիրտի հետ փոխանակմամբ զենք, ռազմամթերք:

Մկրտիչ Մուսիկյանցը եղել է Երևանի քաղաքային դումայի անդամ, Հայոց բարեգործական ընկերության Երևանի մասնաճյուղի անդամ, Գաղթականական եղբայրության օգնության հիմնադրամի փոխնախագահ, Երևանի նահանգի պարենավորման կոմիտեի նախագահ և Երևանի թեմական դպրոցների հոգաբարձու: 1919 թ. հունվարին ընտրվել է Երևանի քաղաքագլուխ՝ պաշտոնավարելով մինչև 1920 թ. նոյեմբերը: Նրա մասին ամենայն հարգանքով և սիրով է արտահայտվել վարչապետ Ա. Վրացյանը, հատկապես նշելով 1920 թ. հունվարի 4-ին Երևանում տեղի ունեցած Հայաստանի քաղաքների համագումարի, այդ իրողություններում Երևանի քաղաքագլուխ Մկրտիչ Մուսիկյանի ունեցած կարևոր դերակատարման մասին, ասելով, որ տիրում էր «...անհողորդ հավատ դեպի հայ ժողովրդի ստեղծագործական հանճարը, դեպի Հայաստանի ապագան:

Հունվ. 4-ին, Երևանում հանդիսավորությամբ, Խորհրդարանի ու կառավարության անդամների, հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների ու խոուն բազմության ներկայությամբ, բացվեց Հայաստանի քաղաքների անդրանիկ համագումարը, որին մասնակցում էին Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս, Նոր Բայազետ, Աշտարակ և Ղամարլու քաղաքների ներկայացուցիչները: Երևանի քաղաքագլուխ Մ. Մուսինյանը բանալով համագումարը և ընդգծելով, որ «մեր կյանքը մտնում է նորմալ հունի մեջ, և մենք կանգնած ենք վերաշինության ճամփի վրա»՝ պարզեց Հայաստանի քաղաքային ինքնավարությունների կատարելիք կարևոր դերը երկրի շինարարության մեջ:

...հիմքը դրվեց Հայաստանի Քաղաքների միության՝ մի կազմակերպություն, որին ահագին դեր էր վիճակվելու Հայաստանի կյանքում»²⁰³:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո մինչ իր մահը 1929 թ.՝ Մուսինյանը աշխատել է Երևանի գինու և կոնյակի գործարանում²⁰⁴: Խորհրդային տարիներին շարունակել է աշխատել կոնյակի գործարանում, ուսումնասիրել Արարատյան դաշտավայրում գինեգործության հեռանկարները, կազմել Երևանում գինեգործության դպրոց ստեղծելու նախագիծ, դիմել պետական մարմիններին աջակցության համար, սակայն մերժում է ստացել:

ՀՀ գինվորական հայտնի գործիչ **Արսեն Պողոսի Շահմազյանը** (1883-1937 թթ.) եղել է Ներսիսյան դպրոցի նկարչության ուսուցիչ, Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր (1918 թ.), Սյունիքի նահանգապետ (1919 թ.- Զորավար Անդրանիկը անկեղծորեն շնորհավորել է Շահմազյանի նշանակումը և ցայտուն դառնությամբ հարցրել . «Հանրապետության փողկապավոր իշխանությունները վերջապես հասկացա՞ն մի թե, որ պիտի ամրապնդեն լեռնաշխարհի այս մատույցները, գլխի ընկան, որ եթե ճեղքվի այս վահանը, այլևս չկա ո՛չ Արցախ, ո՛չ Զանգեզուր, ո՛չ Հայաստան»²⁰⁵, 1920 թ. նա արդեն գնդապետ էր և նշանակվել էր հաղորդակցության փոխնախարար: Բոլշևիկների կողմից հալածվել է ու ձերբակալվել, քանի որ նաև ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ էր եղել, ապա՝ աքսորվել Սիբիր և անհայտ կորել սիբիրյան դաժան բնության խորքում²⁰⁶:

Հենց Արսեն Շահմազյանն է հենց այն անձը, որը 1919 թ. նոյեմբերի 3-ին վճռականորեն կասեցրել է Սյունիք-Զանգեզուրի նկատմամբ ադրբեջանաքրդական ռազմական խմբերի և թուրքական երկու դասակների համատեղ վերահսկողության փորձը: Մարզը հաջողությամբ պաշտպանվել է,

²⁰³ Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1993, էջ 378-379:

²⁰⁴ <https://blog.168.am/blog/259079.html>.

²⁰⁵ «Սյունյաց երկիր» օրաթերթ: <https://www.irates.am/hy/1709194969>. «Իրատես». Հասարակական-քաղաքական թերթ, 29.02.2024: -Տե՛ս <https://www.irates.am/hy/1709194969>.

²⁰⁶ <https://www.anianc.am/2020/05/20/arsen-shahmazyan-syuniks-governer-1919/#>.

այնուհետև Արսեն Շահմազյանին օգնության է հասել Գարեգին Նժդեհը: 1919 թ. գարնանը Զանգեզուր գործուղված կապիտան Արսեն Շահմազյանը հսկայական կազմակերպչական աշխատանք է տանում երկրամասում: Օգոստոսին Կապարգողթի հրամանատար նշանակված Նժդեհը կարողացել էր երկու ամսում որակական նոր մակարդակի բարձրացնել ինքնապաշտպանության գործը: Զանգեզուրի ջոկատներից մեկի հրամանատար **Գ. Գասպարյանը** հետագայում գրել է. «Եթե Զանգեզուրն այսօր Հայաստան է կոչվում, դա գլխավորապես Արսեն Շահմազյանի շնորհիվ է: Արսեն Շահմազյանը հիմնաքարը դրավ հայկական Զանգեզուրի, իսկ նրանից հետո Գարեգին Նժդեհը կառուցեց հայկական Զանգեզուրի շենքը: Հետագա սերունդները, որոնք պիտի ապրեն ազատ Հայաստանում, Գորիս քաղաքի կոնտրոնում պիտի կանգնեցնեն Արսենի և Նժդեհի արձանները՝ որպես անմոռանալի հիշատակներ մեր պատմության»²⁰⁷:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության անդամ են եղել 19 ներսիսյանականներ²⁰⁸: Անդրկովկասյան մասշտաբի գործիչներ էին Սերգո Խանոյանը, Աշոտ Խումարյանը, Վահան Երեմյանը, Արսեն Եսայանը, ԽՍՀՄ արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում և Մոսկվայում մարզային, քաղաքային և շրջանային կոմիտեների առաջին քարտուղարներ էին Նապոլեոն Անդրիասյանը, Գուրգեն Ոսկանյանը, Արտակ Ստամբոլցյանը, Սուրեն Հակոբյանը, Հովհաննես Բանասիյանը, Մուշեղ Չալյանը, Վահան Բալյանը և ուրիշներ: Ուշագրավ է, որ ԽՄԿԿ 15-րդ համագումարի պատգամավորներից 12-ը Ներսիսյան դպրոցի սաներ էին, որոնցից 6-ը՝ դպրոցի մարքսիստական խմբակի անդամներ²⁰⁹:

Ներսիսյան դպրոցից է եղել նաև ՀԽՍՀ պետական-քաղաքական գործիչ **Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը** (1895-1937 թթ.): Դ. Տեր-Սիմոնյանը Ներսիսյան դպրոցը ավարտել է 1912 թ.: 1919 թ. վերջից տեղափոխվել է Թիֆլիս, մասնակցել է բոլշևիկյան «Պահակ», «Նոր ուղի» թերթերի հրատարակման և խմբագրման աշխատանքներին (1920 թ.): Եկել է Հայաստան, մտել ՌԿ(բ)կ Հայաստանի կոմիտեի (Արմենկոմ) կազմ, եղել է 1920 թ. մայիսյան ապստամբության ղեկավարներից մեկը, և մասնակցել Մայիսյան ապստամբության նախապատրաստմանն ու իրականացմանը: 1920 թ. մայիսի 7-ին Ալեքսանդրապոլում մասնակցել է «Վարդան զորավար» զրահագնացքում

²⁰⁷ Ստեմել (Մելիք-Փարսադանեան Ստեփան Ղազարի), «Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսեն Շահմազյան», «Հայրենիք», թիվ № 2, 1963 թ., էջ 29-37, Բոստոն; Վիրաբյան Վ. Հ. Հայաստանը և Անդրկովկասում եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունները 1917-1920 թթ.: Մենագրություն, Երևան, ԱԶ «Վահե Մկրտչյան», 2024, էջ 122; Փամպուբեան Ե., Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծածկանունների բառարան. Անձնանուններ, տեղանուններ, թուանշանային ծածկագրեր, Եր., «Լուսակն», 2023, էջ 38, 115:

²⁰⁸ Գրիգորյան Գ. Ներսիսյան դպրոց (Համառոտ ակնարկ), Եր., «Հայաստան» հրատ., 1975, էջ 9:

²⁰⁹ Գրիգորյան Գ. Ներսիսյան դպրոց (Համառոտ ակնարկ), էջ 9:

կայացած Արմենկոմի և բուլշևիկյան կազմակերպությունների հայտնի խորհրդակցությանը, ընտրվել ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամ: 1921 թ. ամռանը եղել է Զանգեզուրի արտակարգ կոմիսարը և ղեկավար դեր է խաղացել հակախորհրդային ուժերի ճնշման գործում: 1921 թ. հունիսի 26-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմը քննարկել է «Այսպես կոչված Զանգեզուրի կառավարության դիմումը խաղաղ բանակցությունները շարունակելու մասին» հարցը և Զանգեզուրի հեղկոմի նախագահ նշանակել Դ. Տեր-Սիմոնյանին, ով Գորիսի գրավումից անմիջապես հետո մեկնել է այնտեղ: Դ. Տեր-Սիմոնյանը 1931 թ. օգոստոսի 28-ից մինչև 1932 թ. հոկտեմբերի 5-ը եղել է լուսավորության ժողկոմ:

Այս սերնդի բուլշևիկները, որոնց երբեմն անհիմն կերպով գաղափարական կաղապարադրույթի մեջ են ներկայացնում, իրականում ներքուստ չեն եղել համահարթեցված կերպարներ, շատ դեպքերում ունեցել են իրենց դիրքորոշումը և հանդես եկել խորհրդային Հայաստանի շահերի պաշտպանությամբ. օրինակ, բոլոր տվյալները ցույց են տալիս, որ Անդրֆեդերացիայի շրջանակներում Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերը ոտնահարված էին: Այս երևույթը հաստատվել է նաև խորհրդահայ կուսակցական որոշ գործիչների տրամադրությունների քննության միջոցով, որոնք բացահայտվում են այսպես կոչված «հակահեղափոխական տարրերի մասին» 1930-ական թթ. զեկուցումներում: Ինչպես ցուցմունք է տվել ձերբակալված Դր. Տեր-Սիմոնյանը, «ՀամԿ(Բ)Կ Անդրերկրամասը և նրա ղեկավարությունն անտեսում են Հայաստանի իրական կարիքները, ինչն Անդրերկրամասի հակահայկական քաղաքականության հետևանք է, այն իր ամբողջ ուշադրությունն ուղղել է Վրաստանին» (Դ. Տեր-Սիմոնյանի ցուցմունքից, 11/XI-36թ.)²¹⁰, իսկ Ա. Եղիազարյանը և Ա.Երզնկյանը այն գնահատել են որպես Հայաստանի և հայ ժողովրդի դեմ կատարած հանցագործություն²¹¹:

1932 թ. ՀԿԿ ԿԿ-ի որոշմամբ նշանակվել է «Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի» գլխավոր խմբագիր: Ընտրվել է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի, ՀԽՍՀ և ԽՍՖՍՀ կենտգործկոմների անդամ: Հեղինակել է «Կարլ Մարքս», «Միքայել Նալբանդյան» (1933) և այլ ուսումնասիրություններ: Սակայն 1936 թ. օգոստոսի 10-ին կենտկոմի անդամների ճնշող մեծամասնության քվեարկմամբ վտարվել է կոմկուսից, այնուհետև անհիմն բռնադատվել է և գնդակահարվել: Արդարացվել է հետմահու:

²¹⁰ Հայաստանի Ազգային արխիվ (ՀԱԱ), Ֆ. Կ. 91, ց. 3, գ. 2276, թ. 31-44 (պատճեն, մեքենագիր), պատրաստեցին՝ Մանուկյան Գ., Մխիթարյան Լ., Փաստաթղթեր 1930-ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների մասին // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ N° 2, էջ 69:

²¹¹ ՀԱԱ, Ֆ. Կ. 91, ց. 3, գ. 2276, թ. 31-44 (պատճեն, մեքենագիր), պատրաստեցին՝ Մանուկյան Գ., Մխիթարյան Լ., Փաստաթղթեր 1930-ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների մասին // Բանբեր «Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ N° 2, էջ 71:

Ներսիսյան դպրոցի սան է եղել հայտնի հեղափոխական, խորհրդային պետաքաղաքական գործիչ **Շավարշ Մեհրաբի Ամիրխանյանը** (1894-1959 թթ.): Շ. Ամիրխանյանը Տարրական կրթությունն ստացել է հայրենի գյուղում, ապա տեղափոխվել Թիֆլիս և ուսանել Ներսիսյան դպրոցում, որը սակայն չի հասցրել ավարտել: Նրան հաջողվել է ավարտել Երևանի ուսուցչական սեմինարիան: 1917-1919 թթ. ընդհատակյա հեղափոխական աշխատանք է ծավալել Կովկասում, այնուհետև տեղափոխվել Աստրախան և դարձել Չեկայի նախագահ Գևորգ Աթարբեկյանի օգնական: 1919 թ. սեպտեմբերին Ամիրխանյանն ուղարկվել է Ադրբեջան և Վրաստան՝ Թիֆլիսում նշանակվելով «Պահակ» թերթի խմբագիր:

Շ. Ամիրխանյանը 1920 թ. մասնակցել է Բաքվում գումարված Արևելքի ժողովուրդների 1-ին համագումարին, որտեղ փաստացի վճռվեց համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում գտնվող Հայաստանի ճակատագիրը: 1920 թ. Ամիրխանյանն տեղափոխվել է Հայաստան, և որպես ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի նախագահ Ղազախ-Շամշադինում գլխավորել է մայիսյան ապստամբությունը, որի կոշտ ճնշումից հետո հեղափոխական ջոկատների հետ միասին նահանջել է Ադրբեջան, վերակազմել ջոկատները և ձևավորել հայկական հրաձիգ գունդ, որը հետագայում մտել է կարմիր բանակի մեջ, որի կազմում 1920 թ. նոյեմբերի 29-ին մտել է Հայաստանի Քյարվանսարայ-Իջևանի շրջան և ակտիվորեն մասնակցել այնտեղ խորհրդային կարգերի հաստատմանը: 1921 թ. հունվարին Շ. Ամիրխանյանը նշանակվել է Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ և այդ պաշտոնը վարել մինչև 1926 թ., որից հետո ընտրվել է Հայաստանի ԿՎՀ նախագահ-ԲԳՏ ժողկոմ: 1964 թ. Հայկական ԽՍՀ գերագույն սովետի նախագահությունը որոշում է ընդունել Շ. Ամիրխանյանի ծննդավայրը՝ Կոթին վերանվանել Շավարշավան²¹²: Գյուղը Շավարշավան է անվանվել մինչև 1992 թվականը:

Ներսիսյան դպրոցի սան է նաև հայ խորհրդային քաղաքական գործիչ **Սուրեն Անդրեասի Արշակունին** (1901-1939 թթ.): Նա ծնվել է քահանայի ընտանիքում: Կիսատ թողնելով Թիֆլիսի գիմնազիայում ուսումը՝ մտել է Ներսիսյան դպրոց: 1921 թ. կեսերին Արշակունին պատասխանատու աշխատանքի է անցել ՀՀ պետական անվտանգության օրգաններում՝ նշանակվելով Ալեքսանդրապոլի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ: 1925 թ. տեղափոխվել է Երևան և աշխատանքի անցել Հայաստանի արտակարգ հանձնաժողովում: 1939 թվականին 38 տարեկանում, բռնադատվել է, զոհվել: Հետագայում, 1956 թվականին արդարացվել է²¹³:

²¹² Անմոռաց դեմքեր (Ներսիսյան դպրոցի սաներ), Երևան, «Հայաստան», 1965, էջ 12-14:

²¹³ [https://hy.wikisource.org/wiki/_:\(Soviet_Armenian_Encyclopedia\)_2.djvu/106](https://hy.wikisource.org/wiki/_:(Soviet_Armenian_Encyclopedia)_2.djvu/106).

Ներսիսյան դպրոցի սան է **Վահան Բալյանը** (1898-1945 թթ.): Նա ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը, որից հետո նշանակվել է սկզբում հրետանու, ապա գլխավոր շտաբի զինկոմ: 1921 թ. փետրվարյան քաղաքացիական կռիվներին ակտիվորեն մասնակցել է Ղամարլուի ռազմաճակատում, որպես «Ազատամարտ» զրահագնացքի հրետանու հրահանգիչ և գնացքի առջևի հարթակի պետ: 1921 թ. աշնանից մինչև 1923 թ. Բալյանը Հայաստանի ռազմաճակատին ժողկոմն էր, որից հետո փոխադրվել է Դոնի Ռուստով կուսակցական աշխատանքի:²¹⁴

Ներսիսյան դպրոցի հայտնի սաներից է **Հայկ Դմիտրիի Բժշկյանցը՝ Գայը** (1887-1938 թթ.): Նա 1901 թ. տեղափոխվել է Թիֆլիս և ընդունվել Ներսիսյան դպրոց, հարել հչակյան կուսակցության ծախ թևին և 18 տարեկանում մասնակցել իշխան Գոլիցինի դեմ կազմակերպված մահափորձին: Որպես քաղաքականապես անվստահելի անձ հեռացվել է Ներսիսյան դպրոցից²¹⁵: Մեկ տարի Թիֆլիսի սպայական դպրոցում սովորելուց հետո 1915 թ. հայկական 6-րդ կամավորական ջոկատի կազմում Հայկ Բժշկյանցը մեկնել է ռազմաճակատ, և ջոկատի հրամանատարի զոհվելուց հետո ստանձնել հրամանատարի պաշտոնը, ցուցաբերած խիզախության համար պարգևատրվել Սբ. Աննայի 4-րդ աստիճանի և Գեորգիկյան խաչ շքանշաններով²¹⁶: ՀԽՍՀ-ում Գայը հայտնվել է Ռուսաստանի քաղաքացիական կռիվներից հետո և նշանակվել Խորհրդային Հայաստանի ռազմական գործերի ժողկոմ²¹⁷:

Ներսիսյան դպրոցի հանրահայտ դեմքերից է հեղափոխական և քաղաքական-պետական գործիչ, ՀԽՍՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահի տեղակալ, հողժողկոմ **Արամայիս Երզնկյանը** (1879-1937 թթ.): Ա. Երզնկյանը սկզբնական կրթությունը ստացել է Ներսիսյան դպրոցում, որն ավարտել է 1898 թ., որից հետո սովորել է Ժնևի համալսարանում: 1916 թ. ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքային դումայի, 1917 թ. փտրվարյան բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունից հետո՝ բանվորական խորհրդի, ապա՝ Անդրկովկասյան սեյմի և Հայոց ազգային խորհրդի անդամ: 1920 թ. Ա. Երզնկյանը, որպես մենշևիկ-ինտերնացիոնալիստների խմբի լիազոր-ներկայացուցիչ, բանակցություններ է վարել ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի հետ՝ խումբը կոմունիստական կուսակցությանը հետ միավորելու հարցով: 1921 թ. պատասխանատու աշխատանքներ է վարել Վրաստանում և Հայաստանում: 1922 թ. անընդմեջ ընտրվել է Հայաստանի և Անդրկովկասի կուսակցական և

²¹⁴ <https://hy.wikipedia.org/wiki>.

²¹⁵ Անմոռաց դեմքեր. Ներսիսյան դպրոցի սաներ, Դ. Դզնունու խմբագր., Եր., «Հայաստան» հրատ., 1965, էջ 29:

²¹⁶ Անմոռաց դեմքեր. Ներսիսյան դպրոցի սաներ, էջ 30:

²¹⁷ Անմոռաց դեմքեր. Ներսիսյան դպրոցի սաներ, էջ 30:

խորհրդային ղեկավար մարմիններում: 1921-1929 թթ. եղել է ՀԽՍՀ հողժողկոմ, միաժամանակ՝ Հայաստանի օգնության կոմիտեի կենտրոնական վարչության նախագահ, 1930 թ. աշխատել է Անդրկովկասյան դաշնության հողագործության ժողկոմ: 1931-1935 թթ. եղել է ՀՍԽՀ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ՝ միաժամանակ 1931 թ. դեկտեմբերից մինչև 1933 թ. մարտը վարել Երևանի քաղխորհրդի գործկոմի նախագահի պաշտոնը: 1935-1936 թթ. վարել է ՀԽՍՀ կոմունալ տնտեսության ժողկոմի պաշտոնը: 1936 թ. նոյեմբերին հանիրավի ձերբակալվել է և 1941 թ. մահացել բանտում: 1961 թ. հետմահու արդարացվել է:

Ա. Երզնկյանի մասին շատ խոստն է արտահայտվել ֆրանսիացի հանրահայտ գրող **Հանրի Բարբյուսը**. «Խորհրդային Միությունում ուղևորության ժամանակ ինձ վրա բացառիկ տպավորություն թողեց ժողովրդական կոմիսար Արամայիս Երզնկյանը, որը շատ նման է Նաբուգոդոնոսոր արքային: Ես նրան շատ հավանեցի, վերականգնվող Հայաստանին այդպիսի պետական ղեկավարներ են պետք»²¹⁸:

1935 թ., երբ Աղասի Խանջյանը Ա. Երզնկյանին ազատում է ժողկոմխորհի քարտուղարի տեղակալի պաշտոնից, Երզնկյանը պատասխան նամակով դիմում է Անդրկովկասի մարզկոմի քարտուղար Լ. Բերիային, ինչից ըստ էության վերջինս օգտվում է: Ըստ Երզնկյանի՝ Խանջյանը մի կողմից պատասպարում է ազգայնական մտավորականներին, մյուս կողմից հանրային հայտարարություններում կոչ է անում վերջ դնել ազգայնականությանը: Որպես հիմնավորում նա բերում է Խանջյանի պնդումը, որ Արցախը, Կարսն ու Նախիջևանը պետք է միացվեն Հայաստանին²¹⁹: Երզնկյանը հայ առաջին պետական գործիչն էր, որ դուրս եկավ համազգային շրջանակներից: Մ Սարյանը 1924 թ. սեպտեմբերին Ա. Մյասնիկյանին գրում է. «Մենք պետք է այնտեղ (արտասահման) ուղարկենք մեր ուժեղ, կիրթ լավագույն աշխատողներին: Շատ ուրախ եմ, որ այնտեղ է գնացել Արամայիս Երզնկյանը: Կարծում եմ, նա շատ բան կանի»²²⁰:

Նախկինում այն տպավորությունը և կարծիքը կար, թե Խորհրդային ժամանակ ամեն մի ազգային բան խորթ էր այն ժամանակվա գործիչներին, որ նրանց հետաքրքիր չէին տարածքային հարցերը, սակայն ՀԽՍՀ հողժողկոմ Արամայիս Երզնկյանի և այլոց գործունեությունը հակառակն է ապացուցում, որ նա և ուրիշները կովել են ամեն մի թիզ հողակտորի, անտառահանդակի, գյուղի համար, որ դրանք Հայաստանի պատկանելիություն ունենան: Այսպես, 1926 թ.

²¹⁸ Անմոռաց դեմքեր (Ներսիսյան դպրոցի սաներ), Երևան, «Հայաստան», 1965, էջ 51-53; Շախկյան Գ., Ալեքսանդր Թամանյան և Արամայիս Երզնկյան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, № 2, էջ 127-128:

²¹⁹ Շախկյան Գ., Ալեքսանդր Թամանյան և Արամայիս Երզնկյան, էջ 123-133:

²²⁰ Սարյան Մ., Նամակներ, Հատոր I, 1908-1928, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2002, էջ 3, 266:

ապրիլի 27-ին ՀԽՍՀ հողժողկոմ Ա. Երզնկյանը Անդրկենտգործկոմի հանձնաժողովին ներկայացրած պաշտոնագրում արձանագրում է այն փաստը, որ Փամբակ-Լոռու և Բորչալու գավառների վերջնական սահմանագծման հարցը հատուկ հանձնաժողովի կողմից տեղազննությունից հետո Սադախլուում չլուծվեց միայն այն պատճառով, որ Վրաստանի հողժողկոմատի ներկայացուցիչները համաձայնություն կայացնելու առիթով վերջնական ցուցում չէին ստացել: Ըստ այդմ՝ Ա. Երզնկյանն իր վերոնշյալ տեսակետը հիմնավորում էր հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքներով և նշում, որ այդ տարբերակի դեմ Վրաստանի Հողժողկոմատի ներկայացուցիչները ներկայացրել են անհերթառաքելություններ²²¹:

Անգամ այս խիստ համառոտ պատմական փաստերի արձանագրումն իրավացիորեն վկայում է Ներսիսյան դպրոցի և նրա սաների ծանրակշիռ ներդրումը հայության կյանքում:

THE CONTRIBUTION OF THE STUDENTS OF THE NERSISYAN SCHOOL TO THE ESTABLISHMENT OF THE ARMENIAN STATEHOOD

Gevorgyan Edik, Virabyan Vanik

The article aims to summarize the contribution of the students of the Nersisyan school to the creation and establishment of the Armenian statehood, the state building of the First Republic and Soviet Armenia. The new appreciation of the activities of the students of the Nersisian school stems from the imperative of modern challenges and the demands presented to Armenology.

Having produced around 2000 graduates during its two hundred years of activity, the Nersisian School of Tiflis, which was essentially and rightfully the first secondary independent school in the Caucasus, played a significant role in the development of the cultural-educational, economic, social-political life of the Armenian people, and the establishment and preservation of independent Armenian statehood.

Key words - Nersisian school, contribution, republic, students, figures, evaluation, Armenian school, culture

Գրականություն

1. ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 117, թ. 47 և 47 հալ.:
2. Հայաստանի Ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. Կ. 91, ց. 3, գ. 2276, թ. 31-44 (պատճեն, մեքենագիր), պատրաստեցին՝ Մանուկյան Գ., Մխիթարյան Լ., Փաստաթղթեր 1930-ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների մասին // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ № 2, էջ 64-85:

²²¹ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 16, գ. 117, թ. 47 և 47 հալ.:

3. ՀԱԱ, Ֆ. Կ. 91, ց. 3, գ. 2276, թ. 31-44 (պատճեն, մեքենագիր), պատրաստեցին՝ Մանուկյան Գ., Մխիթարյան Լ., Փաստաթղթեր 1930-ական թթ. քաղաքական բռնաճնշումների մասին // «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2003, թիվ № 2, էջ 64-85:
4. Անանյան Գ., Նիկոլ Աղբալյան: Կյանքը և գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2002:
5. Անմոռաց դեմքեր (Ներսիսյան դպրոցի սաներ), Դ. Դզնունու խմբագր., Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1965:
6. Գրիգորյան Գ. Ներսիսյան դպրոց (Համառոտ ակնարկ), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1975:
7. Շախկյան Գ., Ալեքսանդր Թամանյան և Արամայիս Երզնկյան, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 2007, № 2, էջ 123-133:
8. Պետրոսյան Վ. Զ., Նիկոլ Աղբալյան հայերենագետը: Նշանավոր գրաքննադատի լեզվաբանական մտորումները, «ՎԷՄ» համահայկական հանդես, 3 (47), 2014, էջ 93-113:
9. «Ով ով է: Հայեր» հանրագիտարան, Հատոր առաջին, գլխ. խմբագիր՝ Հովհ. Այվազյան, Հայկական հանրագիտարան հրատարակչություն, Երևան, 2007:
10. Սարյան Մ., Նամակներ, Հատոր I, 1908-1928, Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2002:
11. Ստեմել (Մելիք-Փարսադանեան Ստեփան Ղազարի), «Զանգեզուրի հերոսամարտը եւ Արսեն Շահմազյան», «Հայրենիք», թիվ № 2, 1963 թ., Բոստոն, էջ 29-37:
12. Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1993:
13. Վիրաբյան Վ. Հ., Հայաստանը և Անդրկովկասում եվրոպական երկրների ռազմաքաղաքական ներկայացուցչությունները 1917-1920 թթ., Երևան, ԱԶ «Վահե Մկրտչյան», 2024:
14. Փամպուբեան Ե., Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծածկանունների բառարան. Անձնանուններ, տեղանուններ, թուանշանային ծածկագրեր, Երևան, «Լուսակն», 2023:
15. [https://hy.wikisource.org/wiki/_/\(Soviet_Armenian_Encyclopedia\)_2.djvu/106](https://hy.wikisource.org/wiki/_/(Soviet_Armenian_Encyclopedia)_2.djvu/106).
16. <https://blog.168.am/blog/259079.html>.
17. <https://www.aniarc.am/2020/05/20/arsen-shahmazyan-syuniks-governor-1919/#>.
18. <https://times.am/298283/>.
19. «Իրատես». Հասարակական-քաղաքական թերթ, 29.02.2024: Տե՛ս <https://www.irates.am/hy;/1709194969>.
20. «Սյունյաց երկիր» օրաթերթ: <https://www.irates.am/hy;/1709194969>.

**ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ
Գրիգորյան Մայա**

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տպարանի գործունեության առաջին շրջանն ընդգրկել է 1819-1830 թթ., որից հետո այն ընդհատվել է մինչև 1841 թ.: Մեր հետազոտության նպատակն է ներկայացնել Ներսիսյան դպրոցի տպարանի գործունեության առաջին շրջանը՝ առաջադրելով հետևյալ խնդիրները. ա) ե՞րբ է հիմնադրվել տպարանը և ինչպե՞ս, բ) ե՞րբ է տպագրվել առաջին գիրքը, գ) ի՞նչպիսի հրատարակություններ է ունեցել, դ) ե՞րբ է ավարտվել գործունեության առաջին շրջանը և ինչու՞: Թիֆլիսի առաջին հայկական տպարանն ունեցել է իր ուրույն ձեռագիրը՝ հայ տպագրարվեստի պատմության մեջ, որի ընդգծումը ևս սույն հետազոտության առանցքային խնդիրներից մեկն է: Նշենք, որ մեզ հասած ուսումնասիրությունների մեջ առավել արժևորվել է տպարանի ստեղծման պատմական փաստը, մինչդեռ առաջնային խնդիր է պարզել, թե ինչ ներդրում է ունեցել տպարանը հայ տպագրության պատմության հետագա զարգացման մեջ:

Հետազոտությունն իրականացվել է թեմային առնչվող առկա գիտական ժառանգության, մի շարք արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության, պատմական փաստերի համադրման և համեմատության արդյունքում:

Բանալի բառեր՝ Թիֆլիս, Ներսես Աշտարակեցի, Ներսիսյան դպրոց, տպարան, հայ տպագրության պատմություն, մատենագիտություն, գիրք, պարբերական:

Ներածություն

Թիֆլիսում առաջին հայկական տպարանի հիմնադրումն իրականություն է դարձել հայ տպագրության գյուտից ավելի քան 300 տարի անց: 19-րդ դարի առաջին կեսին հայկական տպագրությունն արդեն ձևավորել էր տպագրարվեստի կայուն սկզբունքներ ու չափորոշիչներ: Եվրոպական մի շարք երկրներում և Ռուսաստանում ակտիվ գործում էին հայկական տպարաններ, ստեղծվել էր գրավաճառ ցանց, որը հնարավորություն էր տալիս տարածել տպագիր արտադրանքը, միևնույն ժամանակ փոխանցել ոլորտի ձեռքբերումները²²²: Բացի դրանից, տեղի էին ունեցել աշխարհաքաղաքական մի շարք իրադարձություններ, որոնց արդյունքում Թիֆլիսը դարձել էր հայ գիտական, գրական, մշակութային

²²² Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, 1981; Բաբայան Ա., Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, 1963:

մտքի կենտրոն²²³: Այսինքն՝ Թիֆլիսում առաջին հայկական տպարանի ստեղծման համար կային բոլոր անհրաժեշտ նախադրյալները:

Ներսիսյան դպրոցի տպարանն առաջին հայկական տպարանն էր Թիֆլիսում: Մինչ այդ, այստեղ հայերեն նյութեր տպագրվել են վրացական տպարանում, որը 1804 թվականից գործել է Ռուսական կայսրության տեղական կառավարչության իրավասության տակ և ունեցել է ռուսերեն, վրացերեն, հայերեն տառատեսակներ²²⁴: Այս տպարանում լույս են տեսել ցարական Ռուսաստանի օրենքներն ու որոշումները: Բնականաբար, սա չէր կարող բավարարել Թիֆլիսում բնակվող հայ հասարակությանը, որը կրթական ու մշակութային ծաղկունք էր ապրում և կարիք ուներ հայերեն տպագիր նյութերի: Ներսիսյան դպրոցի տպարանի հիմնադրումն այս առումով վճռորոշ նշանակություն է ունեցել Թիֆլիսի հայ համայնքի հետագա ճակատագրի վրա և ուրվագծել է այն ուղին, որով պետք է զարգանար հայ գրական, հասարակական և քաղաքական միտքը:

Ներսիսյան դպրոցի տպարանի հիմնադրումը

1814 թ. Վրաստանի հայոց առաջնորդ է նշանակվում Ներսես Աշտարակեցին, ով ձեռնամուխ է լինում բարեփոխումների, որոնցից մեկն էր Ներսիսյան դպրոցի հիմնադրումը²²⁵: Կրթական օջախ հիմնադրելու գաղափարը Ներսես Աշտարակեցու մոտ ձևավորվել էր դեռևս 1814 թվականից, հատկապես երբ տեղեկացել էր, որ Հովհաննես Լազարյանի կտակով 200.000 ռուբլի է հատկացվել Մոսկվայում ուսումնարան բացելու համար²²⁶: Գաղափարը իրականություն դարձնելու հնարավորություն, սակայն, ստեղծվում է 1817 թ. ապրիլից հետո, երբ մի շարք բարերարներ կատարում են ֆինանսական խոշոր ներդրումներ²²⁷: Մինչև դպրոցի համար առանձին շենքի կառուցումը, որոշվում է այն տեղակայել Վանքի սենյակներում և սկսում կրթական գործընթացը:

²²³ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում (XIX դար-XX դարի սկիզբ), Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1993, թ. 1, էջ 160-163:

²²⁴ Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումը Վրաստանի հայկական ու հայաբնակ գավառներում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), (տե՛ս Հայկական տպագրությունը դարերի միջով. հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 106); Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպություն Թիֆլիսում (XIX դար-XX դարասկիզբ), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 2013, թ. 3, էջ 62-64; Բաբայան Ա., Նշվ. աշխ., Երևան, 1963, էջ 26-27; Իշխանյան Ռ., Նշվ. աշխ., Երևան, 1981, էջ 137-138

²²⁵ Դպրոցի պաշտոնական հիմնարկերի և բացման վերաբերյալ պահպանվել են իրարամերժ տեսակետներ և փաստեր (տե՛ս Պատմական քաղաքներ, պրակ 7. Ներսես Ե Կաթողիկոս Աշտարակեցի, կազմ.՝ Եղիշէ աւ. քին. Գեղամեանց, Բագու, 1914, էջ 1072; Երիցեանց Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899), Թիֆլիզ, 1898, էջ 89; Գրիգորյան Գ. Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Երևան, 1975, էջ 18; Սանթրոյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 20; ՀԱԱ, ֆ 2, ց. 1, գ. 225; ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 2; Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 166, վավ. 98):

²²⁶ Պատմական քաղաքներ, պրակ 7. էջ 1062:

²²⁷ Անդ, 1067:

Դպրոցի հիմնադրմանը զուգահեռ ձևավորվում է նաև կրթական այս օջախին կից տպարան ունենալու գաղափարը: Ներսես Աշտարակեցու համար սա սկզբունքային հարց էր: Ինչու՞:

1. Իր դպրոցի աշակերտներին նա պետք է ապահովեր դասագրքերով, որոնց ներկրումը Թիֆլիս դժվար ու ժամանակատար խնդիր էր, իսկ դրանց տպագրությունը Թիֆլիսից դուրս՝ ծախսատար էր: Թիֆլիսում գործող միակ տպարանը, որի խնդիրը կայսերական օրենքների ու որոշումների տպագրությունն էր, չէր կարող ստանձնել այդ կարևոր գործը:

2. Ներսես Աշտարակեցու երազանքն էր ստեղծել ուսումնարան, տպարան և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության նման հարստացնել հայ գրականությունը շքեղ հրատարակություններով²²⁸:

3. Տպարանի միջոցով ստանալ եկամուտ և լուծել ուսումնարանի մի շարք ֆինանսական խնդիրներ:

4. Նա տեղյակ էր, որ Մոսկվայի Լազարյան ուսումնարանին կից նախատեսված էր բացել տպարան, իսկ ինքը ոչ մի կերպ չէր ցանկանում զիջել նրանց²²⁹:

Ցանկացած տպարանի հիմնադրում ենթադրում է համապատասխան թույլտվություն և ֆինանսական ներդրում: Ճիշտ է, այդ շրջանում Վրաստանն արդեն գտնվում էր ցարական Ռուսաստանի կազմում, սակայն տպարան հիմնադրելու և գրքեր տպագրելու համար ցարական կառավարությունը դեռևս որևէ իրավական կարգավորում չուներ²³⁰: Գործում էր հոգևոր գրաքննությունը, այսինքն՝ թույլտվություն կարող էր տալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը կամ թեմի առաջնորդը: Ներսես Աշտարակեցին այս առումով ուներ անսահմանափակ հնարավորություններ և արտոնություններ ոչ միայն Վրաստանում, այլև տարածաշրջանում: Նա էր կարգավորում գրքերի տպագրության ողջ ընթացքը: Բնականաբար, սեփական ուսումնարանին կից տպարան հիմնադրելու և տպագրություն սկսելու համար նա որևէ մեկից թույլտվություն ստանալու խնդիր չուներ:

Ֆինանսական խնդիրների լուծման հարցում Ներսես Աշտարակեցուն օգնության է հասնում Վանից Թիֆլիս տեղափոխված Գևորգ աղա Արծրունին: Վերջինս 1817 թ. առևտրական գործերով մեկնում է Ամստերդամ, որտեղ ձեռք է

²²⁸ Երիցյանց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 11; Պատմական քաղաքներ, պրակ 7, էջ 1075; Լէօ, Հայ գրքի տօնը, Թիֆլիս, 1912, էջ 155:

²²⁹ Երիցյանց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 118:

²³⁰ Այս մասին ավելի մանրամասն (տե՛ս Պետոյան Ա., Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 2020, թ. 30, էջ 306-307):

բերում տպագրական սարքավորումներ, տառատեսակներ, տեղափոխում Թիֆլիս և նվիրում նորաբաց ուսումնարանին²³¹:

Ամստերդամի ո՞ր տպարանի տառատեսակներն է գնել Գևորգ Արծրունին: Այս հարցի շուրջ կարծիքները շատ իրարամերժ են եղել: Մինչև 20-րդ դարի սկիզբը գիտական գրականության մեջ շրջանառվել է այն վարկածը, որ Գևորգ Արծրունին ձեռք է բերել Ոսկան Երևանցուն և Վանանդեցիներին պատկանած տպարանը²³²: 1926 թ. Առաքել Սարուխանն առաջ է քաշել վարկած, որ Ամստերդամից Թիֆլիս տեղափոխվել է Առաքել Տեր-Առաքելյանցի տպարանը²³³: Վարկածը, սակայն, նա չի հիմնավորել փաստերով: Տարակարծություններին վերջ է տվել Խաչիկ Պալըզյանը, ով համադրելով տարբեր կարծիքները, հայերեն և օտարալեզու արխիվային վավերագրերը, տառատեսակներն ու զարդանախշերը՝ եզրահանգել է, որ 1818 թ. Գևորգ Արծրունին գնել և Թիֆլիս է տեղափոխել հենց Տեր-Առաքելյանցի տպարանը²³⁴:

Ի հավելումն ևս. Պալըզյանի հիմնավորումների՝ նշենք, որ պահպանվել են վավերագրեր և տպագիր նյութեր, որոնք փաստում են, որ Թիֆլիս տեղափոխված Տեր-Առաքելյանցի տպարանը մինչև 1823 թ. առաջին գրքի տպագրությունը համալրվել է նոր տպագրական պարագաներով ու տառատեսակներով: Գևորգ Արծրունին Թիֆլիս է բերել փայտյա փոքր մամուլ, մինչդեռ Աշտարակեցին ձեռք է բերել նոր մեծ մամուլ, տպագրական պարագաներ ու վրացերեն, պարսկերեն, լատիներեն տառատեսակներ: Իշխան Աղամալ Խոջամիրյանը նվիրել է ռուսերեն տառերի պղնձե մայրեր²³⁵: Ըստ տպարանի 1823 թ. ինը ամսվա հաշվետվության՝ Մեսրոպ աղա Աստվածատուրյանը 3520 ռուբլի արժեքով Մոսկվայից բերել է ձուլված տառեր և այլ իրեր²³⁶: Ի պատասխան Թիֆլիսի հայոց ուսումնարանի բարեկարգության կոմիտեի 1831 թ. ապրիլի 15-ի գրության՝ Սիմեոն արք. Բզնունյանցը նշել է, որ Գևորգ Արծրունու նվերից հետո տպարանի համար նոր դազգահ է պատրաստվել²³⁷:

Փաստերը ստուգելու նպատակով համեմատեցինք Ներսիսյան դպրոցի 1823 թ. երկու տպագրությունների և Խ. Պալըզյանի գրքում ներկայացված Տեր-Առաքելյանցի տպարանի համապատասխան զարդանախշերն ու տառատեսակները²³⁸: «Պատմութիւն եւ խրատ բժշկութեան ցաւոյն նորոգ ծագելոյ

²³¹ Չամչեան Մ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Տիֆլիս, 1826, հիշատակարան:

²³² Երիցյանց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 118-119: Պատմական քաղաքներ, պրակ 7, էջ 1076-1077:

²³³ Սարուխան Ա., Հոլանդան և հայերը ԺԶ-ԺԹ դարերում, Վիեննա, 1926, էջ 132:

²³⁴ Պալըզյան Խ., Ծանուցումն առ համամիտ եւ բանասէր սրբազանից հարցոյ՝ եւ եղբարցոյ՝ համայնից: Առաքել Տէր Առաքելէնցն ու Ամսթերտամի իր տպարանը, Ամսթերտամ, 2013, էջ 44-46, 48-65:

²³⁵ Պատմական քաղաքներ, պրակ 7, էջ 1078: Երիցեանց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 120-121:

²³⁶ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 46, վավ. 300, թ. 1:

²³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 3:

²³⁸ Պալըզյան Խ., Նշվ. աշխ., էջ 53-62:

յաշխարհին Հնդկաց» գրքում օգտագործվել են Տեր-Առաքելյանցի տպարանի տառատեսակները, սակայն տարբերվում են զարդանախշերը, իսկ «Գիրք հանդիսադրութեանց տօնից կայսերական» գրքում տարբերվում են զարդագրերն ու զարդանախշերը: Երկրորդ գրքի տիտղոսաթերթին պատկերված զարդանախշի մեջ արտացոլված են «Որդեգիր Կուսի-Վարդապետ ապաշխարութեան» նշանաբանի «Ո Կ Վ Ա» սկզբնատառերը, որոնք մինչ այդ արտացոլվել են միայն Մխիթարյան մխաբանության տպագրություններում՝ որպես միաբանության զինանշանի բաղկացուցիչ մաս: Որեմն, կարող ենք եզրակացնել, որ Ներսիսյան դպրոցի տպարանը կազմավորվել է Տեր-Առաքելյանցի և այլ տեղերից տեղափոխված տպագրական պարագաների ու տառատեսակների հիմքի վրա:

Ինչ նպատակ է հետապնդել Գևորգ Արծրունին՝ ձեռք բերելով Տեր-Առաքելյանցի տպարանը: Նախ և առաջ նշենք, որ առանց հայ վաճառականների աջակցության անհնար է պատկերացնել հայ տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումն ընդհանրապես, բայց շեշտել միայն, որ նրանք առաջնորդվել են սեփական ժողովրդին աջակցելու, կրթելու և զարգացնելու վեհ գաղափարներով, սխալ է: Սկսած 16-րդ դարից՝ վաճառականների համար տպագրությունը համարվել է եկամուտ ապահովող աղբյուր: Գևորգ Արծրունին բացառություն չէր:

Ներսիսյան դպրոցի տպարանում տպագրված Մ. Չամչյանի «Քերականութիւն» գրքի հիշատակարանում նշված է, որ տպարանը ձեռք բերելով՝ նա նպատակ է ունեցել զորացնել ազգը իմաստությամբ, գիտությամբ, հանճարով և այլն²³⁹: Սա միանշանակ այդպես է, սակայն մյուս կողմից, լինելով առևտրական, նա հաճախակի մեկնել է եվրոպական տարբեր երկրներ, քաջատեղյակ է եղել տպարանների գործունեությունից և դրանցից ստացվող եկամուտներին: Ձեռք բերելով Տեր-Առաքելյանցի տպարանը և տեղափոխելով այն Թիֆլիս՝ Արծրունին դարձել է Թիֆլիսի առաջին, այդ ժամանակ միակ հայկական տպարանի սեփականատերերից մեկը և հնարավորություն է ունեցել տպագրության միջոցով ստանալ եկամուտ: Ասվածի ապացույցը Թիֆլիսի հայոց ուսումնարանի բարեկազության համար ստեղծված կոմիտեի 1831 թ. գրություններն են, որոնց մեջ պահանջվում էր ֆինանսական հաշվետվություն ներկայացնել նախորդ տարիների գործունեության վերաբերյալ: Ի պատասխան իրեն ուղղված գրությանը՝ Սիմեոն արք. Բզնունյանցը նշել է, որ ֆինանսական ծախսերի ու եկամուտների պատասխանատուները եղել են Ներսես Աշտարակեցին, Հարություն Ալամդարյանը ու Գևորգ Արծրունին. վերջինս տպարանն ընծայել է դպրոցին, հոգացել է հետագա ծախսը ու ստացել վաճառվող գրքերի գումարի մի

²³⁹ Չամչեան Մ., Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Տիֆլիս, 1826, հիշատակարան:

մասը²⁴⁰: Գևորգ Արծրունու մոտ են պահվել իր ընծայած տառերի նախագաղափարները, որոնք նրա մահից հետո ժառանգել է որդին՝ Երեմիա Արծրունին: Վերջինս հակասություններ է ունեցել Ներսես Աշտարակեցու հետ, այդ պատճառով հրաժարվել է վերադարձնել տպարանին, իսկ հետագայում դրանք կորել են²⁴¹: Ուրեմն, տպարանը գործել է Ներսիսյան դպրոցին կից, սակայն Գևորգ Արծրունին անմիջական մասնակցություն է ունեցել դրա ղեկավարման գործում և միշտ պահել է իր վերահսկողության ներքո:

Տպարանը նվիրաբերվել է Ներսիսյան դպրոցին, սակայն քանի որ դպրոցը չուներ առանձին մասնաշենք, տեղակայվել է Վանքի Առաջնորդարանում, իսկ հետո՝ Աշտարակեցու կառուցած կրպակներից մեկում²⁴²: Ներսիսյան դպրոցի շենքի կառուցումից հետո տպարանը տեղափոխվել է այնտեղ՝ գործունեություն ծավալելով Հարություն քին. Ալամդարյանի անմիջական ղեկավարությամբ²⁴³: Տպարանն ունեցել է տարբեր անվանումներ «Ի նորաբողոքոջ տպարանի նորակերտ ուսումնարանի հայոց ընծայեցելոյ ի քաջատոհմիկ ազնիւ Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ Վանեցւոյ վերաբնակեցելոյ ի Թիֆլիզ» (1823 թ.), «Ի նորահաստատ տպարանի նորաշէն դպրոցի հայոց ընծայեցելոյ ի քաջատոհմիկ ազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (1824 թ.), «Ի տպարանի ուսումնարանի հայոց», «Ի տպարանի ուսումնարանի հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (1825, 1827 թթ.), «Ի գործարանի դպրոցի հայոց» (1826 թ.), «Ի գործարանի ուսումնարանի հայոց յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (1828 թ.), «Ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցի հայոց ընծայեցելոյ յազնուական Գէորգայ Արծրունւոյ» (1829 թ.), «Ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցի» (1830 թ.): Տարբեր թվականներին տպարանի նախորդ անվանումները կրկնվել են:

Ե՛րբ է հիմնադրվել տպարանը և ե՛րբ է փակագրվել առաջին գիրքը:

Գիտական գրականության մեջ երկար ժամանակ պահպանվել է այն տեսակետը, թե Թիֆլիսում առաջին հայկական տպարանը հիմնադրվել է 1823 թ., երբ հրատարակվել է առաջին գիրքը: Վարկածին հակադրվել է Վ. Մաղալյանը՝ նշելով, որ տպարանն արդեն բաց էր 1819 թվականից, ուրեմն հենց այդ թվականն էլ պետք է համարել հիմնադրման տարեթիվ, ինչպես նաև այն, որ մինչև 1823 թ. հնարավոր է եղել են տպագրություններ, սակայն չի թվարկել ոչ մի կոնկրետ անուն²⁴⁴: Վ. Մաղալյանը տեսակետը հիմնավորել է՝ հենվելով Ա. Երիցյանի և

²⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 2:

²⁴¹ Պատմական քաղաձեռն, պրակ 7, էջ 1079:

²⁴² Երիցյան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 120-121:

²⁴³ Գրիգորյան Գ. Նշվ. աշխ., էջ 31:

²⁴⁴ Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպություն Թիֆլիսում (XIX դար-XX դարասկիզբ), էջ 66; Մաղալյան Վ. Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը Վրաստանում, Երևան, 2012, էջ 104-105:

Եղիշե ավ. քին. Գեղամյանցի հաղորդած տեղեկությունների վրա²⁴⁵, որոնցից առաջինը պնդել է, թե 1819 թվականից տպարանը բաց է եղել, բայց չի նշել, թե ինչ է տպագրվել մինչև 1823 թ., իսկ երկրորդը առանց կոնկրետ անուններ նշելու գրել է, որ 1819-1830 թթ. այստեղ մի շարք հրատարակություններ են եղել:

Գևորգ Արծրունին Եվրոպա մեկնել է 1817 թ., իսկ տպարանը ձեռք է բերել 1818 թ.²⁴⁶: Տպագրական մամուլի և մյուս պարագաների տեղափոխումը, բնական է, ժամանակ էր պահանջում, այդ պատճառով վստահաբար կարող ենք պնդել, որ դրանք Թիֆլիս են հասել կա՛մ 1818 թ. վերջին, կա՛մ 1819 թ. սկզբին: Ամեն դեպքում, 1819 թ. սկզբին տպագրական մամուլն իր պարագաներով և տառատեսակներով արդեն եղել է Թիֆլիսում: Դա է փաստում 1819 թ. հունվարի 27-ին Ալեքսանդր Խուդաբաշյանին ուղարկված Ներսես Աշտարակեցու գրությունը, ուր նա նշել է, որ Գևորգ Արծրունին նորակառույց դպրոցին տպարան է նվիրել²⁴⁷:

Տպարանի առաջին գիրքը, որը հայտնի է մեզ, թվագրվում է 1823 թ.: Մատենագիտական որոնումների արդյունքում մինչ այդ տպագրված որևէ նյութ դեռ չի հայտնաբերվել: Ուսումնասիրել ենք Ներսես Աշտարակեցու և Կաթողիկոսական ֆոնդերի արխիվային փաստաթղթերը և մինչև 1823 թ. տպագրված որևէ նյութի մասին հիշատակում ևս չենք գտել: Ավելին, 1824 թ. հունվարի 5-ին Կ. Պոլսից Աստվածատուր եպիսկոպոսը նամակ է գրել Ներսես Աշտարակեցուն, ուր հիշատակել է Գևորգ Արծրունու բարերարությամբ հիմնադրված տպարանն ու այդ տպարանի առաջին գործը՝ «...երախայրիք տետրակ նորայայտ մարմնոյ խխտի մասին»²⁴⁸: Նա նաև հույս է հայտնել, որ կտպագրվեն այլ տետրակներ մարմնի և հոգու տարբեր հիվանդությունների և դեղամիջոցների մասին: Նշանակում է, տպարանի առաջին արտադրանքը Ներսես Աշտարակեցին առաքել է տարբեր երկրներ և ստացել շնորհավորական նամակներ՝ տպարանի գործունեության մեկնարկի մասին:

Հայ տպագրության պատմության մեջ ընդունված է տպարանի հիմնադրման տարեթիվ համարել ոչ թե առաջին գրքի հրատարակության

²⁴⁵ Երիցեսնց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 120-121; Պատմական քաղաքներ, պրակ 7, էջ 1079:

²⁴⁶ Պալըզճեան Խ., Նշվ. աշխ., էջ 48-50:

²⁴⁷ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 165, վավ. 189: Հոդվածի տպագիր տարբերակը գտնել մեզ չհաջողվեց: Հնարավոր է՝ այն չի հրատարակվել, քանի որ պահպանվել է Ներսես Աշտարակեցու ավելի ուշ գրած նամակը Հովակիմ Լազարևին, ուր խնդրում է հիշեցնել Խուդաբաշյանին հոդվածի հրատարակությունը (տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 165, վավ. 205):

²⁴⁸ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 48, վավ. 128, թ. 1: Պահպանվել է նաև Շահան Զրպետի նամակը՝ ուղղված Ներսես Աշտարակեցուն, ուր ի թիվս այլևայլ հարցերի՝ շնորհավորում է նրան տպարանի հիմնադրման և առաջին գրքի հրատարակության առթիվ՝ առանց նշելու այդ գրքի վերնագիրը (տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 49, վավ. 349):

թվականը, այլ տպարանի գործունեության մեկնարկի թվականը: Յանկացած տպարանի հիմնադրում ժամանակատար գործընթաց էր: Այն պահանջում էր խոշոր ներդրում և կազմակերպչական ջանքեր: Քանի որ տպարանները հիմնադրվում էին նաև եկամուտ ստանալու ակնկալիքով, սովորաբար դրանց կազմակերպումն ու առաջին գրքի տպագրությունը շատ արագ էր լինում և գրեթե միշտ համընկնում էր: Չէր կարող տպարանը բաց համարվել և գործունեություն չծավալել: Ճիշտ է, տպագրական սարքավորումները 1819 թ. արդեն եղել են Թիֆլիսում, սակայն քանի որ տպարանը գործունեություն դեռ չի ծավալել, չենք կարող պնդել, թե տպագրությունը Թիֆլիսում սկսվել է 1819 թվականից:

Նշենք ևս մի փաստ. առաջին գիրքը տպագրվել է 1823 թ. օգոստոսի 22-ին: Այն 15 էջանոց պարզ հրատարակություն է, որի տպագրությունը կարող էր իրականացվել մի քանի ամսվա ընթացքում, բայց չէր կարող տևել ութ ամսից ավել: Ուրեմն, մեզ հայտնի առաջին գրքի տպագրությունը 1822 թվականից սկսելու վարկածը ևս հերքվում է: Ուրեմն, քանի դեռ չեն հայտնաբերվել այլ նյութեր, պնդումը, թե հայ տպագրությունը Թիֆլիսում սկսվել է 1823 թվականից, կարող է մնալ շրջանառության մեջ:

Ինչ կարգավիճակում է եղել տպարանը 1819-1823 թթ. միջակայքում և ի՞նչ գործունեություն է ծավալել:

ա. Ինչպես նշեցինք վերևում, Տեր-Առաքելյանցի տպագրական մամուլն ու տառատեսակները համալրվել են նոր տպագրական պարագաներով և տառատեսակներով: Պահպանվել է տպարանի 1824 թ. ծախսերի ցուցակը, ուր նշվել է, որ մինչև 1824 թ. հուլիսի 2-ը ձեռք են բերվել տպագրական պարագաներ, տառատեսակներ, փորագիր պատկերների համար փայտե և երկաթե գործիքներ, խորհրդատետրերի համար նախատեսված մեծ և միջին խորաններ, վերջազարդեր, քանդակագիր տառեր, ծաղկյա գլխագրեր, տպարանի համար փայտյա գործիք և այլն²⁴⁹:

բ. Թիֆլիսում չկար որևէ այլ տպարան, նշանակում է՝ չկային տպագրական գործի վարպետներ և արհեստավորներ: Ներսես Աշտարակեցու համար սա դժվարալուծելի խնդիր էր, քանի որ մասնագետներ պետք է որոներ Մոսկվայում և Սանկտ Պետերբուրգում: Պահպանվել է Հովակիմ Եղիազարյանցի (Լազարյանի) պատասխան նամակը՝ ուղղված Աշտարակեցուն²⁵⁰: Վերջինս խնդրել էր Լազարյանին, որ գտնի տպագրական գործի վարպետների, ովքեր կարող են գնալ Թիֆլիս՝ տեղում տպագրական գործը կազմակերպելու և աշակերտներ պատրաստելու համար: Հովակիմ Լազարյանը պատասխանել է, որ Մոսկվայում տպարաններ շատ կան, իսկ արհեստավորները մասնագիտացված

²⁴⁹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 50, վավ. 473, թ. 1-2:

²⁵⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 45, վավ. 185, թ. 1-2:

են տպագրական կոնկրետ արհեստների մեջ: Ավելի նպատակահարմար կլինի, եթե Աշտարակեցին Մոսկվա ուղարկի իր աշակերտներից մեկին, ով կսովորի այդ ամենը և կվերադառնա Թիֆլիս՝ տեղում այն կազմակերպելու համար: Նշանակում է անգամ առաջին գրքի տպագրությունից հետո տպագրական գործի մասնագետներ գտնելու խնդիրը դեռևս լուծված չէր Թիֆլիսում:

գ. Չէր լուծված տպագրվելիք գրքերի հեղինակների և բովանդակության հարցը: Աշտարակեցին, իր բժախնդրությանը հավատարիմ, պետք է գտներ տպագրության արժանի հեղինակների գործեր, ինչը բավական դժվար էր և ժամանակ էր պահանջում²⁵¹:

Նշանակում է 1819-1823 թթ. տպարանը գտնվել է կազմավորման փուլում. իրականացվել են նախապատրաստական որոշ աշխատանքներ՝ տպագրական գործը մեկնարկելու և անընդմեջ գործունեությունն ապահովելու համար:

Տպարանի հրատարակությունները գործունեության առաջին շրջանում

Խոսելով Թիֆլիսի առաջին տպարանի մասին՝ Լեոն այն բնորոշել է որպես աղքատ, տպագրարվեստի տեսանկյունից խեղճ մի տպարան, որը սակայն երևույթ էր Կովկասի համար²⁵²: Որքան էլ «աղքատ» լինեի տպարանը, այնուամենայնիվ, այստեղ տպագրված գրքերն աչքի են ընկնում ինքնատիպ ձեռագրով, որը պահպանվում է նաև հետագա տասնամյակներում:

Ցանկացած տպարանի մասին խոսելիս՝ հետազոտողները կենտրոնացել են միայն գրքերի և պարբերականների վրա, մինչդեռ յուրաքանչյուր տպարան վարել է նաև հրատարակչական գործունեություն, որն ապահովել է ֆինանսական եկամուտ: Այս առումով Ներսիսյան դպրոցի տպարանը բացառություն չէ: Պահպանվել է արխիվային «Թիւ գրեանց՝ տպագրելոց ի տպարանի Ներսիսեան դպրոցին Տփլիս» վերնագրով մի փաստաթուղթ, ուր արտացոլված է տպարանի 1825-1830 թթ. հրատարակությունների ցանկը²⁵³, ըստ որի՝ տպարանում տպագրվել են գրքեր, ազդագրեր, ուղերձներ, հայտարարություններ, տոմսեր և այլն: Օրինակ, ըստ մատենագիտական ցանկի՝ 1825 թ. տպագրվել է չորս գիրք²⁵⁴: վերոնշյալ արխիվային փաստաթղթում դրանցից երեքը նշված են, մինչդեռ Եփրեմ Խուրի Ասորու «Գիրք աղօթից» գրքի տպագրությունն արձանագրված է 1826 թ. հրատարակությունների ցուցակում: Փոխարենը նշված է, որ տպագրվել են այբբենական տետրակներ, սաղմոսներից հատվածներ, սգավորների այցելություններ, կայսերական հրամաններ և այլն: Յավոք, չի պահպանվել 1823-1824 թթ. ցուցակը, որպեսզի հնարավոր լինեի վերականգնել տպարանի առաջին շրջանի հրատարակչական արտադրանքի ամբողջական պատկերը:

²⁵¹ Երիցեանց Ա., Նշվ. աշխ., էջ 121:

²⁵² Լեո, Նշվ. աշխ. էջ 156:

²⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 1:

²⁵⁴ Հայ գիրքը 1801-1850 թվականների, կազմ.՝ Հ. Դավթյան, Երևան, 1967, էջ 128-129:

Ճիշտ է, տպարանն ունեցել է պարսկերեն, լատիներեն տառատեսակներ, սակայն այդ լեզուներով առանձին տպագրություններ մեզ չեն հասել: Դրանք նշված չեն նաև վերոնշյալ ցուցակում: Հիմնականում տպագրվել են հայերեն, ռուսերեն և վրացերեն նյութեր:

Ըստ Հ. Դավթյանի կազմած «Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին» մատենագիտության՝ 1823-1830 թթ. այս տպարանում տպագրվել է քսաներկու գիրք կամ գրքույկ՝ 1823 թ. – 1, 1824 թ. – 1, 1825 թ. – 4, 1826 թ. – 3, 1827 թ. – 3, 1828 թ. – 5, 1829 թ. – 3, 1830 թ. – 2: Հայ տպագրության պատմության տարբեր հետազոտողներ, որոնք կազմել կամ ներկայացրել են սույն տպարանի հրատարակությունների ցանկը, խոսել են միայն մասնակի տպագրությունների մասին²⁵⁵: Վ. Մաղալյանը նշել է, որ տպագրվել է 30 անուն գիրք և թվարկել միայն մի քանիսը²⁵⁶: Ցավոք, նա չի նշել, թե ինչ ուսումնասիրության արդյունքում է ստացել տպագրված գրքերի այս քանակը:

Մատենագիտական որոնումների արդյունքում հայտնաբերվել է Սիմեոն Երևանցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի «Գիրք հանսիադրութեանց տօնից կայսերականաց» գիրքը, որի մատենագիտական նկարագրությունը չէր ընդգրկվել հայ գրքի համահավաք մատենագիտական ցանկերում²⁵⁷:

«Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին» մատենագիտության մեջ երեք գրքի տվյալ նշվել է աստղանիշով, այսինքն՝ փաստացի գրքերը մատենագետները չեն տեսել, այլ նկարագրել են ըստ մատենագիտական աղբյուրների²⁵⁸: Դրանք են՝ «Ազդարարութիւն առ Հայս» (1827 թ.), «Առաջադրութիւն Հայոց նոր սարքվող զօրքի մասին» (1828 թ.), «Գերամբարձ յայտարարութիւն կայսեր Նիկողայոսի յաղագս պատերազմին ընդ Օսմանեան տէրութեան» (1828 թ.): Վերը նշված արխիվային փաստաթղթում, ուր արձանագրված են 1825-1830 թթ. տպարանի հրատարակությունները²⁵⁹, 1827 թ. տպագրությունն արտացոլված է «Պասկեփչ կուսակալի յայտարարութիւնք» վերնագրով, իսկ 1828 թ. երկու տպագրություններն ընդհանրապես հիշատակված չեն:

Բացի սրանից, պահպանվել են փաստաթղթեր, որոնց մեջ խոսվել է տպագրության ենթակա գրքերի մասին: Օրինակ, 1824 թ. մայիսի 5-ին Կ. Պոլսի Պատրիարքական նվիրակ Աստվածատուր արքեպիսկոպոսը Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված նամակում ներկայացրել է Համբարձում անունով մեկին

²⁵⁵ Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958, էջ 222; Իշխանյան Ռ., Նշվ. աշխ., Երևան, 1981, էջ 138; Բաբայան Ա., Նշվ. աշխ., էջ 52; Պալըզեան Խ., Նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁵⁶ Մաղալյան Վ. Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 167:

²⁵⁷ Նորահայտ գրքեր և պարբերականներ, պրակ Ա., կազմ.՝ Ստ. Պետոյան, Ռ. Ալեքսանյան, Երևան, էջ 17, Բանպուրճեան Գ., 1801-1850 թուականներու միջեւ հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն նորայայտ տպագրութիւններ, Բազմավէպ, Վենետիկ, 1991, թ. 1-2, էջ 286:

²⁵⁸ Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին, էջ 151, 158:

²⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 18:

և առաջարկել է տպագրել նրա առաջին գործը²⁶⁰: Յավոք, նա չի նշել այլ տվյալ վերնագիրը, իսկ 1824-1825 թթ. տպագրված նման բովանդակությամբ գիրք մեզ չի հասել: 1825 թ. Ներսես Աշտարակեցին տեղեկացրել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ նպատակ ունի տպագրել Խորհրդատետր և Քերականություն²⁶¹: Քերականություն տպագրել է հաջորդ տարում, իսկ Խորհրդատետրի մասին տեղեկություն ևս չունենք: Օրինակները շատ են, կարծում եմ՝ դրանց կանդադառնանք առանձին ուսումնասիրության շրջանակում:

Նյութերը, ըստ արխիվային փաստաթղթում նշված ցանկի²⁶², տպագրվել են 50-2000 տպաքանակով: Դրանք վաճառվել են կամ բաժանվել անվճար: Այն գրքերը, որոնք չեն վաճառվել, պահպանվել են դպրոցում կամ տպարանում: Դրանց հետագա ճակատագրի վերաբերյալ տեղեկություններ չեն պահպանվել²⁶³:

Գրքերն եղել են ամենատարբեր բովանդակության, ունեցել են տպագրական որոշ առանձնահատկություններ, իսկ դրանց տպագրության ընթացքում առաջացել լրացուցիչ խնդիրներ: Սույն հոդվածի ծավալի սահմանափակման պատճառով վերոնշյալ խնդիրներին կանդադառնանք կանդադառնանք առանձին հետազոտությամբ:

Վ. Մաղալյանը նշել է նաև, որ Մխիթարյանների օրինակով Ներսես Աշտարակեցին ցանկացել է հրատարակել եռամսյա պարբերական, որը կրելու էր «Տարեգրություն հայոց գրագիտական» վերնագիրը²⁶⁴: Ըստ նրա՝ այն ունենալու էր զուտ գիտական բովանդակություն, իսկ հրատարակությունն սկսվելու էր 1826 թ. աշնանը կամ 1827 թ. սկզբին: Գաղափարն իրականություն չի դարձել, քանի որ սկսվել է ռուս-պարսկական պատերազմը, իսկ հավաքված նյութերը, ըստ Վ. Մաղալյանի, հրատարակվել են «Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի» վերնագրով երկհատորյակում:

Կաթողիկոսական դիվանում պահպանվել է սույն տարեգրության կանոնադրությունը՝ «Կանոնք և եղանակք ի լոյս ընծայելոյ շարունակաբար զտարեգրութիւն ինչ ազգային ի հրահանգ հայոց ի սփիւռս տարածելոյ» վերնագրով²⁶⁵: Ըստ այս փաստաթղթի՝ այն պետք է տպագրվեր երեք ամիսը մեկ, սակայն տարեթիվ նշված չէ: Այն պետք է լիներ ութամսյա՝ բաղկացած 95 էջից: Տարեգրության համար հոդվածները, սակայն, կարող էին լինել և՛ գիտական, և՛ հետազոտական, և՛ մեթոդական, և՛ տեղակատվական բնույթի: Նյութեր կարող

²⁶⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 48, վավ. 130:

²⁶¹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 51, վավ. 78:

²⁶² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 18:

²⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 15:

²⁶⁴ Մաղալյան Վ. Հայկական տպագրությունը Վրաստանում, էջ 167:

²⁶⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 51, վավ. 278, 4 թերթ:

էին ուղարկել տարբեր երկրներից: Այն լինելու էր գրաբար և աշխարհաբար, որպեսզի մատչելի լինէր ազգին:

Տպարանի գործունեության առաջին շրջանի ավարտը

1828 թ. Ներսես Աշտարակեցին նշանակվում է Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ, ուր մեկնում է օգոստոսի 6-ին²⁶⁶: Նրա տեղափոխվելու լուրը տարածվելուն պես 20 օրով փակվում են Ներսիսյան դպրոցն ու տպարանը: Բեսարաբիա մեկնելուց առաջ Աշտարակեցին դպրոցի և տպարանի կառավարումը հանձնում է Հարություն Ալամդարյանին, Գևորգ Արծրունուն, Գալուստ Շերմազանյանին, Սիմեոն արք. Բզնունյանցին, որոնց շուտով սկսում են հալածել: Գևորգ Արծրունին 1828 թ. օգոստոսի 24-ին նամակով հայտնում է Աշտարակեցուն, որ դպրոցն անմխիթար վիճակում է, աշակերտները՝ ցրված, բայց ինքը պատրաստ է գումար տրամադրել, որպեսզի ուսումնական բնականոն կյանքը վերականգնվի: Նա նաև նշում է, որ տպարանի վարպետները 1828 թ. օգոստոսի 27-ից պատրաստ են ամեն օր մեկական ժամ աշխատել, որպեսզի տպարանի գործի և եկամուտ ապահովի դպրոցի համար²⁶⁷: Դպրոցը կարգի բերելու ջանքերն ապարդյուն էին, իսկ 1830 թ. տարածվող խուլերան վերջնականապես հարվածում է կրթական այս օջախի գործունեությանը: 1830 թ. օգոստոսի 1-ին փակվում են դպրոցն և տպարանը, իսկ օգոստոսի 2-ին Հարություն Ալամդարյանը, բանալիները հանձնելով Գ. Շերմազանյանին, մեկնում է Ս. Էջմիածին²⁶⁸: Վրա է հասնում ևս մի հարված. օգոստոսի 6-ին մահանում է տպարանի գլխավոր բարերարը՝ Գևորգ Արծրունին:

1830 թ. սեպտեմբերի 20-ին դպրոցը վերաբացվում է, սակայն կանոնավոր գործունեությունը վերականգնել չէր: Տպարանի գործունեությունը ևս չի վերականգնվում, չնայած մի քանի անգամ փորձեր արվում են: Թիֆլիսի առաջնորդ նշանակված Հովհաննես Կարբեցին դպրոցի վրայից հանում է Ներսիսյան անունը և կոչում «Վարժարան Էջմիածնի ի Տիֆլիս», իսկ նրան պատկանող գույքը, այդ թվում՝ տպարանն ու տպագրված գրքերը՝ սեփականացնում²⁶⁹: Թիֆլիսի հայ հասարակության ճնշման ներքո 1831 թ. հունվարի 12-ին ստեղծվում է դպրոցի ղեկավարման մարմին՝ «Տիֆլիսի հայոց ուսումնարանի բարեկարգութեանց կոմիտէտ»²⁷⁰: Դպրոցը վերաբացվում է 1831 թ. փետրվարին, սակայն տպարանը՝ ոչ: Հովհաննես Կարբեցին և նորաստեղծ կոմիտեի անամները պարբերաբար գչություններ են ուղարկում Գ.

²⁶⁶ Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեւեփնգամեայ գոյութեան (1824-1899), կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Թիֆլիս, 1900, էջ 37; Պատմական քաղաքներ, պրակ 7, էջ 1079:

²⁶⁷ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 58, վավ. 158, թ. 1-4:

²⁶⁸ Մալխասեանց Ստ., Նշվ. աշխ., էջ 39:

²⁶⁹ Մալխասեանց Ստ., Նշվ. աշխ., էջ 43:

²⁷⁰ Անդ, էջ 44-45:

Շերմագանյանին և Սիմեոն արք.՝ պահանջելով դպրոցի ու տպարանի հաշիվները, սակայն վերջիններս միաբերան պնդում են, որ իրենք տպարանի ֆինանսական և բովանդակային գործունեության մասին տեղեկություններ չունեն, որ կարող են դիմել Ներսես Աշտարակեցուն²⁷¹:

Եզրակացություն

Համադրելով փաստեր՝ կարող ենք եզրակացնել, որ Ներսիսյան դպրոցի տպարանը Թիֆլիսի առաջին տպարանն է, որի գործունեությամբ Վրաստանում սկզբանվորվում է հայկական գրատպությունը: Այն հիմնադրվել է Ներսես Աշտարակեցու անմիջական ղեկավարությամբ և Գևորգ Արծրունու ֆինանսական աջակցությամբ: Վերջինս Ամստերդամում ձեռք է բերել Առաքել Տեր-Առաքելյանցի տպարանն ու տառատեսակները տեղափոխել Թիֆլիս և նվիրել նորաբաց դպրոցին: 1819 թ. հունվարին տպագրական բոլոր սարքավորումները եղել են Թիֆլիսում: Տպարանը տեղակայվել է նոր կառուցվող շինություններից մեկում, իսկ 1824 թ. տեղափոխվել է Ներսիսյան դպրոցի նորաբաց շենք: Առաջին գիրքը տպագրվել է 1823 թ.: Մինչ այդ տպագրված որևէ գրքի մասին հիշատակում անգամ չկա, ինչից կարող ենք փաստել, որ հայկական առաջին տպարանն իր գործունեությունը սկսել է հենց 1823 թվականից: 1819-1823 թթ. ընթացքում տպարանը համալրվել է նոր պարագաներով և տառատեսակներով, տարբեր վայրերից հրավիրվել են վարպետներ, հստակեցվել է գրքերի բովանդակությունը: Այստեղ տպագրվել են գրքեր, գրքույկներ, բրոշյուրներ, հայտարարություններ, հրամաններ և այլ մանր տպագրություններ: Նախատեսված է եղել հրատարակել եռամսյա ամսագիր, սակայն գաղափարն իրականություն չի դարձել: Տպարանի կանոնավոր գործունեությունը ընդհատվել է 1828 թ.: 1828-1830 թթ. ծավալել է անկանոն գործունեություն, իսկ 1830 թ. օգոստոսի 2-ից այն փակվել է: Հետագա ամիսներին փորձեր են արվել վերականգնել կանոնավոր գործունեությունը, սակայն բոլոր ջանքերն ապարդյուն են եղել:

THE FIRST PERIOD OF ACTIVITY OF TIFLIS NERSISYAN SCHOOL PRINTING HOUSE Grigorian Maya

The first period of activity of the Nersisyan School printing house in Tiflis covered 1819-1830. The goal of our research is to present the first period of activity of the Nersisyan school printing house, posing the following problems. a) when was

²⁷¹ Կոմիտեի անդամների գրություններն ու դրանց պատասխանները պահպանվում են «Կոմիտեի տիկնապետի անձնական գրասենյակի ֆոնդում» արխիվային գործում (տե՛ս ՀԱԱ ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թ. 2-3, 15-16, 22, 39-40)

the printing house founded and how, b) when was the first book printed, c) what kind of editions did it have, d) when did the first period of activity end and why?

Studying the activity of the printing house, we conclude that the printing house of the Nersisyan School is the first printing house in Tiflis, with the activity of which the Armenian printing was started in Georgia. It was founded under the direct leadership of Nerses Ashtaraketsi and with the financial support of Gevorg Artsruni. Gevorg Artsruni acquired the Arakel Ter-Arakelyant's printing house in Amsterdam and transferred the fonts to Tiflis and donated them to the newly opened school. In 1819 in January, all printing equipment was in Tiflis. The first book was published in 1823. There is no mention of any book printed before that, from which we can state that the first Armenian printing house started its activity in 1823. During 1819-1823 the printing house was equipped with new supplies and fonts, masters were invited from different places, and the contents of the books were clarified. Books, brochures, pamphlets, announcements, orders and other small print were printed here. It was planned to publish a three-monthly magazine, but the idea did not materialize. The regular operation of the printing house was interrupted in 1828. It has been closed in August 2 in 1830. In the following months, attempts were made to restore regular operations, but all efforts were in vain.

Key words: Tiflis, Nerses Ashtaraketsi, Nersis school, printing house, history of Armenian printing, bibliography, book, periodical.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Բաբայան Ա., Հայ գիրքը և տպագրությունը, Երևան, Հայպետհրատ, 1963, 173 էջ:
2. Բամպուքճեան Գ., 1801-1850 թուականներու միջեւ հայերէն եւ հայատառ թուրքերէն նորայայտ տպագրութիւններ, Բազմավէպ, Վենետիկ, 1991, թ. 1-2, էջ 283-305:
3. Գրիգորյան Գ. Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Երևան, Հայաստան, 1975, 128 էջ:
4. Երիցեանց Ա., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հտ. Ա. (1824-1850), Թիֆլիզ, Տպարան Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898, 501 էջ:
5. Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981, 155 էջ:
6. Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, Հայպետհրատ, 1958, 253 էջ:
7. Լէօ, Հայ գրքի տօնը, Թիֆլիս, Տպարան Ն. Աղանեանի, 1912, 208 էջ:

8. Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթնասունեփնգամեայ գոյութեան (1824-1899), կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Թիֆլիս, Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, 1900, 214 էջ:
9. Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին, կազմ.՝ Հ. Դավթյան, Երևան, ՀՍՍՀ Ա. Մյասնիկյանի անվան հանրապետական գրադարան, 1967, 536 էջ:
10. Մաղալյան Վ. Հայ տեղական մամուլը և գրատպությունը Վրաստանում, Երևան, ԵՊՀ, 2012, 256 էջ:
11. Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար-XX դարասկիզբ), Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 2013, թ. 3, էջ 62-83:
12. Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրության սկզբնավորումն ու զարգացումը Վրաստանի հայկական ու հայաբնակ գավառներում (XIX դարի վերջ-XX դարի սկիզբ), Հայկական տպագրությունը դարերի միջով. հոդվածների ժողովածու, Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 2014, էջ 106-120:
13. Մաղալյան Վ., Հայկական տպագրությունը Վրաստանում (XIX դար-XX դարի սկիզբ), Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, 1993, թ. 1, էջ 160-174:
14. Նորահայտ գրքեր և պարբերականներ, պրակ Ա., կազմ.՝ Ստ. Պետոյան, Ռ. Ալեքսանյան, Երևան, Գիրք, 127 էջ::
15. Չամչեան Մ., Քերականություն հայկազեան լեզուի, Տիֆլիս, Ի տպարանի ուսումնարանի հայոց, 1826, 592 էջ:
16. Պալըզեան Խ., Ծանուցումն առ համամիտ եւ բանասէր սրբազանից հարցո՛ւ եւ եղբարցո՛ւ համայնից: Առաքել Տէր Առաքելէնցն ու Ամսթրտամի իր տպարանը, Ամսթրտամ, 2013, 158 էջ:
17. Պատմական քաղաքներ, պրակ եօթներորդ, Մասան Լ. Ներսէս Ե Կաթողիկոս Աշտարակեցի, կազմ.՝ Եղիշէ աւ. քին. Գեղամեանց, Բագու, Տպարան Ն. Երեւանցեանի, 1914, 1106 էջ:
18. Պետոյան Ա., Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, Բանբեր Մատենադարանի, 2020, թ. 30, էջ 302-316:
19. Սանթրոյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, Լույս, 1981, 268 էջ:
20. Սարուխան Ա., Հոլլանդան և հայերը ԺԶ.-ԺԹ. դարերում, Վիեննա, Տպարան Մխիթարեան, 1926, 196 էջ:
21. ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3:
22. ՀԱԱ, ֆ 2, ց. 1, գ. 225:
23. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 45, վավ. 185:
24. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 46, վավ. 300:

- 25.Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 48, վավ. 128:
26. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 48, վավ. 130:
- 27.Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 49, վավ. 349:
28. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 50, վավ. 473:
29. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 51, վավ. 78:
30. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 51, վավ. 278:
- 31.Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական ֆոնդ, թղթ. 58, վավ. 158:
- 32.Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 165, վավ. 189
33. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 165, վավ. 205:
34. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթ. 166, վավ. 98:

ՍԱՐԳԻՍ ՔԱՄԱԼՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ

Անուշ հաչատրյան, Արմինե Եփրիկյան

Համառոտագիր

Ս. Քամալյանի կենսագրական տվյալներն ու նրա թողած հարուստ ժառանգությունն ամբողջությամբ արտացոլում է իր կրթությունն ու դաստիարակությունը, որ ստացել էր նախ Ներսիսյան վարժարանում, հետագայում նաև Եվրոպական համալսարաններում, ով իր գրչի միջոցով փորձել է ներկայացնել կրթական հաստատությունների և մանկավարժների աշխատանքն ու գործունեությունը, հայ ժողովրդի պատմության որոշ կարևորագույն էջերը՝ հավաքելով և գրի առնելով ազգագրական նշանակության նյութեր, իր հայրենի գյուղի նիստուկացը, իր ունեցած հարգանքը դեպի ծերերը և այլն: Նրա հարուստ ժառանգությունը պահպանվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում և Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Ուսումնասիրելով նրա թողած ժառանգությունը, կարող ենք պատկերացում կազմել նաև այդ ժամանակաշրջանի հասարակության ունեցած վերաբերմունքը դեպի կրթությունն ու գիտելիքը, այն բացառիկ ու անսահման սերն ու հարգանքը, որ վայելում էին մանկավարժները:

Քանալի բառեր՝ Ներսես Աշտարակեցի, Թիֆլիս, Ներսիսյան դպրոց, Սարգիս Քամալյան, մանկավարժություն:

19-րդ դարը շատ կարևորագույն ժամանակահատված էր հայ ժողովրդի համար: Այդ ժամանակաշրջանին նախորդած դեպքերին ու պատերազմներին հաջորդեց աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները, որի արդյունքում Արևելյան և հյուսիս-արևելյան Հայաստանի զգալի մասն անցավ Ռուսաստանին, որը մինչ այդ գտնվում էր Պարսկաստանի և Թուրքիայի տիրապետության տակ:

Թիֆլիսը, որպես վարչական կենտրոն, սկսեց վերելք ապրել, և այն փոխարինեց այլ խոշոր քաղաքների, ինչպիսիք էին Մոսկվան, Պոլիսը: Արդյունաբերական վերելքին զուգընթաց, զարգացում ապրեց նաև մշակույթը, կրթության ոլորտը: Թիֆլիսում բացվեց հայ մշակույթի կենտրոն, մի նոր տիպի դպրոց՝ Ներսիսյան դպրոցը, որն իր շուրջը համախմբեց հայ մտավորականների, ինչպես նաև կարողացավ կրթել և դաստիարակել շատ սաների, ովքեր հետագայում իրենց ծառայությունը պետք է մատուցեին հայրենիքին՝ Հայաստանին:

Թեման նվիրված է 19-20-րդ դդ. հայ մտավորական ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Ավետիքի Քամալյանին, ով եղել է Ներսիսյան վարժարանի սան, իսկ հետագայում նաև դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել նախորդ դարերում ընդհանրապես դպրոցի կարևորությունը, ուսուցչի վերաբերմունքը աշակերտներին և կրթությանը, որը մեր օրերում շատ ավելի արդիական հարց է դարձել, ինչպես նաև բացահայտել որոշ դրվագներ մանկավարժ Սարգիս Քամալյանի կյանքից և նրա գործունեությունից՝ ուսումնասիրելով մի շարք գրականություն Ներսիսյան դպրոցի պատմությունից և Սարգիս Ավետիքի Քամալյանի՝ արխիվային ԳԱԹ ֆոնդի նյութերը¹:

Ներսիսյան դպրոցն իր հիմնադրման օրվանից ապրել է ծանր ժամանակաշրջան, որը հաղթահարվել է դպրոցի հետզհետե աճող սեփական եկամուտների, նվիրատվությունների և այլ աղբյուրների միջոցով:

Ներսես Աշտարակեցին դպրոցի կառուցման հողային աշխատանքները սկսում է 1921 թվականի սեպտեմբերին, իսկ հանդիսավոր հիմնադրումը՝ 1922 թվականի փետրվարի 7-ին, իսկ ուսման սկիզբը՝ 1824 թվականին: Սկսած

¹ ԳԱԹ, Ս. Քամալյանի ֆոնդ:

առաջին տեսչից, Հարություն Ալամդարյանից մինչև վերջինները՝ Մանուկ Աբեղյանը, Ստեփանոս Մալխասյանը, Ստեփան Լիսիցյանը, Մամբրե Մատենճյանը՝ յուրաքանչյուրը իր բնագավառում ծառայել են հայ ժողովրդի լուսավորման գործին:

Իր գոյության երկու հարյուրամյա ընթացքում Ներսիսյան դպրոցը եղել է հայության համար մի փարոս, հայապահպանման կենտրոն, որտեղ իրենց մկրտությունն են ստացել Փարիզից, Բեռլինից, Մոսկվայից, այլ նշանավոր վայրերից եկած կամ վերադարձած հայ երիտասարդներ, ովքեր հետագայում մեծ ճանաչում են ձեռք բերել: Նրանցից շատերը հետագայում դարձել են մտավորականներ, հասարակական-քաղաքական գործիչներ, անվանի մանկավարժներ, ովքեր ձեռնամուխ են եղել լուսավորության տարածմանն ու անգրագիտության վերացմանը: Հայ գիտության, արվեստի, մշակույթի բնագավառներում իրենց ներդրումներով են փայլել և կարևորվել Ներսիսյան վարժարանի սաներն ու մանկավարժները:

Ճեմարանի մանկավարժներն իրենց սաներին ոչ միայն կրթել ու դաստիարակել են, այլև նրանց մեջ սերմանել են հայկական, հայեցին, ընդլայնել են նրանց աշխարհայացքը՝ ձևավորելով իսկական անհատականություններ: Դաստիարակության նորագույն մեթոդներով է առաջնորդվել Ներսիսյան դպրոցը իր գոյության հենց առաջին տարիներին, որոնց հանդիպում ենք Հարություն Ալամդարյանի կազմած «Ցուցակ պատրաստութեանց վարժապետանց»-ում, համաձայն որի ուսուցչի պարտականությունը ոչ միայն երեխաներին գիտելիքներ փոխանցելն է, այլև իր կողմից քարոզվող «մարդավայել քաղաքավարության» և ամեն տեսակ առաքինությունների խոսուն ու կենդանի օրինակ լինելը²:

Հոգեբանության ուսուցիչ Տիգրան Մարգարյանը մշակում և մանկավարժության խորհրդին է ներկայացնում բարձր դասարաններում (4-7) ինքնավարության կանոնադրությունը՝ հետևյալ հիմունքներով.

Համաձայն այդ կանոնադրության յուրաքանչյուր դասարանում աշակերտներն ընտրում են 5 հոգուց կազմված գործադիր մարմին՝ նախագահ, քարտուղար, գանձապահ և երկու օրապահ: Դպրոցի նպատակն էր աշակերտների մեջ զարգացնել ինքնուրույնության ոգի, կազմակերպել նրանց բնավորությունը, ինքնագործունեությամբ նպաստել նրանց մտավոր, բարոյական, գեղարվեստական և ֆիզիկական համաչափ զարգացմանը, նրանց մեջ դաստիարակել կոլեկտիվ աշխատանքի սեր և կարողություն³:

² Մ.Հ. Սանթրոսյան, Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, 1981, էջ 85:

³ Գ.Գրիգորյան, Ներսիսյան դպրոց, 1975, էջ. 106:

Այդ սաներից շատերը տարբեր հայացքների տեր մարդիկ են դարձել, ինչն էլ վկայում է Ներսիսյան վարժարանի ուսուցման յուրահատկությունը, բացառիկությունը հայ իրականության մեջ:

Նրանցից մեծ մասը դարձել են հայ գրականության և արվեստի բնագավառի նվիրյալներ՝ Հովհաննես Թումանյանը, Պերճ Պողոսյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Ավետ Ավետիսյանը և ուրիշներ:

Երգ-երաժշտության ներկայացուցիչներից են՝ Տիգրան Նալբանդյանը, Արմենակ Շահմուրադյանը, Ազատ Մանուկյանը, Կարո Զաքարյանը և ուրիշներ:

Գիտության և մանկավարժության բնագավառներում մեծ ներդրում ունեն երվանդ Լալայանը, Աշխարհաբեկ Քալանթարյանը, Համազասպ Համբարձումյանը, Ռուբեն Զարյանը, Գուրգեն Սևակը և ուրիշներ: Նրանցից շատերին շնորհվել են գիտության վաստակավոր գործչի, դոկտորի ու ակադեմիկոսի աստիճաններ ու կոչումներ, իսկ որոշ անձանց կյանքն ու գործունեությունը հնարավոր չի եղել լրիվ և բազմակողմանի ուսումնասիրել:

Այդպիսի ճակատագրի է արժանացել 19-20դդ. մտավորական հայ գործիչներից ազգագրագետ-բանահավաք, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Սարգիս Ավետիքի Քամալյանը, ով շոշափելի հետք է թողել իր գործունեությամբ:

Ս.Քամալյանը ծնվել է 1860թ. Շուլավերում (այժմ Շահումյան, Վրաստանի Հանրապետություն): 1874թ. ընդունվել է Ներսիսյան դպրոց, որն ավարտել է 1880թ.: Նա ավելի քան 50 տարի մի շարք վայրերում զբաղվել է ուսուցչությամբ հայրենի Շուլավերում, Նուխու գավառի ուտիական Նիժ գյուղում, Գանձակում, Ախալքալաքում, Թիֆլիսի Հովնանյան (Մարիամյան-Հովնանյան) օրիորդաց դպրոցում, 1903-1907թթ. Ներսիսյան դպրոցում, Թիֆլիսի N12 ուսումնարանում՝ դասավանդելով հայոց լեզու, գերմաներեն: Նա միաժամանակ ծավալել է հասարակական լայն գործունեություն, Գայանյան օրիորդաց դպրոցը բանալու (1883թ.) նախաձեռնողներից մեկն է եղել, դպրոց, գրադարան և թատրոն է հիմնել Շուլավերում, Կողբում, Նիժում և այլ վայրերում: 1808-1903թթ. Ս. Քամալյանը սովորել է Դորպատի (Տարտու), Բեռլինի և Ենայի Համալսարանների փիլիսոփայության ֆակուլտետներում, որից հետո վերադարձել է Թիֆլիս, դասավանդել Ներսիսյան և այլ դպրոցներում: 1896 թվականին, հայկական դպրոցների փակման կապակցությամբ Քամալյանը ֆելիետոն է տպագրել «Արձագանքում», որից հետո հետապնդվել է կայսրական իշխանությունների կողմից, որից ազատվելու համար անցել է Գերմանիա: Մահացել է 1934թ. Թիֆլիսում:

Նրա՝ 1896թ. դպրոցների փակումից, մի հոգվածում մանրամասն նկարագրվում է դպրոցի վարժապետների և աշակերտների հոգեբանական վիճակը, և այն տրամադրությունը, որ տիրում էր Թիֆլիսի հայկական թաղամասում: «Այդ օրերին Թիֆլիսի հայ թաղերում խոսելը վտանգավոր էր,

շշուկով էին խոսում:Ասում էին հետաձգել են դպրոցի ուսումը:...որ Յովնանյան դպրոցը բոլորովին չի փակվի, հիմնադիրը հայ նվիրատվական հրովարտականեր ունի, դպրոցը մնալու է կաթողիկոսի իրավունքի տակ: Դպրոցների առիթով կալանավորված 12 հոգի հայերը արձակվելու են...: Հունվարի վերջին Յովնանյան դպրոցի տեսուչը դասատուների ներկայությամբ կարդաց ռուս դիրեկցիայի գրությունը...»⁴:

Նրա գրչին են պատկանում բազմապիսի ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, առակներ, զրույցներ, առածներ, հանելուկներ, անեկդոտներ, պատմվածքներ, հեքիաթներ, աշուղների մասին կենսագրական տեղեկություններ և նրանց երգերը, բանաստեղծություններ (որոնց մեծ մասը լույս է տեսել մամուլում և առանձին գրքույկներով), ծերերի զրույցներ, հուշագրություններ հայ և օտարազգի նշանավոր անձանց մասին (Հ. Ալամդարյան, Մ. Թադիադյան, Խ. Աբովյան, Մ. Նալբանդյան, Ա. Ծատուրյան, Մուրացյան, Հ. Թումանյան, Մ. Խրիմյան, Տ. Նավասարդյան, շուլավերցի հեղափոխական-նարողնիկ Գ. Տեր-Մելիքսեդեկյան, գերմանացի ֆիզիկոս Էռնեստ Աբբե, Սիպիլ և այլք)⁵:

Թեև Քամայանի հեքիաթների և առակների որոշ մշակումներ լույս են տեսել առանձին հրատարակումներով և ժողովածուներով⁶, սակայն նրա թողած ժառանգության մեծ մասը՝ առակներ, զրույցներ՝ ծերերի և աշակերտների, առածներ, հանելուկներ, անեկդոտներ, պիեսներ լուսաբանված չեն:

Քամայանն իր ստեղծագործություններում արտահայտվում է այնպիսի նկարագրություններով, երկխոսություններով, որում պարզ արտացոլվում է նրա մանկավարժական սկզբունքներն ու անմնացորդ նվիրումը իր կոչումին, որպես մանկավարժի: «Շեն թագավորի աղջիկը» հեքիաթի առաջաբանում Քամայանը, խոսքն ուղղում է Գանձակի Հռիփսիմյան օրիորդաց երկդասյա դպրոցի իր աշակերտուհիներին, հայտնելով հետևյալ միակ փափագը. «Ձե՛զ՝ սիրելի աշակերտուհիներ, որ պաշտոնես հեռանալիս տխրեցիք ու լացիք, ձե՛զ եմ նվիրում այս գրքույկը...: Էլ վարձ ու ռոճիկ ի՞նչ կանէի, երբ ձեր սիրտն ու արտասուքը հետս էի տանում: Այժմ ձեզ մեծ ընծա չեմ տալիս, բայց տված գրքույկիս մեջ մի այնպիսի պատմություն կա, որ եթե կարդաք, այնքան կսիրեք, որ կուզեք մեկ էլ կարդալ: Ձեր հայ լեզուի ուսուցիչ Քամայանց Ս-ի սրտի փափագը հենց այդ է, ուրիշ ոչինչ: 1893թ. Թիֆլիզ: Մարիամյան-Հովնանյան դպրոց»⁷:

⁴ ԳԱԹ Ս. Քամայանի ֆոնդ, ց. 3, ք. 8, գ. 24, թ. 1.:

⁵ Գ.Ա. Գրիգորյան, Ազգագրագետ Սարգիս Քամայան, Պատմաբանասիրական հանդես, հատոր 2, 1987:

⁶ Ս. Քամայանց. Հեքիաթներ, Թիֆլիս, 1892, նույնի՝ Ծովինար, Թիֆլիս, 1893, նույնի՝ Խարազի տղա կամ երկու ախպերացեղ, Թիֆլիս, 1893, նույնի՝ Շեն թագավորի աղջիկը, Թիֆլիս, 1894, նույնի՝ Հողածին և անմեռ աշխարհ, Թիֆլիս, 1897, նույնի՝ Ազգային առակներ, Թիֆլիս, 1907, նույնի՝ Ոսկեթևիկ, Թիֆլիս, 1912:

⁷ Ս. Քամայանց, Շեն թագավորի աղջիկը, Թիֆլիս, 1894, էջ 3:

Ս. Քամայանի հեքիաթներում արտահայտիչ են իր մանկավարժական համոզմունքներն ու գաղափարները: Նա իր «Ոսկեթևիկ» հեքիաթում ներկայացվում է այն մանկավարժական մոտեցումները, մեթոդները, որով պետք է առաջնորդվել լավ մարդ և երկրի կառավարիչ մեծացնելու համար: «կրթել սանիկի թե՛ մարմինը և թե միտքը: Ինչ որ շնորհք ունեն, օր օրի վրա հալելով ածում էր նա սրտի ու գլխի մեջ: Ուզում էր սանիկին այնպես դաստիարակել, որ պիտանի լինի թե՛ իբրև մասնավոր մարդ և թե՛ իբրև աշխարհի կառավարիչ: Ինչ որ դաստիարակն ասում էր, սանիկն ուշի ուշով կատարում էր. Խաղերի, ճարպիկությունների մեջ ետ չէր մնում իրա վարպետից: Իսկ վարպետը մի զարմանալի մարդ էր, ամեն շնորհք մեջը կար»⁸:

Ս. Քամայանն իր հեքիաթներում մեծ տեղ է հատկացնում քրիստոնեական բարոյախոսությանը («Ոսկեծամիկ», «Ջրատար և Գայլատար», «Ծովինար», «Շենթագավորի աղջիկը», «Դերվիշն ու իրա սանիկը» և այլն), որոնցում պահպանում է քրիստոնեական ոգին, սակայն միաժամանակ ցույց է տալիս հերոսների, ովքեր իրենց նպատակների հասնելու համար օգտվում են կախարդական միջոցների օգնությունից, հրաշագործ օգնականներից:

Ի հակադրումն իր հեքիաթների, Ս. Քամայանն իրական կյանքում շատ ավելի իրատեսական էր, և հասարակությունում տիրող տգիտությանը՝ կապված հիվանդության և բժշկության հետ, արտահայտվում էր ցավով և կոչ էր անում զերծ մնալ այլ օգնություններից դիմելուց:

Ս. Քամայանի դամբանական ճառերից մեկում (մի երեխայի շիրիմի վրա-1888թ., Շուլավեր-Ա. 'Խ.) նա իր սրտի ցավն է արտահայտում. նախ, որ մեծ գյուղ լինելով Շուլավերը, չի ունեցել մի բժիշկ, միաժամանակ ընդգծելով նաև այն ժամանակվա մարդկանց տգիտությունը, ովքեր չհասկանալով հիվանդությունը, նախ ծաղրում էին բժիշկներին, որի արդյունքում ունենում էին շատ մահեր: «...փոխանակ խելոք բժիշկ կանչիլու, միր հիվանդնիրին ձգումինք դալանիրի ձիոքը, նրանք իրանց դասաբությունը գորխի են ածում, հետո հավատումինք բժշկին: Սա միր տգիտության զոհն է, մինք ինքներս ենք մահվան պատճառը, եթե մի ահագին գյուղը մի լավ բժիշկ ունենար, նա չէր մահանա այս ծաղիկ հասակում, բարեկաներին չէր թողիլ սգի մեջ: Քանի-քանի այսպիսի անմեղ զոհեր պիտի կլանեն սև հողը, եթե բժիշկ չինք ունենալ »⁹:

Ս. Քամայանը կատարել է թարգմանություններ-փոխադրություններ՝ գերմաներենից (Հոֆման, «Ժամանակը՝ ոսկի», 1904թ., վեպ), ռուսերենից (Ս. Գորկու «Մայրը» նովելը), ֆրանսերենից («Սրտաշահ բաներ», 1911թ., ժողովածու): «Եզոպոսի կյանքը» (1915թ.) Մաքսիմոս Պլանուդի «Եզոպոսի կենսագրությունը»

⁸ Ս. Քամայանց, Ոսկեթևիկ, 1912., էջ 35:

⁹ Տե՛ս ԳԱԹ, Ս. Քամայանի ֆոնդ, ց. 3, ք. 7, գ. 42, թ. 2:

աշխատության թարգմանություն-փոխադրությունն է: Նրա «Շուլավեր-Շահումալան» աշխատության համար հիմք են հանդիսացել 1880-ական թթ. սկսած և իր կողմից հավաքագրած ազգագրական նյութերը, որոնց շարադրանքն ավարտել է 1933թ. , Թիֆլիսում: Նա մեծ ներդրում ունի հայոց ուսեստի հետազոտման գործում:

Որոշ չափով տիրապետելով ուտիացիների բարբառին, առաջին անգամ Ս. Քամալյանն է նկարագրել ուտիական կենցաղն ու սովորույթները: Նա գրի է առել ուտիացիների զբաղմունքը, ժողովրդական և կրոնական մի շարք տոների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաև մի քանի ավանդական զրույցներ Աղվանից աշխարհից:

Այսպիսով, Ս. Քամալյանի կենսագրական տվյալներն ու նրա թողած հարուստ ժառանգությունն ամբողջությամբ արտացոլում է իր կրթությունն ու դաստիարակությունը, որ ստացել էր նախ Ներսիսյան վարժարանում, հետագայում նաև Եվրոպական համալսարաններում, ով իր գրչի միջոցով փորձել է ներկայացնել կրթական հաստատությունների և մանկավարժների աշխատանքն ու գործունեությունը:

SARGIS KAMALYAN'S ACTIVITIES AND NERSISYAN SCHOOL

Anush Khachatryan, Armine Eprikyan

S. Kamalyan's biographical data and the rich heritage he left behind fully reflect the education and upbringing he received, first at Nersisyan College and later at European universities. Through his writings, he sought to present the work and activities of educational institutions and pedagogues, documenting some of the most significant chapters in the history of the Armenian people. His contributions include ethnographic materials, discussions about his native village, and expressions of respect for the elderly. By studying his legacy, we gain insight into the society's attitude towards education and knowledge of that era, as well as the exceptional and profound respect accorded to educators.

Keywords: *Nerses Ashtaraketsi, Tiflis, Nersisyan School, Sargis Kamalyan, pedagogy.*

Գրականություն

1. Ե. Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Ս. Քամալյանի ֆոնդ:

2. Գ. Գրիգորյան, Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975:

3. Մ.Հ.Սանթրոսյան, Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981:

4. Ս. Քամայանց, Շեն թագավորի աղջիկը, Թիֆլիս 1894:
5. Ս. Քամայանց, , Ոսկեթևիկ, Թիֆլիս, 1912:
6. Գ.Ա. Գրիգորյան, Ազգագրագետ Սարգիս Քամայան, Պատմաբանասիրական հանդես, հատոր 2, 1987:
7. Ս. Քամայանց. Հեքիաթներ, Թիֆլիս, 1892:

MIGRATION OF ARMENIANS IN THE DEMOCRATIC REPUBLIC OF GEORGIA

Eka Kvachantiradze

The report deals with the migration processes of Armenians and related problems in 1918-1919. Armenian migration in Georgia has a centuries-old history. Due to its geographical location, Armenia was always the first to be hit by invaders and represented somewhat of protective shield for Georgia throughout the Middle Ages.

Mass migration of Armenian refugees to Democratic Republic of Georgia in 1918 was due to difficult and tense foreign political situation. The World War 1 was in progress. According to The Treaty of Brest-Litovsk, 1918, 3 March, Batumi, Kars and Ardahan were under Turkish control. The Transcaucasian government which had not interfered in the agreement protested the Soviet Russian violation of international justice, rejected The Treaty of Brest and offered Turkey a separatist fair agreement. In February-March 1918 in Trabzon agreement Transcaucasian Seim delegation led by A. Chkhenkeli presented the declaration demanding restoration of borders according to 1914 along with autonomy of Armenia under Turkish statehood. In response to ultimatum by Turkish delegation Seim had to declare independence of Transcaucasia and withdraw troops from Batumi, Ardahan and Kars. But the sides could not agree. The conference of Trabzon was cancelled. Turkish army invaded South Caucasus, conquered Ardahan on May 6 following Kars, Batumi on April 1 and Kobuleti on April 4.

The conference was renewed in Batumi between Transcaucasia and Turkey in May-June 1918. The contract was signed on June 4 which was much harder for Transcaucasia than The Treaty of Brest. Apart from Batumi and Kars now Akhalkalaki, Akhaltsikhe and Surmalu, Alexandropol and three quarter of Ejmiatsin subdivisions were under Turkish control. Tragic circumstances of Armenians in Turkey were yet very recent. The Armenian population, in the background of the severe genocidal trauma, immediately left their ancestral residences and moved to the relatively safe regions of Georgia: from west Armenia and Erevan to Tbilisi and from Samtskhe – Javakheti through Akhaltsikhe-Akhalkalaki to Bakuriani, Tsalka and Borchalo

territories²⁷². Armenian migration was different in Signagi and Telavi regions. They came to Signagi through Armenian villages of Azerbaijan after Armenian defeat in Kaiabashi against Azerbaijanians.²⁷³

In 1918 February first Armenians entered Batumi from Artvin and in March they came to Tbilisi from Kars²⁷⁴. The number of refugees from 'Turkish Armenia' was about 250 000, from Erevan 200 000, Akhaltsikhe-Akhalkalaki 40 000. Thus, approximately half million migrants came to safe places of Georgia. Part of them was in need of accommodation, food and medical treatment, others needed care and safe departure from the country.

At that time Georgia suffered agricultural crisis. Economic was in a very poor condition. The country hardly had its own bread. Import of bread from Russia had stopped. Citizens of Georgia suffered from famine. Entire villages of Armenian refugees were leaving Erevan and 'Turkish Armenia' leaving behind everything they owned. Armenian migrants managed to take with them cattle and products with carts²⁷⁵. Armenian refugees entered Tbilisi, Gori, Telavi, Signagi, Dedoplistskaro, Zakatala, Agbulagi, Manglisi, Tsalka, Borchalo, Dusheti, Borjomi, Surami, Bakuriani, Belikliuchi and other towns and districts.

The Georgian government showed reasonable care towards those refugees. Under Transcaucasus Seim government refugee committee was in charge of taking care of the refugees²⁷⁶. In Tbilisi and Kutaisi refugee cases were controlled by the refugee committee of Tbilisi, Gori and other subdivisions. In The Democratic Republic of Georgia the cases of helping refugees was led by 'The committee of Refugees'²⁷⁷. In charge of the problem were: Refugee Department of Tbilisi, Civil Self-Government, Department of Ministry of Internal Affairs, Bakuriani International Refugee Committee, Georgian Refugee Committee of Charity Organizations. The list of above mentioned institutions clearly shows the caring attitude towards generally refugees and especially towards Armenian refugees. Moreover, despite the limited budget of the republic 40 million manats were given for the assistance of the refugees²⁷⁸.

In order to work out the plan to help refugees in April 1918 in Tbilisi members of refugee institutions held a meeting. Several issues were discussed at the meeting: estimating the exact number of refugees, coordinating civil self-government, cost

²⁷² Georgian central historical archives, fund 1863, case 231, p.22.

²⁷³ Newspaper 'Ertoba', 1918, November 16.

²⁷⁴ Georgian central historical archives, fund 1863, case 231, p.8.

²⁷⁵ Newspaper 'Ertoba', 1918, July 17.

²⁷⁶ Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p.39.

²⁷⁷ Newspaper 'Sakartvelos Respublika' 1919, April 4

²⁷⁸ Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p.37.

estimation,organizing transport and organizing kinder-garten and schools and agreed on appropriate solution.

In the beginning of 1918 40 000 refugees gathered in Tbilisi. Accomodation of this number of people was impossible. Construction of flats had been stopped in recent four years and the number of inhabitants exceeded the city's capacity²⁷⁹. The committee of helping refugees decided to settle them nearby Tbilisi. Only 4500 refugees agreed to settle there. Others scattered in different towns including Tbilisi. It was hardly managed to settle them in Tbilisi, Avchala and Agbulagi military quarters, Part of the refugees were accomadated in Georgian gymnasium and Theological Seminary, private houses and asylums of Armenian charity organizations.

Refugees of Samtskhe-Javakheti mainly were located in Bakuriani, part of them residing Borjomi, Tsaghveri and Tsemi. Medical bacteriologist group, medical students and doctors of medical sanitary office of Ministry of Internal Affairs were sent to Bakuriani to vaccinate against cholera and typhus and treat the diseased. An Armenian committee hospital was formed, 2 big medical buildings, a bath and a laundry was constructed. 325 000 manats were donated for refugees and medicines were bought²⁸⁰. The committee of refugees opened community kitchens, 50 bed hospitals, a shelter in Borjomi with 200 beds, literacy, handicraft courses for refugee children.

During hard economic conditions the government of The Georgian Democratic Republic was unable to support financially the refugees for a long period of time with its poor budget. Therefore they started to convince Trade Union on one hand and Georgian citizens and other organizations on the other to raise money for refugees and employ them. The civil self-government and other organizations committee held 'refugees days' on July 30, 1918 to collect donations and money²⁸¹. Evidently this event had positive effect as despite quitting donations because of lack of money from the Georgian government the self-government was able to prolong the assistance and fight against epidemic with the raised money until November.

The problems related to refugees is the main theme for Armenian and Georgian press. Georgian published Armenian newspapers 'Ashkhatavori', 'Horizon', 'Mshaki', 'Nor horizon', 'Jogovrdi zain', Georgin newspapers: 'Saqartvelo', 'Ertoba', 'Sakhalkho sakme','Saqartvelos respublika', in almost every issue discuss conditions of the refugees.

When in November 1918 Turkish troops left much of Armenia's land making it possible for Armenians to return to their homeland civil self-government addressed

²⁷⁹ Georgian central historical archives ,fund 1864,case 53,p.72-73.

²⁸⁰ Newspaper 'Ertoba',1918 ,June 20; Newspaper 'Sakartvelos Respublika' 1918,September 6.

²⁸¹ Newspaper 'Sakartvelos Respublika' 1918, August 1.

the Ministry of Internal Affairs with this issue²⁸². Georgian government had to face a dilemma of providing safe transfer of Armenians through Georgian border and after international stability their entrance to their settlements.

Initially refugees were taken from Tbilisi into two directions-through Georgian Military road to Kavkavi and from the port of Poti to Feodosia. Later withdrawal of the refugees was hindered. Local authorities of Tergi Council of People's commissars refused to let them go to Kavkavi. Accepting non Russian refugees from the port of Poti was banned by the administration of Feodosia port as there was a danger of gathering unwanted refugees in Ukraine. This resulted in gathering a large number of refugees in Tbilisi and Poti, namely the number of refugees reached 8 000 in Poti who were in the streets in very poor sanitary conditions, to this 51 train cars full of refugees were added from Kvirila and Samtredia stations. Due to this big number of refugees in Poti their transition to Tbilisi was delayed. Therefore many refugees huddled in Tbilisi.68 train cars were at the railway station full of refugees for several days. According to the Ministry of Internal Affairs the railway stations were not allowed to transfer the refugees to Tbilisi without the permission of the Minister. Because of this regulation in Tbilisi-Sanaini region at the Alaverdi station 3 trains full of refugees were stopped, 2 trains in Agpati, 3 in Akhtala and 1 in Airum. At the Karaklisi station approximately 150 000 refugees were gathered in trains. Thus, the number of the refugees exceeded 175 000 men²⁸³.

The government ordered the Care Agency to work out the measures to make transfer of refugees to Kavkavi and Poti easier, to place permanent representatives in Kavkavi and Poti, to take part in assembling armed regiments for the military road protection. At the meeting the Ministry decided to create food spots and doctors had to move between Tbilisi-Mtskheta in special train cars 3 times a day. Appointment of trustees on military roads was also ordered to supervise movement of refugees.

May 25 Armenian refugees heading to Kavkavi were robbed near Mtskheta. Fifteen people were killed, 12 injured and their belongings were taken. Three Azerbaijanis were arrested²⁸⁴. Refugees going to Bakuriani were also robbed. On June 17 Armenian National Committee Trustee TerGrigorian announced from Bakuriani that near Bakuriani Pass a group of Muslims attacked Armenian refugees taking their belongings, cattle, invaded Orjisi, Khonda, Altubani, drove herds of cattle, took bread, attacked villages of Gori Kizil Kilasa and Maliti with firing cannons. The inhabitants who were not able to flee were taken as hostages²⁸⁵.

²⁸² Georgian central historical archives, fund 1864, case 53, p.72.

²⁸³ Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p.45,55,71,82.

²⁸⁴ Newspaper 'Ertoba',1918, May 27.

²⁸⁵ Newspaper 'Sakartvelo' 1918, June 18.

The government were warning Armenian and Greek refugees that the road from Kazbegi to Kavkavi was not safe from the attacks by Ingush robbers but one part of the road, from Kazbegi to Larsi, was protected by Dariali regiment of the Georgian Army and from Larsi to Kavkavi by Bolsheviks and Ingushs. The government advised the refugees not to go further the protected places and food spots. In order to provide asylums and prevent diseases only 400 refugees were able to go to Kavkavi. The Ministry of Internal Affairs put additional regiments for road safety. The actions taken by the Georgian government led to much safer withdrawal of the Armenian refugees.

In November 1918 Armenian representative of an embassy in Georgia A. Jamalian had active communication with the Ministry of Foreign Affairs over the issue of the refugees. On November 18 Jamalian wrote to the Minister informing about 10000 Armenian refugees from Erevan gathered in Tbilisi who were not able to leave Georgia as Armenia had no trains available to place this amount of people having only 30-40 train cars which could not solve the problem. Jamalian applied to the Transport Ministry to make 3 trains a week available to transport the refugees from Tbilisi to Erevan which was approved²⁸⁶.

Defeat and capitulation of Ottomans in WWI changed the circumstances positively for Transcaucasia. According to Armistice of Mudros, October 30, 1918 Ottoman Empire was obliged to withdraw its troops from Transcaucasia. This fact led to refugees returning to their homeland. It should also be noted that the refugees in Samtskhe-Javakheti were demanding to return to their home country but Ottoman government balked the demand. They required an exact list of the refugees to let them pass the border. Moreover, the Ottoman government reinforced the troops on the border mainly with local Tatars and Askers against those Armenians who would want to reoccupy Armenian villages taken by Tatars. Despite Ottoman's resistance Georgian government did not stop trying to withdraw and take Armenians to their homeland from Samtskhe-Javakheti also requiring the guarantee of safety on roads without which they regarded this process as unjustified.

The refugees in Akhalkalaki did not obey the decision of the government and set off to their villages but on November 6 Ottomans attacked them and killed 150 men with cannons and the rest were taken as prisoners²⁸⁷.

The Ministry of Foreign Affairs had negotiations with Turkish armed forces, mainly with captain general Esad Pasha about returning the Armenian refugees. At the end of November Turkey agreed. The head of the division Khalil Bey wrote to Georgian

²⁸⁶ Georgian central historical archives, fund 1864, case 53, p.129.

²⁸⁷ Newspaper 'Ertoba', 1918, November 14.

authorities that they would provide safe transfer of the refugees to Akhaltsikhe-Akhalkalaki.

January 3, 1919 according to the resolution of the Parliament the Minister of Internal Affairs was ordered to safely withdraw the refugees from Tbilisi and other regions.

January 25, 1919 the first train full of Armenian refugees left for Armenia, on January 26-the second train left, in February - three trains and on February 12 the fourth train departed with 1 000 refugees to Ganja²⁸⁸. This is how the partial return of Armenian refugees was carried out.

References

1. Georgian central historical archives, fund 1863, case 231, p. 22.
2. Newspaper 'Ertoba', 1918, November 16.
3. Georgian central historical archives, fund 1863, case 231, p. 8.
4. Newspaper 'Ertoba', 1918 July 17
5. Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p.39.
6. Newspaper 'Sakartvelos Respublika', 1919, April 4.
7. Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p. 37.
8. Georgian central historical archives, fund 1864, case 53, p. 72-73.
9. Newspaper 'Ertoba', 1918, June 20, Newspaper 'Sakartvelos Respublika' 1918, September 6.
10. Newspaper 'Sakartvelos Respublika', 1918, August 1.
11. Georgian central historical archives, fund 1864, case 53, p.72.
12. Georgian central historical archives, fund 1863, case 230, p.45,55,71,82.
13. Newspaper 'Ertoba', 1918, May 27.
14. Newspaper 'Sakartvelo' 1918, June 18.
15. Georgian central historical archives, fund 1864, case 53, p.129.

²⁸⁸ Newspaper 'Ertoba', 1918, February 6,9,14.

16. Newspaper 'Ertoba', 1918, November 14.

17. Newspaper 'Ertoba', 1918, February 6,9,14.

ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՇԵՆՔԵՐՆ ՈՒ ԿՐԹԱԿԱՆ

ՄԻՋԱՎԱՅՐԸ

Էդգար Հովհաննիսյան

Ամփոփագիր

Հոդվածում ներկայացվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի շենքերի ստեղծման պատմությունը և համապատասխան կրթական միջավայրը, որը հանդիսացել է այդ դպրոցի գլխավոր առավելություններից մեկը: Ցույց է տրվում, որ Ներսիսյան դպրոցը հանդիսացել է ժամանակի առաջադեմ և արդի կրթական հաստատություններից մեկը, որի նպաստավոր կրթական միջավայրը նպաստել է որակյալ կրթության ապահովմանը: Նյութի հիմնականում պատրաստվել է արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա:

Քանալի բառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, Ներսես Աշտարակեցի, Ալեքսանդր Մանթաշյան, Թիֆլիս, կրթական կյանք, շենքեր:

Մուտք

19-րդ դարի առաջին կեսի արևելահայության հասրակական, հոգևոր, մշակութային կյանքն անհնար է պատկերացնել առանց Ներսես Աշտարակեցու գործունեության: Պատահական չէ, որ Ալ. Երիցյանը վերջինիս համարում է 19-րդ դարի հայոց հոգևորականների մեջ «ամենամեծ անձը»²⁸⁹: Որպես հոգևորական և Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1843-1857 թթ.) վերջինիս ուշադրության կենտրոնում են եղել ոչ միայն Հայաստանի ազատագրության հարցերը և հայության հոգևոր-կրոնական կյանքը, այլ նաև կրթության հարցերը: Ներսես Աշտարակեցու անմիջական նախաձեռնությամբ տարբեր հայաշատ վայրերում բացվել են մի շարք դպրոցներ²⁹⁰: Սակայն վերջինս մշտապես ձգտել է հիմնել ժամանակի կրթական պահանջներին համապատասխան մի դպրոց, որը կլինի մրցունակ և կապահովի որակյալ կրթություն:

Ներսես Աշտարակեցին իր երազանքը իրագործելու հնարավորություն ստացավ, երբ 1814 թ. 44 տարեկան հասակում նշանակվեց Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմի առաջնորդ²⁹¹: Երկարատև համառ ջանքերի արդյունքը

²⁸⁹ Երիցեանց Աղ., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգետր դպրոցի, որ ի Թիֆլիզ (1824-1899թ.), հատոր Ա, Թիֆլիզ, 1898, էջ 1:

²⁹⁰ Տէր-Աբրահամեան Յովհաննէս, Ներսէս Ե վեհափառ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 1843-1857, Ռոստով (Դոնի վերայ), 1881, էջ 20, 37, Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 18-20:

²⁹¹ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 29:

հանդիսացավ 1824 թ. Թիֆլիսում՝ հետագայում իր անունը կրող, դպրոցի հիմնադրումը: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն իր գործունեության շուրջ հարյուրամյա ընթացքում անուրանալի հետք թողեց հայության կյանքում՝ դառնալով հոգևորականներ, ուսուցիչներ, մտավորականներ, հասարակական ու պետական գործիչներ պատրաստող դարբնոց: 19-րդ դարի և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հայ հասարակական-քղաքական, կրթական ու մշակութային կյանքի և տարբեր այլ բնագավառներում քիչ թե շատ նշանակալի գործունեության ծավալած գործիչների մի զգալի մասն առնչվել է Ներսիսյան հոգևոր դպրոցին՝ կամ հանդիսանալով նրա շրջանավարտը²⁹², կամ դասավանդելով այնտեղ, կամ էլ պարզապես հանդիսալով է այդ դպրոցի նվիրատու:

Հսկայական էր նաև Ներսիսյան դպրոցի հայապահպան նշանակությունը: Ալ. Երիցյանը վկայում է, որ 19-րդ դարի սկզբներին Թիֆլիսի հայության հիմնական մասը թեև դավանանքով պատկանում էր հայոց եկեղեցուն, սակայն նրանց մեծ մասը վրացախոս էր դարձել: Ներսես Աշտարակեցին իր դպրոցի հիմնադրմամբ նաև նպատակ էր հետապնդում. «...երկրիս վրացախոս հայերին դարձնել հայախոս»²⁹³: Ներսես Աշտարակեցու կենսագիրներից Հ. Տեր-Աբրահամյանը այդ առթիվ գրում է. «...Ներսես իւր այսքան ազգաշահ գործառնութեանց համար էջմիածնի Սինհոդոսին կարգադրութեամբը ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ անուանեցաւ, առաջինը այն պատճառաւ որ տակաւին իւր առաջնորդութեան օրէն Վրաստանի եւ նոր շրջակայ տեղերը եկեղեցական դպրոցներ բանալով՝ վաթսուն հազար հայ ժողովրդոց հայերէն խօսելուն պատճառ եղաւ, որ իրմէ յառաջ սովորաբար վրացերէն կխօսէին...»²⁹⁴:

Ներսիսյան դպրոցի առաջին շենքը

Յուրաքանչյուր կրթական հաստատություն արդյունավետ գործունեություն իրականացնելու համար կարիք ունի թե՛ որակյալ մանկավարժական կադրերի և թե՛ նպաստավոր կրթական միջավայրի՝ համապատասխան շենք, կահավորում և այլ: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը իր գործունեության ընթացքում հիմնականում տեղակայված է եղել երեք տարբեր շենքերում:

Աշտարակեցու կողմից Թիֆլիսում փոքր դպրոց բացելու առաջին փորձը տեղի ունեցավ 1815 թ., որը տեղակայված էր Վանքի եկեղեցու հյուսիսային խցերում: Այստեղ ուսանում էին հիմնականում քահանաների որդիները: Սովորողների թիվը չէր անցնում 20-ը²⁹⁵: Սակայն այս դպրոցը հեռու էր

²⁹² Անմոռաց դեմքեր, Երևան, 1965, 296 էջ:

²⁹³ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 270-271:

²⁹⁴ [Տեր-Աբրահամյան](#) Յովհաննէս, նշվ. աշխ., էջ 47-48:

²⁹⁵ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 34:

Աշտարակեցու պատկերացումներից: Վերջինս երագում էր կառուցել մի «հոյակապ և մեծաճախս» շինություն, որը առնվազը կտեղավորեր 800 աշակերտ:

Ներսիսյան դպրոցի առաջին շենքը կառուցվում է համազգային հանգանակության և Հայոց եկեղեցու միջոցների հաշվին: Աշտարակեցու նախնական հաշվարկներով դպրոցի շենքի կառուցման համար անհրաժեշտ էր 30 հազար ռուբլի: Վերջինս այդ գումարը նախատեսում էր հավաքել համայնքի հանգանակությունների և մեծահարուստների նվիրատվությունների հաշվին: Վերջինս սկզբի համար հաշվարկում էր, որ եթե Վիրահայոց թեմի 12 հազար ծուխ ունեցող համայնքից գոնե ամեն երկրորդ ընտանիքը մեկ ռուբլի նվիրաբերի, սկզբի համար կհավաքվի 6 հազար ռուբլի: Երբ Աշտարակեցին համայնքի ներկայացուցիչներին ներկայացնում է, որ դպրոցի կարիքների համար անհրաժեշտ է 30 հազար ռուբլի: Վիրահայ մեծահարուստների արձագանքը լինում է հետևյալը. «վարդապետն կամի բանկ շինել»²⁹⁶: Սակայն Աշտարակեցին չի հիստափվում և հետևողականորեն սկսում է քայլ առ քայլ մոտենալ դպրոցի կառուցման իրականացմանը: Արդեն 1816 թ. Աշտարակեցին սկսում է հանգանակություններ կազմակերպել դպրոցի շենքի կառուցման համար²⁹⁷: Նշենք, որ Ներսիսյան դպրոցն իր ողջ գոյության ընթացքում մշտապես ստացել է բարերանների աջակցությունը, որը հանդիսացել է դպրոցի պահպանման կարևոր միջոցներից մեկը, թեև Աշտարակեցու, իսկ հետագայում դպրոցի հոգաբարձության ջանքերով դպրոցն ապահովվել է նաև սեփական եկամուտներով:

Ներսես Աշտարակեցին դպրոցից բացի նախատեսում էր կատարել նաև այլ շինարարական աշխատանքներ՝ վերանորոգել թեմին պատկանող շենքերը, թեմապատկան ազատ հողերի վրա կառուցել եկեամտաբեր շինություններ և այլն: Վերջինիս նախաձեռնությամբ կապիտալ շինարարական աշխատանքներն սկսում են 1818 թ. հուլիսից²⁹⁸: Հովհաննես Տեր-Աբրահամյանը գրում է, որ դպրոցի շենքի շինարարությունը մեկնարկել է 1819 թ. «...Ազգիս այժմու պիտոյքն ու երոպական լուսաւորութեան օգուտները պէտք եղածին չափ հասկընալով՝ բոլոր ուժովն ու ջանքովը աշխատեցաւ ոչ միայն իրեն յանձնուած հօտին հոգևորական կրթութեանը, այլ և ընդհանուր ազգին ապահայ բարօրութեանը, ուստի և 1819-ին ազգասէր Հայկազեանց ձեռնաւորութեամբ սկսաւ այժմու Ներսիսեան դպրոցի ընդարձակ ուսումնարանի հիմնարկութիւնը՝ Թիֆլիզու մայր եկեղեցւոյ հողին

²⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 34:

²⁹⁷ Տեսութիւն տասնամեայ գործողութեանց եւ հաշուոց հոգաբարձուաց Նեսիսեան հայոց հոգեւոր ուսումնարանին Տփլիսայի 1851- ց 1861 ամն, ի Տփլիս, 1861, էջ 45:

²⁹⁸ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 40:

վրայ»²⁹⁹, -գրում է վերջինս: Այլ աղբյուրների վկայությամբ բուն դպրոցի շենքի հիմքի փորման աշխատանքներն սկսվել են 1821 թ. սեպտեմբերին³⁰⁰:

Շենքի պաշտոնական հիմնարկերը տեղի է ունենում 1822 թ. փետրվարի 7-ին: Դպրոցի շենքը գտնվում էր Թիֆլիսի «Սուլդատսկի բազար» կոչվող հրապարակում: Շենքը նախագծել էր Կովկասի կուսակալ Երմոլովի Պետերբուրգից ժամանած ճարտարապետ Ֆ. Լելեկուլը³⁰¹: Հիմնարկեքի միջոցառմանը մասնակցում էին Կովկասի կուսակալ Երմոլովը, Թիֆլիսի քաղաքագլուխը, այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ³⁰²: Հայտնի է, որ դպրոցի շենքի կառուցման համար Աշտարակեցի Պարսկաստանից հրավիրում է հայ և պարսիկ որակյալ վարպետների³⁰³:

Աշտարակեցին փորձում է հնարավորինս խնայողաբար մոտենալ շինարարությանը, քանի որ հանգանակված միջոցները շատ չէին: Անգամ որպեսզի շինարարական նյութերն ավելի էժան արժենան նա ստիպված բացում է. «...իս սեպիական գործարանները»³⁰⁴: Աշտարակեցին դպրոցի կառուցումն ավարտին հասցնելու, ինչպես նաև նրա գործունեության համար հետագայում անհրաժեշտ եկեամուտներ ապահովելու համար թեմին պատկանող ազատ տարածքներում կառուցում է տներ, իսկ անմիջապես դպրոցին հարակից 32 կրպակներ³⁰⁵, որոնք հանձնվում են վարձակալությամբ և հետո հայտնի դառնում որպես «քարվանսար» անունով, որը նախատեսված էր նախ և առաջ հայ վաճառականների համար³⁰⁶:

Տեսնելով Աշտարակեցու ջանքերը Վիրահայոց թեմի երևելիները սկսում են համաժողովրդական հանգանակություն դպրոցի կառուցումն ավարտին հասցնելու համար³⁰⁷: Դպրոցի շինարարությանն սկսում են աջակցել նաև դրսի տարբեր մեծահարուստ հայեր, որոնք կատարում են խոշոր նվիրատվություններ³⁰⁸:

Նախատեսվում էր, որ դպրոցի շենքը պետք է համապատասխանի ժամանակակից պահանջներին: Ինչպես նշվեց շինարարության համար

²⁹⁹ Տեր-Աբրահամեան Յովհաննէս, նշվ. աշխ., էջ 7, Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975, էջ 17-18:

³⁰⁰ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 68:

³⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

³⁰² Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 69:

³⁰³ Նույն տեղում, էջ 67-68:

³⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 40:

³⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 43-49:

³⁰⁶ Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces situées au-delà du Caucase; par le chevalier Gamba, consul de France à Tiflis (I). Deux volumes in-8°, avec cartes géographiques et un atlas séparé. 1826, էջ 315-316:

³⁰⁷ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 50-55:

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 55-57:

կատարվել էր համաժողովրդական հանգանակություն, որը պետք է բավարար լինել: Սակայն «շինութիւնը մեծընցելուն, ինչպէս նաև մասնատու բնակարաններ աւելցուելուն պատճառաւ՝ քիչ եկաւ», ուստի Ներսես Աշտարակեցին. «...իւր բոլոր ոյժն ու նիւթական օգնութիւնը չխնայելով՝ գրեթէ ինչ որ դրամական կարողութիւն ունէր, բոլորն ևս այն ազգալոյս շինութեանը նուիրեց»³⁰⁹: Այսինքն Ներսես Աշտարակեցին դպրոցի շէնքի կոռուցման համար հատկացնում է նաև իր անձնական միջոցները: Սակայն պարզվում է, որ դա էլ բավարար չէ շէնքն ավարտին հասցնելու համար: Դպրոցի կառուցման համար միջոցներ են հատկացնում նաև Լազարյան ընտանիքի անդամները՝ ավելի քան 7000 ռուբլի, իսկ վանեցի մահտեսի Գասպարը իր կտակով դպրոցին է հատկացնում 4.600 ռուբլի արծաթ գումար³¹⁰: Աղա Մահմադ խանի ժամանակ Թիֆլիսից գերեվարաված և Պարսկաստան տեղափոխված Խոսրով-խան Սամուելյան-Ղայթմազյանը, որը ներքինիացվել էր ու ընդունել մահմեդականություն և Բաբա Խան Շահի օրոք Պարսկաստանում հասել էր ազդեցիկ դիրքի, երբեք չէր կորցրել իր կապը հայության հետ և գաղտնի նամակագրական կապի մեջ լինելով Աշտարակեցու հետ՝ վերջինիս դպրոցի շինարարության համար ուղարկում է 4000 ռուբլի արծաթ³¹¹: Սակայն արված նվիրատվություններն այնուամենայնիվ բավարար չէին և Աշտարակեցին շէնքի կառուցման համար ներառեց նաև եկեղեցու միջոցները, ինչպէս նաև առանձին դեպքերում վերցնելով պատռով գումարներ իր մտերիմներից: Դպրոցի համար հետագայում լինում են նաև այլ նվիրատվություններ: Աշտարակեցին հետագայում իր նամակներից մեկում նշում է, որ դպրոցի կառուցման ծախսերը կազմել են մոտ 40 հազար ռուբլի³¹²: 1826 թ., երբ արդեն դպրոցը գործում էր, վրացի իշխան գեներալ Օթար Ամիլխավարը, տպավորված դպրոցի գործունեությունից, դպրոցին է նվիրում Կուրի ափին գտնվող Սողանլուխ գյուղի այգիները, Ներսես Աշտարակեցուն ասելով. «Դու իմ հայրենիքում մեծ լապտեր վառեցիր»³¹³:

Աղբյուրների վկայությամբ 1824 թ. դպրոցի շէնքի կառուցումն արդեն հիմնականում ավարտվել էր և Աշտարակեցին Վանքում գտնվող փոքրիկ դպրոցը տեղափոխում է նոր շէնք և սկսում է աշակերտների հավաքագրումը: Արդեն 1824 թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի է ունենում դպրոցի պաշտոնական բացումը³¹⁴: Սակայն շէնքի վերջնական կառուցապատումը շարունակվել է ևս մի քանի տարի: Դպրոցի շէնքի ավարտի հետ կապված ևս հանդիպում ենք տարբեր թվեր: Հիմնական

³⁰⁹ Տէր-Աբրահամեան Յովհաննէս, Նշվ. աշխ., էջ 8:

³¹⁰ Նույն տեղում, էջ 8:

³¹¹ Երիցեանց Աղ., Նշվ. աշխ., էջ 57:

³¹² Նույն տեղում, էջ 327:

³¹³ Նույն տեղում, էջ 61:

³¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

շինարարական աշխատանքները շարունակվել է մինչև 1826 թ., իսկ շենքը ավարտուն տեսքի է բերվել միայն 1829 թ.³¹⁵: Ալ. Երիցյանը վկայում է, որ Ներսես Աշտարակեցին հեռացավ Թիֆլիսից, այսինքն ուղարկվեց Բեսարաբիա 1828 թ., «...գրեթե ականատես չեղած իր կառուցած կոթողի վերջնական շքեղութեան և վախճանին»³¹⁶:

Դպրոցը երկհարկանի էր, ուներ նաև նկուղային հարկ, նախատեսված էր 800 աշակերտի համար³¹⁷: Դպրոցն ուներ նաև իր սեփական տպարանը: Դպրոցը գործունեության հենց առաջին տարիներից, անգամ ռուսական պետական փաստաթղթերում, սկսեց կոչվել հիմնադրի անունով՝ Ներսիսյան դպրոց կամ ռուսումնարան³¹⁸: Թեև փաստաթղթերում հաճախ հանդիպում ենք ուղղակի Թիֆլիսի հայկական ռուսումնարան անվանմանը³¹⁹:

Ներսիսյան դպրոցի առաջին շենքը կանգուն է մնում մինչև 1905 թ.: Այդ թվականի հոկտեմբերին Թիֆլիսում տեղի ունեցած հեղափոխական շարժումների օրերին շենքը ռմբակոծման է ենթարկվում և ամբողջությամբ այրվում՝ կից կրպակներով հանդերձ³²⁰:

Ժամանակակիցների վկայությամբ դպրոցի առաջին շենքը. «Թիֆլիսի առաջնակարգ և հոյակապ շենքերի թումն էր հաշվում... և Թիֆլիսի զարդը կազմող շքեղ շենքերից մեկն էր»³²¹: Անգամ Թիֆլիս ժամանած եվրոպացի տարբեր ճանապարհորդները մեծ հիացմունքով են խոսում դպրոցի և դրա հնարավորությունների մասին³²²:

1830-1831 թվականներին երկու ամերիկացի բողոքական միսիոներներ՝ Էլի Սմիթի (Eli Smith) և Հարիսոն Գրեյ Օթիս Դուայթը (Harrison Gray Otis Dwight), ճամփորդում են Հայաստանում ողջ տարածքում և կատարում ռուսումնասիրություններ³²³: Վերջիններս Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ այցելում են Ներսիսյան դպրոց: Վերջիններս բարձր են գնահատում Ներսես Աշտարակեցու գործունեությունը, հատկապես նրա ջանքերը կրթության կազմակերպման հարցում: Ըստ միսիոներների, որկյալ դպրոց ունենալու համար անհրաժեշտ շենքային պայմաններից բացի, խիստ դժվար էր որակյալ

³¹⁵ Երիցյանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 327, Սանթրոպյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 21:

³¹⁶ Երիցյանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 75: ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 3, թթ. 4-7, շրջերես:

³¹⁷ Երիցյանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 327:

³¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1610, թթ. 12-15, շրջերես:

³¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 5, թթ. 49, 51, 58 և այլն:

³²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

³²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

³²² Տե՛ս Voyage dans la Russie méridionale..., էջ 315-316:

³²³ Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston: Crocker and Brewster, New York: Jonathan Leavitt, 1833.

մասնագետների հարցը: Ներսես Աշտարակեցուն հաջողվել էր լուծել երկու խնդիրներն էլ:

Միսիոներների այցի ժամանակ դպրոցն արձակուրդի պատճառով փակ է լինում, սակայն վերջիններիս տպավորում է դպրոցի շենքը, որը նրանք համարում են Աշտարակեցու «ամուր հայրենասիրության ապացույց»³²⁴: Միսիոներների նկարագրության համաձայն դպրոցը երկհարկանի էր, աղյուսաշեն, երկու կողմից պատված սյունաշարերով և քանդակներով: Հատկապես տպավորիչ տեսք է ունեցել դպրոցի դահլիճը: Միսիոներների հավաստմամբ դպրոցի կառուցման համար ծախսվել է 60-70 հազար ռուբլի, որի մի մասը հատկացրել էր Ներսես Աշտարակեցին սեփական ռեսուրսներից³²⁵: Գեղեցիկ և հարմարավետ շենքից բացի դպրոցը կահավորված է եղել ժամանակի կրթական պահանջներին համապատասխան: Միսիոներները վկայում են, որ դասասենյակները, որոնք իրենք տեսել են, չեն տարբերվել եվրոպական ուսումնական հաստատություններից, դասասենյակները եվրոպական կրթական հաստատությունների նման կահավորված են եղել աշակերտական նստարաններով և գրասեղաններով³²⁶: Նույն միսիոներների վկայությամբ Թիֆլիս հայերը մեծ մասը վատ էր տիրապետում մայրենի լեզվին և Ներսիսյան դպրոցը նախ և առաջ ազգապահպանման նպատակ էր հետապնդում:

Շենքի ավարտից հետո Ներսես Աշտարակեցին ձեռնամուխ է լինում նորակառույց դպրոցի համար համապատասխան որակյալ կադրերով ապահովելու գործին, որը նույնպես Աշտարակեցուն հաջողվում է:

Ինչպես Աշտարակեցին է իր նամակներից մեկում նշում. «Ուսումնարանն այն է շինեալ իմով անձնատանջ աշխատութեամբ, որոց որպէս սկզբնաւորութիւնն, այնպէս և կարատումն էր անակնկալ ամենեկին յամենայն հասարակութեանց հայոց...»³²⁷: Այսպիսով, Ներսես Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ, և համառ ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ Թիֆլիսում բացել հայկական դպրոց, որն ուներ ժամանակակից շենք և ապահովված էր բոլոր անհրաժեշտ կրթական պայմաններով:

Ներսիսյան դպրոցի երկրորդ շենքը

Մոտ երեսուն տարի դպրոցը գործում է իր առաջին շենքում: Դպրոցի հոգաբարձությունը մշատապես իր ուշադրության կենտրոնում էր պահում կրթության համար նպաստավոր պայմանների ապահովումանը նդհատ

³²⁴ Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight, Missionary Researches in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, 1834, George Wightman, London, էջ 133:

³²⁵ Նույն տեղում, էջ 133:

³²⁶ Նույն տեղում, էջ 134:

³²⁷ Երիցեանց Աղ., նշվ. աշխ., էջ 327:

բարելավման հարցը: Ժամանակի ընթացքում «Ներսիսակերտ ուսումնարանի» շենքն սկսում է չբավարարել առկա պահանջներին և կարիք է առաջանում ձեռք բերել նոր շենք:

1854 թ. դեռևս Ներսես Աշտարակեցու կենդանության օրոք Ներսիսյան դպրոցի համար գնվում է նոր շենք՝ Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան այգու մոտ գտնվող թագավորական փոստի կայանի հին շենքը³²⁸: Դպրոցի հոգաբարձության որոշմամբ շենքը ընդլայնվում է երեք կողմերից, կատարվում են վերանորոգման աշխատանքներ: Դպրոցի հին շենքը ևս վերանորոգվում է, այստեղ է տեղափոխվում տպարանը³²⁹: Հին շենք որոշ հատվածներ դրան հարակից կրպակներով տրվում են վարձակալությամբ, որը դպրոցի գործունեության համար որոշակի եկամուտ էր ապահովում³³⁰: Հին շենքին կից հրապարակում հետագայում կառուցվում են նաև նոր կրպակներ³³¹: Արդեն 1859 թ. հունվարին դպրոցը տեղափոխվում է նոր շենք³³²:

Ներսիսյան դպրոցում գործել է գրադարան, որը պարբերաբար համալրվել է նոր գարականությամբ, ինչպես նաև մի շարք թանգարաններ՝ ֆիզիկայի, բնագիտության, այդ թվում «Հայկական թանգարանը», որը համալրված էր հայկական ազգագրական նյութով³³³: Այսինքն, ամեն ինչ արված էր արդյունավետ կրթական միջավայր ստեղծելու և սովորողներին տեսական գիտելիքներից բացի գործնական գիտելիքներ և հմտություններ ուսուցանելու նպատակով:

20-րդ դարի սկիզբներին Ներսիսյան դպրոցի ընդլայնման և աշակերտների թվի աճի հետ կարիք է լինում նոր շենքերի: 1906-1907 ուսումնական տարում դպրոցը տեղակայված էր մի քանի շենքերում: Գլխավոր շենքում ուսանում էին 638 աշակերտներ, Հավլաբարի Կարմիր Ավետարան եկեղեցու բակում տեղեկայված բաժանմանքում ուսանում էր 258 աշակերտ, իսկ Թիֆլիսի Սուլլակի թաղամասում գնվող շենքերից մեկում էր տեղակայված դպրոցի բարձրագույն 7-րդ մասնագիտական դասարանը՝ 60 աշակերտներով³³⁴:

Կարիք էր առաջացել ունենալ նոր շենք, որը կհամատեղեր դպրոցի բոլոր աշակերտներին և կհամապատասխաներ ժամանակի կրթական պահանջներին:

Ներսիսյան դպրոցի Մանթաշանական շենքը

³²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1:

³²⁹ Տեսութիւն տասնամեայ գործողութեանց եւ հաշուոց հոգաբարձուաց Նեսիսեան հայոց հոգեւոր ուսումնարանին Տփլիսայ ի 1851- ց 1861 ամն, ի Տփլիս, 1861, էջ 23:

³³⁰ Ճառախօսութիւն եւ համարատութիւն Նեսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1870, էջ 6-8:

³³¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 446:

³³² Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 58:

³³³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 730, գ. 777, թթ. 1-11:

³³⁴ Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 58:

Ներսիսյան դպրոցի համար նոր հարմարավետ և առկա կարիքները բավարարող շենք կառուցելու հարցը շարունակում էր մնալ օրակարգային: Արխիվային փաստաթղթերի համաձայն 1870-ական թթ. վերջերից սկսած դպրոցի հոգաբարձությունը քննարկում է նոր շենք կառուցելու հարցը: Հարցը կրկին քննարկվում է 1880-ականների վերջերին, անգամ որոշվում է, որ շենքը պետք է կառուցել դպրոցի հին շենքի մոտ: Փորձ է արվում պատրաստել նախագծեր³³⁵: Սակայն միջոցների բացակայության պայմաններում գործնական քայլեր չեն կատարվում: 1890-ական թթ. դպրոցի հոգաբարձության կողմից անգամ ստեղծվում է շինարարական հանձնաժողով, սակայն կրկին հարցը չի լուծվում³³⁶: 1903 թ. հայոց եկեղեցական գույքի բռնագրավման օրերին Ներսիսյան դպրոցի կալվածքները ևս բռնագրավվում են և այս պարագայում նոր շենք կառուցելու հարցը կրկին հետաձգվում է³³⁷:

1905 թ. եկեղեցական կալվածքները վերդարձնելուց հետո կրկին օրակարգային է դառնում նոր շենքի հարցը: Հոգաբարձության կողմից այդ նպատակով կրկին ստեղծվում է հանձնաժողով: Որոշվում է, որ նոր շենքը պետք է կառուցել Թիֆլիսում գտնվող դպրոցապատկան կալվածքների վրա, որի մի մասը նվիրել էր հանգուցյալ տիկին Նադիրյանը, իսկ մնացած մասը՝ շուրջ 24 դեսյատին, գնվել էր նույն տիկնոջից դպրոցի կողմից³³⁸:

Դպրոցի հոգաբարձությունը որոշում է նոր շենքի կառուցման համար դիմել հայտնի բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանին: 1908 թ. մայիսին ստեղծվում է պատգամավորություն՝ թեմակալ առաջնորդ և դպրոցի հոգաբարձության նախագահ Գարեգին արք. Սաթուրյանի և դպրոցի վերատեսուչ Ավ. Ահարոնյանի մասնակցությամբ, ովքեր պետք է մեկնեին Պետերբուրգ Մանթաշյանին հոգաբարձության անունից առաջարկը ներկայացնելու և խնդրելու «...յանձն առնի այդ արժանայիշատակ գործը»՝ Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի կառուցումը³³⁹:

Մեծ բարերար Ա. Մանթաշյանը, որը մշատապես կարևորել է կրթության դերը և իր աջակցությունը բերել դրա զարգացման ուղղությամբ «սիրայօժար» համձայնվում է ստանձնել նոր շենքի կառուցումը և այդ նպատակով խոստանում է հատկացնել 150-200 հազար ռուբլի³⁴⁰:

1908 թ. մայիս 21-ին դպրոցի հոգաբարձությունը իր հերթական նիստում լսում է Պետերբուրգից վերադարձած պատգամավորության ներկայացուցիչներին և որոշում է շնորհակալական նամակով դիմել Մանթաշյանին՝ միաժամանակ

³³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 789, թթ. 1-3:

³³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 1, շրջերես:

³³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 2:

³³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 2:

³³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 2, շրջերես:

³⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 3:

առաջարկելով. «1. Նոր շենքի ճակատին փորել տալ. «Կառուցում է Ալեքսանդր Մանթաշեանի հաշուով»: 2. Պղնձե տախտակի վրայ փորագրել նոյնը և թաղել շենքի հիմքում: 3. Մանթաշեանի անունով մշտապես պահել դպրոցում երկու սան, ամենաչքաւոր աշակերտներից»³⁴¹: Մանթաշեանը այդ նամակին պատասխանում է հետևյալը. «Վաղուց է, որ Ներսիսեան դպրոցի համար նոր շենքի կառուցման հոգսը ստանձնելն իմ ամենամեծ փափաքներիցս մին եղած էր և գոհ եմ, որ հանգամանքների բերմամբ օտարութեան մէջ ապրելու դատապարտած լինելով հանդերձ, ինձ է բաժին ընկնելու այդ գործն ի կատար հանել...»³⁴²: Մեծ բարերարը կրկին իր բարձրության վրա էր:

Սկսվում են նախապատրաստական աշխատանքները: Կարևոր էր, որ ի սկզբանե սահմանվում են մի շարք կարևոր սկզբունքներ, որոնց հիման վրա պետք է կառուցվեր շենքը: Այն պետք է. «...ըստ ամենայնի համապատասխան լինէր առողջապահական և մանկավարժական բոլոր պահանջներին, դրա հետ միասին բաւարարեր հայկական ճարտարապետութեան ոճի ցուցումներին, նաև՝ դպրոցապատկան գետնի մակերևոյթի դիրքին ու այլ առանձնայատուկ պայմաններին»³⁴³:

Քննարկումների արդյունքում որոշվում է հայտարարել համառուսաստանյան մրցույթ և մրցույթի մանրմասն պայմաններն ուղարկել Պետերբուրգի ճարտարապետների կայսերական ընկերություն: Այդ նպատակով ընտրվում է մի հանձնաժողով: Միաժամանակ դպրոցի մանկավարժական խորհրդի կողմից ստեղծված մեկ այլ հանձնաժողով ուսումնասիրում է Թիֆլիսի հայտնի դպրոցական հաստատությունները և ներկայացնում է առաջարկություն թե՛ ապագա շենքը մանկավարժական տեսանկյունից ինչպիսի պայմաններ պետք է ունենա: Մի շարք կարևոր պայմաններից բացի առաջարկվում էր, որ դպրոցն ունենա քիմիայի և ֆիզիկայի համար նախատեսված կաբինետներ, նկարչական և երաժշտական լսարաններ, մարմնամարզարան, աշխարհագրական-պատմական թանգարան, հանդիսությունների դահլիճ և այլն³⁴⁴: Այսինքն նոր շենքը պետք է ամբողջությամբ համապատասխաներ արդի կրթության պահանջներին և Ներսիսյան դպրոցը պետք է շարունակեր պահպանել իր առաջադեմ կարգավիճակը:

Հանձնաժողովի պատրաստած նախագծի համաձայն դպրոցի շենքի ծախսը կազմելու էր 250 հազար ռուբլի, սակայն հաշվի առնելով, որ Մանթաշեանը խոստացել էր 150-200 հազար ռուբլի՝ նախագծում կատարվում են որոշ փոփոխություններ՝ դպրոցի կառուցման ծախսը հասցվում է 190 հազար ռուբլու

³⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 3:

³⁴² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 3:

³⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 3, շրջերես:

³⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 4:

սահմաններում: Ավ. Ահարոնյանը մեկնում է Փարիզ և Մանթաշյանին է ներկայացնում նոր նախահաշիվը: Վերջինս կրկին համաձայնվում է հոգալ ներկայացված բոլոր ծախսերը³⁴⁵:

Հոգաբարձությունը 1908 թ. հոկտեմբերին ստեղծում է նաև Շինարարական մասնաժողով՝ Հովսեփ Մկրտչյան-Խունունցի գլխավորությամբ: Այս մասնաժողովի մեջ մտնում են նաև համայնքի հեղինակավոր անդամներ, հոգաբարձության ներկայացուցիչներ, ճարտարապետներ³⁴⁶: Այս մասնաժողովն էր հսկելու և համակարգելու շենքի կառուցման ողջ ընթացքը: Շինարարական մասնաժողովը որոշում է հրավիրել գլխավոր ճարտարապետի, որի համար սահմանվում է աշխատավարձ շենքի իրական ծախսի 4 տոկոսը, բայց ոչ ավել քան 8 հազար ռուբլի: 1909 թ. մարտի 8-ին տեղի ունեցած նիստում մի շարք թեկնածուներից ընտրվում են ճարտարապետներ Պողոս Զուրաբյանցը և Միխայիլ Նեպրինցևը, որոնց ղեկավարությամբ էլ հետագայում ավարտին է հասցվում Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի կառուցումը³⁴⁷: Որպեսզի դպրոցի հոգաբարձության և շինարարական մասնաժողովի պարտականությունները հստակ լինեն և թյուրիմացություններ չառաջանան, որը կարող է ազդել շենքի շինարարության ընթացքի վրա, մշակվում է հատուկ հրահանգ, որը սահմանում է այդ մասնաժողովի պարտականությունները³⁴⁸:

Սահմանվում են շենքի շինարարության համար հայտարարված մրցույթի պայմաններ, որոնք ցույց են տալիս, որ մասնաժողովը բավականին ծանրակշիռ մոտեցում էր ցուցաբերել հարցին: Խնդիր էր դրված ստեղծել ժամանակակից կրթական հաստատություն՝ նախատեսված 1000 աշակերտի համար, շենքը պետք է ունենար առնվազն 25 դասասենյակ, յուրաքանչյուրը նախատեսված 30-40 աշակերտի համար³⁴⁹:

1908 թ. նոյեմբերին Պետերբուրգի ճարտարապետների ընկերակցությունը հայտարարում է մրցույթը և հաջորդ տարվա հունվարին Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությանը իրազեկվում է, որ ներկայացվել է 33 նախագիծ³⁵⁰: Հոգաբարձությունը մրցութային հանձնաժողովում ուներ իր ներկայացուցիչները՝ Պետերբուրգի համալսարանի դոցենտ Դավիթ Զավրյանին և Պետական խորհրդի անդամ Պ.Ղուկասյանին³⁵¹:

³⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 4, շրջերես:

³⁴⁶ Շինարարական մասնաժողովի կազմը տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 5, շրջերես:

³⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 5, շրջերես:

³⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թթ. 5-8:

³⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 8, շրջերես:

³⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1867, թթ. 8-14:

³⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 9:

Փետրվարի սկզբին ամփոփվում են մրցույթի արդյունքները, որոշվում են հաղթող առաջին երեք տեղեր գրաված նախագծերը³⁵²: Սակայն հանձնաժողովի անդամ Զավոյանը նամակով դիմում է հոգաբարձությանը՝ տեղեկացնելով, որ մրցույթի արդյունքները իրեն չեն գոհացրել: Վերջինս միաժամանակ տեղեկացնում է, որ ինքն ամենից շատ հավանել է մրցանակային տեղ չգրադեցրած ճարտարապետ Շրենտերի նախագիծը՝ առաջարկելով հենց այդ նախագիծն էլ ձեռք բերել: Շուտով Պետերբուրգից հոգաբարձությանն է ուղարկվում նաև մրցանակային տեղ չգրադեցրած չորս նախագծերը³⁵³:

Դպրոցի հոգաբարձության, ուսուցիչների և շինարարական մանաժողովի 1909 թ. ապրիլի 8-ի խառը նսիստում քննարկվում են նախագծերը: Որոշվում է ընտրել առաջին տեղը զբաղեցրած քաղաքացիական ինժեներ Ս.Մորավիցկու նախագծած «Кельма» անունը կրող տարբերակը: Սակայն այն կարիք ուներ որոշակի փոփոխությունները, հատկապես կարիք կար «...հարկաւոր եղածին չափ տալ նրա արտաքինին հայկական ճարտարապետութեան համապատասխան ոճ»³⁵⁴:

Շինարարական հանձնաժողովի անդամներ ճարտարապետներ Զուրաբյանցը և Նեպրինցևը ձեռնամուխ են լինում նախագծի փոփոխման աշխատանքներին: Ինչպես նշվեց, գլխավոր խնդիրներից մեկն էր շենքը համապատասխանեցնել հայկական ճարտարապետության ոճին: Կան տեղեկություններ, որ վերջիններս շենքի արտաքին տեսքում օգտագործել են Սանահինի վանքի մոտիվները³⁵⁵: Զուրաբյանցը և Նեպրինցևը 1909 թ. մայիսի 29-ին ներկայացնում են նոր վերամշակված նախագիծն ու նախահաշիվը, որը կազմում էր 280 հազար ռուբլի: Քանի որ այս գումարը գերազանցում էր Մանթաշյանի խոստացած գումարի չափը, հոգաբարձությունը որոշում է հերթական անգամ նամակով դեմել վերջինիս՝ նկարագրելով մրցույթի ընթացքը և կցելով նաև նախագծի նկարը: Նամակում Մանթաշյանին իրազեկում են նաև, որ ցանկանալով 1910 թ. սեպտեմբերին արդեն դպրոցը տեղափոխել նոր շենք և ժամանակ չկորցնելու համար 1909 թ. հունիսի 20-ին գցել են շինարարության հիմքը՝ կաթողիկոս Մաթնոս Բ Իզմիրլյանի ներկայությամբ և օրհնությամբ³⁵⁶:

Հետաքրքիր է, որ պատասխան նամակում Մանթաշյանը տարկուսում է շինարարության գումարի այդ չափ ավելացման վրա և հայտնում է, որ «ներկա հանգամանքները չեն թույլատրում» իրեն այդ գումարը հատկացնել՝ առաջարկելով

³⁵² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1867, թ. 7, շրջերես:

³⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թթ. 10-12:

³⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 12, շրջերես:

³⁵⁵ Skhirtladze Nugzar, On the history of Caucasus University campus, Tbilisi, 2023, pp. 39-40.

³⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 13, շրջերես:

տեղավորվել նախկինում խոստացված գումարի սահմաններում³⁵⁷։ Մի պահ քննարկվում է կրճատել նախահաշիվը, սակայն դա կարող էր ազդել թե՛ դպրոցի արտաքին տեսքի և թե՛ պայմանների վրա։ Սակայն 1910 թ. սկզբին Թիֆլիսում գտնվող Մանթաշյանին է հանդիպում Ներսիսյան դպրոցը ներկայացնող պատգամավորությունը և բարեր Մանթաշյանը կրկին համաձայնվում է տրամադրել 250 հազար ռուբլի³⁵⁸։

Դպրոցի շինարարության համար անհարժեշտ էր լուծել նաև երկու կարևոր հարց՝ առաջինը ճանապարհի հարցը, քանի որ դպրոցի նոր շենքի տարածքը գտնվում էր երկաթուղու գծից վեր, «Մախաթի» կոչվող բլրի ստորոտում՝ բարձր դիրքի վրա և զուրկ էր որևէ ճանապարհից։ Երկրորդ խնդիրը ջրի հարցն էր։ Կազմվում է հատուկ հանձնաժողով, պատրաստվում է ճանապարհի կառուցման հինգ նախագծեր և ներկայացվում է Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդին։ Թիֆլիսի քաղաքապետը այդ ժամանակ Ալ. Խատիսյանն էր։ Թիֆլիսի քաղաքային իշխանությունները հաստատում են ներկայացված նախագծերից ամենահարմարը։ Ճանապարհի կառուցման ծախսերը կատարվելու էր հոգաբարձության կողմից։ Քանի որ շինարարական աշխատանքներն սկսել էին և կարիք կար արագ նոր ճանապարհ ունենալու, այն կառուցվում է դպրոցի հյուսիսային մասում, որը անցնում էր գեներալ Միխայիլ Դոլուխանյանի կալվածքներով։ Այս ճանապարհը վերը նշված հաստատված նախագծից տարբեր էր։ Նշենք, որ Միխայիլ Դոլուխանյանը հոգաբարձության դիմումի համաձայն իր կալվածքներից հատկացրել էր համապատասխան հողաբաժին դպրոցի ճանապարհի համար։ Ճանապարհի շինարարական աշխատանքները ավարտվում են 1909 թ. դեկտեմբերին³⁵⁹։ Դպրոցի հոգաբարձությունը դիմում է քաղաքային իշխանություններին սալահատակապատ փողոցի եզրերին ծառեր տնկելու և այն անվանակոչելու համար։ Փողոցը շուտով կոչվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մաթևոս Բ Իզմիրյանի անունով։ Վկայությունների համաձայն դպրոց տանող «Իզմիրյան» ճանապարհը թեև բարեկարգ էր, սակայն քաղաքին միանալու համար բավականին երկար էր և աշակերտներն ու ուսուցիչները դպրոց հասնելու համար հաճախ օգտվում էին զառիվայրով անցնող կարճ ճանապարհով, մինչև որ կկառուցվեր ավելի կարճ երկաթուղու գիծը հատող ճանապարհը³⁶⁰։ Հոգաբարձության միջոցների հաշվին կառուցվում է նաև ջրանցք և արդեն 1909 թ. ապրիլին դպրոցի տարածքը ապահովված էր մշտական ջրով³⁶¹։

³⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 14:

³⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 14, շրջերես:

³⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1777, թթ. 50, 82:

³⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թթ. 515-17, շրջերես:

³⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թթ. 17, շրջերես, 18:

Փաստորեն ամեն-ինչ պատրաստ էր Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի շինարարության համար:

Արդեն նշվել է, որ դպրոցի պաշտոնական հիմնարկեքը տեղի է ունենում 1909 թ. հունիսի 20-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մաթևոս Բ Իսմիրյանի ձեռամբ³⁶²: Շինության հիմքում տեղադրվում է պղնձե տախտակ դպրոցի շենքի շինարարության վերաբերյալ համապատասխան գրությամբ: Կաթողիկոսի ձեռամբ է տեղադրվում շինության առաջին քարը: Արարողությունը ներկա են լինում Թիֆլիսի նահանգապետը, բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաներ և հոգևորականներ, ինչպես նաև մեծ բազմություն³⁶³: Շինարարության ընթացքը սկսում է արագ տեմպով ընթանալ: Ալեքսանդր Մանթաշյանը երկու անգամ անձամբ է այցելու տեսնելու աշխատանքների ընթացքը: Սակայն, ցավոք սրտի, վերջինիս բախտ չի վիճակվում տեսնելու վերջնական կառուցված դպրոցի շենքը:

Դպրոցի կառուցման ծախսերը գնալով ավելանում էին՝ պայմանավորված չնախատեսված ծախսերով, ինչպես նաև ջրանցքի և ճանապարհի կառուցմամբ: Մանթաշյանի որդին՝ Լևոն Մանթաշյանը, շարունակելով հոր գործը, դպրոցի շինարարության համար հատկացնում է ևս 80 հազար ռուբլի, ապա նաև 42 հազար ռուբլի: Այսպիսով Ներսիսյան դպրոցի ողջ շենքի արժեքը կազմում է 372 հազար ռուբլի³⁶⁴, որը, փաստորեն, ամբողջությամբ հատկացվում է Մանթաշյանների կողմից:

Կառուցման աշխատանքներն ավարտվում են 1912 թ. ամռանը և նոր ուսումնական տարին դպրոցը դիմավորում է նոր շենքում: Դպրոցի կահավորման համար Լևոն Մանթաշյանը «ինքնաբերաբար, իրովի ցանկությամբ է հայտնում» տրամադրել ևս 20 հազար ռուբլի³⁶⁵, որով ամբողջությամբ կահավորվում է դպրոցի նոր շենքը ժամանակակից պահանջների համապատասխան: Դպրոցն ուներ մեծ պարտեզ և ընդարձակ բակ, որտեղ տեղակայված էին նաև «...մարմնամարզական խաղերի համար յատկացուած զանազան գործիքներ»³⁶⁶: Դասարաններից և աշխատասենյակներից բացի դպրոցն ուներ մատենադարան, փակ մարզասրահ, ճաշարան, աշակերտական ներակայացումների համար թատերական դահլիճ՝ բեմով, արհեստանոց, լոգարան, հանդերձարաններ, քիմիայի և ֆիզիկայի կահավորված կաբինետներ ու լաբորատորիաներ, պատմության և աշխարհագրության կաբինետներ, նկարչության և երաժշտության համար հատկացված հատուկ դասարաններ, սանիտարական պայմաններին համապատասխան արտաքնոցներ: Շենքի «զարդն» էր

³⁶² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1777, թ. 221:

³⁶³ «Кавказ», Թիֆլիս, 20 հունիսի, 1909, թիվ 140:

³⁶⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 18, շրջերես:

³⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 19:

³⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 19, շրջերես:

համարվում դպրոցի մեծ դահլիճը: Դպրոցը ուներ լայն միջանցքներ, որոնք ապահովում էր արդյունավետ տեղաշարժը և օդափոխությունը: Սենյակները պատած էին մանրահատակով և ոչ թե հասարակ տախտակով: Դպրոցի 25 դասասենյակները ևս ընդարձակ էին ու լուսավոր: Հաշվի էր առնված նաև հրդեհային անվտանգության կանոնները: Դասասենյակները կահավորված էին ժամանակակից պահանջներին համապատասխան, այնտեղ քիչ բարձրության վրա տեղակայված էր ուսուցչի սեղանը, դասարաններն ունեին գրատախտակ, աշակերտական գրասեղաններին ամրացված էին թանաքամաններ, որպեսզի աշակերտները ստիպված այն չբերեին իրենց հետ, յուրաքանչյուր դասարան պատի մեջ ուներ իր պահարանը՝ գրքերի և այլ պիտույքների համար: Ողջ շենքը տաքացվել է կենտրոնական ջեռուցմամբ և ունեցել է օդափոխման համակարգ, որոնք նախագծվել էին այդ բնագավառում հայտնի կազմակերպություններից մեկի կողմից³⁶⁷: Այսպիսով դպրոցում հաշվի էին առնված. «մանկավարժական-առողջապահական բոլոր անհրաժեշտ պայմանները»³⁶⁸:

Դպրոցում տեղադրված են եղել երկու կիսանդրիներ՝ Ներսես Աշտարակեցու և բարերար Ալեքսանդր Մանթաշյանի³⁶⁹, որոնց հետագա ճակատագիրը ներկայում անհայտ է:

Դպրոցին կից հողամասերը բաժանվում են և վաճառվում են որպես տնատեղեր, որը նպատակ ուներ դպրոցի շուրջ ձևավորել «մի փոքրիկ քաղաքամաս» և դրանով կապվել բուն քաղաքին: Այս ամենի արդյունքում դպրոցի հարկից տարածքում ձևավորվում է խիտ բնակեցված թաղամաս:

Դպրոցի եռահարկ շենքը հանդիսանում էր Թիֆլիսի «ամենառաջնակարգ և հոյակապ» շենքերից մեկը: Դպրոցի արտաքին ճակատի քարերը բերված էին Լոռվա Քարահունջ և Ծաթեր գյուղեր քարհանքերից և իր այդ տեսքով այն հիշեցնում էր. «...մեր պատմական վայրերի հայ ճարտարապետական կառուցածքները»³⁷⁰: Առահասարակ ամբողջ շենքը հայկական ճարտարապետության կնիքն է կրում:

1912-1913 ուսումնական տարվանից Ներսիսյան դպրոցը տեղափոխվում նորակառույց շենք: Սակայն, ցավոք սրտի, բռնկված առաջին աշխարհամարտի պատճառով դպրոցի նոր շենքը վերածվում է զինվորական հիվանդանոցի, իսկ այնուհետև՝ զորանոցի³⁷¹: Դասերը առժամանակ տեղի են ունենում Թիֆլիսի Հովնանյան և Գայանյան օրիորդաց դպրոցների շենքերում³⁷²: Առաջին

³⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թթ. 19-22, գ. 1886, թթ. 13-23

³⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 21, գ. 1777, թ. 27

³⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 20:

³⁷⁰ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 1, թ. 19:

³⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2343, թ. 1:

³⁷² ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2343, թթ. 1, 9: Գրիգորյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 105

աշխարհամարտի տարիներին էականորեն խաթարվում է Ներսիսյան դպրոցի գործունեությունը, թեև հոգաբարձությունը անում է ամին ինչ դա թույլ չտալու համար: Երբ դպրոցում տեղակայված զինվորական մարմինները հեռանում են, կարիք է առաջանում այնտեղ վերանորոգման աշխատանքներ կատարելու, որի համար դպրոցի հոգաբարձությունը դիմում է համապատասխան մարմիններին³⁷³: Սակայն շուտով շենքում տեղակայվում են ռուս փախստականներ: Դպրոցի ղեկավարությունը պատկան մարմիններին առաջարկում է դպրոցին վերադարձնել նոր շենքը, իսկ փախստականներին տեղավորել հին շենքում³⁷⁴:

Ներսիսյան դպրոցը իր գոյության վերջին տարիներին կրկին տեղակայված էր մանթաշանական շենքում: Սակայն, ցավոք սրտի, 1924 թ. դրպոցը վերջնականապես փակվեց:

Եզրակացություններ

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը իր շուրջ մեկդարյա գործունեության ընթացքում բացառիկ դերակատարում ունեցավ հայության կրթական կյանքում: Դպրոցն իր գոյության ընթացքում տեղակայված է եղել մի քանի շենքերում, որոնցից երկուսը կառուցվել են հատուկ այդ նպատակով հայության համահավաք միջոցներով: Որակյալ կրթություն ապահովելու համար կարևոր է ոչ միայն ուսուցչական որակյալ կազմի առկայությունը և կրթական ծրագրերը, այլ նաև կրթական միջավայրը: Ներսիսյան դպրոցի բոլոր շենքերը իրենց համապատասխան պայմաններերով ժամանակի համար հանդիսացել են առաջադեմ և արդիական կրթական միջավայր ապահովող կառույցներ, որոնք էականորեն նպաստել են կրթության որակի և աղյունավետության բարձրացմանը: Որպես օրինակ նշենք, որ Ներսիսյան դպրոցի վերջին մանթաշանական շենքը նախատեսված է եղել 1000 աշակերտի համար, իսկ ներկայում նույն շենքում իր ուսումն է ստանում այդտեղ տեղակայված Կովկասի համալսարանը ունի շուրջ 8000 ուսանող: Այսպիսով, Ներսիսյան դպրոցի համբավին և կրթության որակին միանշանակ նպաստող հանգամանք է հանդիսացել դպրոցի համապատասխան շենքերի առկայությունը:

BUILDINGS AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF NERSISYAN SCHOOL OF TIFLIS

Edgar Hovhannisyan

The article discusses the history of the creation of Nersisyan school's buildings and the conditions of education. Nerses Ashtaraketsi has played an important role in

³⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2509, թթ. 1-36

³⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 2716, թ. 1:

the social, spiritual, cultural life of the Armenians of the first half of the 19th century. As a clergyman and Catholicos of All Armenians (1843-1857), he has focused on education issues. At the latter's initiative and direct participation, in 1824, the famous Nersisyan School was founded in Tiflis. During the 100 years of its activities, it played a significant role in the life of Armenians.

Every educational institution needs both qualified pedagogical staff and a favorable educational environment to carry out effective activities. Nerses Ashtaraketsi and later the representatives of the school's trusteeship did everything in that direction, providing an educational environment that meets the requirements of the time.

The school was located in three main buildings. The first building was built at the direct initiative of Nerses Ashtaraketsi and in 1824 school operated directly in that building. The building was one of the most beautiful ones in Tiflis and was not inferior to similar European educational institutions of the time. In 1854 a new building was bought for the Nersisyan School, the building of the post office near the Alexandrian Park in Tiflis. In 1859-1912 the school mainly operated in that building. Some classes were also held in buildings located in different districts of Tiflis. The last building of Nersisyan School was built in 1909-1912 with the funding, allocated by a philanthropist Alexander Mantashyan. Built in an exclusively Armenian architectural style, the building was unique in its kind. It completely corresponded to modern educational institutions providing quality education.

Key words: *Nersisyan School, Nerses Ashtaraketsi, Alexander Mantashyan, Tiflis, educational life, school buildings.*

Գրականության ցանկ

1. Անմոռաց դեմքեր, Երևան, 1965:
2. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975:
3. Երիցեանց Աղ., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի, որ ի Թիֆլիզ (1824-1899թ.), հատոր Ա, Թիֆլիզ, 1898:
4. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 2, ց. 1, գ. 1, գ. 5, գ. 730, գ. 777, գ. 789, գ. 1610, գ. 1777, գ. 1867, գ. 1886, գ. 2343, գ. 2509, գ. 2716:
5. Ճառախօսութիւն եւ համարատուութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1870:
6. Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981:
7. Տեսութիւն տասնամեայ գործողութեանց եւ հաշուոց հոգաբարձուաց Ներսիսեան հայոց հոգեւոր ուսումնարանին Տփլիսայ ի 1851- ց 1861 ամն, ի Տփլիս, 1861:

8. Տէր-Աբրահամեան Յովհաննէս,
Ներսէս Ե վեհափառ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց 1843-1857, Ռոստով (Դօնի
վերայ), 1881:
9. «Кавказ», Թիֆլիս, 20 հունիսի, 1909, թիվ 140:
10. Eli Smith, Harrison Gray Otis Dwight, Missionary Researches in Armenia: Including
a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the
Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, 1834, George
Wightman, London
11. Researches of the Rev. Eli Smith and Rev. Harrison Gray Otis Dwight in Armenia:
Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit
to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, in 2 vols., Boston:
Crocker and Brewster, New York: Jonathan Leavitt, 1833.
12. Skhirtladze Nugzar, On the history of Caucasus University campus, Tbilisi, 2023.
13. Voyage dans la Russie méridionale, et particulièrement dans les provinces situées
au-delà du Caucase; par le chevalier Gamba, consul de France à Tiflis (I). Deux
volumes in-8°, avec cartes géographiques et un atlas séparé, 1826.

**ԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ
ԴՊՐՈՑԻ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ ՀԵՏ
Ժենյա Ղազարյան**

Համառոտագիր

Երվանդ Լալայանը (1864-1931 թթ.) Ներսիսյան դպրոցի ականավոր շրջանավարտներից է, ով նշանակալի ավանդ է ունեցել ազգագրության ոլորտում: Այս հոդվածը ներկայացնում է Լալայանի փոխհարաբերությունները իր մի քանի գործընկերների հետ, ովքեր նույնպես Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ են: Հոդվածում փորձ է արվում կառուցելու պատմական ցանց՝ կենտրոնանալով Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի նամակների և «Մուրճ» ամսագրում տպագրված գրախոսական հոդվածների վրա: Ուսումնասիրելով նրա կապերը Արսեն Դևոյանի, Գրիգոր Վանցյանի, Ներսես Աբրահամյանի, և Գյուտ Աղանյանցի հետ՝ հոդվածը ցույց է տալիս, թե ինչպես են Ներսիսյան դպրոցի մտավորականներն տարբեր կերպ ազդել միմյանց գործունեության վրա:

Բանալի բառեր՝ Երվանդ Լալայան, Ներսիսյան դպրոց, ներսիսյանականներ, ազգագրություն, նամակներ, փոխհարաբերություններ

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (1824-1924) հայոց համար հանդիսացել է ամենանշանակալի կրթական հաստատություններից մեկը: Հիմնադրվելով 19-րդ դարասկզբին՝ դպրոցը իր գործունեության 100 տարիների ընթացքում դարձավ հայերի ազգային ինքնությունը զարգացնելու և մշակութային, ակադեմիական և քաղաքական ոլորտների մնայուն ու ազդեցիկ գործիչներ ստեղծելու կենտրոն: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի նշանավոր շրջանավարտներից է Երվանդ Լալայանը՝ հայ ազգագրության առաջամարտիկ գործիչներից մեկը: Ներսիսյան դպրոցի 200-ամյակի և Երվանդ Լալայանի ծննդյան 160-ամյակի կապակցությամբ գրված այս հոդվածը փորձ է անելու ցույց տալ Եր. Լալայանի փոխհարաբերությունները Ներսիսյան դպրոցում ուսանած այլ անձանց հետ, մատնանշելով, թե ինչպես են այդ հարաբերությունները ձևավորել նրա մտավոր և մասնագիտական զարգացումը:

Այս ուսումնասիրությունը կկենտրոնանա Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտների կողմից Լալայանին ուղարկված մի քանի նամակների ու նրան ուղղված վրա: Այդ նամակները այժմ պահվում են Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում:

Երվանդ Լալայանը ծնվել է 1864 թվականին Ալեքսանդրապոլում, Ներսիսյան դպրոցում է սովորել 1881-1885 թթ.-ին: Ուսումն ավարտելուց հետո Լալայանը սկսեց ուսուցչությամբ զբաղվել մի քանի վայրերում՝ ձեռք բերելով

տարբեր փորձառություններ:³⁷⁵ Այնուհետև, ինչպես Ներսիսյան դպրոցն ավարտած շատ այլ ուսանողներ, հնարավորություն ունեցավ մասնագիտական կրթությունը խորացնելու Եվրոպայում: 1896 թ.-ին նա հիմնեց իր նշանավոր «Ազգագրական Հանդեսը» (1896-1916թթ.), մի հրատարակություն, որը ամրապնդեց իր հեղինակությունը հայ ազգագրության ասպարեզում: Հաջորդ տարի՝ 1897-ին, Լալայանը հրավիրվում է Ներսիսյան դպրոց՝ որպես ուսուցիչ, որտեղ նա դասավանդում է ֆրանսերեն և ընդհանուր պատմություն մինչև 1900 թ.:³⁷⁶

Այն փաստը, որ Լալայանը հրավերով վերադարձել է Ներսիսյան դպրոց որպես մանկավարժ, ընդգծում է նրա մասնագիտական հմտությունները ու հաստատության հետ ունեցած ամուր կապը: Դպրոցում սովորելու և աշխատելու տարիներին Լալայանը անձնական հարաբերություններ ձևավորեց և զարգացրեց շատ ներսիսյանականների հետ: Այս կապերից շատերը պահպանվեցին դպրոցում դասավանդելն ավարտելուց հետո, ինչի մասին վկայում են մի քանի հոդվածներ կամ նամակներ, որոնց մասին կներկայացնեմ ստորև:

Սկսելով Թիֆլիսի «Մուրճ» ամսագրում (1889-1907թթ.) տպագրված մի հոդվածից, պետք է նշեմ Երվանդ Լալայանի ու վարդապետ Արսեն Ղլտճյանի քննադատական հարաբերությունների մասին: Արսեն Ղլտճյանը իր ուսումը Ներսիսյան դպրոցում ավարտել է 1894 թ.-ին:³⁷⁷ Երկու ներսիսյանականների մտքերի փոխանակումը կարելի է տեսնել «Մուրճ»-ի մի քանի համարներում, որտեղ Արսեն վարդ. Ղլտճյանը մանրամասնորեն քննադատել է Լալայանի՝ «Ազգագրական հանդես»-ում տպագրած ազգագրական հետազոտությունը, մանրակրկիտ անդրադառնալով հանդեսի 1-10 համարների նյութերին:

Ղլտճյանի քննադատությունը Լալայանին ներկայացնում է ժամանակի հայ մտավորականների աշխույժ խոսույթը (դիսկուրս): Նյութը կազմված է տասներեք տարբեր կետերից, որում նա կենտրոնանում է Լալայանի ներկայացրած ազգագրական նյութերի վրա, պնդելով, որ պատմական որոշակի տեղեկություններ, մասնավորապես Ջավախքի, Վարանդայի, Սիսիանի, Ջանգեզուրի, Գանձակի և Բորչալուի շրջանների վերաբերյալ, կրկնվող են և

³⁷⁵ Երվանդ Լալայանի կենսագրական տվյալները կարող եք ընթերցել հետևյալ հոդվածում: Տե՛ս Մելիք-Փաշայան Կ., Երվանդ Լալայան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, թիվ 3:

³⁷⁶ Ըստ Մ. Սանթրոսյանի տեղեկության՝ 1890 թվականից սկսած Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներին սկսում են ընտրել համաձայն նոր օրենքի, այն է՝ հրավիրել միայն այնպիսի ուսուցիչների, ովքեր ունեն բարձրագույն կրթություն կամ փորձ դասավանդման ոլորտում: Այդ կանոնների համաձայն էլ դպրոցի հոգաբարձության 1897 թ. հոկտ. 8-ի նիստում ընթերցվում է վեհափառի կոնգալը, որը հաստատում է Ներսիսյան դպրոց հրավիրված ուսուցիչներին՝ Եր. Լալայանի հետ միասին: Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, Լույս, 1981, էջ 157-169:

³⁷⁷ Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հատոր 7, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Երևան, 1981, էջ 40:

ավելորդ բեռ են հայ ազգագրության համար: Ըստ նրա՝ նյութերից շատերը պարզ արտագրություններ են՝ որոշակի հավելումներով: Ապա նա դիտարկում է կոնկրետ անճշտությունները: Նկատվում է, թե Ղլտճյանը որքան խիստ է մոտենում Լալայանի ներկայացրած գիտական նյութերին: Այնուամենայնիվ, չնայած լայնածավալ քննադատությանը, Ղլտճյանը, ի վերջո, ընդունում է Լալայանի հանդեսի կարևոր դերը՝ ընդգծելով, որ չնայած թերություններին, «Ազգագրական հանդեսը» հայ գրականության առաջին ազգագրական հրատարակությունն է, որն աշխատում է հավաքել կորստի վտանգի ենթարկված ազգագրական նյութերը:³⁷⁸

Լալայանը, որ հայտնի է իր ազգագրական աշխատանքի վերաբերյալ ամուր համոզմունքներով, կտրուկ պատասխանում է Ղլտճյանի քննադատությանը՝ մեղադրելով նրան փաստերի խեղաթյուրման մեջ ու ուրիշի տեսությունները իրեն վերագրելու մեջ: Լալայանը նաև մատնանշում է այն կետերը, որոնք Ղլտճյանը ուղղել է, սակայն սխալ կերպով:³⁷⁹

Իհարկե, «Մուրճ» հաջորդ համարում եղավ Ղլտճյանի պատասխան հոդվածը, որտեղ նա արդեն համառոտ կերպով անդրադառնում է Լալայանի պատասխաններին, կրկին դեմ գնալով մի շարք պնդումների:³⁸⁰ Ընդհանուր առմամբ, Լալայանի ու Ղլտճյանի միջև այս կապի փոխանակումը գրախոսության ու դրա պատասխանի տեսքով ցույց է տալիս, թե ինչպես է ընդլայնվել անձնական կապը ու դարձել հրապարակային, որի միջոցով Ղլտճյանը մարտահրավեր նետելով Լալայանին, կարծես նաև աջակցում է նրա աշխատանքին՝ հետագայում ավելի ճշգրիտ ու բովանդակալից նյութ գրելու համար:

Երվանդ Լալայանի գրվածքներից գրախոսության է ենթարկել նաև մեկ այլ ներսիսյանական՝ լեզվաբան ու գրաքննադատ Գրիգոր Վանցյանը (1870-1907 թթ.): «Մուրճ» ամսագրի մի համարում նա գրաքննել է «Ջավախքի բուրմունք» գիրքը: Գրաքննության նյութը կայանում է նրանում, որ Լալայանը իր գրքում տեղեկություն չի տալիս ժողովրդի մասին ու չի նշում օգտագործված աղբյուրները: Ըստ Վանցյանի՝ կային Ջավախքի բարբառային բառերի անհամապատասխանություններ ու նաև տառասխալներ, որոնք նույնպես հերթով

³⁷⁸ Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), «Մուրճ» ամսագիր, թիվ 2, 1904թ., Թիֆլիս, էջ 170-185: Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), «Մուրճ» ամսագիր, թիվ 3, 1904թ., էջ 152-161: Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), «Մուրճ» ամսագիր, թիվ 4, էջ 155-162:

³⁷⁹ Լալայան Երվանդ, «Մուրճ» -ի ներկայ տարուայ N 2 և 3-ում «Ազգագրական Հանդիսի» I-X գրքերի մասին տպագրուած գրախոսութեան աոիթով, «Մուրճ» ամսագիր, 1904թ., N 4, էջ 162-170:

³⁸⁰ Օրինակ, նրանց միջև վիճաբանության կետերից մեկը վերաբերում էր Վարանդայում կանանց դերին: Ղլտճյանը պնդում էր, որ Վարանդայում կանայք չեն զբաղվում հովվությամբ կամ անասնապահությամբ, մինչդեռ Լալայանը հակադարձեց այս պնդումին՝ վկայակոչելով Ջելինսկու վկայությունը, որը, սակայն, Ջանգեզուր-Սիսիանի մասին էր: Ղլտճյան Արսեն, Պատասխան պ. Ե. Լալայանին, «Մուրճ» ամսագիր, թիվ 5, էջ 170-172:

քննվում են:³⁸¹ Եր. Լալայանի պատասխանը Վանցյանին լինում է բացատրության տեսքով, որ նախ նյութը ամբողջական չէ, ու բացթողումները պիտի լրացվեն հաջորդ մասում: Լալայանը հավաստում է, որ տառասխալները սրբագրողի անուշադրության հետևանք են:³⁸²

Եղիշե Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանի Երվանդ Լալայանի ֆոնդում պահվող նամակներից ոմանք նույնպես գրել են ներսիսյանականներ: Հարկ եմ համարում անդրադառնալ դրանցից երկուսին՝ հատկապես ներսիսյանականների հետ անձնական կապերի ուսումնասիրության այս համատեքստում:

Առաջին նամակը Ներսես եպիսկոպոս Աբրահամյանի գրածն է, ով սովորել է Ներսիսյան դպրոցում:³⁸³ Իր 1906թ. գրած նամակում օրինակ Աբրահամյանը խնդրում է Երվանդ Լալայանին «Ազգագրական հանդեսի» մեկ օրինակ ուղարկել Չարժո քաղաքի արական եպիսկոպոսական գրադարանին, որը շատ սուղ միջոցներով է բացվել, ու չի կարող իր միջոցներով ձեռք բերել այն: Ըստ Աբրահամյանի տեղեկության, այդ գրադարանից օգտվում են ավելի քան հարյուր հայ զինվորներ:³⁸⁴

Երկրորդ նամակը քննադատական բնույթի է, սակայն կարևոր է դրա ներկայացումը այս հոդվածում: Նամակի հեղինակը եկեղեցական ու հասարակական հայտնի գործիչ Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանն է (1856-1920)³⁸⁵, ով և՛ սովորել է Ներսիսյան դպրոցում, և՛ 1876-1900 թթ.-ին դասավանդել է այնտեղ կրոն և տոմար առարկան:³⁸⁶ Իր նամակում նա իր դժգոհությունն է հայտնում Երվանդ Լալայանին վերջինիս վերաբերմունքի համար ու խնդրում է ազատ արձակել նրան ազատել Հայոց ազգագրական ընկերության խորհրդի անդամի պաշտոնից: Քանի որ նամակը անտիպ է, հարկ եմ համարում այն ստորև ներկայացնել ամբողջությամբ:

«Հայոց ազգագրական ընկերութեան խորհրդին

Նույն ընկերութեան խմբագրական մասնաժողովի անդամ Գիւտ ա. Ք. Աղանիանից

Յայտարարութիւն

³⁸¹ Վանցեանց Գրիգոր, Գրախօսութիւն՝ Լալայեանց Երանդ «Ջալախքի բուրմունք», «Մուրճ» ամսագիր, 1892, թիվ 7-8, էջ 1164-1168:

³⁸² Լալայեան Երանդ, «Ջալախքի բուրմունք»-ի առիթով. Պատասխան «Ջալախքի բուրմունք»-ի մասին «Մուրճ»-ի N 7-8 տպած գրախօսութեան, «Մուրճ» ամսագիր, 1892 թ., N 10, էջ 1488-1494:

³⁸³ Մայր Աթոռ, Ներսես եպիսկոպոս Աբրահամյան, էջմիածին, 1948, N 1-2, էջ 29-30:

³⁸⁴ ԳԱԹ, Երվանդ Լալայանի ֆոնդ, թիվ 5:

³⁸⁵ Տ. Արարատ քահանա Պողոսյան, Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանցի կյանքն ու գործունեությունը (Համառոտ ուրվագիծ), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, ԵՊՀ, Երևան, 2015, էջ 150-161:

³⁸⁶ 1897-1900 թվականներին Երվանդ Լալայանը ու Գյուտ Աղանյանը եղել են նույն ուսուցչական կազմից: Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, Լույս, 1981, էջ 165:

Երկար տարիներ ընդհանուր ժողովների ընտրությամբ, լինելով ընկերության անդամ խմբագրական մասնաժողովի անդամ՝ ես առհասարակ շատ քիչ էի հրաիրում խմբագրական մասնաժողովի նիստերի ու իբր էլ հրաիրուել եմ՝ միշտ այն օրերը և այն ժամերին, իբր նիստ էի ունենում ուրիշ ընկերութիւնների մէջ: Չնայելով, որ խիստ բազմաթիւ անգամ ես այդ մասին բողոքել եմ խորհրդիդ քարտուղար պ. Երուանդ Լալայեանցին ու խնդրել, որ նիստեր նշանակի այնպիսի օրերին, իբր ես կարող լինեմ ներկայ լինեմ ժողովներին, բայց, կարծես թէ դիտմամբ, մեծ մասամբ կամ չեմ հրաիրուել և կամ թէ հրաիրուել եմ, անշուշտ այն օրերը և այն ժամերին, իբր յայտնի է էղել նրան, որ այդ օրը և այդ ժամին ես պարտաւորական նիստ ունեմ ուրիշ տեղ:

Այնպէս ես էրկար ժամանակ գրկուած էի հնարաւորութիւնից՝ մասնակցելու «Ազգագրական հանդիսի» նիստերի խմբագրութեան գործին ու միմիայն երբեմն կատարում էի վարչական գործիր, ըստ հրաւերի պ. Լալայեանի:

Արդեն գուշակում էի, որ այս վարմունքի տակ ծածկուած է մի դիտաւորեալ նպատակ, բայց իմանալ դժուարանում էի: Այս հանելուկը վերջապէս լուծուեց անցեալ դեկտեմբեր ամսին, իբր ես պաշտօնական գործով բացակայ էի քաղաքից: Մի օր, իբր պ. Լալայեանը մտել է Աղանեան տպարան, տպարանատէրըն նեղութեան մէջ լինելով՝ պ. Լալայեանից խնդրել՝ մի գումար վճարիլ տպարանի պէտքերը հոգալու համար ի հաշիւ «Ազգ» հանտիսի տպագրութիւն պարտքի, իսկ պարոնը զայրացած, հրապարակով, բազմաթիւ բանտւորների ներկայութեամբ, ուրիշ շատ հանգամանքների էիր թոյլ է տուել իրան ասել նաև, թէ մենք տէր հօրը հօ չենք ընտրել խմբագրական մասնաժողովի համար, այլ իսկապէս միմիայն նրա համար ենք ընտրել, որ ընկերութեան համար փող հաւաքէ: Թող փող հաւաքէ, անդամներ ճարէ մեզ համար ու վճարէ տպարանի մեր պարտքը: Այս վիրաւորանքն է էղել պատճառ, որ տպարանը նոյն օրը չէ լրացրի Հանդիսի կազմերը ժողովի համար ու թողել միտ սխալ օրուան:

Իմ շեշտած ուրիշ հանգամանքները թողնելով մէկ կողմ, ես այժմ հարկաւոր եմ համարում յայտնել խորհրդիդ, որ ես պ. Լալայեանի այս յայտնութիւնը ու նրա վարմունքը համարում իմ միանգամայն անպատուաբեր և վիրաւորական իմ արժանապատուութեան համար, ուստի և սրանով, յայտնելով խորհրդիդ իմ շնորհակալութիւն ինձ տուած պատուի համար, խնդրում եմ ինձ ազատ համարի ընկերութեանդ խմբագրական մասնաժողովի անդամութիւնից և միանգամայն ընկերութեանդ անդամակցութիւնից:

14 յունուար 1913 Թիֆլիս

Գիւտ ք. Աղանյան»³⁸⁷

³⁸⁷ Արտատպւած է ԳԱԹ, Երվանդ Լալայանի ֆոնդ, թիւ 7:

Վերը նշված նամակը պատկերացում է տալիս Երվանդ Լալայանի շուրջ ստեղծված ընդհարումների մասին՝ այլ մտավորականների հետ փոխհարաբերությունների համատեքստում:

Եզրափակելով կարող ենք նշել, որ հոդվածը փորձեց ընդգծել Երվանդ Լալայանի մասնագիտական հարաբերությունները Ներսիսյան դպրոցի այլ շրջանավարտների հետ: Այս ուսումնասիրությունը կարևոր է, քանի որ այն լույս է սփռում 20-րդ դարասկզբի հայ մտավորական համայնքի ակադեմիական և մասնագիտական տարակարծությունների վրա:

Գրականության ցանկ

1. ԳԱԹ, Երվանդ Լալայանի ֆոնդ, թիվ 5:
2. ԳԱԹ, Երվանդ Լալայանի ֆոնդ, թիվ 7:
3. Լալայեան Երանդ, «Մուրճ» -ի ներկայ տարուայ N 2 և 3-ում «Ազգագրական Հանդիսի» I-X գրքերի մասին տպագրուած գրախօսութեան առիթով, Մուրճ ամսագիր, 1904թ., N 4, էջ 162-170:
4. Լալայեան Երանդ, «Ջավախքի Բուրմունք»-ի առիթով. Պատասխան «Ջավախքի բուրմունք»-ի մասին «Մուրճ»-ի N 7-8 տպած գրախօսութեան, «Մուրճ» ամսագիր, 1892 թ., N 10, էջ 1488-1494:
5. Հայկական Սովետական հանրագիտարան, հատոր 7, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Երևան, 1981:
6. Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), Մուրճ ամսագիր, թիվ 2, 1904թ., Թիֆլիս, էջ 170-185:
7. Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), Մուրճ ամսագիր, թիվ 3, 1904թ., էջ 152-161:
8. Ղլտճյան Արսեն, «Ազգագրական հանդիսի» I-X գրքերը (1895-1903), Մուրճ ամսագիր, թիվ 4, էջ 155-162:
9. Ղլտճյան Արսեն, Պատասխան պ. Ե. Լալայեանին, «Մուրճ» ամսագիր, թիվ 5, էջ 170-172:
10. Մայր Աթոռ, Ներսես եպիսկոպոս Աբրահամյան, Էջմիածին, 1948, N 1-2, էջ 29-30:
11. Մելիք-Փաշայան Կ., Երվանդ Լալայան (Ծննդյան 100-ամյակի առթիվ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, թիվ 3:
12. Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, Լույս, 1981, էջ 165:
13. Վանցեանց Գրիգոր, Գրախօսութիւն, Լալայեանց Երանդ «Ջավախքի բուրմունք», «Մուրճ» ամսագիր, 1892, թիվ 7-8, էջ 1164-1168:

14. S. Արարատ քահանա Պողոսյան, Գյուտ ավագ քահանա Աղանյանցի կյանքն ու գործունեությունը (Համառոտ ուրվագիծ), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, ԵՊՀ, Երևան, 2015, էջ 150-161:

YERVAND LALAYAN'S RELATIONS WITH GRADUATES OF NERSISYAN SCHOOL

Zhenya Ghazaryan

Yervand Lalayan is one of the most prominent graduates of the Nersisian School, who made a significant contribution to ethnography. This article presents the intellectual relationships Lalayan had with his colleagues who also graduated from the Nersisian School. It attempts to provide a historical network, focusing on letters from the Museum of Literature and Art named after Yeghishe Charents, as well as articles published in *Murch*. By examining his connections with Arsen Ghltchyan, Grigor Vantsyan, Nerses Abrahamyan, and Gyut Aghanyants, the article demonstrates how the intellectuals of the Nersisian School influenced each other's activities.

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՅԱԳԵՏ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԸ Մինասյան Էդիկ

Ներածություն

Հոդվածը նպատակ ունի բացահայտել Թիֆլիսի 100-ամյա Ներսիսյան դպրոցի ավանդը, մասնավորապես, արևելահայ կրթա-մշակույթի կյանքում: Տալով բազմաթիվ ականավոր գործիչներ, հայագետներ, գրողներ, ուսուցիչներ այդ նշանավոր դպրոցն իր արժանի ներդրումն է ունեցել մեր մշակույթի, գիտության, հատկապես հայագիտության զարգացման գործում:

Անհնարին է պատկերացնել 19-րդ դարասկզբի և 20-րդ դ. առաջին կեսի հայ մտավոր կյանքը առանց Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի գործունեության: Այն, ըստ էության, արևելահայ ամբողջ մշակույթն է, մանկավարժությունն ու դպրոցը, գիտությունն ու հասարակական քաղաքական կյանքը, ազատագրական պայքարը, եկեղեցին ու հոգևոր կյանքը: Չկա որևէ բնագավառ, որտեղ դպրոցը թողած չլինի իր գործունեության հետքերը:

Չպետք է մոռանալ մի հանգամանք, որ հիմնականում Ներսիսյան դպրոցի և Գևորգյան ճեմարանի շրջանավարտներն էին, որ հիմնադրեցին Երևանի պետական համալսարանն ու դաստիարակեցին մի ամբողջ սերունդ, որը մեծ դեր խաղաց մեր ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական հասարակական-քաղաքական և կրթական ու մշակութային կյանքում իր նպաստը բերելով ոչ միայն առաջին հանրապետության, այլև Խորհրդային Հայաստանի հետագա զարգացմանն ու

առաջընթացին: Վերջիններս էլ իրենց հերթին նպաստեցին Երրորդ հանրապետության ստեղծմանն ու կայացման գործընթացին: Հենց սրանում է կայանում Ներսիսյան դպրոցի հայագետ շրջանավարտների գործունեության ուսումնասիրության կարևորությունը և արդիականությունը: Թեմայի նորույթն այն է, որ իբրև առանձին հետազոտություն առաջին անգամ է ուսումնասիրվում դպրոցի հայագետ շրջանավարտների գործունեությունը, նրանց ներդրումը հայ ժողովրդի հասարակական և կրթամշակութային կյանքում, նրանց թողած ավանդը հետագա հայագետների սերունդ պատրաստելու գործում: Ուսումնասիրությունը իրականացվել է պատմահամեմատական և պատամաքննական մեթոդներով:

Հայտնի իրողություն է, որ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը հիմնադրվել է Ներսես Աշտարակեցու նախաձեռնությամբ ու ջանքերով: 1824 թ. շարունակել է իր գործունեության ուղին մեկ դար մինչև 1924 թ.: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ սկզբից դպրոցը եղել է հայոց կրթության մի ավագան, որտեղ անխտիր՝ Փարիզից, Պարսկաստանից, Աստրախանից, Մոսկվայից, Կ. Պոլսից և Հայաստանի այլ վայրերից հավաքվել և համախմբվել են այն բոլոր մտավոր ուժերը, որոնք կարող էին ուսուցանել կամ ուսանել: «Նա կամա թե ակամա ջերմանոցը եղավ այն ծաղկի, որ հետո երևան եկավ նրա սաների մեջ, որպես նրանց մտքերի ու գաղափարների արտահայտիչ, և դա՝ աշխարհիկ լեզուն էր: Նկատի ունենալով, որ Ներսիսյան դպրոցը բացվել է 1824 թ. և արևելահայ լեզվի առաջին սերմնարանն էր, այդ լեզուն ծլելով ու զարգանալով 1850-ական թվականներին, անհրաժեշտորեն պիտի հայտներ իր գոյության իրավունքը: Փաստորեն աշխարհաբար միասնական լեզվի կազմավորման ու նրա հաղթանակի գործում Ներսիսյան դպրոցը կատարել է իր առաջնակարգ ու պատվավոր դերը»³⁸⁸:

Անչափ մեծ է Ներսիսյան դպրոցի դերը հայ ժողովրդի մշակույթի զարգացման, գրական, լեզվի մշակման, հասարակական մտքի, հայագիտության զարգացման բնագավառում: Պատահական չէ ասված Ռուսաստանի Լուսավորության ժողկոմ Ա. Վ. Լունարլարսկու խոսքերը. «Ներսիսյան դպրոցը կուլտուրայի մեծ օջախ է եղել հայ ժողովրդի համար և իր արժանավոր տեղն ունի հոգևոր մշակույթի պատմության մեջ»:

Չկա մշակույթի, կրթության ու գիտության, ինչպես հասարակական-քաղաքական կյանքի որևէ բնագավառ, որտեղ իրենց շոշափելի ներդրումը դրած չլինեն ներսիսյանցիները: Գրականության բնագավառի նվիրական անուններ են Ներսիսյան դպրոցի սաներ անվանի գրողներ Հովհաննես Թումանյանը, Պերճ Պողոջանը, Ղազարոս Աղայանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, բազմաթիվ գյուղագիրներ, մանկական գրողներ, թարգմանիչներ և այլք:

³⁸⁸ Ագուլյան Հ., Հայ մշակույթի օրրանը, Եր., 1971, էջ 24:

Խոշոր է եղել Ներսիսյան դպրոցի սաների դերը հայ թատրոնի կազմակերպման ու հետագա զարգացման գործում: Այդպիսի թատերական գործիչներ էին Գևորգ Չմշկյանը, Միհրդատ Ամերիյանը, Արտաշես Սուքիասյանը, Իսահակ Ալիխանյանը, Ամո Խարազյանը, Արշակ Հարությունյանը, տաղանդավոր ռեժիսոր Արմեն Գուլակյանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասան Ավետ Ավետիսյանը և ուրիշներ³⁸⁹:

Հարուստ ցանկ են կազմում Ներսիսյան դպրոցից ելած այն սաները, որոնք գործել են երգ-երաժշտության բնագավառում: Նրանց մեջ են Տիգրան Նալբանդյանը, Արմենակ Շահումյանը, Շարա Տալյանը, կոմպոզիտորներ Մարտին Մազմանյանը, Գուրգեն Միրզոյանը և ուրիշներ³⁹⁰: Հանրահայտ է Ներսիսյան դպրոցի նախկին սաների դերը Խորհրդահայ ճարտարապետության կազմավորման ու հետագա զարգացման գործում: Այդ գործում իրենց որոշակի ավանդն են ներդրել ներսիսյանցի ճարտարապետներ Կարո Հալաբյանը, Միքայել Մազմանյանը, Գևորգ Քոչարը, քանդակագործ Երվանդ Քոչարը և ուրիշներ:

Նշանակալից է ներսիսյանցիների ավանդը գիտության, հատկապես հայագիտության բնագավառում: Ներսիսյանցիներ են եղել դպրոցի առաջին շրջանավարտներ նշանավոր հայագետներ Խաչատուր Աբովյանն ու Ստեփանոս Նազարյանցը, բանասեր մանկավարժ Առաքել Արարատյանը, պատմաբան-հնագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, Գյուտ քահանա Աղանյանը, Երվանդ Լալայանը, պատմաբան-հնագետ, պրոֆեսոր Աշխարհաբեկ Քալանթարը, արքեպիսկոպոս Մեսրոպ (Փարսադան) Տեր-Մովսիսյանը, մանկավարժ, պրոֆեսոր Արշավիր Շավարշյանը, հրապարակախոս, բանասեր Խաչատուր Մալումյանը (Է. Ակնունի), բանասեր, մանկավարժ ու թարգմանիչ Իսահակ Հարությունյանը, գրականագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գևորգ Աբովը, գրականագետ, պրոֆեսոր Սիմոն Հակոբյանը, գրականագետ, մանկավարժ Նիկոլ Աղբալյանը, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀԽՍՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ Արտո (Արտավազդ) Եղիազարյանը, պատմաբան, ԵՊՀ ռեկտոր Հովհաննես Պողոսյանը, բանասեր, պատմաբան Գևորգ Աստվածատրյանը, գրող, մանկավարժ Գևորգ Ղարաջյանը (Արկունեյ), բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Համազասպ Համբարձումյանը, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գուրգեն Սևակը, դոկտոր, պրոֆեսոր Գուրգեն Էդիլյանը: Գիտության այլ ճյուղերի ներսիսյանցի նշանավոր գիտնականներից են գյուղատնտես, պրոֆ Պ. Քալանթարը, Գ.

³⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 8:

³⁹⁰ Նույն տեղում:

Գրծելյանը, Ս. Սահակյանը, ակադեմիկոս, նշանավոր կենսաբան Վ. Գյուլքանյանը, քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Տ. Ղազանչյանը, տնտեսագիտական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Զուրաբյանը, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Ռ. Զորյանը, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հ. Աղաջանյանը, աշխարհագետ Կ. Ավետիսյանը: Անչափ մեծ է եղել Ներսիսյանցիների դերը մեր ժողովրդի առողջապահության բնագավառում: Այդ ասպարեզի ակնառու դեմքերից են ԽՍՀՄ բժշկական գիտությունների ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ, նույն ակադեմիայի ուղեղի ինստիտուտի հիմնադիր-դիրեկտոր ակադեմիկոս Ս. Սարգսյանը, բժշկական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսորներ Ղ. Ղարիբջանյանը, Ս. Գալստյանը, Գ. Ղևոնդյանը, Ա. Ղուկասյանը և այլոք³⁹¹:

Բուհերի մի քանի տասնյակի հասնող շնորհալի դասախոսներից կարելի է առանձնացնել ներսիսյանցիներ Շ. Ազնավուրյանին, Դ. Երամյանին, Թ. Խաչատրյանին, Ա. Քալանթարին, Գ. Սևակին, Գ. Էդիլյանին, Ա. Նալբանդյանին և այլոք³⁹²: Հանրահայտ է Ներսիսյան դպրոցի սաների մեծ վաստակը ժողովրդական կրթության և լուսավորության ասպարեզում: Իրենց անձնվեր աշխատանքի շնորհիվ վաստակավոր ուսուցչի կոչմանն են արժանացել այնպիսի ներսիսյանցիներ, ինչպիսիք են ՀԽՍՀ վաստակավոր ուսուցիչներ Հովսեփ Գալստյանը, Սամվել Աբրահամյանը, Գևորգ Ղահրամանյանը և ուրիշներ³⁹³:

Անհերքելի է այն փաստը, որ մյուս հայկական միջնակարգ դպրոցների համեմատությամբ Ներսիսյան դպրոցը շատ է տվել կուսակցական և պետական գործիչներ, քանի որ այն գտնվում էր Այսրկովկասի քաղաքական ու մշակութային կենտրոնում՝ Թիֆլիսում, որը այն ժամանակ կենտրոնն էր նաև հայ հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքի: Այստեղ էին գտնվում ոչ միայն քաղաքական կուսակցությունների կենտրոնները, այլև լույս էին տեսնում նրանց լրագրերը, հանդեսները, այստեղ էր ծավալվում քաղաքական պայքարը: Այս ամենը իրենց կնիքն էին թողնում ներսիսյանցիների վրա, որոնց մի մասն էլ դարձան նշանավոր պետական, քաղաքական ու կուսակցական գործիչներ: Քսաներորդ դարի առաջին քառորդում Ներսիսյան դպրոցը տվել է 65 ականավոր կուսակցական ու պետական գործիչներ, որոնց ակնառու ներկայացուցիչը Անաստաս Միկոյանը էր, ով 1964-1965 թ. եղել է ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության նախագահը³⁹⁴: Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտներից երեքը եղել են ՀԿԿ կենտկոմի քարտուղարներ, շուրջ տասը՝ գավառային ու մարզային կուսակցական կոմիտեների քարտուղարներ: Ներսիսյան դպրոցի սաներ են եղել

³⁹¹ Գ. Գրիգորյան, Ներսիսյան դպրոց, համառոտ ակնարկ, Եր., 1975, էջ 124, 125:

³⁹² Տե՛ս Ագուլյան Հ., Հայ մշակույթի օրրանը, էջ 9:

³⁹³ Նույն տեղում:

³⁹⁴ Տե՛ս Ով ով է. Հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Եր., 2007, էջ 105, 106:

Անդրկովկասյան և ՀԽՍՀ կառավարության 17 անդամներ, ժողովրդական կոմիսարներ, մինիստրներ³⁹⁵:

Անշուշտ, Ներսիսյան դպրոցի այդօրինակ նվիրական մարդկանց արժեքավոր գործունեության ուսումնասիրությունը լավագույն օրինակ կհանդիսանա և ուսանելի ու դաստիարակելի կլինի երիտասարդ սերնդի համար:

Քանալի բառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, հայագետ շրջանավարտներ, Խաչատուր Աբովյան, Սրբեփանոս Նազարյանց, Ալեքսանդր Երիցյան, Սիմոն Հակոբյան, Գուրգեն Սևակ:

Ներսիսյան դպրոցի հիմնադրման հարցը հասունացել էր վաղուց: 19-րդ դարի առաջին կեսին Թիֆլիսի և կարելի է ասել, ամբողջ արևելահայության համար մի կանոնավոր ուսումնարան ունենալու խիստ անհրաժեշտություն էր զգացվում: Սակայն այդ վիթխարանշանակ գործը հնարավոր եղավ իրականացնել միայն ձեռներեց, ազդեցիկ ու հայրենասեր Ներսես Աշտարակեցու տիտանական ջանքերի շնորհիվ: Էջմիածնի ժառանգավորաց դպրոցի սան Ներսես Աշտարակեցին ըմբռնելով հայ ժողովրդի մտավոր ու քաղաքական պահանջները իր վաղեմի երազանքը իրականացնելու համար աննկուն կամքով ու անդուլ աշխատանքով Թիֆլիսի առաջին հայոց ուսումնարանի հիմքը դրեց:

Ներսես Աշտարակեցին ծնվել է 1770 թ. Աշտարակ գյուղում Հարություն քահանա Շահազիզյանի ընտանիքում: 8 տարեկան Ներսեսը սովորել է Էջմիածնի ժառանգորաց դպրոցում, ապա ուսումը շարունակել է Կ. Պոլսում՝ երեք տարի: 1791 թ.՝ ձեռնադրվել է սարկավագ, 1794 թ.՝ վարդապետ, 1808 թ.՝ եպիսկոպոս, միաժամանակ ստացել է արքեպիսկոպոսական աստիճան³⁹⁶:

1814 թ. նա նշանակվել է Վրաստանի և Իմերեթիայի հայ թեմի առաջնորդ: Ներսես Աշտարակեցին մեկել է Թիֆլիս, որտեղ փառավոր ընդունելություն է գտել քաղաքի բնակչության կողմից: Ներսեսի առաջին նպատակը այն էր, որ այստեղ իրագործերի իր վաղեմի երազանքը՝ ազգային դպրոց բացելը³⁹⁷:

Այս նպատակով 1814 թ. վերջերին Ներսեսը իր մոտ խորհրդակցության է հրավիրում Թիֆլիսի հայ հասարակության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներին, ծանոթացնում է իր ծրագրած դպրոցի նախագծին, որի կառուցման համար մոտավոր հաշվարկներով կպահանջվեր 30 հազար ռուբլի, որը հնարավոր է իրականացնել նվիրատվությունների միջոցով³⁹⁸: Շատերը հավաքվածներից ըստ Ալ. Երիցյանի վկայության, լսելով թերահավատությամբ են վերաբերում այդ

³⁹⁵ Ագուլյան Հ., Հայ մշակույթի օրանը, էջ 67:

³⁹⁶ Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Եր., 1981, էջ 11:

³⁹⁷ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), էջ 17:

³⁹⁸ Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Եր., 1964, էջ 366:

ծրագրի իրական լինելուն, դա համարում են անիրագործելի և ծիծաղելով ցրվում են³⁹⁹:

Սակայն Ներսեսը չի հուսահատվում և համառ ու անխոնջ եռանդով ձեռնարկում է իր շինարարական աշխատանքները: 1815 թ. Թիֆլիսի «Կոշկ» արվարձանում նա հիմնադրում է վանական դպրոց⁴⁰⁰, որտեղ մոտ 20 երեխաներ գրել, կարդալ են սովորում նախ Վաղարշապատի Տեր-Հովնան ավագ քահանա Ոսկերչյանի, ապա գիտնականի և նշանավոր հայկաբանի համբավ վայելող Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցու կողմից: Մինչև Ներսիսյան դպրոցի բացվելը այս դպրոցի աշակերտներ են եղել նաև Խ. Աբովյանը, Ստ. Նազարյանցը և Առ. Արարտյանը⁴⁰¹:

Թիֆլիսում և նրանից դուրս հայ հասարակության մեջ սկսվում է դրամական, շարժական ու անշարժ կայքերի մեծ ու փոքր նվիրատվությունների մի լայն շարժում⁴⁰²: Շուտով հավաքված միջոցներով Ներսեսին հաջողվում է 1824 թվականի փետրվարի 24-ին Թիֆլիսում հիմնադրել Ներսիսյան դպրոցը, որը Կովկասի առաջին խոշոր ուսումնական հաստատությունն էր և առհասարակ ամբողջ Ռուսական կայսրության 19-րդ դարի լավագույն դպրոցներից մեկը: Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցու ջանքերով 1826 թ. Թիֆլիսի է տեղափոխվել Ամստերդամի հայկական տպարանը, որով սկիզբ է դրվել հայկական տպագրությունը⁴⁰³:

Դպրոցի բացման առաջին տարում Ներսեսի առաջարկով դասավանդման է հրավիրվում Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ուսուցիչ, հայ գրող, 19-րդ դարի 20-30-ական թվականների լուսավորական շարժման առաջավոր գործիչ, անվանի հայագետ և առաջատար մանկավարժ Հարություն Ալամդարյանը (1796-1834): Նա նշանակվում է դպրոցի տեսուչ և հայագիտական առարկաների հայ գրականության հայոց ու ռուսաց լեզուների, կրոնի և վայելչագրության ուսուցիչ: Փարիզից հրավիրվում է հայագետի հոշակ վայելած Հակոբ Շահան Զրպետը: Ուսուցիչներ են նշանակվում նաև նշանավոր հայկաբան Պողոս վարդապետ Ղարաբաղցին և այլոք⁴⁰⁴: Հ. Ալամդարյանի տեսչության շրջանը (1824-1830 թթ.) այնքան արդյունավետ է եղել, որ կոչվել է «Ալամդարյան դար (շրջան)»: Դպրոցում այդ ժամանակ ուսուցանվող բնագիտական և կրոնական ու օտար լեզուների (ֆրանսերեն, պարսկերեն, ռուսերեն), աշխարհագրություն և այլ առարկաների

³⁹⁹ Տե՛ս Երիցեան Ա., Պատմություն 75-ամյա գործության Ներսիսյան հայոց հոգեվոր դպրոցի, հ. 1 (1824-1899), Թիֆլիս, 1998, էջ 41:

⁴⁰⁰ Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա, ամենայն հայոց կաթողիկոսները, Էջմիածին, 2008, էջ 195:

⁴⁰¹ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, էջ 367:

⁴⁰² Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, էջ 17, 18:

⁴⁰³ Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Պրակ Ա, ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, էջ 195:

⁴⁰⁴ Գ. Գրիգորյան, Ներսիսյան դպրոց, էջ 22:

կողքին հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հայագիտական առարկանների դասավանդմանը, որոնց թվում հայոց լեզվին, գրականությանն ու հայոց պատմությանը և այլն⁴⁰⁵: Բացման առաջին տարում Ներսիսյան դպրոցն ուներ 140 աշակերտ, որը 1826 թ. հասավ 360-ի, իսկ 1830-ին 400-ի⁴⁰⁶ Հ. Ալամդարյանի տեսչության շրջանում այնքան է բարձրանում դպրոցի առաջադիմությունն ու հեղինակությունը, որ այն նույնիսկ անհամեմատ բարձր է դասվում Թիֆլիսի պետական ազնվականական ուսումնարանից: Նույնիսկ վրաց ազնվականներից ոմանք իրենց որդիներին ուղարկում են Ալամդարյանի ղեկավարած դպրոցը: 1826 թ. Ներսիսյան դպրոցը տալիս է իր անդրանիկ թվով 18 շրջանավարտները, որոնց թվում էին նշանավոր հայագետներ Խ. Աբովյանը, Ստ. Նազարյանը և Առաքել Արարատյանը⁴⁰⁷: Նրանցից 7-ը թողնում են դպրոցը, իսկ 11-ը ցանկություն են հայտնում մնալու դպրոցում և ուսումնառությունը շարունակել նոր բացվող 4-րդ և 5-րդ դասարաններում:

Այս առթիվ դպրոցի մեծ դահլիճում հայ, վրացի, ռուս և այլ ազգի բազմաթիվ նշանավոր հյուրերի ներկայությամբ առաջին անգամ տեղի է ունենում պարգևաբաշխման ճոխ հանդես, որի ժամանակ դպրոցի հիմնադիր Ներսես Աշտարակեցին գովասանական վկայագրի հետ միասին շրջանավարտներին է նվիրում ոսկեզօծ կազմով գրքեր: Պարգևատրվում են նաև ուսուցիչները դրամով և թանկարժեք իրերով⁴⁰⁸: Հետաքրքիր է, որ այդ պարգևաբաշխման ժամանակ ոգևորված աշակերտների առաջադիմությունից, ուրախությունից հուզված վրացի իշխան Օթար Ամիլախվարովը մոտենում է Ներսես Աշտարակեցուն, սեղմում նրա ձեռքը ասելով. «Դու իմ հայրենիքում մեծ լույս վառեցիր»⁴⁰⁹ և դպրոցին է նվիրում Սողանլուխ գյուղում եղած 3000 ռուբլու արժողությամբ իր մեծ այգին:

Այսպիսով 1826-1827 թթ. Առաջին երկու տարիներին Ներսիսյան դպրոցը տվել է 37 շրջանավարտներ, որոնք բոլորն էլ, բացառությամբ մի քանի հոգու, դարձել են անվանի մարդիկ՝ հայագիտության ականավոր ներկայացուցիչներ ուսուցիչներ, գրողներ, զինվորականներ և այլն⁴¹⁰: 1826-1828 թթ. Ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ Ներսես Աշտարակեցին ոչ միայն կազմակերպել էր կամավորական ջոկատներ և առաջնորդել ռազմաճակատ, այլև անձամբ էր մասնակցել Էջմիածնի, Սարդարապատի և Երևանի ազատագրական մարտերին, որի համար պարգևատրվել էր Ռուսական բարձրագույն շքանշաններով⁴¹¹: Քանի որ Ներսես Աշտարակեցին ուներ Ռուսաստանի

⁴⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում:

⁴⁰⁷ Սանթրոսյան Մ., Արևելյահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, էջ 370:

⁴⁰⁸ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց / համառոտ ակնարկ, էջ 27:

⁴⁰⁹ Երիցեան Ա., Պատմություն 75-ամյա գորության Ներսիսյան հայոց հոգեվոր դպրոցի, էջ 6:

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 28:

⁴¹¹ Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, էջ 196:

հովանավորության ներքո հայկական ինքնավորություն ստեղծելու ծրագիր, որը հարուցել էր ցարական կառավարության և անձամբ կոմս Պասկևիչի դժգոհությունը, ուստի նրա միջամտությամբ նա հեռացվեց Անդրկովկասից և ըստ էության «աքսորվեց», նշանակվեց Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ: Չնայած շուրջ 16 տարի շարունակ նա մնաց այդ գործում, բայց ակտիվ մասնակցություն էր ունենում հայ հասարակական քաղաքական մշակութային ու եկեղեցական կյանքին, հատկապես իր հիմնադրած դպրոցի աշխատանքներին:

Ներսես Աշտարակեցու «աքսորից» հետո նրա հակառակորդները հանգիստ չէին տալիս Հ. Ալամդարյանին, ով նրանց ոտնձգությունների, բանսարկությունների ու հալածանքների հետևանքով 1830 թ. հեռանում է Ներսիսյան դպրոցից ու Թիֆլիսից: 1837 թ. Ներսիսյան դպրոցը 1836 թ. Կանոնադրության հիման վրա դարձավ հոգևոր սեմինարիա: Չնայած այս որոշմանը դեմ էր Ն. Աշտարակեցին, ով պնդում էր, որ նա պետք է մնա որպես աշխարհիկ դպրոց, որի համար նամակ գրեց նույնիսկ ռուսական կայսրության ղեկավարությանը⁴¹²: Ներսես Աշտարակեցին 1843 թ. կաթողիկոս ընտրվեց և 1846 թ. կաթողիկոս օծվելուց հետո, իր վրա վերցրեց նաև Վրաստանի թեմի առաջնորդի պարտականությունը, դրանով իսկ իր հիմնած դպրոցի ղեկավարությունը: Նրա առաջարկով Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը 1851 թ. կազմում է դպրոցի համար ժամանակավոր կանոնադրություն⁴¹³: Նրա ջանքերով եկեղեցական-ծխական դպրոցները դուրս են բերվում կովկասյան ուսումնական օկրուգի վերահսկողությունից և դրվում մայր Աթոռի հսկողության ներքո:

Ներսես և Աշտարակեցի ամենյան հայոց կաթողիկոսը իր մահկանացուն կնքեց 1857 թ. փետրվարի 13-ին Թիֆլիսում⁴¹⁴:

Փաստորեն դպրոցն իր երկարամյա գոյության ընթացքում, չհաշված 1836 թ. մինչև 1845 թ. ընկած ժամանակաշրջանը, հիմնականում, իր հոգևոր կոչմանը հակառակ եղել է ազգային, աշխարհիկ դպրոց, տալով աշխարհական գործիչներ բոլոր բնագավառներում: Դպրոցի այդ «հոգևոր» կոչումը, պետք է ասել, հետագայում փաստորեն ձևական բնույթ էր կրում: Ներսեսի կաթողիկոս դառնալուց հետո այդ դպրոցից շատ քիչ հոգևորականներ են դուրս գալիս: Նույնիսկ դպրոցի որդեգիրները, որ պարտավոր էին հոգևոր կոչում ընդունել, ավարտելուց հետո վարում էին այլ պաշտոններ՝ հրաժարվելով հոգևոր

⁴¹² Նույն տեղում, էջ 323, 377:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 378:

⁴¹⁴ Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա, էջ 195, 196, 197:

կոչումից⁴¹⁵: Բավական է ասել, որ 100 տարվա ընթացքում նրա 2000-ից ավելի շրջանավարտների միայն 60-ը՝ դարձան հոգևորական⁴¹⁶:

Ըստ վիճակագրական տվյալների Ներսիսյան դպրոցի աշակերտության ճնշող մեծամասնությունը հասարակության միջին և ստորին խավերի, մասամբ նաև հոգևորականության զավակներն էին: Ուսումը դպրոցում ծրի էր: Իր հարյուրամյա գոյության ընթացքում (1824-1924 թթ.) այդ դպրոցն անգնահատելի ծառայություն է մատուցել մեր ժողովրդին տալով մեծահամբավ պատմաբաններ, մատենախոս բանասերներ, լուսամիտ քննադատներ, հմուտ հայագետներ, շնորհալի հրապարակախոսներ, գրականության ու արվեստի տաղանդավոր գործիչներ, ժողովրդական ուսուցիչների մի խոշոր բանակ: Բարձրորակ շրջանավարտների և հատկապես հայագետների պատրաստման գործում մեծ ներդրում ունեն այդ նշանավոր կրթօջախում դասավանդող շնորհաշատ հայագետ ուսուցիչները, որոնց մեջ, իրենց արժանի տեղն ունեն դպրոցի առաջադեմ տեսուչները, նշանավոր բանաստեղծ, մանկավարժ ու հայագետ Հարություն Ալամդարյանը (1824-1830), հայ նոր քնարերգության ականավոր ներկայացուցիչը, նրա աշակերտ, աշխարհաբար լեզվի հիմնադիր, նույն դպրոցի սան Խաչատուր Աբովյանը: 1869-1871 թթ. Դպրոցի տեսուչ Ատեփանոս Նազարյանցը, ով իր տեսչության շրջանում զգալի բարեփոփոխություններ է մտցնում դպրոցում պատրաստում ու զարգացնում է աշխարհաբար լեզուն: Ներսիսյան դպրոցի շրջանավարտ, 1849-1857 թթ. դպրոցի տեսուչ Պետրոս Շանշյանը, ով կարճ ժամանակամիջոցում գրավեց մանկավարժների և աշակերտների համակրանքը, բարենորոգիչ-մանկավարժ, դպրոցի տեսուչ (1874-1878) Սեդրակ Մանդինյանը, նշանավոր մանկավարժ, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ (1895-1903 թթ.) Սամվել Բալադյանը, 1903-1906 թթ. Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ ականավոր բանասեր, գիտնական, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Ստեփան Մալխասյանցը, 1919-1920 թթ. Դպրոցի տեսուչ Ստեփան Քոփանակյանը, ով լեզունների դասավանդումը դպրոցում նոր բարձր հունի մեջ էր դրել: Նրանց հետ միասին հայագետների պատրաստման գործում աչքի ընկնող դերակատարում են ունեցել դասավանդող ուսուցիչներ, եվրոպական համալսարաններում կրթություն ստացած, առաջադեմ գաղափարներով տոգորված նշանավոր մանկավարժներ, ժամանակավորապես նույն դպրոցի տեսուչի պաշտոնը զբաղեցրած Հովհաննես Ղայթմազյանը, Հակոբ Կարենյանը, Միքայել Պատկանյանը, Առաքել Բահաթրյանը, Արշակ Նահապետյանը, Գևորգ Բարխուդարյանը, Ավետիք Արասխանյանը, նշանավոր գրողներ Պերճ Պողոսյանը, Ծերենցը, Գաբրիել և

⁴¹⁵ Մալխասյանց Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսյան հոգեվոր դպրոցի 75-ամյա գոյության (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 56:

⁴¹⁶ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոցը (համառոտ ակնարկ), էջ 5:

Ռաֆայել Պատկանյանները, բանասիրական մի շարք աշխատությունների հեղինակ Կարապետ Կոստանյանը, լեզվաբան Ստեփան Պալասանյանը, հայագետ ազգագրագետ Գյուտ քահանա Աղանյանը, տաղանդավոր հայագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, Ստեփանոս Լիսիցյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Երվանդ Լալայանը, ակադեմիկոսներ Հովսեփ Օրբելին, Հակոբ Մանանդյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Պողոս Հովվյանը, Գրիգոր Միրզոյանը, Իսահակ Հարությունյանը, Սարգիս Քամալյանը, Սիրեկան Տիգրանյանը, Ավետիք Պողոսյանը, Տիգրան Մուշեղյանը, Լեոն (Առաքել Բարախանյանը), Հովսեփ Խանունցը, Գուրգեն Էդիլյանը և ուրիշներ:

Ներսիսյան դպրոցը իր 100-ամյա գոյության շրջանում տվել է 2000-ից ավելի շրջանավարտներ: Իր գոյության սկզբնական տարիներին (1824-1830 թթ.), Հարություն Ավանդայանի տեսչության շրջանում, տվել է շուրջ 100 շրջանավարտ, որոնք հայ ժողովրդի համար այդ դժվարին տարիներին մեծ ծավալի աշխատանք կատարեցին լուսավորության, հատկապես հայագիտության ու հասարակական, քաղաքական կյանքի տարբեր բնագավառներում: Այդ թվականների հայագետ շրջանավարտներից էր Խաչատուր Աբովյանը՝ հայ նոր գրականության հիմնադիրը 19-րդ դարի առաջին կեսի հայ մեծ լուսավորիչը, հայրենասերն ու մանկավարժը, նոր, առաջավոր գաղափարներով ոգեշնչված պատգամախոսը, որը դեռևս 1830-1840-ական թթ. պայքարում էր դպրոցի հայոց աշխարհաբար լեզվի, հայեցի կրթության և դաստիարակության վերափոխման համար և իր ամբողջ կյանքը՝ թեև կարճ, բայց շատ բեղմնավոր, նվիրաբերեց իր ժողովրդի լուսավորության գործին⁴¹⁷: Խաչատուր Աբովյանը ծնվել է 1809 թ. Քանաքեռ գյուղում (Երևան): 1819-22 թթ. սովորել է Էջմիածնի վանական, 1824-1826 թթ.՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցներում աշակերտել Հ. Ավանդարյանին, 1830-1835 թթ. ուսանել է Դորպատի (Տարտու) համալսարանում (պետական թոշակով)՝ պրոֆեսոր Պարոտի աջակցությամբ, որի արշավախմբի հետ 1829 թ. բարձրացել էր Արարատ լեռան գագաթը և այդ «սրբապղծության» համար հալածվել հոգևորականների կողմից⁴¹⁸: Դեռևս 1827-1828 թթ. ուսուցչություն էր արել Հաղպատի և Սանահինի վանական դպրոցներում: 1837-1843 թթ. եղել է Թիֆլիսի գավառի դպրոցի տեսուչ և ուսուցիչ: 1836-1837 թթ. ժամանակաշրջանում ուսուցիչ է եղել Ներսիսյան դպրոցում⁴¹⁹, 1843-1848 թթ.՝ եղել է Երևանի գավառի դպրոցի տեսուչ⁴²⁰: 1848 թ. մարտին նշանակել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Իշխանությունները խոչընդոտել են Աբովյանի լուսավորչական գործունեությանը: 1848 թ. ապրիլի 14-ին դուրս է եկել տանից ու այլևս չի վերադարձել: Աբովյանը իր

⁴¹⁷ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), էջ 116:

⁴¹⁸ Սանթրոսյան Մ., Հայ մեծ լուսավորիչ ու մանկավարժ Խաչատուր Աբովյան, Եր., 1953, էջ 52-57:

⁴¹⁹ Նույն տեղում, էջ 65:

⁴²⁰ Նույն տեղում, էջ 82-97:

առաջավոր աշխարհայացքով, հայրենասիրական, լուսավորական նպատակասլացությամբ, բազմակողմանի և խորը գիտելիքներով օժտված, առաջավոր մանկավարժական գաղափարներով զինված ոչ միայն՝ օրինակելի մանկավարժ էր, այլև շնորհաշատ հայագետ։ Այդ են հաստատում ոչ միայն նրա ժամանակակիցները, նրա դպրոցական աշակերտները, իշխանությունների մի շարք ներկայացուցիչներ, այլև նրա թողած հարուստ գրական ժառանգությունը, հայագիտության ոլորտում նրա կատարած ներդրումը։ Առաջին՝ հայագիտության ոլորտում նա առաջինն էր, որ ժողովրդին հասկանալի աշխարհաբարը դարձրեց գրական լեզու։ 1820-ական թթ. իր գրած սիրո և կարոտի տաղերը, 1830-ական թթ. գրած. «սուգ հարազատ և ծնողասեր որդվո» (տաղ հրաժարական) բանաստեղծությունները այդ ձգտումներն իրականացնելու առաջին փորձերն էին, որով գեղարվեստական գրականությունը համապատասխանեցրեց նոր ժամանակի պահանջներին»⁴²¹։ Երկրորդ՝ նա հայ գրականությանը լիցքավորել է հասարակական-քաղաքական բարձր գաղափարներով, խոհականությամբ ու դրամատիզմով։ Նրան տանջել են անհատի ու հայրենիքի ճակատագիրը։ Երազանքի և իրականություն հակադրությունը։ Դա երևում է նրա պատմական ստեղծագործություններից՝ «Նոր վերելք Արարատի գագաթը» (1847), «Ուղևորություն դեպի Անիի ավերակները» (1847, 1848), «Ճամփորդական խորհրդածությունները» պատմաազգագրական ակնարկները և այլն։ Երրորդ՝ Հայ նոր գրականության պատմության մեջ նա իր «Վերք Հայաստանի» (1841 հրատ, 1858) պատմավեպով հայկական ռոմանտիզմի սկիզբը դրեց⁴²²։ Այստեղ պատկերված են հայ ժողովրդի ծանր վիճակը թուրք-պարսկական տիրապետության տակ և ցույց է տրված ռուս ժողովրդի օգնությամբ Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը և նրա միացումը Ռուսաստանին։ Աբովյանին հաջողվել է ցույց տալ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի ողբերգությունը, հայրենիքի վերածնության հույսը կապել ազգային համախմբման, կրթության և լուսավորության տարածման և ռուսական տերության հովանավորության հետ։ Չորրորդ՝ Աբովյանը լեզուն համարելով ազգապահպանության կարևոր գործոն՝ կարևորեց նրա դերն ու նշանակությունը, պատմահամեմատական լեզվաբանության դիրքերից, քննելով լեզվի ծագման ու զարգացման հարցերը, զբաղվելով նաև քերականության հարցերով («նախաշավիղ կրթության», 2-րդ մաս, 1837-1840, հրատ., 1862)։ Հինգերորդ՝ նա առաջ է քաշել առաջադիմական մանկավարժական հայացքներ, առաջարկելով ուսուցումը համապատասխանեցնել մանկական հոգեկան կարողություններին, աղջիկները պետք է կրթվեն տղաներին հավասար, հոգևորականությանը մեկուսացնել,

⁴²¹ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, չորս հատորով, հ. 1, Եր., 1990, էջ 16։

⁴²² Տե՛ս նույն տեղում։

երեխաների դաստիարակության գործից, առաջ է քաշել համընդհանուր գրագիտության խնդիրը և մարդու բարոյական կատարելագործման՝ ուղին տեսել է գեղեցիկ արվեստների ու լուսավորության տարածման մեջ: Վեցերորդ՝ նրա ստեղծագործությունները արժեքավոր ներդրում են հայ նոր պատմագրության և ընդհանրապես հայագիտության մեջ («Մեկ-երկու խոսք էլ հայոց վրա») և այլն⁴²³: Նա ընդգծել է նշելով, որ պատմական անցյալը պետք է դառնա ազատագրական պայքարի արդիական հարցերը լուծելու ազդակ:

Մյուս նշանավոր հայագետ շրջանավարտը Ստեփանոս Նազարյանցն է, 1852 թ. «Հյուսիսափայլ» ամսագրի բազմավաստակ խմբագիրը, Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչը՝ 1832 թ. տեսուչը (1869-1871 թթ.), Կազանի համալսարանի, ապա Մոսկովայի Լազարյան ճեմարանի ականավոր պրոֆեսորը, նշանավոր հրապարակախոս, աշխարհաբար լեզվի, աշխարհիկ դպրոցի, մանկավարժության նոր սկզբունքների առաջին պաշտպաններից մեկը:

Ստեփանոս Նազարյանցը ծնվել է Թիֆլիսում 1812 թ., իսկ մահացել է 1879 թ. Մոսկվայում: Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում սովորել է 1824-1829 թթ., Դորպատի (այժմ Տարտու) գիմնազիայում՝ 1839-1834 թթ. և համալսարանի բժշկագիտական (1835-1836 թթ.) ու փիլիսոփայության (1836-1840 թթ.) ֆակուլտետներում: Իբրև Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ դոկտորական թեզը պաշտպանել է 1849 թվականին⁴²⁴: Հայագիտության մեջ նրա ներդրում կայանում է նրանում, որ Ստ. Նազարյանցը՝ **առաջին**՝ լուսավորության դիրքերից պաշտպանել է հայ ժողովրդի ազատագրման գաղափարը, արտահայտել հայ ժողովրդի զարթոնքի, տարածքային և ազգային վերախմբման կարևորությունը, եվրոպական առաջադեմ մշակույթի յուրացման ձգտումները: **Երկրորդ**՝ ժողովրդի ազգային առաջադիմության գործում վճռական դերը հատկացնելով լուսավորությանը, այն կապել է մայրենի լեզվի զարգացման հետ: Իս. Աբովյանի նման հանդես է եկել աշխարհաբար լեզվի պաշտպանությամբ, պայքարել աշխարհիկ կրթության զարգացման համար, որի առաջադիմության հուսալի միջոցը համարել է ժողովրդական դպրոցների հիմնումը:

Երրորդ՝ կանգնած լինելով ժամանակի առաջադիմական պատմագիտության դիրքերում Նազարյանցը պատմությունը դիտել է որպես իրադարձությունների անհրաժեշտ հաջորդական շղթա, որն առանց թռիչքի տանում է դեպի հասարակության առաջադիմություն: Նա հանդես է եկել պատմության կրոնական ըմբռնման դեմ, մարդուն համարելով իր պատմության ճակատագրի տերը: Նազարյանցը առաջարկել է հայ ժողովրդի պատմության նոր պարբերացում:

⁴²³ Նույն տեղում:

⁴²⁴ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 3, Եր., 1999, էջ 828:

Չորրորդ՝ ժողովրդի գոյության հիմքը համարել է հոգևոր-բարոյական գործոնը՝ հատկապես լեզուն։ Ըստ նրա հայոց լեզուն միավորում է աշխարհում սփռված հայ ազգի բեկորները։ Նա գտնում էր, որ հայերն էլ բալկանյան ժողովրդների նման պետք է պայքարեն թուրքական բռնակալության դեմ և ստեղծեն ինքնուրույն պետություն։ Հանդես է եկել ազգային գրականության ստեղծման պահանջներով։ Մ։ Նալբանդյանի հետ մշակել է գրաքննադատության սկզբունքները⁴²⁵։

Ներսիսյան դպրոցի այդ թվականների հայագետ շրջանավարտներից էր Առաքել Արարատյանը, որը ծնվել է 1808 թ. Թիֆլիսում, մահացել է նույն քաղաքում 1887 թվականին։ Նա լինելով բանասեր մանկավարժ, հրապարակախոս, հայոց լեզու և գրականություն է դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում և Թիֆլիսի ռուսական գիմնազիայում 1838-1887 թթ.։ Որպես գրաքննադատ հանդես է եկել Ս. Նազարյանցի «Հանդես նոր հայախոսություն» գրքի լեզվաքերականական հայացքների դեմ, քննադատելով դրանք։ Հանդես է եկել հայագիտական մի շարք հոդվածներով⁴²⁶։ Ներսիսյան դպրոցը 1837 թ. մինչև 1847 թ., որպես հոգևոր սեմինարիա գործելով տալիս է ընդամենը 61 շրջանավարտ (տարեկան միջին հաշվով 6-ը)։ Այդ շրջանավարտներից են հայագետ Համբարձում Էնֆիաճյանը, նշանավոր մանկավարժ և թատերական գործիչ Ստեփան Մանդինյանը, հայտնի նկարիչ Ստեփան Ներսիսյանը և ուրիշներ։

Համբարձում Էնֆիաճյանը ծնվել է 1824 թ. Կարինում (Էրզրում) մահացել է 1896 թ. Թիֆլիսում։ 1846 թ. ավարտելով Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը աշխատել է նույն դպրոցում։ Զբաղվել է հայ հին ձեռագրերի ուսումնասիրությամբ։ Հավաքելով Լազարյան ճեմարանին է հանձնել շուրջ 200 հայ հին ձեռագիր⁴²⁷։ 1859 թ. Գ. Մելքումյանի հետ Թիֆլիսում հիմնել է տպարան, տպագրել է բազմաթիվ գրքեր, այդ թվում հայագիտական բնույթի, իսկ 1860 թվականից հիմնադրել է «Կռունկ հայոց աշխարհին» ամսագիրը որտեղ տպագրել է հայագիտական մի շարք հոդվածներ։ Ներսիսյան դպրոցի տարիների վաստակի մեջ շատ են նվիրական, խոր պատկառանքի և հիմնացմունքի արժանի շրջանավարտներ։ Հանրությանը հայտնի են նրանց անունները, գնահատված են նրանց գործերը։ Սակայն քիչ չեն նաև նրանք, ովքեր իրերի դաժան բերումով հայտնվել են անհայտության և մոռացության շրջանում և որի հետևանքով նրանց անունները քիչ բան են ասում ներկա սերնդին։ Բայց այդ անունները, ինչպես փյունիկ, մնացել են անթեղված և պատեհ աղիթներով լուսավորում են իրենց և

⁴²⁵ Նույն տեղում, էջ 829։

⁴²⁶ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, էջ 340։

⁴²⁷ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, էջ 225։

իրենց ժամանակների իրողությունները: Նման հայագետներից է Գյուտ քահանա Աղանյանը (Հարություն Տեր-Առաքելյան), որը ծնվել է Թիֆլիսում 1856 թ., մահացել է նույն քաղաքում 1920 թ.: Նա ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը 1873 թ., որտեղ և դասավանդել է 1876 թվականից: 1880 թ. ձեռնադրվել է քահանա: Լինելով պատմաբան, ազգագրագետ, մանկավարժ ու թարգմանիչ նա մեծ նպաստ է բերել հայագիտության զարգացմանը: Ոչ միայն դասավանդել է հայագիտության առարկաներ, այլև իրականացրել է հայագիտական բնույթի ուսումնասիրություններ: 1896-1912 թթ. խմբագրել ու հրատարակել է «Լուսն» հանդեսը, աշխատակցել է «Մեղու», «Արծաքանք», «Նոր դար» և այլ պարբերականներին⁴²⁸: Աշխարհաբարի է վերածել Եղիշեի «Վարդանանց պատմությունը»: Աղանյանը կազմել և հրատարակել է «Դիվան հայոց պատմության» (1893-1917) 13 հատորանոց ժողովածուն արժեքավոր առաջաբաններով ու ծանոթություններով: Ժողովածուն պարունակում է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կաթողիկոսական դիվանի և բազմաթիվ այլ՝ հայ ժողովրդի 18-19-րդ դարերի պատմությունը վերաբերող վավերագրեր⁴²⁹: Նա թարգմանել է Մ. Սերվանտեսի, Չ. Դիկենսի: Հ. Սենկևիչի և այլոց ստեղծագործությունները: Ներսիսյան դպրոցի 1850-ական թթ. շրջանավորտների մեջ ամենանշանավոր դեմքերից է ականավոր հայագետ Ալեքսանդր Երիցյանը, որը ծնվել է Թիֆլիսում 1842 թ. և մահացել նույն քաղաքում 1902 թ.⁴³⁰: Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո նա սովորում է նաև գիմնազիայում, ապա ծառայության անցնում Կովկասի փոխարքայի գրասենյակին կից հնագիտական հանձնաժողովում: Այդ պաշտոնը նրան հնարավորություն է տալիս խորապես ուսումնասիրել Կովկասի և Հայաստանի հնությունները և այդ ասպարեզում էլ մասնագիտանալ: 1881-84 թթ. Ներսիսյան դպրոցում Ա. Երիցյանը դասավանդում է հայոց պատմություն և հնագիտություն, իսկ 1860-ական թվականներից ծավալում է բանասիրական և հրապարակախոսական եռանդուն գործունեություն: 1866 թվականից աշխատակցում է «Փորձ» և «Արծագանք» ամսագրերին⁴³¹: Նա խոշորագույն արևելագետ, կովկասագետ և հայագետ էր: Գրել է տասնյակ մեծարժեք հետազոտություններ, որոնք մեջ ամենանշանակալիցն է «Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք ԺԹ դարում» աշխատությունը: Նրա աշխատությունների մեջ հատուկ ուշադրության է արժանի «Պատմություն 75-ամյա գոյության ներսիսյան հայոց հոգեվոր դպրոցի, որ ի Թիֆլիս (1824-1850 թթ.)», որի առաջին հատորը տպագրվել է 1898 թ. և մնացել կիսատ:

⁴²⁸ Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, էջ 126:

⁴²⁹ Նույն տեղում:

⁴³⁰ Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Եր., 1981, էջ 147, 148:

⁴³¹ Նույն տեղում, էջ 148:

Այս աշխատությունը ներսիսյան դպրոցի առաջին 85 տարվա պատմության ամենափաստալի և ամենահավաստի աղբյուրն է:

Ներսիսյան դպրոցի 1880-ական թվականների լավագույն հայագետ շրջանավարտների մեջ իր ուրույն տեղն ունի տաղանդավոր պատմաբան, ազգագրագետ Երվանդ Լալայանը: Հայ գիտական ազգագրության հիմնադիր Երվանդ Լալայանը ծնվել է 1864 թ. Ալեքսանդրապոլ (Լենինական) քաղաքում, բանվորի ընտանիքում: Միջնակարգ կրթությունը ստացել է Թիֆլիսում, 1885 թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը⁴³²: Այնուհետև նա հինգ տարի ուսուցչություն է արել Ախալցխայի, Ալեքսանդրապոլի և Ախալքալաքի հայկական դպրոցներում: 1890 թ. Լալայանը մեկնել է Ժնև և ընդունվել տեղի համալսարանի հասարակագիտական բաժինը, որը ավարտել է 1894 թ.՝ ստանալով հասարակական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Այնուհետև 6 ամիս աշխատել է Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ, ապա՝ Փարիզի մարդաբանական դպրոցում, որից հետո էքստեռն կարգով ավարտելով Լոզանի համալսարանին կից մանկավարժական դասընթացը, վերադարձել է Անդրկովկաս և 1895-1897 թթ. աշխատել է Շուշվա թեմական դպրոցում որպես դասատու⁴³³:

1896 թ. Լալայանը Շուշիում հրատարակել է իր «Ազգագրական հանդես»-ի առաջին գիրքը, այնուհետև 20 տարվա ընթացքում լույս է ընծայել ևս 25 գիրք: 1900 թ. նա Թիֆլիսում հիմնադրել է Ազգագրական հրատարակչական ընկերությունը, որը լայն գործունեություն է ծավալել, իսկ 1907 թ. հիմնադրել է Թիֆլիսի հայկական ազգագրական թանգարանը:

Ե. Լալայանի ազգագրական առաջին խոշոր գործն էր՝ «Ջավախքի բուրմունքը» վերնագրով ժողովածուն էր, որի մեջ զետեղված են պարերգեր, հարսանյաց, աշխատանքի, պատմական, տեղագրական բնույթի ավանդություններ և այլ հայկական նյութեր: Այնուհետև «Ազգագրական հանդես»-ում լույս են տեսել Ե. Լալայանի մի ամբողջ շարք գիտա-ազգագրական ու հայագիտական բնույթի աշխատություններ, ինչպես՝ «Կենդանական վեպը», «Արա Գեղեցիկ ավանդավեպը», «Ալեքսանդր Մակեդոնացին», «Դավիթ Անհաղթը», «Սասնա ծռերը», «Ռուստամ Զալը», «Նոր-Բայազետի գավառի բանահյուությունից»⁴³⁴ և այլ գործեր: Մեծարժեք աշխատություններ են Ե. Լալայանի «Մարգարիտներ հայ բանահյուության» (հ. 1-3, 1914-1915) գործերը: Նա գրի է առել հազարավոր հեքիաթներ և առակներ: Ե. Լալայանը իր մահկանացուն կնքեց Երևանում 1931 թվականին:

⁴³² Ագուլյան Հ., Անմոռաց դեմքեր, ներսիսյան դպրոցի սաներ, Եր., 1965, էջ 153:

⁴³³ Նույն տեղում:

⁴³⁴ Նույն տեղում, էջ 154:

Այդ տարիների նշանավոր հայագետ շրջանավարտներից էր Իսահակ Հարությունյանը: Նա ծնվել է 1863 թ. Թիֆլիսում, դերձակի ընտանիքում: Միջնակարգ կրթությունն ստացել է Ներսիսյան դպրոցում: 1883 թ. ավարտելով այդ դպրոցը, նա նույն տարում էլ մեկնել է Գերմանիա՝ բարձրագույն կրթություն ստանալու⁴³⁵: Այստեղ Ի.ս. Հարությունյանն ընդունվել է Լայպցիգի համալսարանը, հետո փոխադրվել է Ենայի համալսարան:

1888 թ. ավարտելով համալսարանը՝ Ի.ս. Հարությունյանը շրջագայություն է կատարել Գերմանիայում, Շվեյցարիայում և Ավստրիայում, ծանոթանալով այդ երկրների ժողովրդի կյանքին ու կրթական համակարգին:

1888 թ. Ի.ս. Հարությունյանը հրավիրվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան Հովնանյան և Գացունյան դպրոցները՝ դասավանդելու հայագիտական առարկաներ՝ հայոց լեզու և հայ գրականություն, հայոց պատմություն, մանկավարժություն, հոգեբանություն, նաև գերմաներեն⁴³⁶:

Նա եղել է Վրաստանի, Երևանի ու Գանձակի նահանգների հայկական դպրոցների խորհրդի անդամ, Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության «Հանրային մատենադարան» մատենաշարի պատասխանատու խմբագիր, «Արձագանք» թերթի և «Լումա» ու «Ազգագրական հանդես» ամսագրերի խմբագրական հանձնաժողովների մշտական անդամ: Առանձնապես հիշատակելի է Ի.ս. Հարությունյանի բեղմնավոր աշխատանքը Կովկասի հայ ուսուցիչների արհմիության օրգան «Նոր դպրոց» մանկավարժական ամսագրում (1908-1914 թթ.), որի պատասխանատու խմբագիրն էր նա 6 տարի շարունակ⁴³⁷:

Մանկավարժական, հասարակական լայն գործունեությանը զուգընթաց Ի.ս. Հարությունյանը բազմաթիվ մեծարժեք հայագիտական հոդվածներ է տպագրել «Արևելյան մամուլ»-ում, «Լումա»-ում, «Արձագանք»-ում, «Հանդես գրական»-ում, «Վարժարան»-ում, «Աղբյուր»-ում, «Հասկեր»-ում, «Արարատ»-ում և այլն:

Ի.ս. Հարությունյանի գրչին են պատկանում քսանից ավելի սովորաձավալ բանասիրական, մանկավարժական աշխատություններ («Հայոց գիրը», «Սանահին», «Գոշավանք», «1500 տարի առաջ», «Գևորգ Բարխուդարյան», «Լեոպոլդ Ֆոն Ռանկեն և հայոց պատմությունը», «Դպրոցական ճանապարհորդությունների թեորիան և պրակտիկան» և այլն)⁴³⁸:

1880-ական թթ. Ներսիսյան դպրոցի նշանավոր հայագետ շրջանավարտներից էր Գևորգ Ասատուրը (Աստվածատրյան): Նա ծնվել է 1868 թ. հունիսի 6-ին Թիֆլիսում: Ավարտել է տեղի Ներսիսյան դպրոցը: Բարձրագույն կրթություն է ստացել Սանկտ Պետերբուրգի արևելյան լեզուների և պատմության

⁴³⁵ Նույն տեղում, էջ 183:

⁴³⁶ Նույն տեղում:

⁴³⁷ Նույն տեղում, էջ 184:

⁴³⁸ Նույն տեղում:

ու հնագիտության ինստիտուտներում: 1884-ից աշխատել է սկզբում Թիֆլիսում, ապա՝ Պետերբուրգում՝ հայկական դպրոցներում որպես ուսուցիչ և վերատեսուչ⁴³⁹: Սկսել է գրել վաղ հասակից: Ստեղծագործական աշխատանք է ծավալել «Տարագ», «Մուրճ» և «Ազգագրական հանդես» պարբերականներում: 1921 թ. եկել է Հայաստան և զբաղվել գիտամանկավարժական ու թարգմանչական գործունեությամբ: Նույն թվականին հրավիրվել է ԵՊՀ և պատմագրական ֆակուլտետում տասը տարի վարել է հայոց լեզվի ու գրականության, հայոց պատմության, վրացերենի, պարսկերենի, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելքի ու Անդրկովկասի գրականությունների պատմության դասընթացներ: Հեղինակ է «Հայավանդը», «Նմուշներ վրաց պոեզիայից», «Անհետացած Թիֆլիսը» արձակ, ինչպես նաև «Արևելքի լեգենդները» չափածո երկերի: Մեծ վաստակ ունի Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությունների լուսաբանման, անհայտ երգերի հայտնաբերման, կենսագրական ու տեքստաբանական շատ խնդիրների լուծման ասպարեզում: Հին վրացերեն բնագրից թարգմանել է Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավորը» ստեղծագործությունը, պարսկերենից՝ Ֆիրդուսու «Ռուստամ և Ջոհրաբ» պոեմը: Վախճանվել է 1937 թ. հոկտեմբերին Թբիլիսիում:

Այդ տարիներին Ներսիսյան դպրոցի նշանավոր հայագետ շրջանավարտներից էր հայտնի արքեպիսկոպոս, Երևանի պետական համալսարանի հիմնադիր դասախոս, հայագետ Մեսրոպ (Փարսադան) Տեր-Մովսիսյանը:

Նա ծնվել է 1865 թ. մայիսի 7-ին Զանգեզուրի Շիկահող գյուղում: 1882 թ. ավարտել է Շուշիի թեմական, 1885 թ.՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1890 թ.՝ Դորպատի համալսարանը: Մասնագիտական գիտելիքները կատարելագործել է Վիեննայում, Փարիզում, Երուսաղեմում, Լոնդոնում, Բեռլինում, Վենետիկում: 1902 թ. ստացել է հայ բանասիրության մագիստրոսի աստիճան⁴⁴⁰:

Աշխատել է որպես Երևանի թեմի եկեղեցական-ծխական ուսումնարանների տեսուչ, Շուշիի հոգևոր թեմական դպրոցի տնօրեն, եղել է Էջմիածնի Սինոդի անդամ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: 1913 – 1916 թթ. եղել է Վրաստանի և Իմերեթիայի, 1917 թ.՝ Աստրախանի թեմական առաջնորդ⁴⁴¹:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին գործուն մասնակցություն է ունեցել հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորմանը:

1919 թ. հրավիրվել է Հայաստանի նորաբաց համալսարան որպես հայ գրականության և կրոնական մատենագրության առարկաների պրոֆեսոր, եղել է պատմալեզվաբանական ֆակուլտետի առաջին դեկանը: Համալսարանի

⁴³⁹ ԵՊՀ, կենսագրական հանրագիտարան, երկրորդ լրամշակված հրատարակություն, Եր., 2019, էջ 107:

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 666:

⁴⁴¹ Նույն տեղում:

հանդիսավոր բացման օրը՝ 1920 թ. հունվարի 31-ին, կարդացել առաջին ակադեմիական դասախոսությունը «Հայ վանքերի նշանակությունը Հայաստանի կուլտուրական գործերում» թեմայով⁴⁴²:

1922 – 1932 թթ. գլխավորել է Պարսկա-Հնդկաստանի թեմը:

Հեղինակ է 130 գիտական աշխատությունների, որոնցից են՝ «Ուղեորություն S. S. Մկրտիչ Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Երուսաղեմից-Էջմիածին» (1894), «Հայ գյուղական տունը» (1894), «Նկարագրություն հոգեւոր վարուց Հովասափու, որդւոյ թագաւորին Հնդկաց» (1897) և այլն: Վախճանվել է 1939 թ. հունիսին:

Ներսիսյան դպրոցի 1883 թ. հայագետ շրջանավարտներից էր հեղափոխական շարժման գործիչ, գրող ու մանկավարժ Գևորգ Ղարաջանը (Ս. Ս. Արկունեյ):

Նա ծնվել է 1861 թ. Թիֆլիսում: 1883 թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը: 1883 – 1886 թթ. աշխատել է Ելիզավետպոլում որպես ուսուցիչ: 1889 թ. ավարտել է Ժնևի համալսարանի սոցիալական գիտությունների ֆակուլտետը, վերադարձել Անդրկովկաս և 1889 – 1890 թթ. զբաղվել ուսուցչությամբ Վերին Ագուլիսում, 1891 – 1895 թթ.՝ Երևանի և Շուշիի թեմական դպրոցներում: Միաժամանակ թղթակցել է «Մշակ» թերթին, «Մուրճ» ամսագրին, «Ազգագրական հանդեսին»:

1900-ից մասնակցել է սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ընդհատակյա քաղաքական գործունեությանը: 1908 թ. մեկնել է Շվեյցարիա և մինչև 1917 թ. մնացել այնտեղ՝ որպես քաղաքական վտարանդի՝ աշխատելով Ժնևի համալսարանում որպես պրիվատ դոցենտ⁴⁴³:

1918 թ. դուրս է եկել մենշևիկյան կուսակցությունից: Խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նշանակվել է Վրաստանի հեղափոխության թանգարանի վարիչ: 1921 թ. հրավիրվել է ԵՊՀ՝ դասավանդելու սոցիալիզմի պատմություն: 1921 – 1922 թթ. եղել է Խորհրդային շինարարության նորաստեղծ ֆակուլտետի առաջին դեկանը: 1922 թ. վերադարձել է Թիֆլիս և աշխատել «Զարյա Վոստոկա» թերթի խմբագրությունում⁴⁴⁴:

Հեղինակել է հայագիտական, մանկավարժական, պատմագիտական ու քաղաքական բնույթի աշխատություններ, հուշեր ու պիեսներ: Դրանցից են «Անդրկովկասի քաղաքական կյանքը 1918 թվին» (Թիֆլիս, 1918), «Материалы по истории отпадения Закавказья от России» (Тифлис, 1923), «Հայ անդրանիկ հեղափոխական խմբակը Անդրկովկասում» (Թիֆլիս, 1927), «Անցյալի հիշողություններից» (Թիֆլիս, 1918):

⁴⁴² Նույն տեղում, էջ 425:

⁴⁴³ Նույն տեղում, էջ 425:

⁴⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 426:

1934-ից ԽՍՀՄ ԳՄ անդամ էր: Կրել է «Ս. Ս. Արկունեդ» ծածկանունը, որը «սոցիալ-դեմոկրատ» բառերի շրջված ձևն է: Վախճանվել է 1936 թ. Երևանում:

Հայագիտության նվիրյալներից էր Ներսիսյան դպրոցի 1898 թ. շրջանավարտ, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, հայագետ, մանկավարժ Արշավիր Շավարշյանը:

Նա ծնվել է 1884 թ. մայիսի 14-ին Նոր Բայազետում (այժմ՝ Գավառ): Տարրական կրթությունն ստացել է Իգդիրում: 1898 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1906 թ.՝ Գևորգյան ճեմարանը⁴⁴⁵: 1906 – 1910 թթ. աշխատել է Եկատերինոդարի (այժմ՝ Կրասնոդար) հայկական ծխական դպրոցում: 1910 – 1914 թթ. ուսումնառությունը շարունակել է Գերմանիայում, ավարտել Ենայի և Լայպցիգի համալսարանների փիլիսոփայության ֆակուլտետների պատմության և մանկավարժության բաժինները: 1914 – 1918 թթ. Պատմություն, մանկավարժություն և հոգեբանություն է դասավանդել Գևորգյան ճեմարանում: 1918 թ. նշանակվել է Երևանի տարրական դպրոցների տեսուչ: 1921 – 1934 թթ. դասավանդել է ԵՊՀ-ում, ապա՝ մինչև կյանքի վերջը՝ ՀՊՄԻ-ում, որտեղ 1934 – 1940 թթ. եղել է դասախոս, 1940 – 1960 թթ.՝ մանկավարժության ամբիոնի վարիչ, 1943 – 1948 թթ.՝ նաև ուսումնագիտական աշխատանքների գծով փոխտնօրեն⁴⁴⁶: Նա մանկավարժության հետ միասին զբաղվել է նաև հայագիտական ուսումնասիրություններով:

1936 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում: Հայ մանկավարժության պատմության գիտական ուսումնասիրության սկզբնավորողներից է: Հեղինակ է շուրջ 300 գիտական հոդվածների, մի շարք մենագրությունների, որոնցից են՝ «Ղ. Աղայանը որպես մանկավարժ» (Եր., 1941), «Իսահակ Հարությունյանը որպես մանկավարժ» (Եր., 1953)⁴⁴⁷: Կազմել է «Հայ մանկավարժներ» երկհատոր ժողովածուն (հ. 1, Եր., 1958, հ. 2, Եր., 1961): 1954 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչման: Վախճանվել է 1960 թ. Երևանում⁴⁴⁸:

1896 թ. Ներսիսյան դպրոցի հայագետ շրջանավարտներից էր գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Գուրգեն Էդիլյանը:

Նա ծնվել է 1885 թ. դեկտեմբերի 25-ին Քարվանսարայում (այժմ՝ Իջևան): Սովորել է տեղի թեմական դպրոցում, 1896 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: 1896 – 1903 թթ. սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: 1904 թ. մեկնել է Եվրոպա, սովորել Ենայի և Լայպցիգի, ապա՝ Բեռլինի համալսարաններում⁴⁴⁹:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 546:

⁴⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 546:

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 547:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 265:

1909 թ. պաշտպանել է ատենախոսություն և ստացել փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի աստիճան: 1912 թ. նրա «Քննադատություն Յիլլերի ձևական աստիճանների» վերնագրով ատենախոսությունը հայերեն տպագրվել է Էջմիածնում՝ լայն ճանաչում բերելով հեղինակին:

1909 – 1914 թթ. մանկավարժական գործունեություն է ծավալել Գևորգյան ճեմարանում, 1915 – 1919 թթ.՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում:

1920 թ. հրավիրվել է ԵՊՀ որպես դասախոս, 1921 թ.՝ նշանակվել մանկավարժական ֆակուլտետի դեկան: 1934 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում: 1934 – 1937 թթ. աշխատել է ՀՊՄԻ-ում⁴⁵⁰:

Հեղինակ է հոգեբանության, մանկավարժության, մայրենի լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի, մանկավարժական մտքի պատմության, հայ գրականության պատմության, նոր ու նորագույն գրականության վերաբերյալ 100-ից ավելի գիտական հոդվածների և մի շարք գրքերի, որոնցից են՝ «Դասավանդման ձևեր» (Վաղարշապատ, 1913), «Դասավանդման խնդիրներ» (Էջմիածին, 1914), «Հայոց լեզվի մեթոդիկա» (Թիֆլիս, 1923), «Ձեռագրի ուսուցման մեթոդիկա» (Եր., 1927), «Լեզվի մեթոդիկա» (Եր., 1930), «Հոգեբանության ուրվագծեր» (Եր., 1958) աշխատությունները⁴⁵¹:

1937 թ. նոյեմբերի 1-ին ձերբակալվել է հակահեղափոխական ագիտացիա անելու մեղադրանքով և նույն թ. դեկտեմբերի 5-ին դատապարտվել 10 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում:

Մահացել է 1942 թ. հունվարին Օմսկում⁴⁵²:

1955 թ. արդարացվել է. գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով:

Ներսիսյան դպրոց 1892 թ. հայագետ շրջանավարտների մեջ մեծ ներդրում ունի տաղանդավոր գրականագետ, մանկավարժ ու հրապարակախոս Նիկոլ Աղբալյանը:

Նա ծնվել է 1873 թ. ապրիլի 1-ին Թիֆլիսում: 1892 թ. ավարտելով Ներսիսյան դպրոցը ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան, որտեղ սովորել է երկու տարի: Այնուհետև տարբեր տարիների եղել է Մոսկվայի, Լոզանի, Սորբոնի համալսարանների կարճաժամկետ ունկնդիր, սակայն ազգային-քաղաքական գործունեությանը նվիրվելու պատճառով չի ավարտել: Զբաղվել է քաղաքական, գրական-մշակութային գործունեությամբ, ինչպես նաև

⁴⁵⁰ Նույն տեղում:

⁴⁵¹ Նույն տեղում:

⁴⁵² Նույն տեղում, էջ 266:

ուսուցչությամբ՝ Կաղզվանում, Ագուլիսում, Շուշիում, Թեհրանում, Ալեքսանդրիայում, Բեյրութում⁴⁵³:

Գրական գործունեությունն սկսել է «Մուրճ» ամսագրում, որտեղ 1896 – 1899 թթ. տպագրել է 30-ից ավելի գրախոսական, հոդված, գրականագիտական ուսումնասիրություն: 1900 – 1910 թթ. ճանաչված քննադատ էր, քաղաքական գործիչ, Հայ գրողների կովկասյան ընկերության (1912 թ.) նախագահ Հովհ. Թումանյանի տեղակալ:

Մեծ է նրա դերը հայ գրական-մշակութային գործիչների և մասնավորապես Սայաթ-Նովայի, Լ. Շանթի, Ե. Չարենցի ստեղծագործությունների արժևորման գործում⁴⁵⁴:

ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարարի (1919 թ. օգոստոս – 1920 թ. մայիս) պաշտոնում մեծ աշխատանք է ծավալել մշակույթի, գիտության և ազգային կրթության նկատմամբ պետական մոտեցում ձևավորելու ուղղությամբ: Նրա ստորագրած հրամանով ու ջանքերով էլ իրականացավ համալսարան ստեղծելու մասին մինչ այդ ընդունված որոշումը:

1920 թ. Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո նա չհեռացավ հայրենիքից, սակայն շուտով ձերբակալվեց, բայց ազատ արձակվեց 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ժամանակ և տարագրվեց: 1930-ից ապրել է Բեյրութում, եղել Նշան Փալանջյան ճեմարանի տնօրենը⁴⁵⁵:

Աշխատակցել է բազմաթիվ պարբերականների, եղել «Ազատամարտի» խմբագիր (մեկ տարի, 1917), «Հորիզոնի» և «Նոր հոսանքի» խմբագիրներից մեկը: Սփյուռքում հրատարակվել են գրականության և լեզվի խնդիրներին նվիրված նրա աշխատությունները: Նրա «Բանասերի հուշագիրը» (Բեյրութ, 1937-1938) «Դասախոսություններ հայ մատենագրության մասին» (Բեյրութ, 1951), «Սայաթ Նովայի հետ» (Բեյրութ, 1966), աշխատությունները և այլոք լուրջ ներդրում են հայագիտության ոլորտում: Նիկոլ Աղբալյանը վախճանվել է Բեյրութում 1947 թ.:

Հայագիտության մեծ նվիրյալ էր Ներսիսյան դպրոցի 1890-ական թվականների շրջանավարտ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Համազասպ Համբարձումյանը:

Նա ծնվել է 1880 թ. սեպտեմբերի 25-ին Բասարգեչար գյուղում (այժմ՝ ՀՀ քաղաք Վարդենիս): Երկու տարի տեղի դպրոցում սովորելուց հետո ընդունվել է Երևանի հոգևոր ճեմարան, ապա՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, որն ավարտելուց հետո 1898 թ.՝ Մոսկվայի Լազարյան ճեմարան: Երեք տարի սովորելուց հետո

⁴⁵³ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵⁵ Նույն տեղում:

ազատախոհական-աթեիստական հայացքների համար հեռացվել է ճեմարանից: 1901 թ. վերադարձել է հայրենիք և երկու տարի անց Թիֆլիսի երկրորդ արական գիմնազիայում հանձնել ավարտական քննություններ, ստացել հասունության վկայագիր⁴⁵⁶:

1903 թ. ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետ, 1904 – 1908 թթ. ուսանել Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի նույն ֆակուլտետում՝ միաժամանակ հաճախել հոգեբանության, պատմության, համեմատական լեզվաբանության դասընթացների: 1908 թ. ավարտել է համալսարանը և Թիֆլիսի ուսումնական տարբեր հաստատություններում դասավանդել մի շարք հայագիտական առարկաներ⁴⁵⁷:

1918 թ. ընտրվել է Հայ գրողների կովկասյան ընկերության, 1921-ից՝ վարչության անդամ, ապա՝ նույն ընկերության նախագահի (Հովհ. Թումանյանի) տեղակալ: 1925 – 1945 թթ. Լենինգրադում (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ) աշխատել է որպես համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետի և ֆինանսատնտեսագիտական ինստիտուտի դոցենտ:

1945 թ. տեղափոխվել է Երևան, դասախոսել ռուսական մանկավարժական և օտար լեզուների ինստիտուտներում, միաժամանակ եղել ՀԽՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող:

1953 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: 1954 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:

1958 – 1962 թթ. ԵՊՀ-ում դասավանդել է անտիկ և արևմտաեվրոպական գրականություն⁴⁵⁸:

Թողել է գիտական հարուստ ժառանգություն, այդ թվում՝ «Մտորումներ Հոմերոսի մասին» (Եր., 1964) մենագրությունը, բազմահատոր հուշագրություններ, բառարանագրական աշխատանքներ, պատմաբանասիրական հոդվածներ, Նահապետ Քուչակի ստեղծագործությունների ռուսերեն թարգմանություն, անտիկ գրական առանձին հուշարձանների հայերեն թարգմանություններ, որոնցից են՝ Հոմերոսի «Իլիականը» (Եր., 1955), «Ոդիսականը» (Եր., 1963) և այլն⁴⁵⁹:

1962 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչման:

Վախճանվել է 1965 թ. փետրվարին Երևանում:

1899 թ. Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ավարտեց հայագիտության մեծագույն նվիրյալ գրականագետ պրոֆեսոր Սիմոն Հակոբյանը:

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 358:

⁴⁵⁷ Նույն տեղում:

⁴⁵⁸ Նույն տեղում:

⁴⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 359:

Նա ծնվել է 1880 թ. Ելիզավետպոլում (Գանձակ): 1899 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: 1902 – 1907 թթ. բարձրագույն կրթություն է ստացել Շվեյցարիայում: 1913 – 1918 թթ. վերադառնալով Անդրկովկաս՝ ծավալել է հրատարակչական-խմբագրական բուռն գործունեություն: 1918 – 1924 թթ. Փարիզում գլխավել է արևմտաեվրոպական գրականության ուսումնասիրությամբ, գրել մի շարք հոդվածներ Հ. Բարբյուսի, Ռ. Ռոլանի և եվրոպական այլ գրողների մասին⁴⁶⁰: 1922 – 1924 թթ. Վիեննայում, ապա՝ Բեռլինում խմբագրել է «Արեգ» հանդեսը:

1924 թ. հրավիրվել է ԵՊՀ և դասավանդել արտասահմանյան գրականություն: 1929 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում, այնուհետև ստանձնել է արտասահմանյան գրականության ամբիոնի վարիչի պարտականությունները⁴⁶¹: 1931 թ. նշանակվել է ԵՊՀ պատմագրական ֆակուլտետի դեկանի պաշտոնում, որը վարել է մինչև 1938 թ.:

Որպես հմուտ դասախոս և գիտնական-հետազոտող՝ եվրոպական և հայ գրականության վերաբերյալ թողել է գրականագիտական բազմաթիվ աշխատություններ, որոնցից են՝ «Եվրոպական գրականության պատմության գլխավոր էջեր» (մաս 1-2, Եր., 1936), «Պետրոս Դուրյան» (Վիեննա, 1922), «Վահան Տերյան» (Բեռլին, 1923), «Եղիշե Չարենց» (Վիեննա, 1924) մենագրությունները, Ալ. Շիրվանզադեի ու Հովհ. Թումանյանի մասին գրած հետազոտությունները⁴⁶²:

1938 թ. մայիսի 21-ին ձերբակալվել է և 1939 թ. սեպտեմբերին դատապարտվել գնդակահարության:

1955 թ. արդարացվել է. գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով:

20-րդ դարասկզբին Ներսիսյան դպրոցի հայագետ սաների մեջ իր կատարած ներդրումներով ամենաաչքի ընկնող ներկայացուցիչը հնագետ, պրոֆեսոր Աշխարհաբեկ Քալանթարյան էր (Քալանթար):

Նա ծնվել է 1884 թ. փետրվարի 11-ին Լոռու Արդվի գյուղում: 1905 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1911 թ.՝ Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների ֆակուլտետի հայ-վրացական բանասիրության և պատմության բաժինը, վերադարձել Հայաստան և նվիրվել հայրենիքի նյութական մշակույթի ուսումնասիրությանը⁴⁶³:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 355:

⁴⁶¹ Նույն տեղում:

⁴⁶² Նույն տեղում, էջ 356:

⁴⁶³ Նույն տեղում, էջ 677:

Ուսանողական տարիներից Ն. Մառի ղեկավարած արշավախմբի կազմում մասնակցել է Անիի պեղումներին: 1914 թ. Ն. Մառն իր բացակայության միջոցին Անիի հնագիտական արշավախմբի ղեկավարությունը նրան է վստահել:

1917-ին շարունակել է պեղումները Անիում և 1918 թ. հարկադրված հեռացել է՝ փրկելով հնագիտական հավաքածուների մի մասը, որը պահվում է ՀՀ պատմության թանգարանում: 1917 թ. Ն. Ադոնցի հետ մասնակցել է Վանի երկրորդ հնագիտական արշավախմբի աշխատանքներին՝ հավաքել և վերծանել ուրարտական շուրջ 50 արձանագրություն: ՀՀ կրթության և մշակույթի նախարար Նիկոլ Աղբալյանի հանձնարարությամբ ձեռնամուխ է եղել հուշարձանների պահպանության բաժնի ստեղծմանը՝ դառնալով այդ հաստատության հիմնադիր ղեկավարը⁴⁶⁴: 1920 թ. ղեկավարել է գիտական վերջին արշավախումբը դեպի Անի և Տեկոր, կատարել չափագրություններ, լուսանկարներ, ընդօրինակել բազմաթիվ արձանագրություններ:

1920 թ. հրավիրվել է ԵՊՀ որպես դասախոս և աշխատել մինչև 1937 թ.: 1922 թ. համալսարանում հիմնել է Արևելքի պատմության և հնագիտության ամբիոն⁴⁶⁵: 1923 թ. հրատարակել է հնագիտության հայերեն առաջին դասագիրքը: 1925 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:

1930-ական թթ. յուրատեսակ սխրանք էր հին Վաղարշապատի տարածքում հնագիտական պեղումների իրականացումը, որոնց արդյունքներն ամփոփված են «Հին Վաղարշապատի պեղումները» (Եր., 1935) գրքում: 2007 թ. հրատարակվել է նրա «Հայաստանը քարե դարից միջնադար» երկերի ժողովածուն⁴⁶⁶:

1938 թ. մարտին ձերբակալվել է այսպես կոչված «պրոֆեսորների գործով» հայրենիքի դավաճանության մեղադրանքով: 1939 թ. սեպտեմբերի 6-ին դատապարտվել է գնդակահարության, բայց հետո մահապատիժը փոխարինվել է ութ տարվա ազատազրկմամբ: Աքսորվել է Սիբիր, որտեղ 1942 թ. հունիսին կնքել է իր մահկանացուն:

1955 թ. արդարացվել է. գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով:

Ներսիսյան դպրոցի հայագիտության նվիրյալ շրջանավարտներից էր ԵՊՀ ռեկտոր, պատմաբան Հովհաննես Պողոսյանը:

Նա ծնվել է 1895 թ. մարտի 25-ին Թիֆլիսում: 1916 թ. Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո ընդունվել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան⁴⁶⁷:

1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Թիֆլիսում աշխատակցել է «Բանվորի կռիվ» թերթին:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 677:

⁴⁶⁵ Նույն տեղում :

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 678:

⁴⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 34:

1921 թ. Վրաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո անցել է մանկավարժական և հասարակական-քաղաքական աշխատանքի: Մինչև 1924 թ. վարել է 76-րդ աշխատանքային դպրոցի տեսչի պաշտոնը՝ համատեղությամբ աշխատելով նաև Թիֆլիսի ժողկրթբաժնում: 1932-ից միաժամանակ խմբագրել է Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի օրգան «Պրոլետար» հայերեն օրաթերթը⁴⁶⁸:

Այդ տարիներին գլխավորել է Վրաստանի գրողների միության հայկական բաժանմունքը: 1922-ից խմբագրել է Թիֆլիսի «Կարմիր ծիլեր» հայերեն մանկական ամսագիրը:

1934-ից եղել է «Խորհրդային Հայաստան» թերթի խմբագիր, ՀԽՍՀ լուսավորության ժողովրդական կոմիսար, արվեստի գործերի վարչության պետ, ռադիոկոմիտեի նախագահ, իսկ 1947 – 1948 թթ.՝ ԵՊՀ ռեկտոր⁴⁶⁹:

Երկար տարիներ հայագիտական առարկաներ է դասավանդել Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանում, ԵՊՀ-ում, կոնսերվատորիայում և այլուր:

Վախճանվել է 1948 թ. դեկտեմբերին Երևանում:

Ներսիսյան դպրոցի հայտնի շրջանավարտներից էր հայագիտության նվիրյալ գիտնական, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀԽՍՀ կուլտուրայի վաստակավոր գործիչ Արտավազդ (Արտո) Եղիազարյանը:

Նա ծնվել է 1899 թ. հունիսի 23-ին Զալալօղլիում (այժմ՝ Ստեփանավան): Ավարտել է տեղի ծխական դպրոցը, 1919 թ.՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը:

1923 – 1925 թթ. սովորել է Անդրկովկասյան կոմունիստական համալսարանում, 1925 – 1928 թթ.՝ Մոսկվայի Կարմիր պրոֆեսուրայի ինստիտուտում⁴⁷⁰:

1928 թ. հրավիրվել է ԵՊՀ և մինչև 1929 թ. աշխատել որպես ուսումնական մասի պրոռեկտոր ու հայագիտության դասախոս, միաժամանակ եղել ՀԽՍՀ լուսժողկոմի տեղակալ, 1929 – 1931 և 1934 – 1936 թթ.՝ լուսժողկոմ:

1937 թ. նոյեմբերի 17-ին ձերբակալվել է հակահեղափոխական, աջ տրոցկիստական, ազգայնական կազմակերպության ղեկավարներից մեկը լինելու, Խորհրդային Միության դեմ պայքար ծավալելու մեղադրանքով: 1938 թ. դատապարտվել է 15 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում⁴⁷¹: 1948 թ. հունիսի 9-ին, տեղափոխվել է բանտ: 1950 թ. մայիսի 29-ին ազատվել է, սակայն կրկին աքսորվել Կրասնոյարսկի երկրամաս: 1954 թ. գործը բեկանվել և հանցակազմի բացակայության պատճառով կարճվել է:

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, էջ 35:

⁴⁶⁹ Նույն տեղում:

⁴⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 239:

⁴⁷¹ Նույն տեղում:

Ներսիսյան դպրոցի հայագետ շրջանավարտների մեջ իր ուրույն տեղն ունի ականավոր գրականագետ, գրող, արվեստի վաստակավոր գործիչ, դոկտոր, պրոֆեսոր Գևորգ Աբովը:

Նա ծնվել է Թիֆլիսում: Նախնական կրթությունը ստացել է ծխական դպրոցում, իսկ 1918 թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը⁴⁷²:

1919 թ. Աբովը ուսուցչություն է արել Կարսի նահանգի Բաշկադիկլար գյուղում, որտեղ նրան ծրբակալել են և բռնի կերպով վերցրել են զինվորական ծառայության:

1922 թ. գործուղվելով Մոսկվա, նա ձեռք է բերում բարձրագույն գրական կրթություն և ապա վերադառնալով Երևան դառնում է սովետահայ գրականության ականավոր գործիչներից մեկը⁴⁷³:

Ահա Գևորգ Աբովի կատարած պետական և հասարակական աշխատանքների համառոտ ցանկը, պրոլետարական գրողների ասոցիացիայի քարտուղար (1925-1931 թթ.), լուսավորության ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ և արվեստի վարչության պետ (1934-1936 թթ.), Մատենադարանի դիրեկտոր (1940-1952 թթ.):

Աբովը միաժամանակ դասավանդում էր հայ գրականություն և գրականության տեսություն՝ հանրապետության բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում և աշխատում էր որպես գրական և գիտական մի շարք պարբերականների խմբագիր: Իր կյանքի վերջին տարիներին նա աշխատում էր Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում որպես ավագ գիտական աշխատող և խմբագրում էր ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի «Տեղեկագիրը»⁴⁷⁴:

Մեծ ծառայություններ է մատուցել Աբովը հայ գրականությանը: Հատկապես պետք է նշել նրա մենագրությունները՝ «Սիրո և ճշմարտության երգիչը» (Սայաթ-Նովայի մասին), «Խաչատուր Աբովյան», «Գաբրիել Սունդուկյան» (որը նաև նրա դոկտորական ատենախոսություն թեման էր): Աբովը մահացել է 1965 թ. Երևանում:

Ներսիսյան դպրոցի 1924 թ. վերջին շրջանավարտներից է նշանավոր հայագետ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, ՀԽՍՀ և Վրացական ԽՍՀ գիտությունների վաստակավոր գործիչ Գուրգեն Սեվակը (Գրիգորյան): Հենց նրա նախաձեռնությամբ մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Ներսիսյան դպրոցի 100-ամյա հոբելյանը:

⁴⁷² Ագուլյան Հ., Անմոռաց դեմքեր, Ներսիսյան դպրոցի սաներ, Եր., էջ 204:

⁴⁷³ Նույն տեղում, էջ 205:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում:

Նա ծնվել է 1904 թ. ապրիլի 15-ին Թիֆլիսում: 1924 թ. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը, 1929 թ.՝ ԵՊՀ մանկավարժական ֆակուլտետի պատմագրական բաժինը, 1932-ին՝ ասպիրանտուրան⁴⁷⁵:

1932 թ. պաշտպանել է թեկնածուական, 1948 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն: 1949 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում, 1956 թ. ընտրվել է ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, 1971 թ.՝ ակադեմիկոս:

1932 – 1940 թթ. եղել է պետական տերմինաբանական կոմիտեի գիտքարտուղար, 1941 – 1969 թթ.՝ ԵՊՀ հայոց լեզվի ամբիոնի վարիչ, 1947- ից՝ ՀԽՍՀ ԳԱ լեզվի ինստիտուտի, 1964-ից՝ Հր. Աճառյանի անվան) Ժամանակակից հայոց լեզվի, լեզվի մշակույթի և տերմինաբանության բաժնի վարիչ⁴⁷⁶:

1929 – 1936 թթ. կազմակերպել և ղեկավարել է Հայաստանի էսպերանտական միությունը: 1967-ից եղել է ԵՊՀ Շոթա Ռուսթավելու անվան հայ-վրացական բանասիրության կաբինետի ղեկավար:

Զգալի է նրա ավանդը Ժամանակակից հայերենի ուսումնասիրության գործում: Հեղինակ է հոդվածների ու գրքերի, որոնցից են՝ «Ժամանակակից հայերենի համառոտ պատմություն» (Եր., 1948), «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» (Եր., 1955, 2009), «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» (Եր., 1936) (ունեցել է 40 հրատարակություն), «Խոսքի մասերի ուսմունքը» (Եր., 1939)⁴⁷⁷:

1961 թ. արժանացել է ՀԽՍՀ, 1970 թ.՝ Վր. ԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչման:

Վախճանվել է 1981 թ. սեպտեմբերին Երևանում:

Այսպիսով Ներսիսյան դպրոցը իր 100-ամյա պատմության մեջ 2000-ից ավելի շրջանավարտներ է տվել նշանավոր հայագետների մի մեծ բանակ, որոնցից մենք առանձնացրել էինք ամենաականառու հայագետներին, որոնք մեծ ներդրում էին ունեցել հայագիտության ոլորտում և Հայաստանի կրթա-մշակութային կյանքում:

SPECIALISTS IN THE FIELD OF ARMENIAN STUDIES: GRADUATES OF NERSISYAN SCHOOL Edik Minasyan

The article has a goal to show the significant contribution of the 100-year-old Nersisyan School in Tiflis in the field of education and culture of Eastern Armenian. Many prominent graduates of this famous school, specialists in Armenian Studies,

⁴⁷⁵ ԵՊՀ, կենսագրական հանրագիտարան, 100, երկրորդ լրամշակված հրատարակություն, Եր., 2019, էջ 642:

⁴⁷⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 643:

writers, teachers, have made their invaluable contribution to the development of our culture, science, and especially Armenian Studies.

It is impossible to imagine the Armenian intellectual life of the beginning of the 19th century and the first half of the 20th century without the activity of the Nersisyan School in Tiflis. The activities of this educational institution are closely related to the entire Eastern Armenian culture, pedagogy and school, science and public political life, liberation struggle, church and spiritual life. There is no field where the school has not left its trace.

We should emphasize the fact that it was mainly the graduates of Nersisyan School and Gevorgyan Seminary who founded Yerevan State University and educated a brilliant generation that played a great role in the socio-economic, social-political, educational and cultural life of our people, supporting the development of not only the First Republic of Armenia, but also Soviet Armenia. The logical continuation of the above-mentioned then we saw in the process of establishment of the Third Republic. This is the precise importance and relevance of studying the activities of the specialists in Armenian Studies, who have graduated from the Nersisyan School. The novelty of the topic is that, as a separate study, for the first time, the activities of these figures, their contribution to the social and cultural life of the Armenian people, their contribution to the formation of future generations of such specialists are studied. The study was made using historical comparative and historical methods.

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Եր., 1990:
2. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 2, Եր., 1995:
3. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 3, Եր., 1999:
4. Հայկական համառոտ հանրագիտարան, հ. 4, Եր., 2003:
5. Ով ով է հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Եր., 2003:
6. Ով ով է հայեր, կենսագրական հանրագիտարան, հ. 2, Եր., 2005:
7. ԵՊՀ, կենսագրական հանրագիտարան, 100, երկրորդ լրամշակված հրատարակություն, Եր., 2019:
8. Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, պրակ Ա, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, Ս. Էջմիածին, 2008:
9. Երիցյան Ա., Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգեվոր դպրոցի, հ. 1 (1824-1899), Թիֆլիս, 1998:
10. Մալխասյան Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսյան հոգեվոր դպրոցի 75-ամյա գոյության (1829-1899), Թիֆլիս, 1900:
11. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Եր., 1964:

12. Սանթրոսյան Մ., Հայ մեծ լուսավորիչ մանկավարժ Խաչատուր Աբովյան, Եր., 1953:
13. Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Եր., 1981:
14. Ագուլյան Հ., Հայ մշակույթի օրանը, Եր., 1971:
15. Ագուլյան Հ., Անմոռաց դեմքեր, Ներսիսյան դպրոցի սաներ, Եր., 1965:
16. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (համառոտ ակնարկ), Եր., 1975:

FROM THE PAST TO THE PRESENT - THE TRADITION CONTINUES

Guranda Chelidze

Abstract

The paper examines the functioning of educational centers in Georgia on the example of the Nersisyan Seminary and the Caucasus University.

The theological school founded in Tbilisi two centuries ago under the leadership of the Armenian Church soon turned into a Nersisyan seminary. The growth of the Seminary's educational activities necessitated the construction of a new building, which was officially opened in 1911 in the Svaneti Ubani. From the moment of its opening, studying at the Seminary was considered a great honour. After the Russian occupation of Georgia, the school was closed in 1921. However, the building has not lost its educational function over the years. Even today, the building houses a higher educational institution - the Caucasus University, the leading university in Georgia and whole Caucasus.

Caucasus University is distinguished by its educational programs at all three levels of education, it is distinguished by a number of interesting initiatives, the main of which is the implementation of the third mission of universities. If we look at the activities of the Caucasus University in this direction, it is clearly noticeable that the university does not betray its educational traditions, which it combines very well with the historical past. We have in mind the necessary contacts with the Armenian community. Also, the projects implemented by him, which serve to transfer the knowledge created at the university outside the university, including among different ethnic groups (the Erasmus + Jean Monnet project, entitled the "Triangle Effect of European Studies at Schools"). The connections established between the university and Armenian schools positively reflected the increase in awareness of the Armenian population living in Georgia about the ongoing European integration processes in Georgia.

The Caucasus University is continuing the activities it has started and has included similar activities in its planned future projects.

Key words: *Georgia, Caucasus University, Nersisian Seminary, TEESS, Ethnic minority, Armenian public Schools, Eurointegration, AA, DCFTA.*

On the initiative of Archbishop Nerses Ashtarakts of the Armenian Church of Tbilisi, on 1 December 1824, a theological school was opened, which attracted a large number of students from the day of its foundation. In 1837, the theological school was transformed into a theological seminary and named "Nersisyan Seminary". The seminary also began training professional teachers and developed direction of pedagogical science. The importance of the seminary's educational activities grew so much that the increased demand necessitated the construction of a new building, which was officially opened in 1911 in Tbilisi, in the Svanetis Ubani. From the moment of its opening, studying at the seminary was considered a great honour. After the Russian occupation of Georgia in 1921, the school was closed. However, over the years the building has not lost its educational function. Even today, the building houses a higher educational institution - the Caucasus University, the leading university in Georgia and whole Caucasus.⁴⁷⁸

Caucasus University is distinguished by its educational programs at all three levels of education, it is distinguished by a number of interesting initiatives, the main of which is the implementation of the third mission of universities. If we look at the activities of the Caucasus University in this direction, it is clearly noticeable that the university does not betray its educational traditions, which it combines very well with the historical past. We have in mind the necessary contacts with the Armenian community. Also, the projects implemented by him, which serve to transfer the knowledge created at the university outside the university, including among different ethnic groups.

In 2019, the Erasmus + Jean Monnet project, entitled the "Triangle Effect of European Studies at Schools" (TEESS), was developed on the basis of the European Studies Bachelor programme at the School of Humanities and Social Sciences of Caucasus University. The project's objective was to raise public awareness of the ongoing European integration processes in Georgia.⁴⁷⁹ The fundamental objective of this project was to provide assistance to internally displaced persons (IDPs) and ethnic minorities residing in Tbilisi and other regions of Georgia, including the Armenian

⁴⁷⁸ See in detail - Skhirtladze N., On The History of Caucasus University Tbilisi Campus, Tbilisi, 2023.

⁴⁷⁹ See the project website <https://cu.edu.ge/en/grant-projects/implemented-projects/jean-monnet-projects-cu/tess-grant-project>, as well - Chelidze G., Kardava E., Bragvadze Z., Raising EU Awareness in Ethnic Minority Areas - Following the One Example of a Jean Monnet Project "Triangle Effect of European Studies at Schools" (TEESS), IJME, 2021, N17, pp. 2-3.

population in Tbilisi and Akhaltsikhe. The objective of the project was to disseminate the university's experience of European studies to students and teachers in schools situated in regions of ethnic minorities, along with their families. Additionally, the project aimed to enhance awareness of European integration, the Association Agreement (AA), and the Deep and Comprehensive Free Trade Area (DCFTA) Agreement through the involvement of educators, students, and the undergraduate programme in European Studies.

The project involved various activities, including meetings in public schools. The links established between the university and Armenian schools had a positive impact on the awareness of the Armenian population living in Georgia about the Europeanisation processes taking place in Georgia. This was very important, as the process of Europeanisation is constantly opposed by an opposing ideology, based on the disinformation activities of the Russian media, which threatens Georgia's European path. Ethnic minorities face particular problems in this regard, where such information policies have negative results in a number of cases due to the low level of proficiency in the state language. Based on the goals set by the project, the project staff actively worked with teachers, students and parents of the 3rd Armenian Public School in Akhaltsikhe Samtskhe-Javakheti, as well as with the 104th Armenian Public School in Tbilisi. The cooperation with the schools strengthened the University's ties with the Georgian Armenian Union.⁴⁸⁰

It is of significant importance that the meetings held in the aforementioned public schools were conducted in the Georgian language. In addition to imparting knowledge about European integration and raising awareness of the aforementioned issues among participants, the training sessions were designed to enhance and reinforce the linguistic proficiency of ethnic minorities in the Georgian language, encourage students to develop their communication abilities in the state language, and facilitate their engagement with the Georgian linguistic and cultural heritage. It is noteworthy that students, parents and teachers of Armenian schools demonstrated a notable degree of proficiency in the Georgian language. This resulted in a distinctive impetus for the students of the aforementioned schools to participate in the essay competition, "I Saw Europe in Georgia," which was announced within the framework of the project. Representatives of both schools were among the winners of this competition. In the contest, the students presented their written reflections on the significance of the AA/DCFTA for the socio-political development of Georgia and their

⁴⁸⁰ See in detail - Chelidze G., Kardava E., Bragvadze Z., Raising EU Awareness in Ethnic Minority Areas - Following the One Example of a Jean Monnet Project "Triangle Effect of European Studies at Schools" (TEESS), IJME, 2021, N17, pp. 5-8.

own personal growth. They articulated their vision of themselves as contributors to the construction of a democratic society founded upon European values. In alignment with the project's objectives, the non-Georgian students demonstrated notable advancement in their written and verbal proficiency in Georgian, a consequence of the training sessions and the interval between them. It was clear from the students' papers that Europe is our cultural and historical choice, Europe is a way of thinking and living. However, gaps in some of the work suggest that there is still a lot of work to be done to achieve the goals of the project. The project also recognised the work of the teachers who have actively started to use the textbook in the educational process, and at the same time they have made future proposals on how they plan to teach European values and EU relations after the end of the project.⁴⁸¹

In our opinion, the training materials, which were distributed in printed form to all participants of the training, were very helpful for students and teachers in the process of preparing competition essays. Also within the framework of the project, with the support of the Ministry of Education and Science, handbook for teachers of history and civic education was prepared - G. Chelidze, E. Kardava, Z. Bragvadze, "The European Association Process in Georgia", Tbilisi, 2020. In addition to Georgian and English, the handbook has been translated into Armenian and Azeri to make it accessible to ethnic minorities. Electronic versions of the handbook are available on the Caucasus University website at,⁴⁸² It was also distributed to all schools participating in the project.

The electronic version of the publication has been distributed in social networks by other organisations also working on the processes of European integration and European association in Georgia. It should be emphasised that the handbook contains the materials discussed in the trainings, which correspond to the standard of "civic education" envisaged by the national curriculum, namely:

lives; studies current socio-political processes at local, national and global levels. The student has the opportunity to apply the acquired knowledge in practice. The training helped the students to feel like full members of society; to develop a caring attitude towards their country; to learn forms of civic participation; to realise that they can and do make positive changes in their country (community/municipality/state); to develop skills (cooperation, conflict management, entrepreneurial and financial) and

⁴⁸¹ Chelidze G., kardava E., Bragvadze Z., Raising Awareness of the EU, European Values and Georgia's Association Agreement with the EU in Ethnic Minority Areas and IDP settlement – on the Example of Jean Monnet's "European Learning Triangle" project at Caucasus University, Language and Culture, Scientific Peer Reviewed Journal, 2021, N 26, pp. 203-204.

⁴⁸² See the link for e-versions of the textbook - <https://cu.edu.ge/en/grant-projects/implemented-projects/jean-monnet-projects-cu/tess-grant-project>

values/attitudes (respect for human rights, dissent, tolerance) necessary for a citizen; to help them understand the principles of the rule of law and democracy; to form a culture of respect for the rule of law and democracy; to develop skills and attitudes necessary for a citizen. The book contains materials on the history of the European Union, its goals and objectives, European values, the enlargement of the European Union, the main achievements of Georgia-European Union relations, concrete results of the AA/DCFTA agreement in Georgia in various directions; Cultural heritage issues in the context of the AA are discussed.

In terms of project evaluation, the surveys and interviews conducted during the evaluation phase with the principals and teachers of the project beneficiary schools, as well as with the European Studies bachelor program students of Caucasus University involved in the project, were interesting. During the processing of the questionnaires and interviews it became clear that the project achieved results in the short, medium and long term. On both sides it was found that the participants have more skills and knowledge about European integration which can be used to analyze current processes; they have a plan which they will use in their work; the acquired knowledge and experience will be implemented in educational activities; they have improved skills to assess problems and activities related to European integration processes; they are motivated to participate on an equal basis in decisions affecting their lives.

The implementation of the project has clearly shown us that, against the background of increasing anti-Western propaganda, it is necessary to conduct an intensive dialogue with the public on the importance of Georgia's European integration process and to promote the active involvement of citizens in this process.

Raising awareness of European values among ethnic minorities and strengthening the teaching of the state language remain on the agenda. The textbook produced by the project was published not only in general education schools in the regions where ethnic minorities live, but also in the general education system of Georgia as a whole. The result achieved is a serious basis for the implementation of similar projects in different regions of Georgia. To this end, we consider it all the more urgent for schools and universities to cooperate in order to use the experience gained in the TEES project for the implementation of other youth programs in the future. In this regard, Caucasus University is continuing the tradition and from spring 2025 will again carry out activities in this direction with representatives of ethnic minorities in Georgia within the framework of a new project, which is also funded by the Erasmus+ program of the European Union. We believe that the educational activities of the Caucasus University are a very good example of the fact that the former Armenian Theological Seminary building still serves educational and cultural purposes.

Bibliography

1. Chelidze G., Kardava E., Bragvadze Z. (2020) - European Association Process in Georgia, Handbook for History and Civic Education Teachers, Caucasus University Publishing House, Tbilisi, 2020.
2. Chelidze G., kardava E., Bragvadze Z., Raising Awareness of the EU, European Values and Georgia's Association Agreement with the EU in Ethnic Minority Areas and IDP settlement – on the Example of Jean Monnet's "European Learning Triangle" project at Caucasus University, Language and Culture, Scientific Peer Reviewed Journal, 2021, N26.
3. Chelidze G., Kardava E., Bragvadze Z., Raising EU Awareness in Ethnic Minority Areas - Following the One Example of a Jean Monnet Project “Triangle Effect of European Studies at Schools” (TEESS), IJME, 2021, N17.
4. Minesashvili S., European Union and ethnic minorities in Georgia: information vacuum and misinformation, Policy Paper #29, Georgian Institute of Politics, July 2020.
5. Skhirtladze N., On The History of Caucasus University Tbilisi Campus, Tbilisi, 2023
6. Citizenship (2018-2024) – Basic Stage Standard, <http://ncp.ge/ge/curriculum/satesto-seqtsia/akhalisastsavlo-gegmebi-2018-2024/sabazo-safekhuri-vi-ix-klasebi-proeqti-sadjaro-gankhilstvis>
7. <https://sknews.ge/ka/old/29872>
8. <http://www.tpdg.ge/geo/news/706>
9. tv9news (2021) - <https://tv9news.ge/ka/akhali-ambebi/ganathleba/article/22358-akhalcikheshi%20%20evrokavshirthan-asocirebis-themaze-treningebi-tardeba>

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ. ԿՐԹԱԿԱՆ ԳԵՐԱԶԱՆՑՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՆԱԽԱՁԵՌՆՈՒԹՅՈՒՆ Պողոսյան Սամվել

Ամփոփ համառոտագիր

Ուսումնասիրության նպատակն է բացահայտել, լուսաբանել և ներկայացնել Ներսես Աշտարակեցու գործադրած ջանքերը՝ ստեղծելու կրթական ամենաբարձր չափանիշներին համապատասխանող կրթօջախ: Խնդիր էր դրվել բացելու որակյալ կրթություն ապահովող կենտրոն, որի շնորհիվ հնարավոր կլիներ կրթել ու դաստիարակել նոր սերունդ, որն ի վիճակի կլիներ հայ ազգին դուրս բերելու այն ծանր վիճակից, որում գտնվում էր 19-րդ դարի առաջին կեսին: Իր առջև դրված խնդիրը Ներսեսը իրականություն դարձրեց, երբ Վրահայոց թեմի առաջնորդ նշանակվեց: Նա կարողացավ լուծել իր առջև ծառացած դժվարին խնդիրները և բացեց Թիֆլիսի նշանավոր կրթօջախը, որը հետագայում կոչվեց հիմնադրի անունով:

Խնդիրը բավական արդիական է բոլոր ժամանակների համար, քանի որ միայն բարձրակարգ կրթական համակարգերի միջոցով է հնարավոր հասնել ազգերի հզորացմանն ու բարգավաճմանը: Հետազոտությունը նպատակ ունի բացահայտելու և նորովի ներկայացնելու Ներսես Աշտարակեցու նպատակադրումը՝ ստեղծել կրթական գերազանցության կենտրոն: Կրթական հաջողություններ արձանագրելու համար անհրաժեշտ էին նաև որակյալ կադրեր, որը նույնպես իրականություն դարձավ: Հարություն Ալամդարյանի մանկավարժական ու մեթոդական նոր մոտեցումների շնորհիվ արձանագրվեցին խոշոր հաջողություններ, որը հանգեցրեց կրթօջախի հեղինակության բարձրացմանը: Ուսումնասիրությունն իրականացվել է արխիվային նյութերի և գիտական աշխատությունների հիման վրա, որոնց համադրության և վերլուծության միջոցով առաջ են քաշվել նոր տեսակետներ:

Քանայի բառեր՝ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, Ներսես Աշտարակեցի, կրթական գերազանցության կենտրոն, Վիրահայոց թեմի առաջնորդ, Հարություն Ալամդարյան:

Ներսես Աշտարակեցին որպես իրական մտավորական և գաղափարական գործիչ հստակ ըմբռնում էր, որ միայն կրթության միջոցով կարող են երիտասարդները հասնել հաջողության, իսկ առանց լուսավորյալ սերնդի ազգը դատապարտված էր հետամնացության և ծախողումների: Այդ կենսական խնդիրը լուծելու նպատակով էր նա իր գլխավոր նպատակներից մեկը դարձրել որակյալ կրթական հաստատության ստեղծումը:

Ներսես Աշտարակեցին հոգևոր-եկեղեցական գործերով տարբեր երկրներում էր եղել, ծանոթ էր հայ համայնքների ընդհանուր վիճակին: Նա ականատես է լինում հայ բնակչության, այդ թվում՝ հոգևորականների, կրթական ցածր մակարդակին, հետամնացությանը: Նա որոշում է բացել մեծ և ժամանակի կարիքներին համապատասխանող կրթօջախ, տարածել լուսավորություն: Սկզբնապես նա հակված էր այդ դպրոցը հիմնել հայության հոգևոր կենտրոնում՝ Էջմիածնում: Սակայն նրան հետ է պահում Պարսկաստանի հետամնաց վարչակարգի և Մայր Աթոռում տիրող պահպանողական բարքերի հետևանքով սպասվող անլուծելի խնդիրներին բախվելու հեռանկարը:

Նա ավելի հակված էր ռուսական իշխանության ներքո գտնվող որևէ վայրում բացել դպրոցը, քանի որ գործունեության և զարգացման ավելի մեծ հնարավորություններ կարող էին լինել: 1807 թ. Նոր Նախիջևանի առաջնորդական փոխանորդ նշանակվելուց անմիջապես հետո նա եռանդուն ջանքեր է գործադրում այնտեղ բացելու խոշոր դպրոց:

1801 թ. Հովհաննես Լազարյանը 200.000 ռուբլի էր կտակել, որպեսզի հայաշատ որևէ բնակավայրում հայ չքավոր երեխաների համար դպրոց բացեին⁴⁸³: Ներսեսը որոշում է օգտվել այդ հնարավորությունից: Նա խնդրագրով դիմում է Հովակիմ Լազարյանին, որպեսզի եղբոր՝ Հովհաննես Լազարյանի կտակով նախատեսվող դպրոցը բացեն Նոր Նախիջևանում: Նույնիսկ դրամահավաք է կազմակերպում, գրում է դպրոցի կանոնադրությունը և վարքականոնները⁴⁸⁴: Ինչպես տեսնում ենք, նա հստակ ծրագրված գործողություններ է սկսում՝ ցույց տալու իր նպատակների լրջությունը: Սակայն սկսած նախաձեռնությունը, իրենից անկախ հանգամանքներում, վերջնական լուծման չի կարողանում հասցնել: 1808 թ. նրան հետ են կանչում Էջմիածին, ուր ձեռնադրվում է եպիսկոպոս, ապա՝ արքեպիսկոպոս:

Մայր Աթոռում նույնպես իրեն հատուկ եռանդով սկսում է ձեռնամուխ լինել կրթական կյանքը կազմակերպելու և բարեփոխելու գործին: 1813 թ. նա Էջմիածնում վերաբացում է դեռևս Սիմեոն Երևանցու բացած Ժառանգավորաց դպրոցը: Նա ցանկանում էր, որ այն համապատասխաներ Մայր Աթոռի հեղինակությանը և մտադիր էր այն վերածելու համալսարանի՝ 200 ուսանողներով: Նախատեսում էր 75.000 ղուրուշի աջակցություն ստանալ Կ. Պոլսից: Սակայն միաբաններից շատերը դեմ էին կրթական նման ծախսատար և հավակնոտ ծրագրին⁴⁸⁵: Էջմիածնի դպրոցում ուսումը նոր պետք է սկսվեր, երբ Ներսես արքեպիսկոպոսը նշանակվում է Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմի առաջնորդ⁴⁸⁶: Անընդհատ տեղափոխությունները թույլ չէին տալիս նրան հասնելու իր գլխավոր նպատակին՝ որակյալ կրթօջախի ստեղծմանը:

1814 թ. նա ժամանում է Թիֆլիս և անմիջապես սկսում է զբաղվել կրթական հաստատություն ստեղծելու իր վաղեմի ծրագրով: Նա կարծում էր, որ 30.000 ռուբլին բավարար կլիներ դպրոց բացելու համար: Նա աջակցություն խնդրեց Թիֆլիսի մեծահարուստներից, սակայն վերջիններս սկզբում անհավանական են համարում այդ մեծ նախաձեռնությունը և հրաժարվում են գումարներ տալ նորանշանակ հոգևոր առաջնորդին, որին դեռ լավ չէին ճանաչում⁴⁸⁷:

Սակայն թեմակալ առաջնորդը չի հուսահատվում: Որպես նախերգանք նա 1815 թ. Վանքի խցերից մեկում 20 աշակերտի համար դպրոց է բացում: Ապա

⁴⁸³ Սանթրոպյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 19:

⁴⁸⁴ Երիցեանց Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հատոր Ա, (1824-1850 թ.), Թիֆլիզ, 1898, էջ 10-24:

⁴⁸⁵ Մալխասեանց Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեփնդամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 13:

⁴⁸⁶ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975, էջ 15:

⁴⁸⁷ Մալխասեանց Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեփնդամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 14-15:

սկսում է հանգանակություններ մեծ և ժամանակի պահանջներին համապատասխանող կրթօջախ կառուցելու համար:

Այս շրջանում արդեն իսկ Ռուսաստանի տարածքում բացվել էին երկու նշանավոր հայկական կրթական կենտրոններ՝ Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցը (1810 թ.) և Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը (1815 թ.): Դա ոգևորել, խրախուսել և մրցակցային ոգի էր արթնացրել նաև Թիֆլիսահայության շրջանում: Այդ ոգևորության և կարճ ժամանակում իր ձեռք բերած հեղինակության վրա հենվելով Ներսեսը ձեռնամուխ է լինում գլխավոր նպատակի իրականացմանը՝ հայկական կրթական գերազանցության կենտրոնի ստեղծմանը:

Առաջին խոշոր գումարները տրամադրում են Սարգիս Լորիս-Մելիքյանցը (500 ռուբլի) և Լազարյան հիմնադրամը (7.000 ռուբլի)⁴⁸⁸: Բազմաթիվ տարբեր հնարավորությունների տեր հայեր, նույնիսկ օտարազգիներ, ի վերջո վարակվում են Ներսեսի ջերմեռանդությունից, հավատում են նրա գաղափարին և սկսում են գումարներ նվիրել նրա կրթական հավակնոտ նախագիծն իրականություն դարձնելու համար:

Ներսես Աշտարակեցին նպատակ ուներ գումարներ հայթայթել ոչ միայն դպրոցի կառուցման, այլ նաև հետագա գոյատևման համար: Այդ նպատակով նա հանգանակված գումարներով 32 խանութներ է կառուցում, տներ է գնում, որոնց վարձավճարները պետք է դառնային դպրոցի կառուցման և հետագա շահագործման համար ֆինանսական մշտական աղբյուրները:

1821 թ. նոյեմբերի 21-ին սկսվում են դպրոցի կառուցման աշխատանքները, իսկ պաշտոնական հիմնարկեքը հանդիսավորությամբ տեղի է ունենում 1822 թ. փետրվարի 7-ին: Ներկա էր Կովկասի կառավարչապետ կոմս Ալեքսեյ Երմոլովը, Թիֆլիսի ամբողջ վերնախավը, հոգևորականներ և քաղաքացիների բազմություն⁴⁸⁹: Շենքի կառուցմանը զուգահեռ շարունակվում էին նվիրատվությունները: Դպրոցի շենքը կառուցվում է երկու տարում: Այն արժենում է 40.000 ռուբլի⁴⁹⁰, որը բավական խոշոր գումար էր: Կրթօջախի համար կառուցվում է ճարտարապետական ուրույն լուծումներով գեղեցիկ շենք, որը ժամանակին համարվում էր Թիֆլիսի ամենագեղեցիկ կառույցը: Այն վերնահարկում ուներ ընդարձակ դահլիճ, որի նմանը Թիֆլիսում չկար: Դպրոցը նախատեսված էր 800 աշակերտների համար⁴⁹¹, որը չտեսնված բան էր այդ շրջանում: Ներսիսյան դպրոցը երկար ժամանակ Թիֆլիսի ամենագեղեցիկ

⁴⁸⁸ Երիցեանց Դ. Աղեքսանդր, Պատմություն 75ամեայ գոյութան Ներսիսեան Հայոց հոգետոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899, Հատոր Ա, (1824-1850), Տիֆլիս, 1898, Մատենախոսական, Հանդես ամսօրեայ, ԺԳ տարի, 1899, թիւ 2, էջ 53:

⁴⁸⁹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ն.Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթապանակ 166, վավերագիր 98:
⁴⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 2, թ. 159:

⁴⁹¹ Երիցեանց Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութան Ներսիսեան Հայոց հոգետոր դպրոցի որ ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հատոր Ա, (1824-1850 թ.), Թիֆլիզ, 1898, էջ 37:

կառույցն էր համարվում և այն հիշատակվում էր ռուսերենով հրատարակված քաղաքի ուղեցույցներում⁴⁹²:

Դպրոցը ի սկզբանե ապահովվում է սեփական տպարանով: Ներսեսին հաջողվում է Թիֆլիս տեղափոխել Ամստերդամի հայկական տպարանը⁴⁹³:

Դպրոցը և՛ իր տեսքով, և՛ իր կրթական ծրագրերով ու մանկավարժական կադրերով պետք է համապատասխաներ ժամանակի կրթական ամենախիստ պահանջներին:

Դպրոցի բացումը տեղի է ունենում 1824 թ. սեպտեմբերի 5-ին⁴⁹⁴: 1824-1830 թթ. դպրոցի տեսուչն էր հայ նոր գրականության և մանկավարժության հիմնադիրներից Հարություն Ալամդարյանը: Ներսեսի հրավերով նա Մոսկվայից ժամանում է Թիֆլիս և հաջողությամբ ստանձնում է նորաստեղծ դպրոցի կազմակերպական աշխատանքները: Նա նոր և առաջադեմ գաղափարների, ծրագրերի ու մեթոդների կողմակիցն էր: Նա նորագույն կրթական մեթոդների ներդրման առաջամարտիկն էր արևելահայ մանկավարժության մեջ: Նրա «Ցուցակ պարտավորությանց վարժապետաց» մանկավարժամեթոդական ձեռնարկը ժամանակի նոր մանկավարժական մտքի կարևոր հուշարձաններից էր⁴⁹⁵:

Ալամդարյանի տեսչության շրջանում դպրոցը բարձր առաջադիմություն է արձանագրում, նրա հեղինակությունը չափազանց բարձրանում է: Այն Թիֆլիսի պետական ազնվականական ուսումնարանից անհամեմատ բարձր էր դասվում, և նույնիսկ որոշ վրացի իշխաններ իրենց որդիներին ազնվականական դպրոցի փոխարեն ուղարկում են Ալամդարյանի ղեկավարած դպրոցը:

Ներսես Աշտարակեցին ամեն օր գնում էր դպրոց, լսում էր դասերը, քաջալերում էր ուսուցիչներին և աշակերտներին⁴⁹⁶: Նա փորձում էր լավագույն կրթական կենտրոնի վերածել դպրոցը և ջանք ու եռանդ չէր խնայում նպատակին հասնելու համար:

Ներսիսյան դպրոցի հեղինակությունն այնքան է բարձրանում, որ հեռավոր հայկական գաղթօջախներից ցանկանում են հայ պատանիների ուղարկել Թիֆլիս: Հնդկահայերը նույնպես նվիրատվություններ են կատարել Ներսիսյան

⁴⁹² Մալխասեանց Ստ., Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեօինգամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 18:

⁴⁹³ Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպությունը Թիֆլիսում (XIX դար – XX դարասկիզբ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, թիվ 3, էջ 65-66:

⁴⁹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 225:

⁴⁹⁵ Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 119:

⁴⁹⁶ Երիցեանց Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հատոր Ա, (1824-1850 թ.), Թիֆլիզ, 1898, էջ 104:

դպրոցին: Նրանցից շատերը պատրաստակամություն են հայտնել իրենց երեխաներին կրթության ուղարկել ոչ թե Եվրոպա, այլ Ներսիսյան դպրոց⁴⁹⁷:

Բացի հայերից, դպրոցում կրթություն են ստացել վրացի մի քանի իշխանների որդիներ, երկու հույն, երկու հրեա, մի քանի մահմեդական⁴⁹⁸: Զգալի տեղ էր տրվում չերքեզահայերի և ուտիների ներգրավմանը, քանի որ հայության այդ հատվածները օտարալեզու էին դարձել և ուժացման վտանգի առաջ էին կանգնած: Զգալի անվճար տեղեր են հատկացվում այդ համայնքներին, որպեսզի նրանց համար ուսուցիչներ և հոգևորականներ պատրաստեն⁴⁹⁹:

1826 թ. դպրոցը տվել է առաջին 18 շրջանավարտները: Ավարտական երեկոյի ընթացքում Ներսես Աշտարակեցին շրջանավարտներին է հանձնել գովասանական վկայագրեր և ոսկեզօծ կազմերով գրքեր: Դրանով և թանկարժեք նվերներով պարգևատրել են ուսուցիչներին: Այստեղ նույնպես տեսնում ենք Ներսեսի ձգտումը՝ ամեն ինչ կազմակերպել բարձր մակարդակով, լավագույնս, խրախուսել արժանավորներին: Վրացի իշխան Օթար Ամիլխավարին, ով հիացած էր աշակերտների առաջադիմությունից, Ներսես Աշտարակեցուն ասում է. «Դու իմ հայրենիքում մեծ լույս վառեցիր» և դպրոցին է նվիրում Սողանլուխ գյուղում գտնվող իր մեծ այգին՝ 3.000 ռուբլի արժեքով⁵⁰⁰:

Դպրոցը սկզբնապես նախատեսված էր բոլոր դասերի հայ պատանիների համար: Շատ կարևոր էր, որ առանց դասային խտրության պատանիները կարող էին սովորել և շփվել իրար հետ: Դա կարող էր ընկերական հարաբերություններ ձևավորել նրանց միջև և նպաստել հետագա գործունեության ընթացքում համագործակցության հաստատմանը:

1907 թ. Կահիրեի Գալուստյան վարժարանի նոր շենքի բացման ժամանակ հայ խոշոր բարերար Պողոս Նուբար փաշան հետևյալ կերպ է մեկնաբանել առանց դասային խտրության ազգային դպրոցի կարևորությունը. «Արդարեւ համոզուած եմ, թէ ազգի մը տարբեր տարրերն իրարու միացնող կապերն ամրացնելու համար, չկայ աւելի ազդեցիկ միջոց՝ քան միեւնոյն հաւաքական մարմնոյն զանազան դասակարգերու զաւակաց՝ ի միասին տրուած դաստիարակութիւնը: Դպրոցին մէջ է, որ ամէնքը հաւասարապէս կը ստանան միեւնոյն կրթութիւնը, եւ միեւնոյն սկզբունքները, որ կը ծլի առաջին բեղուն սերմը միաբանութեան եւ համերաշխութեան այն զգացմանց՝ որ կը կազմեն ազգի մը ոյժը, զգացմունք որ կը նպաստաւորեն եւ կ'ապահովեն իւր զարգացումն եւ բարօրութիւնը եւ զոր ի բոլոր սրտէ ջերմապէս կը հայցեմ մեր ազգին համար:

⁴⁹⁷ Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 28:

⁴⁹⁸ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975, էջ 27:

⁴⁹⁹ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975, էջ 60:

⁵⁰⁰ Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975, էջ 27-28:

Յաճախ դպրոցին մէջն է որ կը հաստատուի յարաբերութեանց առաջին կապերն, որք յետոյ կը շարունակուին կենաց ընթացքին մէջ, եւս քան զեւս ամրապնդելով այն անձերու մէջ, որք իրենց ընկերական դիրքով, թերեւս զիրար չպիտի ճանչնային երբեք:

Ուստի յոյս մեծ ունիմ թէ այս վարժարանները, որոց բացումը կը տօնենք այսօր, պիտի ծառայեն ոչ միայն մեր զաւակաց մտաւորական մակարդակը բարձրացնելու, այլ մեծապէս պիտի նպաստեն մեր ազգին ընդհանուր յառաջադիմութեան:

Ապագային վրայ կրնամք հաւատք ունենալ. մեր անցեալը կ'արդարացնէ մեր այս յոյսը, եւ առանց ունայն մեծամտութեան՝ կրնամք իրաւամբ պարծիլ մեր ազգին կենսունակութեամբ»⁵⁰¹:

Ներսիսյան դպրոցի մասին հիացմունքով են արտահայտվել Թիֆլիսով անցած ամերիկյան բողոքական միսիոներները: «Նրանք բարձր են գնահատում Ներսես Աշտարակեցու գործունեությունը՝ հատկապես նրա ջանքերը կրթության կազմակերպման հարցում: Ըստ քարոզիչների՝ որակյալ դպրոց ունենալու համար շենքային անհրաժեշտ պայմաններից բացի՝ խիստ դժվար էր որակյալ մասնագետների հարցը: Ներսես Աշտարակեցուն հաջողվել էր լուծել երկու խնդիրներն էլ. գեղեցիկ եւ հարմարավետ շինություն՝ կահավորված ժամանակի կրթական պահանջներին համապատասխան, տարբեր տեղերից հրավիրված բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ: Այդ շրջանում դպրոցն ուներ 10-11 ուսուցիչ եւ մոտ 200 աշակերտ: Տպավորված քարոզիչները նշում են, որ այն չէր տարբերվում ժամանակի եւրոպական կրթական նմանատիպ հաստատություններից»⁵⁰²:

Այսպիսով՝ Ներսես Աշտարակեցին կարողացավ հաղթահարել իր գլխավոր նպատակի առջև ծառացած նյութական, հոգեբանական, սոցիալական, քաղաքական և կադրային գրեթե անլուծելի թվացող բազմաթիվ խնդիրները: Նա Թիֆլիսում ստեղծեց կրթական գերազանցության կենտրոն, որի պատրաստած սերունդները հանդիսացան արևելահայության սերուցքը և խոշոր ներդրում ունեցան հայության գիտական, կրթական, մշակութային ու հասարակական-քաղաքական կյանքում:

⁵⁰¹ Նոր վարժարանի բացման հանդէսը, «Լուսաբեր», 1907, Յունիս 13, թիւ 379:

⁵⁰² Հովհաննիսյան Է., Բողոքական քարոզիչները Հայաստանում 1830-1831 թթ., Էջմիածին, 2024, թիւ 2, էջ 97:

NERSISYAN SCHOOL: INITIATIVE TO CREATE A CENTER OF EDUCATIONAL EXCELLENCE

Samvel Poghosyan

The purpose of the study is to identify, highlight and present the efforts made by Nerses Ashtaraketsi to create an educational center that meets the highest educational standards. The problem was set to open a center providing quality education, thanks to which it would be possible to educate and raise a new generation that would be able to bring the Armenian nation out of the difficult situation it was in the first half of the 19th century. Nerses made the task set before him a reality when he was appointed leader of the Armenian Diocese of Georgia. He was able to solve the difficult problems he faced and opened a famous educational center in Tiflis, which was later named after the founder.

The problem is quite relevant for all times, because it is possible to achieve the empowerment and prosperity of nations only through high-quality education systems. The research aims to reveal and present in a new way the goal of Nerses Ashtaraketsi to create a center of educational excellence. In order to record educational success, quality personnel were also needed, which also became a reality. And Harutyun Alamdaryan's new pedagogical and methodical approaches led to an increase in the prestige of the educational institution. The study was carried out on the basis of archival materials and scientific works, through the combination and analysis of which new points of view were put forward.

Key words: *Nersisyan School of Tiflis, Nerses Ashtaraketsi, Center of Educational Excellence, Primate of the Armenian Diocese of Georgia, Harutyun Alamdaryan.*

Գրականության ցանկ

1. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975:
2. Երիցեանց Ա., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հատոր Ա, (1824-1850 թ.), Թիֆլիզ, 1898:
3. Երիցեանց Դ. Աղեքսանդր, Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899), Հատոր Ա, (1824-1850), Տփղիս, 1898, Մատենախօսական, Հանդէս ամսօրեայ, ԺԳ տարի, 1899, թիւ 2, էջ 52-55:
4. ՀԱԱ, ֆ. 2, ց. 1, գ. 225:
5. ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 2, թ. 159:
6. Հովհաննիսյան Է., Բողոքական քարոզիչները Հայաստանում 1830-1831 թթ., Էջմիածին, 2024, թիւ 2, էջ 93-104:

7. Մալխասեանց Ստ., Համառոտ պատմութիւն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեփնգամեայ գոյութեան (1824-1899), Թիֆլիս, 1900:
8. Մաղալյան Վ., Հայկական գրատպոյթունը Թիֆլիսում (XIX դար - XX դարասկիզբ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2013, թիվ 3, էջ 62-83:
9. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ներսես Աշտարակեցու ֆոնդ, թղթապանակ 166, վավերագիր 98:
10. Նոր վարժարանի բացման հանդէսը, «Լուսաբեր», 1907, Յունիս 13, թիւ 379:
11. Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմություն, Երևան, 1981:

GEORGIAN AND ARMENIAN PHILANTHROPISTS OF CULTURE FROM GEORGIA (1801-1917)

Otar Janelidze

Annotation

Charity is given special attention in the modern world. This is evidenced by resolution #67/105 of the UN General Assembly of 2013, according to which September 5 is declared the World Day of Charity.

Almost two centuries before the adoption of this international document, many Georgian and Armenian entrepreneurs or businessmen working in Georgia were interested in creating good for society and used a certain part of their income for charity and patronage.

In stateless, conquered nations, charity was not just altruistic behaviour, it was a virtue, an expression of human solidarity, and a noble gesture of reaching out to others. Wealthy individuals who loved their homeland were pushed here by the fact that the administration of the Caucasus and the Russian imperial authorities (with the exception of Crown Viceroy Mikhail Vorontsov) cared less about the development of culture and education of the population of the conquered countries. Therefore, every visible achievement in this field is the merit of the advanced representatives of the Georgian and Armenian peoples, businessmen and philanthropists from their own circles.

The purpose of the article is to cover the work of Georgian and Armenian philanthropists from Georgia in 1801-1917, based on primary sources and specific facts: Konstantine, Petre, Stepane, Levan and Yakob Zubalashvili, Davit Sarajishvili, Akaki Khoshtaria, Mitropane Lagidze, Alexander Mantashev, Mikael Aramians, Archbishop Nerses, Contributions of Grigol Adelkhanov, Yavane, Alexander and Mikhran Ananov in the revival and development of national culture.

The research is based on the method of historical-comparative, retrospective and substantive analysis, as well as critical understanding and generalization of empirical material.

Keywords: *Georgia, Tbilisi, Georgian, Armenian, charity, culture, education*

Basic material and analysis

Charity has a long and rich history, including Georgian reality. The charity was practiced by representatives of the royal court, churches-monasteries, individual nobles or other wealthy people who considered this divine work as their human and religious duty.

In the form of a number of laws and institutional forms that have stood the test of time, the ancient world created a certain basis for charity, but the turning point in its development was the spread and establishment of Christianity, the essence of which is expressed in love and mercy to one's neighbor.

The roots of charity in Georgia must be sought in the depths of centuries. Historical sources reveal that the Georgian monarchs used their own property and personal savings for charity, not state revenues, which were concentrated in the budget.

Back in the 9th century in Georgia, Bagrat Curopalates established the distribution of 10 per cent of the state income to the poor, which was called "glahakt share" (a share for the poor) and was in force for several centuries. "Consolation for the deprived", or mercy to the poor, is the most important part of Christian morality and is considered a high moral quality.⁵⁰³ In addition, all this had great moral significance and the power of an example for other wealthy individuals. According to the research of academician Ivane Javakhishvili, "such a morally sophisticated opinion" about charity was widespread in Armenia as well.⁵⁰⁴

Many things have changed radically in the life of Armenia and Georgia after the abolition of their statehood, and the existing rules of charity have also changed. In the 19th century, Georgia and Armenia became part of the Russian Empire, called the Prison of the People. The status of two Christian peoples with ancient states, considered disenfranchised, alien periphery, and natives (tuzemtsy),⁵⁰⁵ was limited to Tbilisi, Kutaisi, and Yerevan governorates.

The charity was not alien to Russia either. A number of large charitable organizations functioned in the empire, the funds of which were directed to help the

⁵⁰³ Javakhishvili I., Works in twelve volumes, vol. VII, Tbilisi, 1984, p. 85.

⁵⁰⁴ Javakhishvili I., Works in twelve volumes, vol. VII, Tbilisi, 1984, p. 85.

⁵⁰⁵ Bobrovnikov V.O., Konev A.Y. Foreigners and natives in the Russian Empire // Orientalism vs. Orientalism. Collection of articles, Moscow, 2016, p. 18.

needy Russian population, mainly children, the sick, and the elderly, but non-Russian people remained outside of such care.

The abolition of serfdom and subsequent bourgeois reforms implemented in the Russian Empire created the conditions for the development of capitalism in the country and led to industrial and urban growth. The changed social-political and socio-economic reality has slowly gained a foothold in Georgia as well. If earlier giving and taking were viewed with disdain, now even the poor Georgian gentry were no longer willing to get involved in this process. Georgian merchants from the peasant circle and others also multiplied. At that time, individual philanthropy was mainly carried out by merchants and entrepreneurs. Some of them were driven here by altruism, and some by demonstrating their own superiority over others, the desire to present themselves as a respectable person, or the tendency to seek public recognition.⁵⁰⁶

By the end of the 19th century, there were about 90 charitable societies and institutions in the South Caucasus. Their wealth exceeded 2 million rubles in total, almost half of which (48 percent) was real estate. It has been calculated that in 1898 alone in the Caucasus Viceroyalty, 13,500 people were using charity funds.⁵⁰⁷

After the incorporation of Georgia and the South Caucasus into the Russian Empire, Tbilisi became the administrative, political, as well as cultural, and intellectual center of this region. This circumstance caused the city to become even more multi-ethnic and multicultural. The representatives of each nation or ethnic group acquired their own uniqueness and enriched the city. In the words of researcher Stephen Jones, "Tbilisi was head and shoulders above other cities in its cultural-political importance, sophistication, level of education and powerful enterprises."⁵⁰⁸ The first secular school, a gymnasium, was opened here, the printing and publication of books and magazines in Georgian, Armenian and other languages began here, and the foundation of many branches of theatre art and culture was laid. Along with Georgians, Tbilisi was also the place of cultural life and development of other ethnic groups living in Georgia. Many prominent representatives of culture, art, literature and business of the Caucasian peoples were residents of Tbilisi or worked here. Among them were the richest people of Armenian nationality employed in trade and industry, Alexander Mantashev, Mikael Aramians, Grigol Adelkhanov, Yavane, Alexander, Abgar Ananov and others, whose names are associated with extensive philanthropy in the field of culture.

⁵⁰⁶ Some contemporary scholars refer to investments in philanthropy that directly or indirectly bring economic and social dividends as "philanthropic business." see Voronin S., *Theories of Philanthropy*, M., 1981, p. 24.

⁵⁰⁷ *Charitable institutions of the Russian Empire*, V. I, Saint Petersburg, 1900, p. 20-21; 54; 57.

⁵⁰⁸ <https://gfsis.org/files/my-world/3/respublika.pdf>

Among the Georgian benefactors of culture, the famous family of Zubalashvili is outstanding. In almost all publications, the Zubalashvili are referred to in this way, collectively. This is explained by the fact that all their substantial donations or other charitable acts were not carried out personally, but in the name of the brothers or Zubalashvili families.

The name Zubalashvili is associated with the first production of sugar in Georgia and also with the start of the hotel business. Konstantine Zubalashvili was the first Georgian oil industrialist who owned deposits on the Absheron Peninsula (and became interested in this business before the famous Nobles and Rothschilds started oil extraction in the region).

Not a single important Georgian national case of that time can be found, in which Konstantine Zubalashvili and his children - Levan, Stepane, Petre and Yakob - were not active participants. They generously donated a significant part of their property to the construction of churches, hospitals, shelters, financed a number of cultural and educational public organizations, published books, magazines and newspapers, etc. The whole family actively supported the Society for Spreading Literacy among Georgians and its board, both in financing the opening of schools and the publication of textbooks in the Georgian language. Fully deserved, Jacob, Levan, Petre and Stefane Zubalashvili were elected as honorary members of this society. In 1912, all four brothers were awarded the title of honorary citizen of Tbilisi.

One outstanding subject of Zubalashvili's philanthropy was caring for the education of the Georgian nation and the education and upbringing of future generations. Their contribution to the construction of the main high school in Tbilisi (today building I of Tbilisi State University) is particularly noteworthy. The Zubalashvili family donated a substantial amount of money for this noble cause (as they wrote then, "they dedicated a royal donation"). The brothers contributed significantly to the construction of the building for the Tbilisi Music School, on the basis of which the first higher music school in Georgia - the Tbilisi Conservatory - was founded in 1917.

The Zubalashvili family donated thousands of rubles to the Society for Spreading Literacy among Georgians for the financial assistance of talented and needy students. A scholarship named after the Zubalashvili was established, and the brothers contributed 5-6 thousand rubles to its fund every year. Scholars of this fund in different years were: writer Mikheil Javakhishvili, poet Shalva Amirejibi, scientists Aleksandre Janelidze, Sargis Kakabadze, Pavle Ingorokva, Giorgi Chitaia and many other famous figures.

In addition to allocating a common scholarship amount, the brothers separately financially supported other young people who wanted to receive higher education. For example, Petre Zubalashvili founded a library for Georgian students in Geneva in 1906,

to which he later donated 1500 francs. Levan Zubalashvili founded a community of Georgians to support fellow students in Moscow, for the purchase of the building alone, he donated half a million rubles, etc. There are reports that Zubalashvili helped Armenians, Russians, Azerbaijanis and people of other nationalities, regardless of their nationality and religion.⁵⁰⁹

The name of the famous industrialist, founder of Georgian cognac production and public figure, Davit Sarajishvili, who was also a great fan of culture, is written in golden letters in the history of Georgia. With his leadership and expenses, a primary school was opened in the village of Dighomi, of which he was the caretaker and he systematically provided financial support to the school. With the financial participation of a Georgian industrialist, a building was built for a Georgian school in Kavkavi, where he also had a vodka factory. It is significant that Sarajishvili bequeathed 10,000 rubles for the benefit of this school, and left 30,000 rubles to pay tuition fees for the poor students of Kavkavi (regardless of nationality).

In 1888, on the direct initiative of Davit Sarajishvili, a special committee was formed in Tbilisi (chaired by Niko Tsvedadze), the main goal of which was to identify talented young Georgians and establish scholarships for them to continue their studies abroad. The committee would give 30 thousand rubles as scholarships.⁵¹⁰ This commission was essentially a private charitable foundation that operated solely on the funds of its founder. Many of the holders of the Davit Sarajishvili scholarship later became famous figures: among them: composers Zakaria Paliashvili, Dimitri Arakishvili, Meliton Balanchivadze; singer Vano Sarajishvili; Artists Gigo Gabashvili, Mose Toidze; sculptor Jacob Nikoladze; Scientists Mikheil Tsereteli, Akaki Shanidze, Vakhtang Kotetishvili; The future Catholicos-Patriarch of Georgia Kalistrate Tsintsadze and others.

In 1907, Davit Sarajishvili's financial support allowed Ekvtime Takaishvili to organize an archaeological expedition in Akhaltsikhe-Akhalkalak-Artan mazras and others.

It is necessary to mention Davit Sarajishvili's contribution to the Georgian University. It is known that in 1900, he put gold coins in the foundation of the building of the noble gymnasium, conceived as a university. In addition, he gave 60 thousand rubles to the construction committee. As contemporaries tell us: "Sarajishvili saved nothing for the construction of the university building, and his promissory notes were cashed in commission banks for hundreds of thousands."

⁵⁰⁹ Chichinadze Z., Georgian Catholics in all arenas and some letters about Western Georgia, vol., 1905, p. 75

⁵¹⁰ Janelidze O., The Zubalashvilis, Davit Sarajishvili, Akaki Khoshtaria, Mitropane Lagidze and others, Tb., 2020. P.208

David Sarajishvili actively supported the Society for the Spread of Literacy among Georgians and the Historical and Ethnographic Society. He bequeathed 300,000 and 200,000 rubles to them correspondingly. According to his will, a certain amount was also provided for the Armenian monastery of St. Stephen in Tbilisi.

Another prominent Georgian industrialist and philanthropist, Akaki Khoshtaria, had a close relationship with the heads of Georgian cultural and educational institutions and systematically financed the activities of these organizations. When the Historical and Ethnographic Society of Georgia was formed in Tbilisi in 1907, Akaki Khoshtaria transferred 8 thousand rubles from Baku to its account.

Akaki Khoshtaria and his wife Minadora Turkia were real members of the society of spreading literacy among Georgians and supported this first Georgian non-governmental organization in its multifaceted fruitful work.

Akaki Khoshtaria understood well the role and purpose of the National Higher Education Institution in the life of the Georgian people. Therefore, it is quite natural that he was actively involved in the preparations for the establishment of the Georgian University as a member of the Finance Commission of the University Society.

The philanthropist supported Tbilisi University even after its opening. For example, he contributed 10,000 rubles to the university student union to help homeless students in the capital city; 50 thousand rubles were donated to the lottery organized for the benefit of the university, etc.

Akaki Khoshtaria's various philanthropic activities include the financing of Georgian students sent to study in Germany with 35,000 German marks.⁵¹¹ Famous Georgian scientists, Academician Mate Mirianashvili, Professor Sergi Danelia, and others graduated from higher education institutions with his assistance. A Georgian philanthropist in France bought the paintings of the then-young

Georgian artist Lado Gudiashvili and the famous French cubist Andre Loti, which were memorialized by the Georgian Art Museum.⁵¹²

Contemporaries called Mitropane Lagidze, the founder of non-alcoholic drinks production in Georgia, an "active supporter and helper of every cultural activity" in Georgia, who made a name for himself not only in the South Caucasus with his "Lagidze water" and the best quality lemonades but also throughout the Russian Empire and then the Soviet Union.

In the life and work of Mitropane Lagidze, charity occupied an important place, which was manifested in many fields. Among them, in the financial support of cultural-educational institutions and the editors of Georgian magazines and newspapers, in the

⁵¹¹ Newspaper, "Ertoba" 1921, January 22.

⁵¹² "Theatre and Life", journal, #13, p. 9, 1919.

promotion of learning and education for students and youth, in the publications of the works of the Georgian masters of artistic speech, etc.

Mitropane Laghidze was a real member of the society that spread literacy among Georgians, and as archival documents show, he used to pay several years' membership fees in advance to his board account. A great lover of national culture and a successful industrialist, he financially supported fellow writers, actors, other artists, repeatedly supported the Georgian drama society and others.

The association of book publishers was founded by him in Kutaisi in 1898 the purpose of which was to arouse interest and love for books in the broad sections of the population. was widely known. The emphasis was on public (cheap) editions, which could be purchased by representatives of low and little-income strata of society. The works of Ilia Chavchavadze, Akaki Tsereteli and others were published in this series. In 1908, on the occasion of the 50th anniversary of Akaki Tsereteli's literary work, the Georgian industrialist and philanthropist published the poet's collection in Kutaisi under the name: "Saint Nino or the introduction of Christianity in Georgia". The title of the book reads: "As a sign of deep respect for the value of this entire publication, I dedicate it to the great jubilee of Akaki's 50th anniversary. In memory of the work. Mitropane Lagidze".

Mitropane Lagidze has repeatedly extended his hand to Georgian writers and poets, and he has not left the pioneers of other national affairs unheeded either. For example, he greatly contributed to the editor and publisher Ioseb Imedashvili in founding the magazine "Theatre and Life" and others.

Armenian oil magnate Alexander Mantashev was distinguished by his great charity work. He was the founder and co-owner of the "Oil Mining and Trading Society" in Baku. A.I. Mantashev and Company", whose initial capital was 22 million rubles.⁵¹³

Alexander Mantashev, together with other Armenian entrepreneurs, founded the Caucasian Armenian Charitable Society in 1881. In 1894, in Tbilisi, he founded a professional workshop school named after himself, opened a school for blind children, etc. Mantashev sent many talented young Armenians to study at the best universities in Russia and Europe. With his financial support, the famous historian Nikoloz Adonts (Nikoghaos Ter-Avetikian), the literary scholar and linguist Manuk Abegian, later the Catholicos George IV Chorekchian, the opera singer Haikanush Danielian, the Prime Minister of the Democratic Republic of Armenia in 1919-1920 Alexander Khatisian and others. It should also be noted that with the support of Alexander Mantashev, the Armenian composer Sghomon Sghomonyan, known under the pseudonym Komitas, who is considered the founder of the National Music School of Armenia, graduated

⁵¹³ Dadayan H., Armenians and Baku (1850s-1920s), Yerevan, 2007. p.24

from the private Richard Schmidt Conservatory in Berlin. It is also known that Mantashev bought Komitas a grand piano in Europe and presented it to him. In 1899, Alexander Mantashev contributed 1000 rubles to the Svetitskhoveli renovation fund.⁵¹⁴

In 1824, with the donations of Armenian benefactors, a theological seminary was founded in Tbilisi, the head of the Armenian Diocese in Georgia, Archbishop Nerses Ashtarakets (later Catholicos of Armenia Nerses V), was founded. It was the first Armenian secondary school in the Caucasus, which is also considered the "cradle of Armenian culture".⁵¹⁵

A new building for the school was built in 1909-1911 by the project of St. Petersburg architect Limkur. The construction was financed by the well-known oil tycoon and philanthropist Alexander Mantashev (Mantashiants), for which he donated 370 rubles.⁵¹⁶

Back in 1975, Smbat Avakian and Georg Perikhanian published an album,⁵¹⁷ of graduates of Nersesian School in Yerevan, from which it can be seen that up to 2,000 famous workers of Armenian science, culture and art, literature, pedagogy and many other fields graduated from this school. Among them, the founder of new Armenian literature, Khachatur Abovyan, publicist Stepanos Nazarian, one of the founders of modern Armenian theater, Galust Shermazanian, and others should be singled out. The outstanding Armenian writer Perch Porshian, poet Ovanes Tumanyan, sculptor Ervand Kochar and others graduated from this school. The school, which bore the name of its founder Nerses, existed for a century and made a significant contribution to the spiritual life of Armenia.

Nersesian school was systematically financed by the successful Armenian businessman, oil industrialist and merchant Mikael Aramiants. Aramiants gave Shushi diocesan school his native house located in this village, in which he was born.⁵¹⁸

Mainly with his funds, a well-known medical institution was built in Tbilisi, which was equipped with the best medical equipment and was called "Aramiants Hospital". It should be noted that he himself paid both the cost of treating the sick and the salaries of the medical staff. This prominent philanthropist financed the archaeological excavations of Niko Mari (later an academician) in the territory of Anis, the ancient seat of Armenia, which began in 1892, which was of great importance for the study of the history of Armenian cities and culture.

⁵¹⁴ Newspaper "Iveria", 1888, May 2.

⁵¹⁵ Luis E., Cradle of Armenian Culture, Yerevan, 1971.

⁵¹⁶ Tovmasyan A., Two hundred years ago and today. On the anniversary of the Nersisyan school.<https://www.golosarmenii.am/article/212065/dvesti-let-nazad-i-segodnya>

⁵¹⁷ Nersisian 1824-1924. Avagyan S., Perikhanyan G., Yerevan, 1975.

⁵¹⁸ <https://ok.ru/armeniatod/topic/64664110929166>

The name of Mikael Aramians is associated with the founding of the Ethnographic Society of Armenia, which was called to find and collect exhibits and materials depicting the cultural heritage of Armenia. The philanthropist donated large sums of money to this society, on the basis of which the State Museum of Armenian History was later opened. Literary and artistic evenings were often held in Aramians house with the participation of poet Ovanes Tumanian, artist Gevorg Bashinjanian, cleric and public figure Khrimian Airik (since 1892 Armenian Catholicos Mkrtich I) and others.

Brothers Ivan and Alexander Ananov (Ovnanians) were distinguished by their philanthropy. Ivane Ananov, a merchant of the first guild, established a seven-year school for Armenian women near St. Stephen's Monastery in Tbilisi, which he dedicated to the memory of his wife, Marine Ananov. Ivan first donated his three-story house and a large plot of land to the school, and later he gave another five-story building of Caravanserai.⁵¹⁹ to cover the expenses of the school. That is why the school was named after him and his wife.⁵²⁰

Alexander Ananov, who headed the Central Council of the Armenian Charitable Society in the Caucasus, in 1864 financed the sending of 10 Armenian teenagers to Moscow to learn the professions in mechanical factories, jewelry and sewing workshops, schools of painting, sculpture and architecture. The entrepreneur also sent Armenian young men to France to study confectionery. In 1881, the brothers founded a fund with a capital of 16,000 rubles, by the interest of which was financed the education of two Armenian students at the Lazarev Institute in Moscow every year.

Mikhran Ananov, Alexander's successor and also a famous entrepreneur, financed the construction of the building of the third gymnasium for women in Tbilisi, which was also known as "Ananov Gymnasium". It was by M. Ananov donated money for building of the homes for deaf and mute and homeless children, he also donated money to the needy and orphans' fund, etc.

Grigol Adelkhanov, a successful Armenian industrialist, commerce advisor and honorary citizen of Tbilisi, also donated a certain part of his property to charity. He has repeatedly provided funds to help Armenians oppressed in Ottoman rule, to support the study and education of Armenian youth and more. For many years, Adelkhanov was the chairman of the Board of Trustees of the Tbilisi Commercial School and a member of the board of the Armenian Charitable and Educational Society of Tbilisi.

⁵¹⁹ Newspaper "Iveria", 1888, May 4.

⁵²⁰ <https://www.armmuseum.ru/news-blog/2017/4/14-171>

Obviously, the number of Georgian and Armenian cultural philanthropists from Georgia is not limited to the above. It is simply impossible to not only show the merits of all of them in one article but even to merely list them.

Summary

The research has clearly shown that charity in Georgia has its roots in the depths of centuries. The charity was practiced by representatives of the royal court, churches-monasteries, individual nobles or other wealthy people who considered this divine work as their human and religious duty. The Georgian authorities did not use the state revenues, which were concentrated in the budget, but their own property and personal savings for charity. "Such a morally sophisticated opinion" about charity was widespread in Armenia as well.

Many things have changed radically in the lives of Armenia and Georgia after the abolition of their statehood, and the existing rules of charity have also changed. In the 19th century, Georgia and Armenia became part of the Russian Empire, which was called the Prison of the People. Charity was not alien to Russia either, a number of large charitable organizations functioned in the empire, the funds of which were directed to help the needy Russian population, mainly children, sick people, and the elderly, but non-Russian people were deprived of such care.

After the incorporation of Georgia and the South Caucasus into the Russian Empire, Tbilisi became the administrative, political, as well as cultural and intellectual center of this region.

Along with Georgian, Tbilisi was also the place of cultural life and development of other ethnic groups living in Georgia. Many prominent representatives of culture, art, literature and business of the Caucasian peoples were residents of Tbilisi or worked here. Among them were the richest people of Armenian nationality employed in trade and industry, like Alexander Mantashev, Mikael Aramians, Grigol Adelkhanov, Yavane, Alexander, Abgar Ananov and others, whose names are associated with extensive philanthropy in the field of culture.

Among the Georgian benefactors of culture, the famous family of Zubalashvili is outstanding. There is not a single significant Georgian national case of the period in question, in which representatives of this family were not actively involved.

The names of famous industrialists and public figures – Davit Sarajishvili, the pioneer of Georgian cognac production, financier Akaki Khoshtaria, Mitropane Lagidze, the founder of non-alcoholic drinks production in Georgia, and others, who were also great supporters of culture and philanthropists, are written in golden letters in the history of Georgia.

The nations of the South Caucasus fighting for freedom needed literate people and an educated society like fresh air. Thus, with their active participation, in expanding the network of cultural and educational institutions, educating talented youth, publishing magazines and books in native languages, etc. Georgian and Armenian philanthropists made an invaluable contribution to the formation of the cultural identity of their peoples. It is no less important that this significant fact of its own value was a contributing factor to the spiritual revival of Georgia and Armenia, the renewal of their independent national statehood.

Bibliography

1. In memory of Davit Sarajishvili, Tb., 1911 (In Georgian).
2. "Ertoba" newspaper, 1921, January 22 (In Georgian).
3. "Iveria" newspaper, 1888, May 4 (In Georgian).
4. "Iveria" newspaper, 1899, May 2 (In Georgian).
5. Gudishvili L., Memories, vol., 1979 (In Georgian).
6. "Theatre and Life" magazine, 1919, #13 (In Georgian).
7. Z. Sioridze, Charity and Georgian world vision o, Tb., 2011 (In Georgian).
8. Chichinadze Z., Georgian Catholics in all arenas and some letters about Western Georgia, vol., 1905 (In Georgian).
9. Javakhishvili I., works in twelve volumes, vol. VII, Vol., 1984 (In Georgian).
10. Janelidze O., The Zubalashvilis, Davit Sarajishvili, Akaki Khoshtaria, Mitropane Lagidze and others, Tb., 2020(In Georgian).
11. Nersisian 1824-1924. Avagyan S., Perikhanyan G., Yerevan, 1975 (in Armenian).
12. Weber M., Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, vollständige Ausgabe Hardcover, 2009 (in German).
13. Charitable institutions of the Russian Empire, T. I, Saint Petersburg, 1900 (in Russian).
14. Bobrovnikov V.O., Konev A.Y. Foreigners and natives in the Russian Empire // Orientalism vs. Orientalism. Collection of articles, M., 2016 (in Russian).
15. Voronin S., Theories of "philanthropy", M., 1981(in Russian).
16. Dadayan H., Armenians and Baku (1850s-1920s), Yerevan, 2007 (in Russian).
17. Luis E., Cradle of Armenian culture, Yerevan, 1971 (in Russian).
18. Sargisyan R., Armenian charity workers of Tiflis (Second half of XIX century). [http://hpj.asj-oa.am/5686/1/2011-2\(149\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5686/1/2011-2(149).pdf) (in Russian).
19. Tovmasyan A., Two years ago and today. For the anniversary of Nersisyan school. <https://www.golosarmenii.am/article/212065/dvesti-let-nazad-i-segodnya>
<https://gfsis.org/files/my-world/3/respublika.pdf>
<https://ok.ru/armeniatod/topic/64664110929166> (in Russian).

**ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԴՊՐՈՑԻ ՏՊԱՐԱՆՈՒՄ
ՏՊԱԳՐՎԱԾ «ԵՐԱԽԱՅՐԻՔ» ԳՐՔԵՐԸ
Տիրուհի Սիրեկանյան**

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին իր կարևոր երազանքն իրականացնելուց՝ հոգևոր դպրոցը կառուցելուց, դպրոցի հարկի տակ տպարան հիմնելուց հետո ձեռնարկել է ևս մեկ երազանք իրականացնել: Այդ երազանքը կապված էր, Մխիթարյան հայրերի օրինակով, գիտական պարբերականի ստեղծման հետ: Նա անգամ ստեղծվելիք պարբերականի անունն էր որոշել՝ *«Տարեգրություն Հայոց գրագիտական»*: Գիտական հանդեսի ստեղծման ուղղությամբ Ներսես արքեպիսկոպոսի ձեռնարկված քայլերի, դրա փիլիսոփայական հիմնավորման, կատարված աշխատանքի ուղղությամբ իրականացված քայլերի, տպագրության համար գումար հայթայթելու աղբյուրների մասին է սույն հոդվածը: Սակայն Ներսես Աշտարակեցու այս երազանքը իրականություն չդարձավ ժամանակի ռուսական իշխանությունների կողմից նրան Բեսարաբիա աքսորելու պատճառով: *«Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի»* գրքերը թեև չվերաճեցին և չդարձան «Տարեգրութեան» հատորներ, այնուամենայնիվ քայլ էին այդ ուղղությամբ:

Ներսես Աշտարակեցին գիտակրթական խնդիրների ծիրում հաջողություն արձանագրելու համար կանխատեսել է պարբերական հրատարակության կարևորությունը և այդ ուղղությամբ կատարել աշխատանքներ: Լուսաբանել ենք Ներսես Աշտարակեցու մոտեցումը գիտական տարեգիր ստեղծելու ուղղությամբ: Հետազոտությունն իրականացվել է պատմաքննական, նկարագրական մեթոդների օգնությամբ:

Բանալի բառեր՝ Ներսես արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի, Ներսիսեան հոգևոր դպրոց, տպարան, «Տարեգրություն Հայոց գրագիտական», Տէր Հարություն Ալամդարեան, «Երախայրիք», ուսանողներ:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ

«Տարեգրություն Հայոց գրագիտական»-ի նպատակները: Տպարանի առաջին տպագրությունները, արդեն 1825 թվականին Ներսես արքեպիսկոպոսին մղեցին Մխիթարյանների «Տարեգրություն» հրատարակության տիպի եռամսյա

հաճախականությամբ գիտական պարբերական ստեղծելու գաղափարին⁵²¹։ Արքեպիսկոպոսը ցանկացել է, որ այն չունենա քաղաքական բովանդակություն, չքննարկի առօրյա անցքեր, այլ բացառապես ունենա գիտական հենք։

1825 թվականի վերջերին Ներսես արքեպիսկոպոսն իր ձեռքով գրել է ապագա հրատարակության ծրագիրը։ Ահա այդ ծրագիրը։

«Կանոնք եւ եղանակ ի լոյս ընծայելոյ շարունակաբար զՏարեգրութիւն ինչ ազգային ի հրահանգ Հայոց ի սփիւռս տարածելոյ։

Ա. Հռչակել տպագրութեամբ յիւրաքանչիւր եռամսեայ ժամահակ զտետրակ ինչ անուանեալ «Տարեգրութիւն Հայոց գրագիտական»։ Գիրքը լինի ութածալ և յիւրաքանչիւր տետր ի 96 երես բովանդակեալ։

Բ. Տարեգրական նիւթն պարտին լինել միայն գիտական բանք։ Արտաքոյ առարկայի և դիտմանց մերոյ են նորալուրք, տեղեկութիւնք և խոկմունք և այլն՝ ի վերայ քաղաքական կառավարութեան որևիցէ տէրութեանց Ասիոյ կամ Եւրոպիոյ. նոյնպէս և օտար համարելոց ենք ի գործառնութենէ մերմէ զամենայն նիւթ վերաբերեալ առ հաւատ, առ կրօն և առ տարբերութիւն եկեղեցական ծիսից։

Գ. Գիտնական նիւթն այսր «Տարեգրութիւն Հայոց» պարտ են լինիլ որոշեալ՝ ա) Բարոյական հրահանգք։ բ) Յորդորանք, խրախոյսք և յարմար օրինակք պատմականք։ գ) Գլխաւոր ծանօթութիւնք և փորձ ի վերայ իմաստասիրական, բնաբանական և քանակաբանական մակացութեանց։ դ) Տեղեկութիւնք ի վերայ կենցաղօգուտ արուեստից և ինչ ինչ տեսական կանոնք ի վերայ գինւորական կրթութեանց։ ե) Հանգամանք և կանոնք վաճառականութեան՝ ըստ սովորութեան Եւրոպացոց։ զ) Տեղեկութիւնք մերթ ընդ մերթ ի վերայ երևելի իրաց պատմութեան և գրականութեան Հայոց հին և նոր։ է) Ինչ ինչ ծանօթութիւնք ի վերայ աշխարհագրութեան Հայաստանեայց ըստ վաղեմի և արդեան կացութեանց՝ հանդերձ աշխարհատումար տեղեկութեամբ։ ը) Յայտարարութիւնք նորանոր գրեանց՝ որ տպագրեալ լինին յորևիցէ տեղի աշխարհի, հանդերձ մարդավարական քննութեամբ, զովասանական և քաջալերական ճառաբանութեամբ, նաև ծանուցումն անուանց գիտնական արանց Հայոց յոր քաղաք կամ գիւղ և գտանիցեն։ թ) Համառօտ տեղեկութիւնք ի վերայ երևելի գիտից, հնարից և կատարելագործութեանց ի գիտութիւնս և յարհեստս՝ որ լինին հետզհետէ առ Եւրոպացիս։

Դ. Տպագրել նախ զհամառօտ յայտարարութիւն ինչ շրջաբերական առ ի ցրուել զայն և ծանուցանել ազգին յամենայն տեղիս տարածելոյ և (եթէ պատշաճ դատի) հրաւիրել զնոսա առ օժանդակ լինել դնելով զտետրակս մի զկնի միւսոյ, տալով նաև երբեմն երբեմն զյարմար նիւթս գիտական, ըստ վերոյգրեալ

⁵²¹ Երիցեանց Ա., 1824-1899: Ներսիսեան հոգեւոր դպրոց, Թիֆլիզ, 1899, էջ 130-133:

սահմանաց, առ ի մուծանել զայնս ի գիտնական «Տարեգրութեան» մեր յանուն իւրաքանչիւր անձին կամ հեղինակի:

Ե. Տպագրել մի անգամ ի տարին ի վերջ միոյ ի տետրակացն զնոյն շրջաբերական յայտարարութիւն, զանուանս բարերարաց կամ նոցա, որ ստորագրիցեն դնել զայն, նաև զներկայ կանոնադրութիւնս վերաբերեալ առ սոյն ազգային տարեգրութիւն:

Զ. Շարադրական ոճ «Տարեգրութեան» պարտի լինել գրաբառ, այլ պարզ և դիւրիմաց՝ առանց կուտակութեան անելորդ բառից և միանգամայն յարմար՝ փութով իմն լուսաւորել զիմացականութիւն ժողովրդեան, զտել զընտանի բարբառ նորա, և ունակացուցանել նմա զկանոն միջասահման խօսելութեան գրաւոր լեզուի մերոյ»⁵²²:

Սա 1825 թվականի համար գիտական հանդես ստեղծելու կատարյալ ու մանրամասն ծրագիր է: Հեղինակը ներկայացրել է պահանջներ ապագա հեղինակներին, որոնք պետք է բավարարեն գիտական «Տարեգրութեան»-ը ներկայացվող հոդվածներին: Պահանջները, ըստ կետերի, բավականին ուղղորդված են և հեղինակներին հնարավորություն էին տալու գիտական լուրջ աշխատանքներ ներկայացնել հրատարակության: Շատ կարևոր է, որ հիմնադիրը նաև հատուկ ուշադրություն է դարձրել նաև հրատարակության լեզվին, պահանջ դնելով, որ լեզուն պիտի լինի անպաճույճ, «պարզ և դիւրիմաց»:

Ամեն ինչ գնացել է նրան, որ ըստ ծրագրի շուտով հայկական իրականության մեջ գիտական մի նոր պարբերական էր ծնվելու: Հանդեսի ստեղծման պատասխանատվությունը Ներսես արքեպիսկոպոսը դրել է Տեր-Հարություն քահանա Ալամդարյանի վրա: Վերջինս 1826 թվականից սկսել է նյութերի հավաքագրումը:

Սակայն պատմական իրադրությունը փոխվել է: Պարսկաստանի գահաժառանգ Աբբաս Միրզայի⁵²³ 60 հազարանոց բանակը ներխուժել է Արցախ: Պատերազմը որքանով որ չարիք էր, բայց նաև հնարավորություն էր Հայաստանի ազատագրության համար: Ռուսական Կովկասյան կորպուսը շարժվել է մարտադաշտ: 1827 թվականի ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին ռուսական բանակն ազատագրել է գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանը Երևան կենտրոնով:

Մեծ հայրենասեր, հայրենատեր Ներսես արքեպիսկոպոսն անմիջապես որոշել է իր մասնակցությունն ունենալ հայրենիքի ազատագրության գործին և 1826 թվականին մեկնել է գործող բանակ: Այդ և ամբողջ հաջորդ տարում նա եղել է բանակի հետ և, 1827 թվականի հոկտեմբերի 6-ին, կոմս, գեներալ ֆելդմարշալ

⁵²² Նույն տեղում, էջ 131-132:

⁵²³ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ, Ե., 1974 թ., էջ16:

Իվան Ֆեոդորովիչ Պասկևիչի⁵²⁴ հրամանով ստեղծված Հայաստանի ժամանակավոր վարչության երեք անդամներից մեկն է դարձել:

Բայց հենց այստեղ էլ բացահայտվել են ազատագրված Հայաստանի ապագայի հանդեպ ռուսական և հայկական մոտեցումների լրջագույն տարբերությունները: Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանի անկախ թագավորություն ստեղծելու երազանք կրող Ներսես արքեպիսկոպոսի հայացքները ռուսների համար անընդունելի էին և նա ռուսների համար դարձել է անցանկալի անձ: Հենց այդ պատճառով նրա դեմ ծավալվել է անհանդուրժողական մթնոլորտ, որն էլ դարձել է նրան Կովկասից հեռացնելու պատճառ: Աքսորը իրականացվել է նրան Բեսարաբիայի Հայոց թեմի առաջնորդ նշանակելու փաստով:

Նման պարագաներում թե նրա ստեղծած դպրոցը, թե տպարանը, թե այլ բնույթի գործերը հայտնվել են հարվածի տակ: Ինչը շուտով պիտի երևան գար: Դպրոցը կորցրել է իր նախկին դերը, 1830 թվականից տպարանը փակվել է: Նույնպիսի ճակատագիր է վիճակվել նաև գիտական հանդեսին: Տէր-Հարություն Ավամդարյանն այլևս հնարավորություն չունեի «Տարեգրութեան» հրատարակություն իրականացնել: Նա ստիպված էր 1828 թվականի երկրորդ կեսին, Ներսես արքեպիսկոպոսի հրամանով, առաջիկա գրքերի համար հավաքած նյութերը, բաժանել երկու մասի և «*Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի*» վերնագրով, տպագրել:

«Երախայրիք»-ի Ա գիրքը⁵²⁵ տպագրվել է 94 էջի վրա⁵²⁶: Այդտեղ ընդգրկվել են Ներսիսեան դպրոցի քերականության և ճարտարախոսության ուսուցիչ Առաքել դպիր Արարատեանցի և 6-րդ դասարանի աշակերտներ Յովհաննես Շիրմազանեան Վարդանեանցի, Մովսես Յարութիւնեան Վարդանեանցի, Նիկողայոս Յովհաննիսեան Նիկողոսեանցի, Սահակ Վարդանեան Սահառունու, Ստեփաննոս Եսայեան Նազարեանցի, Գալուստ Շիրմազանեան Վարդանեանցի, Կամսար Մելիք Կարապետեան Կամսարականի, Մարտիրոս Սարգսեան Բունեաթեանցի, Գրիգոր Յովսեփեան Մելիքեանցի կրոնաբարոյական բնույթի արձակ թարգմանությունները: Այս գրքի նյութերը որոշակի գիտական բնույթ ունեն, առկա են տողատակ հղումներ: Գրքի գրեթե բոլոր հեղինակները հետագայում դարձել են հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներ:

⁵²⁴ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 9, ՀՍՍՀ ԳԱ, Ե., 1983 թ., 138:

⁵²⁵ Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի. (Ա գիրք): Թիֆլիս, տպ. «Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ յազնուական Գեորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (Ներսիսյան դպրոցի), 1828, 94 էջ:

⁵²⁶ Պատահում են նաև Ա գրքի օրինակներ, որոնք ավարտվում են 63 էջով, տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 5965 օրինակը:

«Երախայրիք»-ի Բ գիրքը⁵²⁷ տպագրվել է 56 էջի վրա: Այդտեղ ընդգրկվել են 11 հեղինակներ: Նրանցից յոթը ընդգրկված են նաև նախորդ հատորում: Նորերից են 5-րդ դասարանցի Ստեփաննոս Համբարձումեան Գասպարեանցը, որի բանաստեղծությամբ է բացվել գիրքը, նոր են նաև ուսուցիչներ Ներսես Արարատեանցը, Առաքել դպիր Աստուածատրեանցը:

Այս գիրքը նախորդի համեմատությամբ պարունակել է ինքնուրույն ստեղծագործություններ, ինչը առավել արժեքավոր է դարձրել տպագրությունը:

Եզրակացություն

«Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի» գրքերը թեև չվերաճեցին և չդարձան «Տարեգրութեան» հատորներ, այնուամենայնիվ քայլ էին այդ ուղղությամբ:

Ներսես արքեպիսկոպոսի «Տարեգրութիւն» ստեղծելու ձեռնարկը վարակել-ոգևորել է նաև Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի ավագ ուսուցիչ Միքայել վարդապետ Սալանթեանին: Նա ևս ուսուցիչներից և աշակերտներից նյութեր է հավաքագրել ուսումնական-բանասիրական ամսագիր հրատարակելու համար: Սակայն սկսված պատերազմը նրա ձեռնարկը ևս ի չիք է դարձրել: Եվ հետևելով Տէր-Հարություն Ալամդարյանին, 1829 թվականին նա ևս հավաքված նյութերով հրատարակել է «Մուգայք Արարատեան» վերնագրով⁵²⁸ գիրքը:

"YERAKHAYRIK" BOOKS PRINTED IN THE PRINTING HOUSE OF NERSISYAN SPIRITUAL SCHOOL OF TIFLIS Tiruhi Sirekanyan

After fulfilling his important dream, archbishop Nerses Ashtaraketsi, after building the spiritual school, establishing a printing house under the roof of the school, undertook to fulfill another dream. That dream was connected with the creation of a scientific periodical, following the example of the Mkhitarian fathers. He even decided the name of the periodical to be created: "Yearbook Armenian literary". This article is about the steps taken by Archbishop Nerses in the direction of creating a scientific journal, its philosophical justification, the steps taken in the direction of the work done, and the sources of raising money for printing. However, this dream of Nerses Ashtaraketsu did not come true due to the exile of him to Bessarabia by the Russian authorities of the time.

⁵²⁷ Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի. (Բ գիրք): Թիֆլիս, տպ. «Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունոյ» (Ներսիսյան դպրոցի), 1828, 56 էջ:

⁵²⁸ Երիցեանց Ա., 1824-1899: Ներսիսեան հոգեւոր դպրոց, Թիֆլիզ, 1899, էջ 133:

The initiative to create the "Yearbook" of Archbishop Nerses also infected and excited the senior teacher of the Lazarian Seminary in Moscow, Mikael Vardapet Sallanthean. He also collected materials from teachers and students to publish an educational-philological magazine. However, the war that has started has also made his initiative null and void. And following Der-Harutyun Alamdaryan, in 1829 he also published the book entitled "Muzayk Araratian" with collected materials.

Գրականության ցանկ

1. Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի. (Ա գիրք): Թիֆլիս, տպ. «Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (Ներսիսյան դպրոցի), 1828, 94 էջ:
2. Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի. (Բ գիրք): Թիֆլիս, տպ. «Ուսումնարանի Հայոց ընծայելոյ յազնուական Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ» (Ներսիսյան դպրոցի), 1828, 56 էջ:
3. Երիցեանց Ա., 1824-1899: Ներսիսեան հոգեւոր դպրոց, Թիֆլիզ, 1899, էջ 130-133:
4. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ, Ե., 1974 թ., էջ 16:
5. Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտ. 9, ՀՍՍՀ ԳԱ, Ե., 1983 թ., էջ 138:
6. Պատահում են նաև Ա գրքի օրինակներ, որոնք ավարտվում են 63 էջով, տե՛ս Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 5965 օրինակը:

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ Պ. ՊՈՒՇՅԱՆԻ «ՀՈՒՇԻԿՆԵՐՈՒՄ». ԼԵՁՈՒ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔ

Աշոտ Գալստյան

Համառոտագիր

Գիտական գրականության մեջ գեղարվեստական վավերագրության ժանրը հաճախ անվանում են մեմուարային գրականություն, որի մեջ մտնում են հիշատակարանը, հուշագրությունը, ուղեգրությունը և օրագրությունը: Սույն հոդվածում փորձել ենք ներկայացնել Ներսիսյան դպրոցը, ուսումնական գործընթացը՝ ըստ Պ. Պոուշյանի «Հուշիկներ» երկի: Կատարել ենք թեմային վերաբերող լեզվական-կազմաբանական քննություն: Անդրադարձել ենք Ներսիսյան դպրոցի դերին և նշանակությանը, ներկայացրել այդ հաստատության և բնորոշների նկարագրության լեզվական շերտերը, հուշագրական սույն բնագրի լեզվաոճական առանձնահատկությունները:

Բուն խնդիրների լուծման նպատակով հիմնվել ենք տրամաբանության և հումանիտար մի շարք գիտություններում տարածում գտած մեթոդների և մոտեցումների վրա:

Աշխատանքի տեսական-մեթոդաբանական հիմք են հանդիսացել ինչպես հայ լեզվաբանների և գրականագետների, այնպես էլ արտասահմանյան հեղինակների՝ թեմային առնչվող հետազոտությունները:

Բանալի բառեր՝ *հուշագրություն, ժանր, Պ. Պոուշյան, Ներսիսյան դպրոց, լեզվական հիմք, կառուցվածք, բնորոշ, նկարագրական խոսք, հասկացույթ, ոճական առանձնահատկություն:*

XIX դարը հայ ժողովրդի պատմական կյանքում արմատական տեղաշարժերի ժամանակաշրջան է: Այդ իրադարձություններն իրապես ազդել են հայոց ազգային լեզվի մշակման և զարգացման ընթացքի վրա: Գ. Զահուկյանը նշում է, որ լեզվի և նրա զարգացման օրենքները սերտ կապի մեջ են ժողովրդի պատմության հետ⁵²⁹: Հայտնի է, որ XIX դարասկզբին արևելահայ աշխարհաբարի հղկման և կատարելագործման ասպարեզում զգալի է մի շարք ուսումնական հաստատությունների ներդրումը⁵³⁰:

Արևելահայ գրական լեզվի մշակման առումով մեծ է հատկապես Ներսիսյան դպրոցի ավանդը: Դպրոցի հիմնադիրը Վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին էր, որը հաճախ էր Ներսիսյան դպրոցը անվանում՝ իմ

⁵²⁹ Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969, էջ 34:

⁵³⁰ Էական դերակատարություն են ունեցել Աստրախանում (1810թ.՝ Աղաբաբյան վարժարան), Մոսկվայում (1815թ.՝ Լազարյան ճեմարան), Թիֆլիսում (1824թ.՝ Ներսիսյան դպրոց) գործող հաստատությունները:

դպրոցս: 1843թ., երբ Ներսես Աշտարակեցին ընտրվեց կաթողիկոս, մեծ ջանքեր գործադրեց իր ստեղծած կրթօջախը շենացնելու, ճեմարանի նոր շենքը կառուցելու համար: Գ. Վանցյանը, իր «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզուի» խորագրով աշխատության մեջ խոսելով Ներսիսյան դպրոցի մասին, նշում է, որ այդ դպրոցը մի բով էր, ուր Հայաստանի բոլոր բարբառները եկել էին հանդիպելու և մրցելու միմյանց հետ: «Արևելահայ լեզուն, - գրում է Գ. Վանցյանը, - ստեղծվեց Ներսիսյան դպրոցում, բայց նա չէր ճանաչված կրթված դասակարգի լեզու, նա պաշտոնական ընդունելություն չէր արժանացած... , մի խոսքով՝ քաղաքականություն չէր ստացել»: Նրա կարծիքով, Ներսիսյան դպրոցը արևելահայ գրական լեզվի «առաջին ջերմանոցն ու սերմնարանն էր»⁵³¹:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ունեցել է շատ հայտնի աշակերտներ: Պ. Պոռոջյանը Ներսիսյան դպրոցն ավարտել է 1856թ.: Հենց այստեղ են ձևավորվել նրա ազգային ըմբռնումներն ու գրական հակումները: Այդ ժամանակից ի վեր Պոռոջյանը սկսել է պահել օրագիր կամ հիշատակարան: 1858թ. Պ. Պոռոջյանը Մուղնու վանքում հանդիպում է Սարգիս Եպիսկոպոս Զալայանին, որը նրան հորդորում է փոխադրվել Թիֆլիս՝ խոստանալով իր աջակցությունը աշխատանք գտնելու գործում: Աշտարակի Պոռոջյանի տուն-թանգարանի 611 ցուցանմուշում կարդում ենք, որ գրողը Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունից ստանում է հ. 701 պաշտոնական գրությունը, որով հայտնվում է Պոռոջյանի դասաժամերի քանակը և տարեկան աշխատավարձի չափը: Մեկ այլ գրությամբ Պոռոջյանը խնդրում է Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունից, որ իրեն հանձնեն Ա., Բ., Գ. լսարանների հայոց լեզվի դասերը և թույլ տան դպրոց ներկայանալ օգոստոսի վերջին՝ կնոջ հիվանդության պատճառով:

Պոռոջյանը Ներսիսյան դպրոցում աշխատում է որպես նախապատրաստական դասարանի ուսուցիչ: 80-ական թվականների սկզբներին օրագրի կամ հիշատակարանի հիման վրա սկսում է գրել «Հուշիկները»: Հետագայում իր ուսումնառության ողջ համապատկերը վիպասանը ներկայացնում է «Հուշիկներ» վավերագրության մեջ: Սա մի ինքնագիր կենսագրություն է, ուր հետաքրքրական առատ նյութ է ներկայացված Ներսիսյան դպրոցի, Ներսես կաթողիկոսի և ժամանակի հայտնի գործիչների կյանքի վերաբերյալ: Պերճ Պոռոջյանը և Ներսիսյան դպրոցը ամուր թելերով կապված են իրար: 1897-ին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկը կոնդակ է հղում Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությանը Պոռոջյանին թոշակ ապահովելու համար:

Պերճ Պոռոջյանը, որը ժամանակին եղել է ամենից շատ ընթերցվող հեղինակներից, կերտել է Ներսիսյան դպրոցի վարժապետների դիմանկարները: Ի տարբերություն գեղանկարչության՝ հուշագրության մեջ դիմանկարն

⁵³¹ Վանցեան Գ., Պատմական քերականութիւն արևելահայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906, էջ 52, 171:

անընդհատ փոփոխվող վիճակների ամբողջություն է: Լինելով հեղինակային խոսքի բազմազան շերտերից՝ *դիմանկարը* գեղարվեստական վավերագրության հեղինակները կերտում են նուրբ դիտողականությամբ և յուրահատուկ մեթոդով: Ինչպես նշում է Լ. Եզեկյանը, «*հերոսների անհատականցումը... սկսվում է նրանց արտաքինի նկարագրությամբ, երբ հեղինակը, օգտագործելով յուրաքանչյուր հերոսի համար յուրահատուկ մակդիրներ ու համեմատություններ, ստեղծում է նրանց դիմանկարը և ապա դրան համապատասխան բացահայտում նրանց ներքինը, որի հետ և կապվում են այդ հերոսների վարքագիծը, հոգեբանությունը և հետագա գործողությունները*»⁵³²:

Լինելով հայտնի մանկավարժներ Շապուհ Շահնազարյանի, Շանշյանցի, Խերողիկյանցի աշակերտը՝ Պերճ Պողոջանը ներքին գործվածքով, բայցև ռեալիստական գծերով էր ներկայացնում ժամանակի համապատկերը: «Երբ Շանշյանցը ոտք դրեց Ներսիսյան դպրոց, Երեմիան յուր տեղը խախտված համարեց»: «Աշակերտներս առաջին օրից սիրեցինք մեր նոր տեսչին»⁵³³» (93):

Ինչպես նկատելի է, հուշագրական-ինքնակենսագրական արձակի վերլուծություններում դիմանկարը կարևոր տեղ է զբաղեցնում: Դիմանկարը ձևավորվում է այնտեղ, որտեղ բնորդի կյանքի ուղին է ընթանում: Հուշագրության մեջ Պողոջանը բացում է ժամանակակցի կերպարի կոնցեպտները՝ որպես ինքնակենսագրության անբաժանելի հատվածի:

Ա. Լուսաշարսկուն ուղղված նամակում Մ. Գորկին դիմանկարի հեղինակին անվանում է «բառերի նկարիչ»: Այդ դիմանկարներում երևում են նաև «մարդու զգացողությունը», բնավորության գծերը, որոնք տարբեր են շրջապատող մարդկանց նմանատիպ հատկանիշներից: Սակայն իրականում յուրաքանչյուր անձ կարող է ունենալ դիմանկարի «կենդանի կաղապար»⁵³⁴:

Այս առումով հետաքրքրական է ժամանակի երկու այլ մանկավարժերի դիմանկարների զուգահեռ կերտումը «Հուշիկներում». «Երկու անձնավորություն վայելում էին այն ժամանակի քաջ հայկաբանի կոչում՝ Հակոբ վարժապետ Կարենյանց և Առաքել վարժապետ Արարատյանց: Նախամեծարությունը երբեմն Առաքել վարժապետի մասն է եղել, երբ վերջինս դասատու է եղել Ներսիսյան դպրոցում, իսկ պատմությանս ժամանակը առաջնությունն Հակովբ վարժապետի կողմն էր:

Հիշյալ երկու հայկաբանները միմյանց անհաշտ ախոյաններ էին. չգիտեմ հա՞շտ էին, թե՞ խռով, բայց Ներսիսյան դպրոցում պարսավանք էի լսում

⁵³² Եզեկյան Լ., Րաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը (ըստ պատմավեպերի նյութերի), Երևան, 1975, էջ 106:

⁵³³ Պողոջան Պ. Երկերի ժողովածու, հ.7, Երևան, 1964, էջ 93: Հաջորդիվ կնշենք նույն աղբյուրի համապատասխան էջը:

⁵³⁴ Барахов В., Литературный портрет: Истоки, поэтика, жанр. Л., 1985, էջ 71-77:

Արարատյանի հասցեին Կարենյանցից շռայլած, իսկ գիմնագիայում Առաքել վարժապետն էր փոխարենը վերադարձնում» (129-130):

Պոռոշյանը ներկայացնում է նաև Ներսիսյան դպրոցի ուսումնական գործընթացը, սաների՝ եկեղեցի հաճախելը: Ահա Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների գործունեությունից մի ուրվագիծ. «... Ներսիսյան վերջին դասարանի աշակերտներս սրտատրուփ, առած մեր գրած քարոզի տետրակը, Շանշյանցի առաջնորդությամբ կյուրակե օրերը գնում ենք Ներսես կաթողիկոսի մոտ, կարդում մեր քարոզը նրա առաջին և օրհնությունն առած՝ ցրվում Թիֆլիսի առաջնակարգ եկեղեցիները» (118-119): Դպրոցում առաջադեմ աշակերտներին բաժանում էին «վենետիկցոնց փառակազմ հրատարակություններից՝ ոսկի տառերով վրան գրված» (122):

Հենց այս ժամանակ էր, որ Ներսիսյան դպրոցի ավարտավարժ աշակերտները, դպրոցի հաստ պատերից դուրս եկած, գործել և աշխատել էին ցանկանում: Նրանցից ոմանք գյուղերն ընկան, քահանա ու վարժապետ դարձան, մի քանիսն էլ մնացին Թիֆլիսում և գործ էին որոնում:

Ռուս տեսաբան Ե. Տագերը իր ուսումնասիրության մեջ նշում է. «Եթե նկարիչը դիմանկարում հիմնական ուշադրությունը սևեռում է բնորդի դիմագծերին՝ իբրև հոգեկան աշխարհի արտահայտության, ապա հուշագիրը գրական դիմանկարներում կարևորում է բնորդի միտքը, որը նրա հոգեկերտվածքի և աշխարհաճանաչողության արտահայտությունն է»⁵³⁵: Պոռոշյան հուշագիրը նույնպես ներկայացնում է հերոսների մտածումը, բնութագրական խոսքով ամբողջացնում նրանց դիմանկարը. «Ես վարժապետի հեգնությունը հասկացա. նա ինքը թեև հիանալի, քաղցր ու դյուրըմբռնելի գրաբար գրող էր, թեև շարունակ խորհուրդ էր տալիս յուր սաներին կարդալ նախնյաց մատենագրությունները, թեև աշխարհաբար շատ սակավ էր գրում, բայց աշխարհաբարի ջերմ պաշտպանն էր» (195):

Գեղարվեստական վավերագրության ժանրում դիմանկարն ամբողջանում է մի քանի սկզբունքներով, որոնցից էականը թերևս հուշագրի առաջին տպավորությունն է: Այս առումով նկատելի են ուշագրավ փաստեր. հուշագիրների մեծ մասը իբրև սկիզբ արձանագրում է բնորդի հետ առաջին հանդիպումը, որը, որպես կանոն, անմոռանալի տպավորություն է թողնում⁵³⁶:

⁵³⁵ Тагер Е., Творчество Горького советской эпохи, М., 1964, էջ 128:

⁵³⁶ Ա. Ծառուկյանը «Հին երազներ, նոր ճամբաներ» հուշագրության մեջ հետևյալ կերպ է բանաձևում առաջին հանդիպման տպավորությունը. «Առաջին հանդիպումը կը նմանի նկարիչի մը առաջին գիծերուն: Գոյները, երանգները, արտայայտութեան նրբութիւնները եւ յատկանշական բոլոր մանրամասնութիւնները կու գան յետոյ, ամբողջացնելու համար դէմք մը, բայց հիմնականը, էականը՝ մատիտի առաջին հարուածներն են, որով կ'ուրուագծուի պատկերը» (56):

Հեղինակի հիշողության հոսքերում բնորոշ ուրվագծվում է իր արտաքին նկարագրով, օրինակ՝ բարձրահուն, վսեմադեմ, քիթը ցցած (230) և այլն: Յուրահատուկ մակդիրներ և համեմատությունների կիրառմամբ հեղինակն ստեղծում է բնորոշների դիմանկարը, բացահայտում նրանց վարքագիծը և հետագա գործողությունները. «Սիրտս ժամացույցի պես ճկնկում էր, երբ վարժապետն յուր հաստ ու վսեմ արտասանությամբը շարունակում էր կարդալը» (194):

Տարբեր առիթներով հուշագրության լեզվում Պոռշյանը գործածում է գրաբարյան սուրբգրային թևավոր խոսքեր, որոնք իրադրային գործածություն ունեն. օրինակ՝ «*հարկս հարկատրաց, պարիս արժանատրաց*» - «ըստ գործերի և արժանիքների հատուցում» - «Քյանդարյան հայր սուրբը կատարյալ աղա էր թե՛ նիստուկացով և թե՛ գործով. «*հարկս հարկատրաց, պարիս արժանատրաց*»՝ գիտեր յուրաքանչյուրին ըստ արժանվույն գնահատել» » (166), *ծառ ի պարզոյն ճանաչի*» - «ամեն ծառ իր պտուղից է իմացվում» - «-Հա՛, Ծառուկիս էիր նմանեցրել. շատերն ասացին՝ Պոռշը քեզ կուզե նմանիլ. ես էլ կպատասխանեի՝ «*ծառ ի պարզոյն ճանաչի*» » (194), «*հող էիր և ի հող դարձցիս*» - «Դուք կամենում եք, որ աստծո հրամանին հակառա՞կ գնանք. «*Հող էիր և ի հող դարձցիս*», - վճռել է տերը մարդու համար» (162), *յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի*» - «*Յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի*». հավիտենական հանգիստ Մինաս արքեպիսկոպոսին» (175): Այս խոսքերը քահանան արտաբերում է թաղման արարողակարգի վերջում: «*Հոր ինչ դնիցեն առաջի ձեր, կերիջիք անխտիր*», - կրկնեց վարժապետը Քրիստոսի խոսքերը» (141): Սուրբգրային այսպիսի մեջբերումները, որոնք կառուցվածքային և իմաստակիր նշանակություն ունեն, դառնում են յուրահատուկ հանգրվաններ՝ հուշագրության հեղինակի քրիստոնեական-աստվածաշնչյան աշխարհայեցողության արտահայտությունը զգալու համար:

Թևավոր խոսքերին մեծ չափով մոտենում են առած-ասացվածքները: Ժողովրդական բանահյուսության տարբեր ժանրի ստեղծագործություններից Պ. Պոռշյանի «Հուշիկներ» ինքնակենսագրական երկում ամենից ավելի առատ ու նպատակասլաց օգտագործված են առածներն ու ասացվածքները, որոնք խոսքին հաղորդում են ժողովրդական երանգ, բացահայտում հերոսների լեզվամտածողությունը⁵³⁷: Դրանք ընդհանրապես դարերի խորքից են գալիս, որ ստեղծվում են տվյալ երկրի բնիկների կողմից, ովքեր մերված են իրենց հող ու ջրին, լեռներին ու անտառներին:

Առածների և ասացվածքների օրինակներ «Հուշիկներից». «*Կճուճը գլորվել էր ու խոփը գտրել*»: «*Հոռով արջին կալ լծել չի լինի*»: «*Երկաթը փաք-փաք կծեծեն*»:

⁵³⁷ Ղանալանյան Ա., Հայ գրականությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1986, էջ 123:

«Մեծն ամեն բանի մեջ մեծ կլինի»: «Մի ձեռք որ չես կարող կտրել, պաշիր դիր ճակարկի»: «Տղամարդու բերանում լոբի չի թրջվի»: «Խոփո սուր է, բայց հանդը բաժանովի է»: «Խոփը քարին առնել»: «Հնազանդությունը փոքրերի բաժինն է»: «Շապ հեռու ես բարեկենդանից»: «Մեղը ծախողը մալը կլպստի» (82, 121, 157, 62, 119, 70, 192, 174, 53):

Ժամանակակից ճանաչողական լեզվաբանության հիմնահարցերից մեկը տիպաբանական հասկացությունների իրացումն է: Հասկացությամբ մտքի կառուցվածքային միավոր է, որ ամրագրված է ուսումնասիրվող հուշագրության լեզվատիրույթում: Հասկացության կարևոր բաղադրիչներից մեկը բառի իմացական հիշողությունն է, լեզվական այդ նշանի իմաստային բնութագրությունը, որը կապվում է բառի բառային նշանակության և լեզուն կրողների հոգևոր արժեհամակարգի հետ⁵³⁸: Այս առումով «Հուշիկներում» ուշագրվում է *մանկություն, հուշ, հիշողություն, ուղևորություն, հանդիպում* հասկացությունների ոլորտը. «Այսօր ևս լավ հիշում է մեր երջանիկ *մանկությունը*» (48): «Իմ ամենախոր *հիշողությունը* հասնում է մինչև հորս լայնաբերան մկրատը... ու ընկույզ դազգյահը» (38):

Այսպիսով՝ Պ. Պոռոշյանի «Հուշիկների» գրական արժեքը մեծ է, որտեղ հեղինակն անդրադարձել է Ներսիսյան դպրոցի դերին և նշանակությանը, հուշագրության ժանրին համապատասխան կառուցվածքային և լեզվաոճական ցուցիչների միջոցով կերտել է ուսուցիչների և աշակերտների դիմանկարները: Այս ամենը լրացվում և ամբողջանում է բնագրի պատկերավորման-արտահայտչական համակարգով:

NERSISYAN SCHOOL IN P. PROSHYAN'S "MEMORIES". LANGUAGE AND STRUCTURE

Ashot Galstian

In the scientific literature, the fiction documentary genre is often called memoir literature, which includes note, memoir, travelogue and diary. In this article, we have tried to present the Nersisyan school according to P. Proshyan's "**Memories**". We have conducted a linguistic-structural examination related to the topic. We referred to the role and significance of the Nersisyan school, presented the linguistic layers of the description of that institution and its models, and the linguistic and stylistic features of this memorial scripts.

We have relied on the methods and approaches found in a number of logic and humanitarian sciences with the purpose of the solution of the actual problems.

⁵³⁸ Գալստյան Ա., Արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզուն, Գիրք Ա., Երևան, 2020, էջ 84:

The researches of both Armenian linguists and literary experts, as well as foreign authors related to the topic became the theoretical-methodological basis of the work.

Keywords: *memoir, genre, P. Proshyan, Nersisyan school, linguistic basis, structure, model, descriptive word, concept, stylistic feature.*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Գալստյան Ա., Արևելահայ գեղարվեստական վավերագրության լեզուն, Գիրք Ա., Երևան, 2020:
2. Եզեկյան Լ., Րաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը (ըստ պատմավեպերի նյութերի), Ե., 1975:
3. Ծառուկյան Ա., Հին երազներ, նոր ճամբաներ, Պէյրուք, 1960:
4. Ղանալանյան Ա., Հայ գրականությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1986:
5. Պողոջյան Պ. Երկերի ժողովածու, հ.7, Երևան, 1964:
6. Զահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:
7. Վանցեան Գ., Պատմական քերականութիւն արևելահայ լեզուի, Թիֆլիս, 1906:
8. Барахов В., Литературный портрет: Истоки, поэтика, жанр. Л., 1985:
9. Тагер Е., Творчество Горького советской эпохи, М., 1964:

ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐՈՒՄ

Դանիելեան Սուրէն, Աբրահամեան Քնարիկ

Ներսիսեան դպրոցը հայ ժողովրդի կրթական եւ մտաւոր կեանքում գոյութեան մէկդարեայ ժամանակահատուածում խոշոր դեր է կատարել: Բնականօրէն քիչ չեն դպրոցի արժեւորումները թէ՛ մանկավարժութեան պատմութեան, թէ՛ պատմական զարգացումների տեսանկիւնից:

Սակայն նիւթին դիմելու մեր նախընտրութիւնը գալիս է գրական դէմքերի մօտեցումների քննութեան պահանջից: Գաղտնիք չէ, որ ներսիսեանցիների մէջ քիչ թուաքանակ չեն կազմում նրանք: Յիշենք Յարութիւն Ալամդարեանի, Խաչատուր Աբովեանի, Ռաֆայէլ Պատկանեանի, Ստեփանոս Նազարեանցի, Ղազարոս Աղայեանի, Պերճ Պռօշեանի, Յովհաննէս Յովհաննիսեանի եւ այլոց անունները: Մասնաւորաբար նամականու ճանապարհով դպրոցի դերին անդրադարձը թոյլ է տալիս առաւել ականատես լինել ուշագրաւ գնահատութիւնների. նամակն իբրեւ ժանր միւս գրական ժանրերի համեմատութեամբ առաւել խոստովանական բնոյթ ունի, անմիջականօրէն է արտացոլում նամակագրի վերաբերմունքի հոգեբանական շերտերը:

Յօդուածի նպատակն է երեւան բերել գրողների նամակներում Ներսիսեան դպրոցի առօրեան, մանկավարժական սկզբունքներն ու այնտեղ տիրող

մթնոլորտը, իսկ արդիականությունը նախ եւ առաջ պայմանաւորուած է դպրոցավարութեան, կրթական կեանքի կազմակերպման եւ ազգային դաստիարակութեան խնդիրների վերհանումով: Աշխատանքը շարադրուած է գրապատմական, վերլուծական եւ համադրական մեթոդներով:

Բանալի բառեր՝ Թիֆլիսի Ներսիսեան դպրոց, մանկավարժություն, նամակագրություն, 19-րդ դար, Յարութիւն Ալամդարեան, Սրեփանոս Նազարեանց:

19-րդ դարասկիզբը հայ գրամշակութային աշխարհի պատմութեան մէջ նոր շրջափուլ պայմանաւորեց: Այդ նոր շրջափուլի դիմորոշ յատկանիշներից մէկը հայ դպրոցի դերի սահմանումն է, մանաւանդ երբ նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ այդ դպրոցը կազմաւորում էր պետականութեան բացակայութեան պայմաններում եւ բնաշխարհից դուրս: Ըստ էութեան՝ դպրոցը կրթութեան ճանապարհով ինչ-որ չափով իր վրայ էր վերցնում ժողովրդի կեանքի կազմակերպման դերը: Պատահական չէ, որ աւելի կայուն եւ զարգացած էին այն համայնքները, որոնք գրապատմական նշանակութեամբ դպրոցներ ունէին, ինչպէս Թիֆլիսի, Պոլսի, Զմիւռնիայի, Վենետիկի, Մոսկուայի օրինակներն են յուշում:

Ինչ մնում է Ներսիսեան դպրոցի մասին նամակագրական տեղեկութիւններին, ապա պիտի առաջին հերթին յիշել «Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիս (1824-1898)» ուսումնասիրութիւնը (հ. Ա. (1824-1850) վեց պատկերով, աշխատասիրեց Աղեքսանդր Դ. Երիցեանց, Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1899), որը հիմնականում շարադրուած է հիմնադիր Ներսէս Աշտարակեցու, հոգաբարձութեան եւ տեսուչների նամակագրութիւնների միջոցով: Այդ նամակները շատ յաճախ դպրոցի կառավարման, համարատուութեան եւ այլեւայլ խնդիրների շուրջ են: Իսկ ահա գրողների նամակներում երեւում է ընկալումը, որ ունեցել են արուեստագէտները դպրոցի գործունէութեան ու դերի շուրջ:

Թեմայի ընտրութիւնը պայմանաւորուած է նաեւ նրանով, որ առաջին տեսուչը եղել է գրող Յարութիւն Ալամդարեանը (1825-1830), եւ նրա բերած նպաստն այնքան արժէքաւոր է դպրոցի տարեգրութեան մէջ, որ նրա տեսչութեան շրջանը կոչուել է «Ալամդարեան դար»⁵³⁹: Ինչպէս Ա. Երիցեանցն է վկայում, «նորա հինգուկէս տարուայ տեսչութեան ժամանակ... Ներսիսեան Ուսումնարանում աւարտեցին ուսումն մօտ հարիւր հոգի, որոնցից ոմանք

⁵³⁹ «Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիս (1824-1898)», հ. Ա. (1824-1850), էջ 86-235 (Տե՛ս «Ներսիսեան ուսումնարանի սկզբնական տարիքը: «Դար Ալամդարեանի» (1825-1830)» գլուխը):

քահանայ եւ ուսուցիչներ դարձան, միւսները զինուորական եւ քաղաքական պաշտօնեայք, վաճառականք եւ այլն..., որոնք երախտագիտական զգացմունքով յախտեանս կապուած էին թէ՛ Հիմնադիր ու Մեծ բարերար Ներսէսի եւ թէ իւրեանց ուսուցիչ Ալամդարեանի անուանց հետ»⁵⁴⁰:

Միաժամանակ պիտի նշել, որ դիւրին չի եղել դպրոցի ընթացքը. դժուարութիւններն ու անհամաձայնութիւնները նամակներում ակնյայտ են:

Հետաքրքիր է, որ դպրոցը տարբեր է շրջանաւարտ ներսիսեանցիների եւ ուսուցիչ կամ տեսուչ ներսիսեանցիների աչքերում: Այսպէս, Ներսիսեանի առաջին սաներից Խաչատուր Աբովեանը 1834-ին Ներսէս Աշտարակեցուն ուղղուած նամակում, գնահատելով հոգեւոր գործչի «վասն Հայրենեաց» ջանքն ու սէրը, ինչպէս նաեւ մանրամասնելով Դորպատում իր ուսումնառութեան կողմերը, իրեն համարում է «հոգեզաւակ Ձերդ հռչականուն ուսումնարանի»⁵⁴¹: Նամակում միաժամանակ նա օգնութիւն է ակնկալում նաեւ Ստեփանոս Նազարեանցի համար, որն իր հետ ուսանել է դպրոցում:

Աշտարակեցու ու Ներսիսեանի մասին անվերապահ հիացում ունի նաեւ նախկին աշակերտ Նազարեանցը, որ իր հայրենի Թիֆլիսից նախ բանաստեղծական շնչով գրում է, որ «ծնեալ սնեալ ի գիրկս խնամակալութեան Ձերոյ ուսումնարանի՝ մոռացա՛յց ա՛րդեօք զայս ոսկի օրօց բարոյականս մանկութեան, յորում կենդանասուն նեկտարաւ ուսմանց զմտաւորականն ստացեալ կարողութիւն յառաջ խաղամ օրըստօրէ ի քաղաքականութեան ասպարիսի. ո՛հ, ո՛հ, աւերակք նորին անգամ սիրելի են ինձ փոշոտ քան զամենայն ականակոտ աստեղազարդ առագաստս ինքնակալ կայսերաց աշխարհիս կամ քան զամենայն հրաշարուեստ ճարտարապետութիւն մերս դարու»⁵⁴², եւ շուրջ մէկ տասնամեակ անց, արդէն հեռաւոր Պետերբուրգից կրկնում, թէ ժամանակի հոսքը չի ազդել իր ըմբռնումների վրայ, եւ «ազգասէր Հօրդ եւ մեծանուն գործոցդ յիշատակ դեռ կենդանի է ի սիրտ իմ – սիրտ՝ յոր զառաջինն ի Ձերաշէն դպրոցի անկին պտղարար ճառագայթք եւրոպական կրթութեան եւ զարթոցին յիս զայն հզօր եւ ամենայաղթ սէր առ ուսմունս»⁵⁴³:

Շատ անելի ուշ շրջանում Ներսիսեանի մասին նամակագրութեան մէջ պահպանուած մէկ-երկու դրուագ հանդիպում ենք Յովհաննէս Թումանեանի մօտ, որ 1885-ի Յունուարի 1-ին գրում է, թէ «...ուզում եմ վերնաշապիկ, շաւվար եւ

⁵⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 234-235:

⁵⁴¹ Աբովեան Խ., Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, Տասներորդ հատոր (լրացուցիչ), Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 152:

Նկատենք նաեւ, որ Ներսիսեան դպրոցի տպարանում է առաջին անգամ լոյս տեսել Աբովեանի «Վերք Հայաստանի: Ողբ Հայրենասիրի» վէպը (1858):

⁵⁴² Նազարեան Ստ., Նամականի / տեքստը կազմեց, ծանօթագրեց եւ առաջաբանը գրեց Ռուզան Նանումեանը, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, էջ 32:

⁵⁴³ Նոյն տեղում, էջ 58-59:

շապիկ ու շապկահինգեր առնել, իսկ պալտոն ավելորդ եմ համարում, որովհետեւ այստեղ տաք է, ուսումնարանը տաք է, մէջտեղը մի քանի քայլ, էլ ուրիշ գնալու տեղ չունեմ», ապա ավելացնում՝ «Վկայականս ստացայ, թուանշաններս լաւն էին. տեղս էլ շատ լաւ է»⁵⁴⁴:

Թումանեանից Ներսիսեանի մասին երկու նամակ էլ (Մայիսի 20 եւ Օգոստոսի 24, 1910) ուղղուած են Ներսիսեան դպրոցի մանկավարժական խորհրդին եւ վերաբերում են որդուն՝ Արտաւազդին, որին խնդրում է չթողնել նոյն դասարանում՝ մի դէպքում իրաւունք տալով ամառուայ ընթացքում պատրաստուել եւ քննութիւն տալ, քանի որ սովորում է նկարչական դպրոցում եւ «նոյնիսկ նկարիչների կարծիքով տաղանդաւոր տղայ է», եւ երկրորդ՝ փոքր եղբայր Համիկը սովորում է նոյն դասարանում եւ փոխադրուելու է, ինչը «ծանր է ազդելու նրա վրայ»⁵⁴⁵: Երկրորդ նամակում, խնդրանքը կրկնելուց զատ, ավելացնում է եւ տարիքային գործօնը. «Նա (Արտաւազդը – Ս.Դ., Ք.Ա.) արդէն 16 տարեկան է, մտնում է 17-ը, եւ ընդմիշտ կը փակուեն առաջին ուսումնարանի դռները»⁵⁴⁶:

Ինչ մնում է ուսուցչական կազմի գրողներին, ապա պիտի նկատել, որ այլ են նրանց մտահոգութիւնները եւ նախ եւ առաջ կապուած են նիւթական զոհողութիւնների եւ անբաւարարութեան հետ, որ ընդհանրական է եղել ժամանակի մտաւորական ուսուցիչների համար:

Նրանց մէջ առաջիններից է տեսուչ Ստեփանոս Նազարեանցը, որը դժուարին, բայց գիտակցուած որոշում էր ընդունել՝ Մոսկուայից վերադառնալ Թիֆլիս եւ Ներսիսեանում աշխատել: Դեռ 1843-ին Ներսէս Աշտարակեցի Հայրապետին ուղղուած նամակում, նրան նուիրելով բանաստեղծութիւն, շարունակութեան մէջ քննարկում է կրթական հարցեր եւ ըստ էութեան առաջարկում իր ծառայութիւնը. «թէ հնարաւոր ինչ լիցի իմս անօսրութեան պիտանի Ձեզ լինի յազգասիրական ճգանս հանդերձելոց աւուրց խոստովանիմ սրտիս, թէ պոպիսի աջակցութեամբ ի գործս վերաբերեալս առ հայրենեացն փառաւորութիւն է եւ լիցի ծայր եւ կատար իմոցս բաղդի. առ ի՞նչ պիտեան այս իմ աքսորական բացակայութիւն ի հայրենեաց գաւառաց եւ ի դեգերումն յանպէտս եւ յանարգասաւորս ի խլային վայրս Ռուսաստանեայց»⁵⁴⁷:

1859-ին մի բաւական երկարաշունչ նամակ էլ հասցեագրուած է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձուներ Յարութիւն Յովհաննիսեանին եւ Ռոմանոս

⁵⁴⁴ Թումանեան Յովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 9 / Նամակներ. 1885-1904, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1997, էջ 7-8:

⁵⁴⁵ Նոյնը, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 10 / Նամակներ. 1905-1922, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1999, էջ 89:

⁵⁴⁶ Նոյն տեղում, էջ 105:

⁵⁴⁷ Նազարեան Ստ., Նամականի, էջ 73:

Նաղիրեանին՝ կապուած դպրոցի ներքին խժոժութիւնների, Պետրոս Շանշեանցի եւ իր հեղինակութեան հետ:

Ստ. Նազարեանցը ըստ էութեան հոգեբանական առումով տեւականօրէն պատրաստուած էր Ներսիսեան դպրոց վերադարձին: Մանաւանդ դա երեւում է 1868-ի նամակագրութիւնից: Օրինակ՝ Ներսիսեանի ուսուցիչ Գրիգոր Տէր-Յարութիւնեանին նոյն թուականի Օգոստոսի 22-ին ուղղուած նամակում յայտնում է, որ «...փափաքելի է աւելի հաստատուն հիմքի վերայ, այսինքն որեւիցէ շահաւէտ կամ արքունի կամ ազգային պաշտօնի անուամբ տեղափոխուիլ դէպի Թիֆլիզ»⁵⁴⁸, եւ առաջարկում է Ներսիսեան դպրոցի «ինսպեկտորութիւնը»: Իսկ 1869 թուականի Յունուարի 12-ին Փիլիպոս Վարդանեանին գրում է, որ ընդունել է տեսչութեան հրաւերը: Նոյն նամակում նկատելի է այն խանդավառութիւնը, որով Նազարեանցը պատրաստուած է աշխատել Թիֆլիսում:

Արդէն 1869-ի ամռանից մինչեւ 1871-ի ամառ եւ դրանից յետոյ էլ Նազարեանցի նամակագրութիւնը մեծ մասով հիմնւում է Ներսիսեան դպրոցում իր գործունէութեան մանրամասների վրայ: Այդ նամակները ճնշող մեծամասնութեամբ ուղղուած են իր մտերիմ բարեկամ Մելքոն Փանեանին, ինչպէս նաեւ Կարապետ Եզեանին, Գէորգ Քանանեանին, Յովհաննէս Քուչութեկեանին եւ այլոց: Պիտի նկատել նաեւ, որ այս նամակների բովանդակութիւնը աստիճանաբար փոխւում է եւ ստանում դժգոհանքի շեշտեր, ինչպէս Գ. Քանանեանին ուղղուած նամակում ենք կարդում. «Շատ բան հեռուից տեսած, պսպղուն եւ գրաւիչ է, բայց որ մօտից քննում ես, ոսկի կարծեցածդ ստուգում է մի շատ հասարակ մետաղ»⁵⁴⁹: Եւ այդ դատողութիւնները կապում են վարժարանի արտաքին նկարագրութեան, ներքին կարգուկանոնի, ուսումնական նիւթերի բացակայութեան, հոգաբարձութեան որոշումների եւ այլեւայլ խնդիրների հետ:

Այս հարցադրումների կողքին կան նաեւ բովանդակային կարեւոր նկատառումներ, որոնք վերաբերում են ազգային կրթութեան խնդիրներին եւ ուշագրաւ են դպրոցավարութեան այսօրուայ տեսանկիւնից:

Առաջին՝ նրա առաջարկութեամբ հոգաբարձութիւնը կատարել է հրապարակային հանդիսութիւն՝ «լսելու ընկերութեան համարատուութիւնը դպրոցի արտաքին եւ ներքին տնտեսութեան մասին»⁵⁵⁰, նպատակ ունենալով ապահովել ժողովրդի մասնակցութիւնը ուսումնարանի աշխատանքներին, միաժամանակ բարձրացնելով հոգաբարձուների գիտակցութիւնը, պատասխանատու դարձնելով իրենց կատարած գործի հանդէպ: Ինքը տեսուչը

⁵⁴⁸ Նոյն տեղում, էջ 327:

⁵⁴⁹ Նոյն տեղում, էջ 349:

⁵⁵⁰ Նոյն տեղում, էջ 347:

նոյնպէս հանդէս է եկել ճառով, որը Ներսիսեան դպրոցի վարժապետների աշխատութեամբ յոյս է յայտնում հրարատարակել «իբրեւ մի brochure, որ արժանի էր ընթերցանութեան»⁵⁵¹, եւ որը յոյս ունէր ուղարկել Մոսկուա՝ «պատուելի պարոնների»⁵⁵² ուշադրութեան: Գրքոյկը յոյս է տեսել 1870-ին, Թիֆլիսում՝ «Ճառախօսութիւն եւ համարատուութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցի» խորագրով:

Երկրորդ՝ բանասէր, պատմաբան Կարապետ Եզեանին ուղղուած ծրագրային նամակում Նազարեանցը դնում էր ազգային դաստիարակութեան հարցը՝ փորձելով այն հաւասարակշռել ռուսական եւ եւրոպական ազդեցութիւնների տեսողութեամբ: Նա գտնում էր, որ «ամենայն լուսաւորութիւն, որ հասանում է հայկազեան մանուկին, պիտի հիմնուած լինի ազգային սկզբունքի վրայ... բայց թէ ազգային սկզբունքը, որ չկան տակաւին, այնչափ հեշտ էր հիմնարկել եւ ստեղծանել, որչափ երեւում էր ըստ առաջին երեւոյթին, այդ է ահա մեծ ու ամենամեծ խնդիրը – խնդիրների խնդիրը»⁵⁵³:

Այստեղից *երրորդ* կարեւոր հարցադրումը, որ վերաբերում էր լեզուին, որը պիտի դառնար այն «առաւել բնական եւ հարազատ անօթը»⁵⁵⁴, որի միջոցով եւ միջնորդութեամբ պիտի կրթուէին մեր մանուկները: Իսկ գործն աւելի կը դիւրանար, եթէ հայերէն դասագրքեր լինէին տարբեր ուսումնական առարկաների գծով: Եւ օրինակը բերում է ռուսական դասագրքերի վրայ, որոնք գեղեցիկ են, թարգմանուած եւրոպական (գերմանական) լեզուներից եւ ըստ էութեան առաջադիմութեան խթան են⁵⁵⁵: Նրա յուսահատութիւնը հասնում է այն աստիճանի, որ յայտարարում է՝ «Մեք ունիմք դպրոց, բայց ոչ մի օրինաւոր դպրոցական մատեան, մինչեւ հայերէն, մի մարդավայելուչ հայերէն ուսուցանելու մեր անլեզու հայկազեան աշակերտներին, ո՛չ»⁵⁵⁶, ընդհանրացած մի դիտարկում, որ այլ բառապաշարով պիտի հնչեցնէր Շահան Շահնուրը արդէն նոր՝ սփիւռքեան պայմաններում:

Չորրորդ՝ Ներսիսեան դպրոցի դերը նա տեսնում էր շատ աւելի լայն նպատակադրութեամբ, այն է՝ հոգեւոր եւ աշխարհական կրթութեան միասնութեամբ: Հարցադրում, որ բանավիճային սկզբունքով վերարծարծում է Յովհաննէս Թումանեանը «Ճեմարանի եւ թեմական դպրոցների մասին Գր. Չալխուշեանի առաջարկը» յօդուածում՝ հարցնելով, «թէ ինչո՞ւ հայոց թեմական դպրոցները միմիայն հոգեւորականներ պիտի տան, եթէ ոչ... փակուեն: Ինչո՞ւ այդ

⁵⁵¹ Նոյն տեղում, էջ 350:

⁵⁵² Նոյն տեղում, էջ 352:

⁵⁵³ Նոյն տեղում, էջ 361:

⁵⁵⁴ Նոյն տեղում, էջ 362:

⁵⁵⁵ Տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 376:

⁵⁵⁶ Նոյն տեղում, էջ 381:

դպրոցներից դուրս եկածները եթե համալսարան մտնեն բժիշկ կամ փաստաբան դառնալու, ազգը իր լուման այլևս չպիտի տայ այդ դպրոցները պահպանելու: Ինչո՞ւ: Ո՞րտեղից եւ ի՞նչ պատճառով ... Յովհաննէս Կարբեցու ուրուականը յայտնուեց «Մշակի» էջերում⁵⁵⁷ եւ արւում է այս խաւարային պահանջը, այն էլ ազգի անունից»⁵⁵⁸:

Վերադառնալով Նազարեանցին, 1871-ին ամրանն արդէն հեռանում է տեսչութեան պաշտօնից՝ դեռ մէկ տարի առաջ Գէորգ Քանանեանին գրելով, որ «...ամենեւին սխալուեցայ, յղանալով անգամ այն խորհուրդը, թէ կարելի էր որեւիցէ օգտակար գործ յառաջ տանել Կովկասի մէջ...»⁵⁵⁹: Սրան անելանում է նաեւ նիւթական անբաւարարութիւնը, որի մասին տարբեր աղիթներով արտայայտուել են Ներսիսեան դպրոցի ուսուցիչները եւ պաշտօնեաները (Յարութիւն Ալամդարեան, Պերճ Պոռնեան, Յովհաննէս Յովհաննիսեան եւ ուրիշներ):

Այս տեսանկիւնից բաւական խնդրայարոյց է Յ. Ալամդարեանի պարագան. պարզում է ծառայութեան տարիներին, ի տարբերութիւն միւս ուսուցիչների, նա աշխատավարձ չի ստացել, ինչ մասին յիշեցնում է Ն. Աշտարակեցուն 1933 թուականի Մայիսի 12-ի նամակում. «...Չէր կարգեալ Ձեր ինձ ոչ հասոյթ ինչ յեկեղեցական արդեանց, ո՛չ պայմանեալ տարեկան ինչ թոշակ կամ այլ ինչ, որպէս զի 'ի փոփոխիլ հանգամանացն ապահովեալ լինէր չափաւոր ապրուստ իմ եւ որբոցս եւ զառամեալ ծնողացս»⁵⁶⁰:

Թիֆլիսում տիրող մթնոլորտի մասին Պերճ Պոռնեանը⁵⁶¹ Ռափայէլ Պատկանեանին ուղղուած նամակում (1875, Դեկտեմբերի 27) յայտնում է, որ «միանգամայն խառնակութիւն եւ երկպառակութիւն է, սկսեալ Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնից, «Մեղուի» եւ «Մշակի» խմբագրութիւններից եւ վերջացած ամէն դասակարգի մէջ»⁵⁶²: Պիտի նկատել, որ յաճախ Պ. Պոռնեանը

⁵⁵⁷ Տե՛ս՝ «Մշակ», Թիֆլիս, 1911, 39-րդ տարի, 9 Յունուարի, թիւ 3, էջ 3:

⁵⁵⁸ Թումանեան Յովհ., Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 6 / Քննադատութիւն եւ հրապարակախօսութիւն. 1887-1912, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994, էջ 290:

⁵⁵⁹ Նազարեան Ստ., Նամականի, էջ 389:

⁵⁶⁰ «Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիս (1824-1898)», հ. Ա. (1824-1850), էջ 111:

⁵⁶¹ Ներսիսեանի աշակերտ Պոռնեանը իր ուսումնառութեան տարիների պատկերն ամբողջացրել է «Յուշիկներ»ում: Եւ մեր՝ վերը նշած հոգեբանական տարբերութիւնը, որ երեւան է գալիս աշակերտների եւ ուսուցիչների վերաբերմունքի մէջ, այստեղ էլ ակնյայտ է: Մանաւանդ բարձր գնահատական է տրւում Պետրոս Շանշեանցի տեսչութեան ժամանակահատուածին, որն անուանում է «Ներսիսեան դպրոցի ոսկի դարը» (Պոռնեան Պ., Երկերի ժողովածու եօթը հատորով, հ. 7, Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1964, էջ 73: – Ընդգծումները հեղինակինն են – Ս.Դ., Ք.Ա.): Մի այլ տեղ յաւելում է, թէ «Այժմ եմ մտնում Շանշեանցի դրութեան մէջ եւ ցաւում. այն ի՞նչ բարոյական կոխ էր, որ նա մղում էր եւ կարող եղաւ հազարաւոր արգելքներին յաղթելով, գլուխ դուրս տանել» (Նոյն տեղում, էջ 114)՝ ըստ էութեան նոյնական վերաբերմունք դրսեւորելով Նազարեանցի կարծիքի հետ:

⁵⁶² Նոյն տեղում, էջ 471:

նամակներ գրում էր հենց Ներսիսեան դպրոցից⁵⁶³: Մկրտիչ Խրիմեանին ուղղում ձևակերպում, շնորհակալություն յայտնելով Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձության՝ պաշտօնաթող լինելուց յետոյ իրեն կենսաթոշակ տրամադրելու որոշման առթիւ, միաժամանակ դժգոհում է «ռոճիկից», որ «հազիւ բաւականացնում է ընտանեացս օրապահիկը հայթայթելու»⁵⁶⁴, եւ ակնկալում Բաքուի հայոց մարդասիրական ընկերության օժանդակութիւնը՝ զաւակների կրթութիւնը հոգալու համար: Նոյն ընկերության ուղղում ձևակերպում անելանում է եւ արուեստագէտի տառապանքը՝ ծերութեան հասակում շաբաթական 24 ժամ պարապելը, որ «երկրորդական է անել տուել ինձ իսկական կոչումս՝ գրականութեանը ծառայելու սուրբ պարտքս»⁵⁶⁵, մի բան, որ շատ ու շատ գրողների համար նեղացուցիչ հանգամանք է եղել: Այս նիւթական դժուարութիւնը նոյնիսկ կատակի առիթ է դարձել գրողների միջեւ: Սմբատ Շահազիզին գրում ձևակերպում, շնորհակալութիւն յայտնելով 125 մանեթի չեկի համար, երգիծախառն ոճով նկատում է. «Առաճը գիտես՝ մուկը ծակը չէր մտնում, ցախաւելն էլ պոչիցը կապեցին. գոհ չէինք Ներսիսեան դպրոցի ստացածս ամսական 50 ռուբլի կենսաթոշակով, այն էլ Օգոստոսից սկսած ընդհատուեցաւ, եւ մնացինք «անարիւն ճպոնաց նման զօդս ծծելով» կարծեմ ըստ Եղիշէի»⁵⁶⁶:

Պ. Պոռշեանից մասնաւորաբար Ներսիսեան դպրոցին եւ նրա պատմութիւնն ունենալու անհրաժեշտութեանը վերաբերող մի ուշագրաւ նամակ էլ պահպանուել է «Մուրճ» ամսագրի էջերում՝ ուղղում խմբագիր Աւետիք Արասխանեանին: Բերելով Միսաք Արամեանցի նամակը՝ հասցեագրում իրեն, որտեղ հեղինակը նկատում էր, թէ «...Ներսիսեան դպրոցը որքան էլ մեզ դառնացնում է, այնուամենայնիւ մեր լեզուն չի պտտում ասելու. «եւ եղիցի տուն քո քեզ աներակ»: Մենք նրան պարտական ենք մեր զգացմունքները, մեր ձգտումներից ամենալալը. այդ անուան հետ են կապած մեր գեղածիծաղ յիշողութիւնները, ցնորքները, յոյսերը. նրան ենք պարտական, որ սովորել ենք արհամարհել նիւթականը, կամ չը մոռանալ, որ միմիայն հացով չէ որ մարդ ապրում է»⁵⁶⁷, միանում է ընկերոջ մտահոգութեանը՝ առաջարկելով «Մուրճ»ում սինակ տրամադրել դպրոցի մասին յիշողութիւնների, նիւթերի հաւաքագրման համար, որին ի պատասխան՝ խմբագիրը նոյն համարում մերժում է՝ յայտարարելով, որ հում նիւթերի համար չի կարող տրամադրել իր լրագրի էջերը:

⁵⁶³ Տե՛ս՝ Մկրտիչ Բարխուդարեանին (1889, Սեպտ. 4) եւ Երուանդ Շահազիզին (1896, Սեպտ. 29) գրած նամակները (Նոյն տեղում, էջ 483 եւ 493):

⁵⁶⁴ Նոյն տեղում, էջ 497:

⁵⁶⁵ Նոյն տեղում, էջ 499:

⁵⁶⁶ Նոյն տեղում, էջ 513:

⁵⁶⁷ «Մուրճ» / քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, Թիֆլիս, 1889, թիւ 3, էջ 517-518:

Դպրոցը առաւել բարոյք վիճակում տեսնելու ցանկութեամբ է ներկայանում 1891-ին Գէորգեան Ճեմարանից հեռացած եւ Ներսիսեանում ուսուցչական աշխատանքի անցած Յովհաննէս Յովհաննիսեանը: Կրթական գործիչ Կարապետ Կոստանեանին ուղղուած նամակում բերում է դպրոցի կառավարման վերափոխման պահանջը՝ գտնելով, որ «ընդհանուր առմամբ մեր դպրոցը շատ քիչ է ուսումնարանի նմանութիւն բերում. այստեղ..., հարկաւոր է մի исправительное заведение-ի վարչական կազմակերպութիւն, քան դպրոցական, որ նոյնպէս միայն անուամբ գոյութիւն ունի»⁵⁶⁸: Նոյնը վերաբերում է նաեւ նորոգութեան ծրագրին⁵⁶⁹: 1913-ին հոգեւոր գործիչ, բանասէր Կարապետ Տէր-Մկրտիչեանին դժգոհում է իր գրական գործունէութեան 30-ամեայ յոբելեանի օրերին Կաթողիկոս Գէորգ Սուրենեանցի կոնդակից, որտեղ ակնարկ չի եղել իր ուսուցչութեան մասին, մինչդեռ Ղարաբաղում՝ թեմական դպրոցում երկու, Նոր Նախիջեանի դպրոցում մէկ թոշակ են հաստատել իր անունով: Միաժամանակ իր ուրախութիւնն է յայտնում, որ «Ներսիսեան դպրոցը թանկագին ընծայ է ուղարկել յատուկ պատգամաւորի ձեռքով...»⁵⁷⁰: Պատգամաւորը Ներսիսեանի ուսուցիչ Մամբրէ Մատենճեանն էր, որը Բաքում կայացած հանդիսութեանը ողջոյնի խօսք էր ասել ու ոսկէ գրիչ յանձնել: Այս «հիանալի ընծայի» մասին նա գրում է նաեւ Երուանդ Տէր-Մինասեանին ուղղուած նամակում, ինչը նշանակում է, որ նրա համար յոբելեանական օրերին կարեւոր էր Ներսիսեանի գնահատութիւնը:

Եզրակացութիւն. Ներսիսեան դպրոցն անառարկելի դերակատարութիւն է ունեցել արեւելահայոց կրթական կեանքի կազմակերպման գործում՝ այդ ճամապարհին բնականաբար յաղթահարելով ներքին ու արտաքին տարբեր մարտահրաւերներ: Մեր քննարկած գրողների նամակները ցոյց են տալիս մի կողմից աշակերտների երախտագիտական զգացումները դպրոցի հանդէպ, միւս կողմից երեւան բերում մանկավարժական մօտեցումների, դպրոցավարութեան բարեփոխումների, հոգեւոր ու աշխարհիկ ուսման անհրաժեշտութեան գիտակցման ու դրա հետ մէկտեղ երբեմն անբաւարարուածութեան դրուագներ, որոնք գալիս են ամբողջացնելու դպրոցի պատմութիւնը:

NERSISYAN SCHOOL IN THE LETTERS OF THE WRITERS

Danielyan Suren, Abrahamyan Qnarik

The purpose of the article “Nersisyan School in the Letters of the Writers” is to show the understanding of the role and significance of the school in the writers’ letters,

⁵⁶⁸ Յովհաննիսեան Յովհ., Երկերի ժողովածու, հ. 4 / Նամակներ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968, էջ 94:

⁵⁶⁹ Տե՛ս՝ նոյն տեղում, էջ 112-113:

⁵⁷⁰ Նոյն տեղում, էջ 176:

the daily routine of the school, pedagogical principles and atmosphere. It should be noted that among the students and teachers of the Nersisyan school, there are not a few writers and representatives of intelligentsia: Harutyun Alamdaryan, Khachatur Abovyan, Raphael Patkanian, Stepanos Nazariants, Ghazaros Aghayan, Perch Proshyan, Hovhannes Hovhannisyan, Hovhannes Tumanyan and others. And referring to the role of the school through their correspondence allows us to witness remarkable evaluations, after all, the letter as a genre is more confessional in comparison to other literary genres and directly reflects the psychological layers of the edict's attitude. Our studies have shown that the approaches of graduates and teachers are different: the former are much more filled with feelings of gratitude and love. And here are the observations about the scientific-methodical, organizational, literary-historical role and recognition in the case of teachers, which very often have critical accents. The work is written in a literary-historical and analytical way.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՑԱՆԿ

1. **Աբովյան Խ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով, Տասներորդ հատոր (լրացուցիչ), Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961:
2. **«Պատմություն 75-ամեայ գոյության Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիս (1824-1898)»**, Կ. Ա. (1824-1850), վեց պատկերով, աշխատասիրեց Աղեքսանդր Դ. Երիցեանց, Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898:
3. **Թումանեան Յովհ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Կ. 6 / Քննադատություն եւ հրապարակախօսություն. 1887-1912, Երեւան ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1994:
4. **Թումանեան Յովհ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Կ. 9 / Նամակներ. 1885-1904, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1997:
5. **Թումանեան Յովհ.**, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, Կ. 10 / Նամակներ. 1905-1922, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1999:
6. **«Մշակ»**, Թիֆլիս, 1911, Երեսունիններորդ տարի, 9 Յունուարի, թիւ 3:
7. **«Մուրճ»** / քաղաքական, հասարակական, գրական ամսագիր, Թիֆլիս, 1889, թիւ 3:
8. **Յովհաննիսեան Յովհ.**, Երկերի ժողովածու, Կ. 4 / Նամակներ, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1968:
9. **Նազարեան Ստ.**, Նամականի / տեքստը կազմեց, ծանոթագրեց եւ առաջաբանը գրեց Ռուզան Նանումեանը, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969:
10. **Պռոշեան Պ.**, Երկերի ժողովածու եօթը հատորով, Կ. 7, Երեւան, «Հայաստան» հրատ., 1964:

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՎ ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ

Անիկոա Դոլուխանյան

«Ես ուխտ եմ անում մինչև շունչս
փչելը լինել ազգի հավատարիմ որդի, ապրել
և մեռնել, ինչպես հայկազուն՝
Հայաստանի համար»:
Խաչատուր Աբովյան⁵⁷¹

Ներածություն

Խաչատուր Աբովյանը հայ նոր գրականության հիմնադիրն է, իրավամբ մեծ Լուսավորիչ, որը հսկայական հետք է թողել ոչ միայն հայ նոր գրականության աշխարհիկացման, աշխարհի առաջավոր գրականություններին համընթաց քայլելու գործում, այլև աշխարհիկ հայ դպրոցի կայացման ու նրանում նորարարական մեծ փոփոխություններ իրականացնելու կարևորագույն խնդիրներում: Աբովյանը չի եղել Դորպատի համալսարանի մեկ կամ երկու ֆակուլտետների շրջանավարտ, չի ունեցել հոչակավոր այդ համալսարանն ավարտելու փաստաթուղթ: Նա համալսարանում ուսանելու 6 տարիների ընթացքում անցել է հայ դպրոցին հարկավոր ամենատարբեր առարկաներ, որպեսզի հետագայում այդ առարկաների համար պատրաստի համապատասխան ուսուցիչներ հայկական դպրոցներում դասավանդելու համար: Այդ վկայում է ինքը մի շարք նամակներում: Դրանցից մեկը գրված է 1834-ի հունիսի 10-ին և ուղղված է Նոր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցուն: Վերջինիս Աբովյանը տեղեկացնում է, թե Դորպատի համալսարանում ինչ դասընթացների է հետևել, քննություններ հանձնել դրանցից: Այդ առարկաներն են՝ ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, բուսաբանություն, բնաբանություն, տրամաբանություն, հոգեբանություն, երաժշտություն, փոքրիշատե երկրագործություն, երգ, գերմաներեն, լատիներեն, մարդաբանություն ու զանազան արհեստներ:⁵⁷²

Ապագա Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն (կաթ., 1843-1857) գրած նամակում Աբովյանը ներկայացնում է, թե հայրենիք վերադառնալուց հետո ինչպիսի վարժարաններ է երազում տեսնել Հայաստանում: Նախ պետք է կրթել հոգևորականների: Հավաքել ողջ Հայաստանի տարբեր նահանգներից

⁵⁷¹ Հատված Ներսես Աշտարակեցուն ուղղված նամակից: (Տ՛ս «Դիվան Խ.Աբովյանի», II, Երևան, 1948, էջ 23):

⁵⁷² «Դիվան Խ.Աբովյանի», II, էջ 21-22:

քահանաների որդիներ՝ 10-15 տարեկան, նրանց տալ վեց տարվա բազմակողմանի կրթություն, ընդունել ավարտական քննություն, ապա ուղարկել իրենց բնակության վայրերում դպրոցներ բացելու: Այդ դպրոցներում երեխաները կսովորեն 8-ից մինչև 15 տարեկանը ու կյուրացնեն հետևյալ առարկաները՝ ազգային պատմություն, լավ թվաբանություն, մի քիչ պատմություն (խոսքը համաշխարհային պատմության մասին է – Ա.Դ.), աշխարհագրություն, բնաբանություն, ռուսերեն և հայերեն:⁵⁷³

Բանալի բառեր՝ Խաչատուր Աբովյան, Հարություն Ալամդարյան, Ներսես Աշտարակեցի, Մխիթար Սեբաստացի, մանկավարժություն, Ներսիսյան դպրոց, ուսումնական ծրագիր, հայրենասիրություն, Դորպատի համալսարան, ճառ:

Խ. Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցում

Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցի առաջին շրջանավարտներից էր: Այդ դպրոց նա գնացել էր Էջմիածնի ճեմարանում ուսանելուց հետո: Էջմիածնի վանքի դպրոցում մանուկ Աբովյանի միակ մխիթարությունը Անտոն եպիսկոպոսն էր: Աբովյանի խնամակալն էր նա. «Աբովյանն այնքան էր սիրում իր խնամակալին, որ երբեմն նրա ազգանունով էր ստորագրում՝ Խաչատուր Անտոնյան»:⁵⁷⁴ Մանուկ Աբովյանն Անտոն եպիսկոպոսին նվիրել է մի ներբող՝ իր մանկական թոթովանքով: Հենց վանքում էլ նա լսել է Մխիթար Սեբաստացու և նրա ստեղծած միաբանության մասին: Հինգ տարի Էջմիածնում մնալուց հետո Աբովյանը մեկնում է Հաղպատ, այնտեղից էլ Թիֆլիս, ուր ընդունվում է նորաբաց Ներսիսյան դպրոցը:

Ներսիսյան դպրոցի վերաբերյալ ստեղծված է բավականին գրականություն, սակայն Աբովյանի՝ այդ դպրոցում ուսումնառության տարիների նկարագիրը հարուստ չէ:

Հարկ է նշել, թե 1824-ին Ներսես Աշտարակեցու ջանքերով բացված այդ դպրոցում հայ մտքի, մշակույթի, հասարակական կյանքի ինչ երևելի դեմքեր են սովորել: Դրանցից են՝ Անաստաս Միկոյան, Գայ-Հայկ Բժշկյան, Արամայիս Երզնկյան, Հովհաննես Թումանյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Ղազարոս Աղայան, Պերճ Պռոշյան, Կարո Հալաբյան, Երվանդ Քոչար, Ավետ Ավետյան, Սողոմոն Թեղիլիյան և այլք:⁵⁷⁵

Տարբեր տարիների Ներսիսյան դպրոցում դասավանդել են շատ նշանավոր դեմքեր՝ Հարություն Ալամդարյան, Մանուկ Աբեղյան, Առաքել Բահաթրյան, Հարություն Դադբաշյան, Մակար Եկմալյան, Փանոս Թերլեմեզյան, Երվանդ

⁵⁷³ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁷⁴ Ռ.Ջարյան, Աբովյանի կյանքը, Համառոտ ակնարկ (Տե՛ս Խաչատուր Աբովյան, Ընտիր երկեր, հ. I, Երևան, 1939, էջ XIII):

⁵⁷⁵ «Ներսիսյան դպրոց» (1824-1924), Երևան, 1975, էջ 21-39:

Լալայան, Լեո, Ստեփանոս Լիսիցյան, Գարեգին Լևոնյան, Ծերենց, Կարապետ Կոստանյան, Հովհաննես Հովհաննիսյան, Ստեփան Մալխասյանց, Հակոբ Մանանդյան, Սպիրիդոն Մելիքյան, Ստեփանոս Նազարյան, Գևորգ Չմշկյան, Ստեփան Պալասանյան, Ռաֆայել Պատկանյան, Գաբրիել Սունդուկյան և այլք։⁵⁷⁶ Գաբրիել Սունդուկյանը դասավանդել է երկրաչափություն՝ ձրի:

Նորաբաց դպրոցը նպատակ ուներ պատրաստել բազմակողմանի գիտելիքներ ունեցող աշակերտներ: Իսկ դրա համար կարևոր նախապայման էր ունենալ զարգացած, գիտելիքների մեծ պաշար ունեցող և նվիրյալ ուսուցիչներ: Այդ իսկ պատճառով Ներսես Աշտարակեցին Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանից Թիֆլիս է հրավիրում Հարություն Ալամդարյանին, որը սկզբում եղել է քահանա, հետո դարձել է վարդապետ:⁵⁷⁷

Ներսիսյան դպրոցում Խաչատուր Աբովյանի նեցուկը, ոգևորողը եղել է Հարություն Ալամդարյանը: Վերջինս կոռեկտ էր Աբովյանի արտասովոր ապագան ու նրա նվիրումը ազգային լուսավորությանը: Ըստ Ալամդարյանի կազմած ծրագրի՝ աշակերտները դպրոց պետք է ընդունվեին 8 տարեկանից: Ուսուցանվող առարկաներն էին՝ հայերեն, ռուսերեն կամ ֆրանսերեն, պարսկերեն, ուրիշ լեզուները կամավորության սկզբունքով: Աշակերտները սովորում էին նաև ճարտասանություն, տրամաբանություն, գրականություն, քրիստոնեական վարդապետություն, աստվածաբանություն, թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, պատմություն, աշխարհագրություն, ֆիզիկա, նկարչություն: Դպրոցում արգելվում էր աշակերտներին ծեծելը:⁵⁷⁸

Այսքան բազմազան ու կարևոր առարկաներ ուսուցանելու համար դեռ չկային դասագրքեր: Աբովյանի՝ Ներսիսյան դպրոցի տարիները համարվում են ուսումնական այդ հաստատության ծաղկուն շրջան: Ալամդարյանի անմիջական հսկողությամբ տպագրվել են 25 գրքեր՝ ավելի քան 16.000 օրինակով: Տպագրված գրքերի թվում էին այբբենարանը, սաղմոսները, Միքայել Չամչյանի քերականության արտատպումը:⁵⁷⁹

Առաջին տարվա շրջանավարտները 18 աշակերտներ էին՝ նրանց թվում Խաչատուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանցը,⁵⁸⁰ որոնք միմյանց վերստին հանդիպում են Դորպատի համալսարանում: Ներսիսյան դպրոցի երկրորդ տարվա շրջանավարտների թիվը եղել է արդեն՝ 30:

⁵⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 269-292: Դասավանդողների ցանկը բերվում է գրքում եղած հերթականության համաձայն-Ա.Դ.:

⁵⁷⁷ «Համառոտ պատմություն Ներսիսեան հոգևոր դպրոցի եօթանասունեփինգամեայ գոյութեան» (1824-1899), Թիֆլիս, 1900, էջ 19:

⁵⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 23:

⁵⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 30:

⁵⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 31:

Ներսիսյան դպրոցը, ինչպես երևում է նրա պատմության ընձեռած փաստերից, մշտապես «այս կամ այն գիտության ուսուցչի, գլխավոր վարժապետի կամ տեսչի պակասություն է կրել»:⁵⁸¹

Հարություն Ալամդարյանը Խաչատուր Աբովյանի վրա ներգործել է նրա ողջ կյանքում: Հիանալ կարելի է այն երախտագիտության զգացման դրսևորումից, որ Աբովյանը տածել է իր մեծ ուսուցչի նկատմամբ:

Ալամդարյանի բարի համբավը հասել է Լազարյաններին, և հենց նրանք էլ վերջինիս հրավիրել են Մոսկվա: Չմոռանանք նշել, որ Ալամդարյանի աղջկա գծով թողը եղել է նշանավոր լեզվաբան, բանասեր, պատմաբան, հայագետ, թարգմանիչ Քերովբե Պատկանյանը:

Ներսիսյան դպրոցում Ալամդարյանն աշխատել է վեց տարի՝ սկսած 1824-ի դեկտեմբերի 1-ին դպրոցի բացման օրից: Նա այնքան մեծ հետք է թողել ոչ միայն Խաչատուր Աբովյանի, այլև դպրոցի կյանքում, որ նրա տեսչության տարիները դպրոցի պատմության մեջ որակվել են «Ալամդարյանի դար» պատվավոր որակումով:

Աբովյանը Դորպատի համալսարանում էր, երբ 1834-ին լսում է Ալամդարյանի եղերական մահվան մասին:

Դորպատում սովորելու առաջին չորս տարիներին, երբ նրա կրթության ու կեցության խնդիրները ֆինանսավորվում էր Ռուսաստանի պետական աջակցությամբ, Աբովյանն աշխատել է ապրել խնայողաբար, որպեսզի հնարավորություն ունենա այցելել Մոսկվա, Պետերբուրգ: Իսկ ուսման գործն ավարտելուց հետո՝ 1836-ին հայրենիք վերադառնալու ճանապարհին, կանգ է առել Նոր Նախիջևանում, որպեսզի այցելի քաղաքի Սուրբ Խաչ եկեղեցու բակում գտնվող Հարություն Ալամդարյանի գերեզմանին: Նա գերեզմանի վրա ասել է դամբանական խոսք, որը պահպանված է: Աբովյանը նաև իր ուսուցչին նվիրել է երկու բանաստեղծություն:⁵⁸²

Դամբանականում, դիմելով Ալամդարյանի գերեզմանին, Աբովյանն ասում է, որ իր պանդխտության ժամանակն անցել է, և ինքը հայրենիքի ձգողության ուժով վերադառնում է այն լուսավորելու: Այս դամբանականը հիշեցնում է Մովսես Խորենացու Ողբը, որում վերջինս դիմելով Սահակ Պարթևի ու Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմաններին, ցավով արձանագրում է, որ վերջիններս, որոնք իրեն ուղարկել էին արտասահմանում կրթվելու, ցավոք, չեն ուրախանալու իրենց աշակերտի առաջադիմությամբ:⁵⁸³

⁵⁸¹ «Ընծայաբերություն Ներսիսեան դպրոցի», Թիֆլիս, 1871, էջ 15:

⁵⁸² «Դիվան Խ.Աբովյանի», II, էջ 45:

⁵⁸³ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1981, էջ 449:

Աբովյանն ուզում է խոսել սիրելի ուսուցչի հետ. «Կարոտած որդին ցանկանում է լսել քո քաղցրանույշ ձայնը, սակայն լուռ տապանը, միայն անձայն տապանն է ցույց տալիս նրա տեղը»:⁵⁸⁴

Ողջ ճառը մի ջերմ բնութագրական է՝ ուղղված Հարություն Ալամդարյանի հիշատակին: Աբովյանն անգիր գիտե իր բանաստեղծ ուսուցչի տաղերն ու երգերը, որոնք հայերը ևս չպետք է մոռանան: Նա հիշում է, որ Ալամդարյանը զրկվել էր տանից, հայրենիքից և նվիրվել էր, այն էլ անմնացորդ, իր աշակերտների ուսման գործին՝ «հայկազուն մանկանց», սակայն անողորմ սուրը, դեռ ծաղիկ հասակում, հեռացրեց նրան կյանքից:⁵⁸⁵

Պահպանվել է նաև մի սևագիր գրվածք, որն Աբովյանը գրել է Ներսիսյան դպրոցի մասին:

Թուղթը կամ նամակը Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցի բարենորոգման նպատակներով է գրել և հավանաբար ուղղված է այդ տարիներին դպրոցի գործերը ղեկավարող «Կոմիտետին»:

Նամակից պարզ է դառնում, որ Աբովյանը խիստ հիասթափված է եղել դպրոցի ուսումնական մակարդակից, որովհետև խիստ կարճ ժամանակ որպես ուսուցիչ աշխատել է Ներսիսյան դպրոցում:⁵⁸⁶

Աբովյանի այդ նամակ-բողոքից քիչ անց Ներսիսյան դպրոցը փակվել է: Փակելու նախաձեռնողը եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ը Կարբեցին (1831-1842), որը կաթողիկոս ընտրվելուց հետո հալածել է Ներսես Աշտարակեցու կողմնակիցներին:⁵⁸⁷ Մեկ տարի անց՝ 1837-ին, Ներսիսյան դպրոցը վերստին բացվել է, սակայն որպես հոգևոր դպրոց:

Աբովյանն իր գրվածքով քննադատում է Ներսիսյան դպրոցը հովանավորող բարձրաստիճան հայ անձանց, որոնց բոլորովին չի հետաքրքրում դպրոցի ուսման որակը: Գուցե Աբովյանի քննադատությունը զգվեցնի ու խռովք առաջացնի հարգելի իշխանների մոտ, որոնք իրեն համարեն մի օտարական, որը եկել ու խառնվում է իրենց գործերին: Աբովյանն ասում է, որ իր քննադատությունը միայն ազգային լուսավորության գործը անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացնելու նպատակն ունի:

Իր առեղծվածային անհետացումից մեկ կամ երկու տարի առաջ՝ 1846-1847-ին, Աբովյանը նամակ է գրել Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն (1843-1857): Այն վերնագրված է՝ «Թուղթ Ներսես կաթողիկոսին»: Այս նամակը խստորեն քննադատում է ռուսական տիրապետության տակ գտնվող

⁵⁸⁴ Աբովյանի դամբանական ճառը գրված է գրաբարով: Թարգմանությունը մերն է-Ա.Դ.: Տե՛ս «Դիվան Իս.Աբովյանի», II, էջ 44-45:

⁵⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 45:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 43:

⁵⁸⁷ «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ», Երևան, 2001, էջ 244:

Հայաստանի նկատմամբ ցարիզմի քաղաքականությունը: Նամակից երևում է, որ Աբովյանը չի տեսել քրիստոնյա երկրի հովանու ներքո իր հայրենիքի ցանկալի առաջընթացը. «Ինչով կարող ենք ազատվել մեր այս ցավերից, ինչպե՞ս թաքցնեն վերքերս, որոնք օրըստօրե սպառնում են նաև ազգի ամբողջ մարմինը գիշատել: Եվ ի՞նչ է այս բոլորի աղբյուրն ու պատճառը, եթե ոչ տգիտությունը, որ զորեղ բռնակալության ներքո սասանում էր, իսկ այժմ օրենքի պաշտպանության վարագույրի տակ, ինչպես անբուժելի ժանտախտ վարակել և գրավել է ամենքի սիրտն ու հոգին»:⁵⁸⁸

Նամակը քննադատական ուղղվածություն ունի նաև կաթողիկոսի հանդեպ, որին հիշեցնում է, թե անմահ Մխիթար Սեբաստացին առանց ազգի, առանց օգնականի, «մի քանի աշակերտների հետ միասին ազգի կեսը գրավեց, կայսրերը ցանկանում են ապրել նրա տոնելի դամբարանի մոտ, իսկ այժմ հայրենասերներն անգամ խորշում են մինչև իսկ նայել այն սրբավայրերին, որտեղ հանգչում են մեր ազգի առաքինազարդ հովվապետերը»:⁵⁸⁹

Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Եվրոպայում ունեցած մեծ հեղինակության մասին հետաքրքիր փաստեր ունի ֆրանսիացի նշանավոր հայագետ Վիկտոր Լանգլուան իր “Notice sur le couvent Arménien de l’île s.Lazar de Venise” գրքում: Վ.Լանգլուան խոսում է Մխիթարյանների հիմնած երկու վարժարանների մասին՝ Վենետիկում և Փարիզում, որոնք գոյատևում են մասնավոր մարդկանց նյութական հովանավորությամբ: Երկու մեծահարուստ հայեր Մադրասից կանոնավոր ձևով դրամ են ուղարկում Ս.Ղազար կղզու հայրերին:⁵⁹⁰ Նա նաև նշում է, թե Եվրոպայի միապետերը, թագուհիները, նշանավոր անձերն այցելում էին Սուրբ Ղազար կղզու հայկական միաբանության հրաշքը տեսնելու:

Աբովյանի բողոքները հետագայում նպաստել են Ներսիսյան դպրոցի ուսումնական պլանների վերանայմանը:

1870-ին Թիֆլիսում լույս է տեսել Ներսիսյան դպրոցի մանկավարժական ուղղվածության մասին պատմող մի գիրք, որը կոչվում է «Ճառախոսութիւն համարատուութիւն Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցի հանդիսաւոր գործողութեան մէջ 1869 թուականի հոկտեմբերի 12-ին»: Այս գրքում բացատրվում է, թե ինչ է պեղագոգիկան ու ինչ արժանավորություն ունի այն: Ներկայացվում են պեղագոգիկայի և տարբեր ազգերի ունեցած կապերը: Հին ազգերից խոսվում է Չինաստանի, Եգիպտոսի, պարսիկների՝ դեպի մանկավարժությունն ունեցած ավանդույթների մասին: Մանկավարժական դիտակետից ներկայացվում են նաև

⁵⁸⁸ «Խ.Աբովյանի դիվանը», II, էջ 51-52:

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 52:

⁵⁹⁰ Ա.Դոլուխանյան, Վիկտոր Լանգլուան հայագետ, Երևան, 2003, էջ 13:

հույները, հռոմեացիները, հրեաները: Գրքի այս հատվածների հեղինակը Ստեփանոս Նազարյանցն է:⁵⁹¹ Նա պատմում է, թե հրեական դաստիարակության մեջ կարևորվում էին Մովսեսի, Դավթի, Սողոմոնի գրվածքների մեջ գտնված դաստիարակության և ուսման կանոնները:

Գրքում հանգամանալի ներկայացվում է նաև ֆրանսիական մանկավարժության պատմությունը՝ սկսած Լյուդովիկոս XIII-ից: Շեշտվում է, որ Լյուդովիկոս XIV-ը աչքի է ընկել լուսավորության գործի պայծառությամբ:⁵⁹²

Գրքի ֆրանսիական մանկավարժության բաժինը գրել է Ստեփանոս Պալասանյանը:

Ստեփանոս Նազարյանցը «Խաչատուր Աբովյանի մասին» հոդվածում հիշում է իր ու Աբովյանի ուսումնառությունը Ներսիսյան դպրոցում, ուր Աբովյանը ուսանել է ռուսերեն, պարսկերեն, վերջում էլ ֆրանսերեն, երբ Փարիզից Ներսես Աշտարակեցու հրավերով եկավ Շահան Զրպետը: Աբովյանը բոլոր մյուս աշակերտներից տարբերվում էր իր զորավոր հիշողությամբ: Եթե Ներսիսյան դպրոցը Աբովյանին շատ մեծ գիտելիքներ չտվեց, ապա նրա մեջ վառեց ուսումնասիրության կրակը: Նա իր հոդվածի վերջում ավելացնում է, թե «Հայոց Հելիկոնի վրա դափնիներ չեն դրվում արժանի գլխի համար, բայց փույթ չէ: Աբովյանը՝ ազգի մեծ բարերարը, թեև վաղուց մոռացված իր հայրենիքում այնուամենայնիվ փառավորվում է և պիտի միշտ փառավորվի արդարադատ եվրոպական մադկության պատմագրքի մեջ»:⁵⁹³ Ստ. Նազարյանցը մարգարեացել է: Աբովյանին ֆրանսիացի հայագետները շատ բարձր են գնահատել: Ֆրեդերիկ Մակլերը նրան նվիրել է առանձին աշխատություն:⁵⁹⁴ Իսկ մեր օրերի նշանավոր հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեն Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպը համարել է համամարդկային ժառանգություն:⁵⁹⁵

Եզրակացություն

Ներսիսյան դպրոցը բացվել է Ներսես Աշտարակեցու ջանքերով 1824-ին: Դպրոցի առաջին շրջանավարտներից էին Խաչատուր Աբովյանը և Ստեփանոս Նազարյանցը, որոնք մեծապես նպաստել են հայ ժողովրդի քաղաքական, մշակութային, մանկավարժական առաջընթացին:

Աբովյանը Ներսիսյան դպրոցն ավարտել է 1826-ին և ուսման տարիներին խրախուսվել է դպրոցի տեսուչ բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ Հարություն Ալամդարյանից: Այնքան մեծ է եղել Աբովյանի սերը դեպի իր

⁵⁹¹ «Ճառախոսություն եւ համարատուութիւն Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցի հանդիսաւոր գործողութեան մէջ 1869 թուականի հոկտեմբերի 12-ին», Թիֆլիս, 1870, էջ 33:

⁵⁹² Նույն տեղում, էջ 34:

⁵⁹³ Ստ Նազարյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1996, էջ 236:

⁵⁹⁴ Ա. Դոլովսանյան, Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, Երևան, 2011, էջ 97-111:

⁵⁹⁵ Ա. Դոլովսանյան, Ժան-Պիեռ Մահեն հայագետ, Երևան, 2020, էջ 6:

մեծ ուսուցիչը, որ նա Դորպատից հայրենիք վերադարձի ճանապարհին կանգ է առել Նոր Նախիջևանում ու այցելել թանկագին ուսուցչի շիրմին: Նա գրաբարով գրված ճառով դիմել է ուսուցչի տապանաքարին: Նրա ճառը պահպանվել է և իր բովանդակությամբ հիշեցնում է Մովսես Խորենացու Ողբը:

Ստեփանոս Նազարյանցը համոզված է, որ Աբովյանի լուսավորչական ծրագրերը և մեծ հայրենասիրությունը ձևավորվել են հենց Ներսիսյան դպրոցում:

Մեծ Լուսավորիչը հայրենիք վերադառնալուց հետո շարունակել է հետևել Ներսիսյան դպրոցի ուսուցման գործընթացին ու Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ներսես Աշտարակեցուն նամակ-բողոքով ներկայացրել է իր բարենորոգչական առաջարկները: Աբովյանի համար Լուսավորչի իդեալ է եղել Մխիթար Սեբաստացին:

NERSISYAN SCHOOL AND KHACHATUR ABOVYAN

Aelita Dolukhanyan

The Nersisyan School was founded in 1824 owing to the efforts of Nerses Ashtaraketsi. One of the first graduates of the school were Khachatur Abovyan and Stepanos Nazaryants, who largely contributed to progress in various spheres of life of the Armenian people - in politics, culture and pedagogy.

Kh. Abovyan graduated from the Nersisyan School in 1826. During his years of study, he was especially encouraged by the school mentor, poet, teacher, and public figure Harutyun Alamdaryan. Abovyan treated his teacher with love and reverence. Returning from Tartu to Armenia, he stopped in New Nakhichevan to visit the grave of his teacher, A. Alamdaryan. Standing at the teacher's tombstone, he addressed him in ancient Armenian. The text of this appeal, in terms of content reminiscent of Movses Khorenatsi's "Lament for Armenia," has survived to this day. Stepanos Nazaryants believes that it was in the Nersisyan School that Abovyan was formed as a person endowed with high patriotic feelings, and it was here that his idea of an educational program matured.

Upon returning to his homeland, the great educator continued to maintain contact with the Nersisyan School. Kh. Abovyan addressed the Catholicos of All Armenians with a letter of complaint, in which he presented his reform proposals. The ideal educator for him was Mkhitar Sebastatsi.

Key words: Khachatur Abovyan, Harutyun Alamdaryan, Nerses Ashtaraketsi, Mkhitari Sebastatsi, pedagogy, Nersisyan school, curriculum, patriotism, University of Tartu, speech.

Օգտագործված գրականություն

1. Աբովյան Խ., Վերք Հայաստանի, Ողբ հայրենասիրի, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատ., Երևան, 2004, 423 էջ:
2. Աբովյան Խ., Ընտիր երկեր, հ. I, Պետական հրատ., Երևան, 1939, 344 էջ:
3. «Ակտ կամ տարեկան հանդես» Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի Հայոց Թիֆլիզի», տպարան Աղա Գէորգա Արծրունւոյ, Թիֆլիզ, 1853, 47 էջ:
4. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ», «Հայագիտակ» հրատ., Երևան, 2004, 275 էջ:
5. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց (Համառոտ ակնարկ), «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1975, 126 էջ:
6. «Դիվան Խաչատուր Աբովյանի», հ. II, Կազմեց և ծանոթագրեց ֆիլոլոգիական գիտությունների դոկտոր Երվանդ Շահազիզ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1948, 281 էջ:
7. Դոլուխանյան Ա., Վիկտոր Լանգլուան հայագետ, «Լուսակն» հրատ., Երևան, 2003, 119 էջ:
8. Դոլուխանյան Ա., Ֆրեդերիկ Մակլերը հայագետ, «Զանգակ-97» հրատ., Երևան, 2011, 222 էջ:
9. Դոլուխանյան Ա., Ժան-Պիեռ Մահեն հայագետ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2020, 379 էջ:
10. «Երախայրիք Ներսիսեան դպրոցի», ի գործարանի Գէորգայ Երեմեան Արծրունւոյ, Տփլիս, 1828, 53 էջ:
11. Ընծայաբերութիւն Ներսիսեան դպրոցի ևս և նոյն դպրոցի մերձակա յոբելեանի օրուան, տպ. փոխարքայի Կովկասու, Թիֆլիզ, 1874, 44 էջ:
12. Կանոնադրութիւն Ներսիսեան ազգային հոգեւոր դպրոցին Տփլիսոյ, տպ. Համբարձում Էնֆիաճեանց եւ ընկերներ, Տփլիս, 1877, 32 էջ:
13. Համառոտ պատմութիւն Ներսիսեան հոգեւոր դպրոցի եօթանասունեւինգամեայ գոյութեան, (1824-1829), Կազմեց Ստ. Մալխասեանց, տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, Թիֆլիս, 1900, 214 էջ:
14. Ճառախոսութիւն եւ համարատուութիւն Ներսիսեան Ազգային հոգեւոր դպրոցի հանդիսաւոր գործողութեան մէջ 1869 թուականի հոկտեմբերի 12-ին, տպարան Էնֆիաճեանց, Թիֆլիս, 1870, 70 էջ:
15. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխասյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1981, 587 էջ:

16. Նազարյան Ստ., Երկերի ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ, Երևան, 1996, 484 էջ:
17. «Ներսիսյանցիներ», 1824-1924, Սմբատ Ավագյան, Գեորգ Փերիխանյան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1975, 233 էջ:
18. Տեսութիւն տասնամեայ գործողութեանց եւ հաշուոց հոգաբարձուաց Ներսիսեան Հայոց հոգեւոր ուսումնարանին Տփլիսեայ ի 1851-ց 1861 ամն, տպարան Գէորգայ Արծրունւոյ, Տփլիսիս, 1861, 155 էջ:

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԸ

Մովսիսյան Անաիդա

Համառոտագիր

Մեր օրերում բազմաթիվ թարգմանություններ են կատարվում և թարգմանական գրականությունը մեծ վերելք է ապրում: Սույն հոդվածում քննել ենք Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներ Գևորգ Բարխուդարյանի և Ստեփանոս Մալխասյանցի թարգմանությունները՝ նպատակ ունենալով վեր հանելու նրանց ավանդը այսօրվա թարգմանական դպրոցի կայացման հարցում: Նկարագրական նաև զուգադրական-վերլուծական մեթոդների կիրառմամբ աշխատել ենք ներկայացնել յուրաքանչյուրի բերած նորարարությունը, թարգմանությունների ուժեղ և թույլ կողմերը: Գուցե նրանց թարգմանությունների մի մասը այժմ լոկ պատմական նշանակություն ունի, բայց ժամանակին դրանք համաշխարհային գրականությունը հայ հասարակության մեջ տարածելու, մեր մշակութային կյանքը կարգավորելու առաջադեմ գործառույթն են կատարել: Իսկ թարգմանությունների մի մասն էլ կարող է մրցել ավելի ուշ կատարվածների հետ:

Քանակի քառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, թարգմանիչներ, համարժեք թարգմանություն, գրական լեզու, տաղաչափություն, համաշխարհային գրականություն:

Ցանկացած երկրի մշակույթին գնահատական տալու լավագույն չափանիշներից մեկը նրանում թարգմանական արվեստի զարգացման մակարդակն է: Այս առումով հայ ժողովուրդը իրավունք ունի հպարտանալու, քանի որ դարեր ի վեր մեր իրականությունում ավանդաբար մեծ դեր է հատկացվել այդ արվեստին:

Եվ սկսած V դարից՝ թարգմանական արվեստը ապրել է և՛ վերելքներ, և՛ վայրէջքներ: Այս ճանապարհին ցանկացած թարգմանիչ իր ներդրումն է ունեցել այն պարարտ հողի հասունացման հարցում, որի վրա հետագայում իրենց բարձրարժեք թարգմանությունները ստեղծեցին Հովհ. Մասեհյանը, Խաչիկ Դաշտենցը, Արմեն Հովհաննիսյանը և այլք:

Ներսիսյան դպրոցի և՛ ուսուցիչները, և՛ ուսանողները, հետևելով թարգմանական տարբեր սկզբունքների և հոսանքների, ևս նպաստել են հայ թարգմանական դպրոցի կայացմանը: Անշուշտ, թարգմանություններից շատերը որակական առումով չեն բավարարում այսօրվա թարգմանական չափանիշներին, բայց դրանք մի շրջափուլ են մեր թարգմանական արվեստի զարգացման մեջ և ժամանակին հայ մշակութային կյանքը առաջ մղող գործոններ են եղել:

Սույն հոդվածում կքննեք Ներսիսյան դպրոցի երկու նշանավոր ուսուցիչների՝ Գևորգ Բարխուդարյանի և Ստեփանոս Նազարյանի կատարած թարգմանությունները:

Անվանի գրականագետ, բանաստեղծ և թարգմանիչ Գևորգ Բարխուդարյանը (1835-1963) երկարամյա մանկավարժական բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել, որի զգալի մասը՝ Ներսիսյան դպրոցում: Նա նաև հանդես է եկել Չմշկյանի թատերախմբում՝ կատարելով տարբեր դերեր: Բայց Բարխուդարյանին հռչակ են բերել վարպետությամբ արված իր թարգմանությունները Գյոթեից, Լեսինգից, Շիլլերից, Հայնեից, Բայրոնից, Շեքսպիրից, Պետերֆից: Թարգմանիչն աշխատել է հնարավորիս հարազատ թարգմանություններ կատարել՝ օգտագործելով այնպիսի լեզու, որը հասկանալի լինի բոլորին: Իսկ Գյոթեի «Ֆաուստի» թարգմանությունը համարվում է նրա կատարածների պսակը: Բայց մինչ «Ֆաուստին» հասնելը Բարխուդարյան թարգմանիչը երկար ճանապարհ է անցել: Առաջին թարգմանությունները նա կատարել է 19-րդ դարի 60-ական թականներին և հիմնականում տպագրել «Հյուսիսափայլում»: Դրանք, բնականաբար, գեղարվեստական նույն արժեքը չունեին, ինչ ունեցան հետագայում կատարվածները: Օրինակ՝ Շիլլերից նա թարգմանել է «Պատանին աղբյուրի մոտ» և «Յովհաննայի հրաժարվելը»⁵⁹⁶ բանաստեղծությունները, որոնց թարգմանությունների մասին գովասանքով է խոսել Ս. Նազարյանը՝ նշելով, որ թարգմանիչը **ջերմ ու փառ սրտով է** զգացել գերմանացի բանաստեղծին⁵⁹⁷: Սակայն ժամանակի քննադատներից մեկը՝ Իս. Հարությունյանը, մի շարք թերություններ է նշում թարգմանություններում, ինչպիսիք են՝ սխալ բառընտրությունը, ազատ թարգմանությունը, իմաստի սխալ մեկնաբանումը և այլն: Իսկ «Քուիտին» ստեղծագործության թարգմանության լեզուն ծանր ու խրթին է համարում՝ լի գրաբարյան բառերով և բառաձևերով: Ըստ հոդվածագրի՝ Բարխուդարյանը կարծես երկու լեզու է օգտագործում. իր սեփական ոտանավորների լեզուն պարզ է և սահուն, իսկ թարգմանություններինը՝ հակառակը⁵⁹⁸:

Սակայն բոլորովին այլ որակով են կատարվել Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլ»⁵⁹⁹, «Դոն Կարլոս»⁶⁰⁰ և «Օդլենի կոյսը»⁶⁰¹ դրամաների թարգմանությունները: Ահա

⁵⁹⁶ «Հյուսիսափայլ», 1859, հուլիս, էջ 569:

⁵⁹⁷ «Հյուսիսափայլ», 1859, հուլիս, էջ 573-74:

⁵⁹⁸ Տե՛ս Իս. Հարությունյան, Գևորգ Բարխուդարյան, Լուսա, 1902, N 2, էջ 196-217:

⁵⁹⁹ Շիլլեր, Վիլհելմ Տելլ, դրաման հինգ գործ., թարգմ. Գևորգ Բարխուդարյանի, 1873 թ., Թիֆլիզ: Այսուհետ բոլոր մեջբերումների ուղղագրությունը՝ ըստ բնագրերի: Էջերը կնշվեն կից:

⁶⁰⁰ Շիլլեր, Դոն Կարլոս, դրամատիկական բանաստեղծություն հինգ գործողությամբ: «Փորձ» N 1, էջ 1-162, N 2, էջ 1-117:

⁶⁰¹ Շիլլեր, Օդլենի կոյսը, վիպասանական ողբերգություն հինգ գործողությամբ, «Փորձ» N 3, էջ 1-80, N 4, էջ 1-88:

մի հատված «Վիլհելմ Տելլի» թարգմանությունից: Անարդարության դեմ ըմբոստանալու համար կուսակալը հանում է երկրագործ Մեխթալի հոր աչքերը: Երբ փախուստի մատնված Մեխթալը լսում է այս գազանության մասին, մորմոքված սրտով հետևյալ գեղեցիկ մենախոսությունն է արտասանում.

*Ո՛հ, աչքի լոյսը է մի երկնային
Եւ ազնիւ պարզւո՛ւ: Եւ ամեն էակ,
Ամեն արարած ապրում է լուսով-
Եւ մինչև անգամ ծաղիկն էլ ուրախ
Թեքում է գլուխը միշտ լուսոյ կողմը.
Իսկ նա յափտեան, թէև կենդանի,
Նստած պիտի մնայ անվերջ խաւարում-
Նա էլ չի գմայլի ոչ արևափայլ
Կանաչ մարգերով, ոչ ծաղիկների
Գեղեցիկ տեսքով, ոչ էլ սառուցով
Պալած սարերեի կարմիր փայլունով:-
Մահը ոչինչ է, բայց ապրել, զգալ
Եւ լոյս չտեսնել, մահիցը վախ է:-
Ինչի՛ խղճալով նայում էք ինձ վերայ:
Տեսէ՛ք, ես ունիմ զոյգ առողջ աչքեր,
Բայց իմ կոյր հորը չեմ կարող ես տալ
Նորանցից մինը: Ա՛խ չեմ կարող տալ
Մի հալո ճառագայթ այն լուսոյ ծովից,
Որ բորբոքելով լցնում է աչքերս: (էջ 37)*

Սակայն հեշտ չէր լեզվական նման որակի հասնելը, որովհետև մեր լեզուն բառապաշարի և քերականության առումով դեռ չէր կազմավորվել: Այսպես է արտահայտվել թարգմանիչը Շիլլերի «Վիլհելմ Տելլի» նախաբանում. «Խոստովանում եմ , որ հեշտ չէր իմ հաճն առած գործը, աչքի առաջ ունենալով մեր այժմյան լեզվի մանուկ վիճակը: որ դեռևս այնքան զարգացած չէ Շիլլերի պես մի համաշխարհային հանճարի բարձր և վսեմ մտքերը ճշտությամբ արտահայտելու յուր, կարելի է ասել, թոթովանքով: Բայց, այնուամենայնիվ, ես իմ կողմից չեմ խնայել ոչ մի աշխատանք, որքան հնար է մոտ մնալ բնագրին առաց բառացի ճշտության ետևից ընկնելու: Բացի դրանից, թարգմանությանս մեջ գործ եմ ածել այնպիսի լեզու, որ հասկանալի լինի ամեն գրագետ հային...»⁶⁰²:

Դրվատանքի շատ խոսքեր են գրվել նրա հասցեին թե՛ մամուլում, թե՛ նրա ժամանակակիցների հուշերում: Անվանի թատերագետ, մանկավարժ Սեդրակ Մանդինյանը իր հուշերում պատմում է Բարխուդարյանի ստեղծագործական մեթոդի մասին. «Նա իր թարգմանությունը չէր սկսում գրչով: Թարգմանածն այնպես չէր անցկացնում թղթի վրա, այլ բերանացի և մտքով այնքան կոկում և հղկում էր ամեն մի նախադասությունը, մինչև որ իր արտասանությամբ իր

⁶⁰² Շիլլեր, Վիլհելմ Տելլ, թարգմ. Գ. Բարխուդարյան, Թիֆլիս 1873, Առաջաբան էջ 7:

ականջին բերկրություն էր պատճառում»⁶⁰³։ Այս ամենը վկայում են այն մասին, որ Բարխուդարյանի համար թարգմանությունը բարդ ստեղծագործական աշխատանք է եղել։

Բարխուդարյանի «Վենետիկի վաճառականը» տպագրվել է 1879 թ. Աբգար Հովհաննիսյանի «Փորձ» հանդեսի I, II համարներում։ Ամենայն հավանականությամբ նա այդ աշխատանքը կատարել է «Փորձի» խմբագիր Աբգար Հովհաննիսյանի առաջարկությամբ։ Թարգմանության համար հիմք է ծառայել Շլեգել-Տիկի գերմաներեն տարբերակը։ Լինելով բանաստեղծ և ունենալով թարգմանական հարուստ փորձ՝ նա հարազատ է մնացել չափածոն չափածո թարգմանելու սկզբունքին և առաջին անգամ Շեքսպիրի համար օգտագործել է տասվանկանի երկանդամ ոտանավորը։ Պատճառներից մեկն այն էր, որ Բարխուդարյանը ծանոթ էր գերմանացի թարգմանիչների շեքսպիրագիտական ձեռքբերումներին։ Բացի այդ՝ նույն չափով է 19-րդ դարի 60-ական թվականներին Լեոնտոսովի «Դևը» թարգմանել Մադայանը, ում հետ Բարխուդարյանը աշխատակցել է «Հյուսիսսփայլին»։ Հետագայում նույն չափով «Լիր թագավորը» թարգմանեց Ստ. Մալխասյանը և հետո նաև Մասեհյանը՝ իր գլուխգործոցները։

Բարխուդարյանը բնագրից չի թարգմանել, սակայն թարգմանությունը մոտ է բնագրի ուղղամասին՝ համակարգին և արժեքավոր է թե՛ թարգմանության ճշգրտությամբ, թե՛ լեզվի պարզությամբ։

Ահա մի չափածո հատված, որը բացահայտում է թարգմանչի բանաստեղծական տաղանդը։ Այստեղ Գրացիանոն դիմում է Անտոնիոյին.

*Գրացիանո- Եվ խենթի դերը թողեք ես խաղամ,
Թող ուրախության և ծիծաղի մեջ կնճիռներ գան,
Եվ թող իմ լյարդը գինուց ջերմանա,
Քան թե մահաբեր հեծեծանքներով սիրտս սառնանա,
Ինչու պետք մարդ, որ երակներում տաք արյուն ունի,
Քարացած նստի իր պապի մարմար արձանի նման,
Ինչու քնանա արթուն ժամանակ,
Դեղնուկ ստանա շարք տրտմանցալույց։ (էջ 133)*

Այսօր էլ այս հատվածը հնչում է հարթ ու սահուն և հաճույքով կարդացվում։ Թարգմանական գրականության մեջ շատ քիչ են այն դեպքերը, երբ միջնորդ լեզվից թարգմանվելու թերությունը լրացվում է թարգմանչի տաղանդով, փորձով և բանաստեղծական ծիրքով⁶⁰⁴։

Վարպետությամբ են թարգմանված նաև պիեսի արձակ հատվածները։ Նախադասությունները համազոր են թե՛ կառուցվածքով և թե՛ հնչողությամբ։ Ահա

⁶⁰³ Ս. Մանդիկյան, Գ. Բարխուդարյանի անմոռաց հիշատակին, «Տարազ», Թիֆլիս, 1913, հ. 11, էջ 149-150։ (

⁶⁰⁴ Տե՛ս Սոնա Սեֆերյան, Շեքսպիրը հայ իրականության մեջ, Եր. 2002 թ., էջ 82։

մի հատված Ներիսայի և Պորցիայի խոսակցությունից, որտեղ վերջինս բնութագրում է իր գերմանացի փեսացուին:

Պորցիա- Նա շատ զգվելի է առավոտները, երբ որ խմած չէ, և ամենազգվելի ճաշից հետո, երբ որ հարբած է: Ամենալավ ժամանակը նա մի փոքր վատ է մարդուց և ամենավատ ժամանակը՝ փոքր-ինչ լավ է անասունից: (էջ 142)

Թարգմանության մեջ հանդիպող բացթողումներից կարելի է նշել հետևյալները: հատուկ անունների մի մասի տառադարձությունը հարում է ռուսերենին, այդ պատճառով դրանք հայերեն լավ չեն հնչում, ինչպես՝ **Շեյոկ, Շեկսպիր, Բալրազար, Լունա** (Լուսնի փոխարեն), մյուս մասի դեպքում զգացվում է գերմաներենի ազդեցությունը՝ ինչպես **ռեյնվեյն** (հոենսյան գինի), **պֆայցգրաֆ** (արքայազն):

Սակավ հաջողված են նաև բառախաղերի թարգմանությունը, որովհետև նրանցում բացակայում է մերթ իմաստային, մերթ էլ հնչյունական կողմը: Սակայն արդարացի լինելու համար նշենք, որ առայսօր՝ լեզվի զարգացման ներկա փուլում, Շեքսպիրի բառախաղերը համարվում են դժվար թարգմանելի և մեծ գլխացավանք են պատճառում թարգմանիչներին: Թարգմանությունը մոտ հազար տողով ավելացել է: Օգտագործված են գրաբարյան ձևեր՝ **սորա, վերա**, ինչպես նաև թիֆլիսահայ բարբառով դիմելաձևեր՝ **աղջիկ-պարոն** և այլն:

Չնայած այս ամենին՝ Բարխուդարյանը մի այնպիսի դիրքի հասցրեց թարգմանչի մասնագիտությունը, որ նրանից հետո Շեքսպիրի և առհասարակ այլ հեղինակների վատ, անորակ թարգմանությունները քննադատությունների էին ենթարկվում մամուլում: Շեքսպիրից միայն մեկ գործ թարգմանելով՝ ապացուցեց, որ պետք է թարգմանել գրական լեզվով՝ գերծ բարբառային ձևերից և նախապատրաստեց այն հիմքը, որը նպաստեց Մասեհյանի դասական թարգմանությունների ի հայտ գալուն⁶⁰⁵: Թերզիբաշյանը նույնիսկ նմանություններ է գտնում Բարխուդարյանի և Մասեհյանի թարգմանություններում՝ ակնարկելով, որ Մասեհյանը հաշվի է առել իրենից առաջ եղած փորձը, չնայած նրա թարգմանությունը չորրորդն էր և կատարված էր բնագրից⁶⁰⁶: Գուցե նմանությունները բնագրով են պայմանավորված, բայց դրանք մեկ անգամ ևս վկայում են, թե որքան նույնական է ստացվել Բարխուդարյանի՝ գերմաներենից կատարված թարգմանությունը:

1900 թ. Գևորգ Բարխուդարյանը թարգմանում է Գյոթեի «Ֆաուստի» առաջին մասը: Թիֆլիսում հրատարակվող «Լումա» ամսագիրը, անդրադառնալով «Ֆաուստի» թարգմանությանը, գրում է. «Ֆաուստը այնպիսի մատենագիտական գանձ է, որ հայ գրականությունը երբեք չի մոռանա նրա

⁶⁰⁵ Տե՛ս Ս. Սեֆերյան, նշվաշխ., էջ 81:

⁶⁰⁶ Վ.Թերզիբաշյան, Շեքսպիրը հայերեն, Երևան, 1956 թ., էջ 51-52:

առաջին բանաստեղծ թարգմանչին»⁶⁰⁷: Վերջում հոդվածագիրը **փարեց** բանաստեղծ- ուսուցչին առողջություն է մաղթում և ուժ՝ «Ֆասուստի» երկրորդ մասը թարգմանելու համար: Ցավոք, Բարխուդարյանը մահացավ՝ այդպես էլ չթարգմանելով ողբերգության երկրորդ մասը: Հոդվածագիրը սխալվում էր այն հարցում, որ Բարխուդարյանը «Ֆասուստի» առաջին թարգմանիչն էր: Առաջին թարգմանությունը կատարել է Թ.Թերգյանը 1873 թվականին Պոլսում: Սակայն Բարխուդարյանը առաջինն էր, որ թարգմանեց չափածո՝ պահպանելով ժանրի բոլոր կանոնները: Դրանից հետո եղել են մոտ 7 թարգմանություններ, և այդ թարգմանությունները քննողները Բարխուդարյանի թարգմանությունը գեղարվեստականությամբ և համարժեքությամբ հավասարեցնում են Պարույր Միքայելյանի կատարած թարգմանությանը, որը կարարվել է Երևանում 1963-67թ.⁶⁰⁸: Միքայելյանի թարգմանությունը շահում է այնքանով, որ ժամանակագրական առումով ավելի մոտ է մեզ և լեզվի, ոճի հոգեհարազատություն կա: Բայց նույնիսկ այս դեպքում Բարխուդարյանի թարգմանությունը չի խամրում:

Համեմատենք նույն հատվածի թարգմանությունները.

Գ. Բարխուդարյան

*Ֆաուստը- Ո՛վ խեղճ սափանայ, ի՛նչ կարող
ես փայ:*

Ընդունա՛կ ես դու արդեօք հասկանալ

Մարդկային ոգու վեհ ձգտումները:

Չեն կշտացնում քո կերակուրները.

Ունիս դու ոսկի, որ սնդիկի նման

Իսկույն ցրվում է կողմեր զանազան.

Մի խաղ,որ երբեք փայիս չէ վաստակ.

Աղջիկ,որ գրկիս եղած ժամանակ

Աչքով է անում դրացուն շարունակ,

Եւ փառք ու պատուի վայելքն երկնային,

Որ չքանում է որպես մէլեօր-

Պտուղ,որ փրում կտրած վայրկեանին

Եւ ծառ,որ ծաղկում է ամենայն օր»⁶⁰⁹:

Պ.Միքայելյան

*Ֆաուստը- Ի՛նչ ես արդյոք ինձ ուզում
փայ, խեղճ սափանա:*

Մարդու ոգին,ձգտումների սլացքը վես

Քեզ նմանը կհասկանա՛:

*Սնու՛նդ կտաս. չեմ հագենա քո հացով
ես.*

Կտաս ոսկի՛,որն իմ ձեռքում

Միշտ չի մնա,սնդիկի պես դուրս կսահի.

*Կտաս մի խա՛ղ, որտեղ երբեք ես չեմ
շահի.*

*Կտաս աղջի՛կ, որն աչքերով՛իմ ջերմ
գրկում*

Հարևանիս կտա խոստում սիրո պահին.

*Կտաս փառքի քաղցր բերկրանք՝
ասվածային,*

Որ կմարի որպես ասուպ: Ինձ հավատա՛,

*Նախքան քաղելն արդեն փրած պտուղ
է դա,*

Ծառ,որ պիտի նոր տերևներ ամեն օր

տա»⁶¹⁰:

⁶⁰⁷ «Լումա», Թիֆլիս, 1902, N5, էջ 238:

⁶⁰⁸ Գ. Թորոսյան, Ֆաուստի հայերեն թարգմանությունները, ատենախոսություն, 2004թ.:

⁶⁰⁹ Ֆաուստ, Գեօթի, թարգմանեց գերմաներենից Գեորգ Բարխուդարեանց, Թիֆլիզ, 1902, էջ 71:

⁶¹⁰ Վոլֆգանգ Գյոթե, Ֆաուստ, գերմաներենից թարգմանեց Պարույր Միքայելյանը, Երևան 1963, էջ 89-90:

Անշուշտ, Բարխուդարյանի կողմից մեծ խիզախում էր համաշխարհային գրականության լավագույն գործերից մեկին անդրադառնալը և հայ ընթերցողին նրան հաղորդակից դարձնելը, իսկ դա բազմաթիվ տարիների դժվարին աշխատանքի արդյունք էր:

Երկար տարիներ Ներսիսյան դպրոցում «Հայոց լեզու» և «Հայ գրականության պատմություն» առարկաներն է դասավանդել նշանավոր լեզվաբան Ստեփանոս Մալխասյանցը(1857-1947): Նա կատարելապես տիրապետել է մի քանի լեզուների և մեծ աշխատանք է կատարել հայագիտության զարգացման ուղղությամբ՝ կատարելով ամենատարբեր բնույթի թարգմանություններ: «Մշակ» լրագրի խմբագրությունում աշխատելու տարիներին նա հետևում էր ֆրանսիական և անգլիական թերթերի հրապարակումներին և հայկական հարցին առնչվող կարևոր նյութերը համառոտակի ներկայացնում հայ ընթերցողին⁶¹¹: Նա 1888թ. թարգմանել է Շեքսպիրի «Լիր թագավորը»⁶¹², իսկ 1992 թ. «Մակբեթ»⁶¹³ ողբերգությունները, ինչպես նաև Գ. Էբերսի «Մարդ եմ» վեպը: Քանի որ Մալխասյանցի անգլերենի իմացությունը բավարար չէր, նա հիմնականում թարգմանել է գերմաներենից՝ համեմատելով ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանությունների, ինչպես նաև բնագրի հետ: Որպես լեզվաբան՝ նա դավանել է ավելի հարազատ թարգմանելու սկզբունքին՝ արձակը թարգմանելով արձակ, չափածոն՝ չափածո: Նշենք նաև, որ Գ. Բարխուդարյանից հետո Ստ. Մալխասյանցը առաջինն էր, որ Շեքսպիրի «Լիր թագավորի» չափածոն թարգմանեց տասվանկանի չափով: Այս չափը հետագայում օգտագործվեց ուրիշ թարգմանիչների, ինչպես նաև Մասեհյանի կողմից: Սակայն ինչպես ցույց տվեղ ժամանակը և թարգմանիչների փորձը, հայ բանաստեղծների կողմից հաճախ կիրառված 10-վանկանի տողը՝ (5+5) բաժանումով, որը շատ գեղեցիկ, հանդիսավոր և ախորժալուր դիթամ է ստեղծում, այդքան էլ հարմար չէր Շեքսպիր թարգմանելու համար, որովհետև թարգմանիչները ստիպված էին բնագրի մեկ տողը թարգմանելու հայերենի երկու տողով: Այդ էր պատճառը, որ թե՛ Բարխուդարյանի, թե՛ Մալխասյանցի թարգմանությունների չափատողերը զգալիորեն ավելի էին անգլերենից: Նույնիսկ Մասեհյանը հետագայում հրաժարվեց այդ չափից՝ նախընտրելով 15-վանկանի (5+5+5) և 10-վանկանի (5+5) չափատողերի անկանոն

⁶¹¹ Տե՛ս Հ.Գյամջյան, Ստ. Մալխասյանցի թարգմանական գործունեության շուրջ, „Բանբեր Երևանի համալսարանի“, 2 (116), Երևան 2005 թ., էջ 147-154:

⁶¹² Շեքսպիր, Լիր թագավոր, թարգմանեց Ստ.Մալխասյանց, Ա.Պետերբուրգ, 1888թ.:

⁶¹³ Շեքսպիր, Մակբեթ, թարգմանեց Ստ.Մալխասյանց, Թիֆլիս, 1892 թ.:

հերթագայությունը: Շեքսպիրի երկերի նորոյա թարգմանիչը՝ Արամ Թոփչյանը, չափածոն թարգմանել է 12-վանկանի (4+4+4) քառավանկ տողերով⁶¹⁴:

«Մակբեթի» պարագայում Մասեհյանը այլ կերպ վարվեց: Զգալով տասվանկանի տողերի բնագրին ոչ համարժեք լինելը՝ նա ողբերգությունը թարգմանեց այսպես կոչված հայկական չափով: Վերջինս, իհարկե, իր 12-16 վանկանի տողերում ընդունակ էր տեղավորելու բնագրի չափատողը, և Մասեհյանի թարգմանության տողերի թիվը հավասար է բնագրին, սակայն չուներ այն ռիթմը, ինչը բնորոշ է բնագրին, և թարգմանությունը այդ առումով էլ համարժեք չէր: «Մեզ տվեք Շեքսպիրին, մեզ տվեք Շեքսպիրի ոգին, ոչ թե նրա բառերը և տողերի թիվը:»⁶¹⁵: «Մակբեթը» շատ քննադատվեց նաև այդ պատճառով:

Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ Ստ.Մալխասյանցը, ունենալով շատ հիմնավոր կրթություն և լինելով բարձր մտավոր ունակությունների տեր անհատականություն, ինչ գործով էլ զբաղված լիներ, նախապես մշակում էր աշխատանքի սկզբունքները, որոնք շարադրվում էին առաջաբան-ծանոթագրություններում: «Լիր թագավորի» թարգմանության ներածությունում ևս գրում է իր կատարած քերականական մի շարք նորամուծությունների մասին, օրինակ՝ իգական սեռի համար գործածել է **սե,դե,նե** դերանունները, ինչպես նաև **սորան, դորան, նորան** ձևերը: Օգտագործել է նաև **Լ՛** (Լ փշիկով) տարբերակը **«Եվրոպացիների (կակուղ) Լ -ի հնչյունի և ռուսերենի ռ -ի փոխարեն»**⁶¹⁶:

Ընդհանրապես համաշխարհային գրականության մեջ կիրառվում է թարգմանության երկու սկզբունք. կա՛մ թարգմանությունը շատ հավատարիմ է բնագրին, որից բնականաբար տուժում է գեղարվեստականությունը, կա՛մ հակառակը: Մալխասյանցը ընտրել է առաջին ուղին՝ շատ հաճախ աշխատելով բառացի փոխանցել Շեքսպիրի խորիմաստ ու հանճարեղ մտքերը, բառախաղերը, նույնիսկ անսովոր դարձվածքներն ու գոեհկաբանությունները: Այդ հավատարմության համար շատ անգամ զոհել է թարգմանական լեզվի թեթևությունը և պարզությունը: Համեմտենք «Լիր արքայի» նույն հատվածի՝ Մալխասյանցի և Արամ Թոփչյանի թարգմանությունները:

Ստ. Մալխասյանց

*Կորդելիա- Եւ եթե հայր էլ
Չլինեիր նրանց՝ այս ճերմակ մազերդ
Պեպք է շարժէին նէրանց գըթութիւնն:
Սա մի գլուխ է անսաստ մըրրիկին*

Ա. Թոփչյան

*Կորդելիա- Եթե հայր էլ չլինեիր.պեպք է սպիտակ
Քո մազերը արթնացնեին նրաց խիղճը:
Մի՛թե դեմքդ պիտի փոկար բուռն հողմերին,
Դու կանգնեիր ահեղաշանթ որդիդ դեմ*

⁶¹⁴ Տե՛ս Ուիլյամ Շեքսպիր, Լիր արաքա, անգլերենից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Թոփչյանի, Նախաբան, Երևան, 1915 էջ 67-70:

⁶¹⁵ Լ. Մանվելյան, Գրախոսություն, „Մուրճ“, 1891, N 1, էջ 136:

⁶¹⁶ Լիր թագավոր, Յառաջաբան թարգմանչին, էջ 8:

Ենթարկվելու, խոր ու սարսափելի
Որոտումին դէմ կըռվելու, արագ
Խաչվող կայծակի փոյթ և սոսկալի
Հարուածներին փակ հըսկելու – այսպես՝
Բարակ ծածկոյթով:– Թըշնամուս շունը,
Թէև ինձ խածած էլ լինի- կրակիս
Առջև կըգտնէր մի տեղ այն գիշերն.
Իսկ դուն, խեղճ իմ հայր, ստիպուած էիր
Օթել խոգերի լ'աւազակների
Հետ, փըրտած յարդի մի կտորի վերայ.
Ո՛, աւա՛ղ, աւա՛ղ: Հրաշք է, որ խելքդ
Ու կեանքդ չը հանգան մէկտեղ: (էջ. 154)

Թուփյանը թարգմանել է բնագրից և բավականին հարազատ: Բառային փոխանցումների առումով Մալխասյանցի տարբերակը կարծես նույնպես համարժեք է, բայց նրա տեքստը ծանրացնում են բազմաթիվ շրջադասությունները և տողանցները: Վերջիններիս անհարկի կիառությունը խախտել է մտքի բնականոն ընթացքը և ինչ-որ տեղ նպաստել խոսքի իմաստի մթազնմանը: Հաջողված չէ նաև հանգավորումը:

Վերը նշված տաղաչափական համակարգի ոչ ճիշտ ընտրությունից բացի, Լ. Մանվելյանը նշում է նաև հետևյալ թերությունները՝ խրթին լեզու, թարգմանական սխալներ, հոգեբանական նրբությունները արտահայտելու անկարողություն⁶¹⁷: Այս թերությունները մեծ մասամբ բնագիրը տառացի թարգմանելու արդյունք են: Մեջ բերենք մի հատված լեդի Մակբեթի մենախոսությունից: Տեսեք՝ որքան տարբեր են բնագիրը և թարգմանությունը իրենց հուզականությամբ.

*The raven himself is hoarse,
That croaks the fatal entrance of Duncan Under
my battlements.
Come, come, you spirits, . . .
Stop up the access and passage to remorse,
That no compunctions visitings of nature Shake
my fell purpose, nor keep peace between
The effect, and it!*⁶¹⁸

Ագռավն աշտարակի վրայ անչափ
Կըռկըռաց թագավորի օրհասական գալուստի
Մասին, որ ծայնը կըփրկեց: Եկէ՛ք դուք,
ոգիներ...
Խղճմտանքի ամեն անցք ու ճանապարհ
փակեցէ՛ք.
Որպես զի բըռնութեան կարեկցութեան
այցելութիւնն
Իմ սոսկալի ձեռնարկութիւնս չ'արգելէ, և
հաշտութիւնն
Չըխառնի նորա մէջ: (էջ. 57)

«Լեզվաբան Մալխասյանցի բանասիրական խիստ մոտեցումը գործին լեզուն դարձնում է ոչ ճկուն, բեմին ոչ հարմար, ընթերցանության համար՝ ոչ հասու:

⁶¹⁷ Տե՛ս Լ. Մանվելյան, նշվ. աշխ., էջ 130-139:

⁶¹⁸ Shakespeare, William, and William D'Avenant. The tragedy of Macbeth. M. Rhames, 1739.

Սակայն նրա խստապահանջությունը օրինակ է ծառայել հետագա հայ թագմանիչներին: սրանով է Մալխասյանցի դերը նշանակալից շեքսպիրյան հայերեն թարգմանությունների մեջ»⁶¹⁹:

Սակայն Մալխասյանցը հետաքրքիր դատողություններ ունի մեր լեզվի մասին և ճիշտ է կանխորոշում նրա զարգացման ուղին. «...եթե վերջապես կամենում ենք ազատել հայերենը արևելյան լեզուների դանդաղ ու թմրեցուցիչ ոճից և հետզհետե մոտեցնել եվրոպական կենդանի լեզուներին- պետք է լրացնենք մեր լեզուն, պետք է աշխատինք նրան դիրաթեք, ճկուն դարձնել, պետք է ջանանք մանավանդ, որ հայերեն լեզուն չունենայ այնպիսի քերականական և բառական թերություններ, որոնց պատճառով մի գրվածք անհասկանալի և մութ լինի»-գրում է նա ⁶²⁰:

Ցանկանում ենք նշել նաև հետևյալ իրողությունը, որ եթե գեղարվեստական գրականության թարգմանության ժամանակ գիտական խստապահանջությունը հանդես է եկել իրբրև հիմնական խանգարիչ հանգամանք, ապա մեր պատմիչների երկերը թարգմանելիս գիտական սկզբունքայնությունը դարձել է գործի հաջողության գրավականներից մեկը: Մալխասյանցի՝ Մովսես Խորոնացու «Հայոց պատմության» թարգմանությունը գրաբարից աշխարհաբար լավագույններից մեկն է, եթե ոչ ամենալավագույնը:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչները մեծ ավանդ են ունեցել ոչ միայն հայկական կրթության, գիտության, մշակույթի զարգացման հարցում, այլ նաև նոր որակով առաջ են մղել նաև մեր թարգմանական արվեստը: Բարխուդարյանի «Վենետիկի վաճառականը» և «Ֆասուտը» բարձրարժեք գեղարվեստական գործեր են, իսկ Մալխասյանցը իր խստապահանջությամբ հիմք դրեց հարազատ թարգմանելու ավանդույթին:

TRANSLATORS OF NERSISYAN SCHOOL

Movsisyan Anaida

In this article, we have examined the translations of Nesisyan school teachers Gevorg Barkhudaryan and Stepanos Malkhasyants in order to highlight their contribution to the development of the modern school of translation. Using descriptive and comparative-analytical methods, we tried to present the innovations of each of them, the strengths and weaknesses of the translations. Perhaps some of their translations now have only historical significance, but at one time they performed a progressive function of spreading world literature in Armenian society and regulating

⁶¹⁹ Ս.Սեֆերյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

⁶²⁰ Լիր թագավոր, Յառաջաբան թարգմանչին, էջ 6:

our cultural life. And some translations can compete with later ones. Gevorg Barkhudaryan translated only one work of Shakespeare, “The Merchant of Venice,” and this translation was one of the discoveries of its time, because it was endowed with artistry, was very equal to the original and was done in literary language; and Goethe’s “Faust” is the crown of his translations. St. Malkhasyants translated Shakespeare's King Lear and Macbeth, which were subject to much criticism. However, with his strictness, he laid the foundation for the tradition of native translation.

Key words: *Nersisyan school, translators, equivalent translation, literary language, prosody, world literature.*

Գրականության ցանկ

1. Գեօրգի, Ֆաուստ թարգմանեց գերմաներենից Գեորգ Բարխուդարյանց, Թիֆլիզ, 1902:
2. Գյամջյան Հ., Ստ. Մալխասյանցի թարգմանական գործունեության շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 2 (116), Երևան 2005 թ:
3. Գյոթե Վ., Ֆաուստ, գերմաներենից թարգմանեց Պարույր Միքայելյանը, Երևան 1963:
4. Թերզիբաշյան Վ., Շեքսպիրը հայերեն, Երևան, 1956 թ.:
5. Թորոսյան Գ., «Ֆաուստի հայերեն թարգմանությունները», ատենախոսություն, 2004թ.:
6. Հարությունյան Իս., Գևորգ Բարխուդարյան, «Լուսին», 1902, N 2:
7. Մանդինյան Ս., Գ.Բարխուդարյանի անմոռաց հիշատակին, «Տարազ», Թիֆլիս, 1913, հ.11:
8. Մանվելյան Լ., Գրախոսություն, «Մուրճ», 1891, N 1:
9. Շեքսպիր Ու., Լիր արաքա, անգլերենից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Թովիշյանի, Նախաբան, Երևան, 1915:
10. Շեքսպիր Ու., Լիր թագավոր, թարգմանեց Ստ.Մալխասյանց, Ս.Պետերբուրգ, 1888թ.:
11. Շեքսպիր Ու., Մակբեթ, թարգմանեց Ստ.Մալխասյանց, Թիֆլիս, 1892 թ.:
12. Շեքսպիր Վ., Վենետիկի վաճառականը, թարգմ. Բարխուդարյան, Թիֆլիս, 1897 թ.:
13. Շիլլեր, Դոն Կարլոս, դրամատիկական բանաստեղծություն հինգ գործողությամբ: «Փորձ» N 1, էջ 1-162, N 2:
14. Շիլլեր, Վիլհելմ Տելլ, դրաման հինգ գործ., թարգմ. Գեորգ Բարխուդարյանի, 1873 թ., Թիֆլիզ:
15. Շիլլեր, Օրլեանի կոյսը, վիպասանական ողբերգություն հինգ գործողությամբ, «Փորձ» N 3, էջ 1-80, N 4:
16. Սեֆերյան Ս., Շեքսպիրը հայ իրականության մեջ, Եր. 2002թ.:

17. Shakespeare, William, and William D'Avenant. The tragedy of Macbeth. M. Rhames, 1739.
18. «Հյուսիսփայլ», 1859, հուլիս:
19. «Լուսն», Թիֆլիս, 1902, N5:

ОСЕТИНСКИЙ НАРТСКИЙ ЭПОС: ТРАДИЦИИ ВОСПИТАНИЯ И ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ⁶²¹

Цаллагова Зарифа Борисовна

Аннотация. В статье отслеживается опыт осетинского народного воспитания, содержащийся в национальном героическом эпосе «Нарты», который на протяжении многих веков был своеобразным институтом формирования личности: с самого раннего возраста в сердце и ум ребенка проникали дух, идеалы, стремления народа, творчески отраженные в эпосе. Автор описывает ценность современного использования нартского эпоса в качестве содержательной основы этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса учебных заведений региона, предлагает рассматривать данный материал как средство противостояния тотальной вестернизации жизни и образования в условиях глобализации и нивелировки культурного разнообразия. Предлагаемые автором методы работы с эпическим материалом (чтение, инсценировка, деятельностное усвоение в ходе рисования), который является для учащихся понятным и художественно притягательным, позволяют пробудить интерес к этническим корням, мифологическим образам, этическим нормам и символам. Обобщение результатов проведенной работы свидетельствуют о том, что использование этнопедагогического потенциала нартского эпоса в учебно-воспитательном процессе позволяет заложить добрую основу в душу и поведенческий стереотип ребенка, будит историческую память и формирует духовно-нравственный стержень.

Ключевые слова: *этнокультурное образование, осетинский нартский эпос, этнопедагогика, образование, фольклор, традиции народного воспитания.*

В настоящее время в сфере образования формируются тенденции, отражающие с одной стороны, закономерности мирового педагогического

⁶²¹ Статья выполнена в рамках тем НИР: "Общегражданские и этнокультурные ценности в образовании российской молодежи: поиск баланса" (в рамках Программы научных исследований, связанных с изучением этнокультурного многообразия российского общества и направленных на укрепление российской идентичности, 2023-2025 гг.); «Народы Северного и Южного Кавказа: цивилизационные и этнокультурные взаимодействия»

процесса, с другой – национально-региональные особенности, обусловленные историческими, демографическими, экономическими, этнокультурными факторами, менталитетом народа. В условиях актуализации вопросов стратегии формирования личности подрастающих граждан страны важно выявление содержания и практических средств, методов и приемов этнокультурного образования и просвещения в многоэтнической и многоязычной России, и, в первую очередь, рассмотрение фольклорного эпического наследия каждого региона как содержательной основы этнокультурного образования.

Для Осетии рассмотрение содержательной основы этнокультурного образования учащихся предполагает прежде всего анализ традиций воспитания, отраженных в национальном эпосе «Нарты», который на протяжении веков был эффективным средством и важным фактором формирования духовности. И здесь нам представляется важным сделать акцент на степени полноты, архаичности и степени соотнесенности эпоса и истории осетин, озвученный самым авторитетным нартоведом – В.И. Абаевым: «В системе многонационального нартовского эпоса народов Кавказа осетинские нартские сказания представляют собой наиболее архаичную и полную версию, в яркой художественной форме отразившую историю, этнографию, психологию и нравы народа»⁶²².

Осетины, вошедшие в историю Европы и Азии под именем алан, вплоть до XX века сохранили свой древний эпос, в образной художественной форме запечатлевший жизнь народа от родового строя до периода феодальной раздробленности средневекового Аланского царства. Первые документальные записи осетинских нартских сказаний, произведенные В. Цораевым и Д. Чонкадзе, были переведены на русский язык, прокомментированы и опубликованы российским академиком А.А. Шифнером в приложении к 14-му тому «Записок Академии наук» в 1868 году в Санкт-Петербурге. Неоценимый вклад в сохранение осетинского эпического наследия внесли академики А.М. Шегрен и В.Ф. Миллер, а также первые представители осетинской интеллигенции⁶²³.

После появления серии письменных фиксаций нартские сказания становятся объектом лингвистического, фольклористического и культурологического изучения. Научный инструментарий этих наук позволил ученым сделать выводы относительно их возникновения, форм и ареала

⁶²² Нарты. Осетинский героический эпос, Книга 1, М.: Восточная литература», 1990, с. 4.

⁶²³ Чибилов Л.А., В.И. Абаев об исторической подоснове нартовских сказаний // Известия СОИГСИ, Вып. 29 (68), 2018, с. 5–14.

бытования, степени архаичности и исторической обусловленности, особенностей поэтики и сюжетно-фабульного разнообразия⁶²⁴.

Наряду с этим во многих нартоведческих работах содержались и ремарки относительно их воспитательного значения, однако объектом специального этнопедагогического изучения они стали лишь последние полвека, когда сформировалась этнопедагогическая научная школа, был изложен ее основной понятийный аппарат и появились работы по теории и методологии этнопедагогических исследований. Это, прежде всего, исследовательские работы академика Г.Н. Волкова начиная с середины XX в., а также работы учеников его научной школы, в которых анализируются сквозь призму этнопедагогики соответствующие пласты этнокультурного наследия народов страны⁶²⁵. Как правило, структура всех этих работ – двухаспектна: в них, во-первых, происходит выявление этнопедагогического потенциала эпоса, конкретизируются специфические, национально-особенные вопросы этнологии детства: выявление методов, средств и форм народного воспитания, периодизация формирования личности ребенка от рождения, младенчества и до юности; во-вторых, предлагается методологическое преломление материала для учебной аудитории, – а это не только адаптирование текстов эпоса, но и методика подготовки преподавателя к работе с данным материалом; разработка учебной модели оптимального освоения данного пласта народной культуры, проведение экспериментальной работы по выявлению педагогических условий успешного обучения.

Авторы статей, монографических изданий и диссертационных исследований по этнопедагогике работают над эпическим материалом в двух направлениях: 1) методика преподавания и изучения собственно эпоса в учебных заведениях с целью наилучшего и всестороннего освоения знаний по данному предмету; 2) изучение материала с целью выявления в нем специфики национального народного воспитания, использование его как средства воспитания тех или иных личностных качеств учащихся (трудовое, экологическое, духовно-нравственное, патриотическое воспитание).

Еще один аспект изучения данного материала – освоение его не только в моноэтническом, но и в региональном аспекте, – сравнительно-сопоставительное рассмотрение осетинского эпоса и эпоса соседних или родственных народов. Такие разработки в основном предназначены для углубленной кружковой

⁶²⁴ Калоев Б.А., Осетинские историко-этнографические этюды, М.: Наука, 1999, с. 145-166.

⁶²⁵ Волков Г.Н., Этнопедагогика, М., 1999.

работы и как основа спецкурсов для студентов, специализирующихся в соответствующих областях научного и педагогического знания.

Анализ работ по этнопедагогике осетинского нартского эпоса позволяет констатировать, что объективно воспитательное действие эпоса выражалось в том, что он реально формировал мировоззрение подрастающих поколений, был той духовной эстафетной палочкой, передавая которую поколения обогащались опытом предков и сами вносили в него свой вклад. При кажущейся казуальности в сюжетах фабульных построениях и характерах героев эпоса нет несогласованности: и сказания, и циклы сказаний, дополняя друг друга, рисуют эталонные для осетин типы совершенной личности – война, охотника, матери и т.д. А суммарный идеал героев нартских сказаний стал эталонным: «...повсюду наивысшей похвалой человеку было сравнение его с нартом», – отмечает французский ученый Жорж Дюмезиль⁶²⁶.

Аналитическая работа с эпическим материалом выводит исследователя на важное этнопедагогическое понятие – эталон, идеал, идея совершенной личности в эпосе. А важно оно потому, что является ключевым моментом во всем процессе воспитания. В современной мировой педагогической науке существует целый ряд определений воспитания, которые все без исключения имеют одну общую составляющую: в них воспитание рассматривается как целенаправленный процесс формирования личности. Цель формирования граждан и их мировоззрения присуща любому обществу. Как «...суммарное, синтетическое представление о целях народного воспитания» предлагает рассматривать народный идеал совершенного человека Г.Н. Волков, подчеркивающий, что «...нравственный идеал несет в себе громадный социальный заряд, играя очищающую, призывающую, мобилизующую, вдохновляющую роль»⁶²⁷.

Не имея образовательных концепций и учебно-воспитательных стратегий, создатели нартского эпоса свои воспитательные цели вкладывали в образы идеальных эпических героев, обладающих предпочтительными чертами характера и эталонным поведением. Создатели эпоса наделили образы идеальных героев Нартиады качествами, которые позволили им стать действенным средством воспитательного воздействия на подрастающие поколения, привития предпочитаемых в данном социуме черт личности. Любовь к свободе, чувство товарищества, долга и ответственности, бесстрашия и находчивости в бою с врагами, уважение к женщине, к старшим, – основные характеристики нартских героев. Они звучат из уст старейшин нартов: «Нарты до тех пор были нартами,

⁶²⁶ Дюмезиль Ж., Осетинский эпос и мифология, М.: Наука, 1976, с. 7.

⁶²⁷ Волков Г.Н., Этнопедагогика, М., 1999, с. 47.

пока умели умирать за свой народ..., сдерживали свои страсти..., когда из уст нартковского человека можно было услышать только правду..., когда были воздержаны в еде, знали меру в питье ронга, пока умели почитать старших»⁶²⁸. Именно эти эталонные черты были призваны формировать характер горца. Совершенно непререкаемы в эпосе вошедшие в пословичные клише и функционирующие в современной осетинской паремиологии предпочтительные личностные качества, носителем которых, как указывал В.И. Абаев, является нарт Батрадз: доблесть в бою, воздержанность в пище, уважение к женщине⁶²⁹.

Пример воспитания силы воли, сопряженный с формированием здорового образа жизни и экологического мировосприятия в сюжете Батрадзовского цикла «Собрание нартов или кто из нартов самый лучший» сопряжен с созданием поисковой ситуации, пробуждающей познавательный интерес слушателя: «Целую неделю пировали нарты. Батрадза посадили так, что ни до одного кушанья и ни до одного напитка не смог он дотянуться. Всю неделю сидел на пиру Батрадз, и ни кусочка еды и ни глотка ронга не попало в рот его, но пел он веселее всех и плясал лучше всех. – А где научился ты умеренности в пище и питье? – спросили Батрадза», – после такой интригующей преамбулы следует ответ призванный запечатлеться в сознании: «Было это давно, еще в молодости моей, – ответил он. – Однажды на привале послали старшие нас, младших, за водой. Дорогой один из нас споткнулся о какой-то маленький комочек, похожий на сморщенный кожаный мешок. Прихватили мы этот мешочек, чтобы набрать в него лишней воды, подошли к роднику, который бежал со скалы, наполнили наши кувшины и подставили наш мешочек. Катится вода в мешок, и чем больше наливается в него воды, тем больше он растягивается, но доверху так и не налил. Принесли мы воды, напились охотники, и тут мы спросили старших: «Что это за удивительный мешок, который можно без конца растягивать?» Долго рассуждали бывалые люди и рассматривали этот мешочек. И решили они, что это человеческий желудок. На всю жизнь запомнился мне этот случай! «Чрезмерная еда – лютая чума!» – сказал я себе и стал приучать себя с тех пор к умеренности, стал закалять свой желудок. Хлеб разламывал я на четыре части, и сначала съедал я только три четверти. А силы у меня не убавилось, и работал я по-прежнему. Потом стал я откладывать еще одну четверть, и оказалось, что полхлеба так же утоляет голод, как и целый хлеб»⁶³⁰. Нельзя сказать, что этот эпизод потерял свою актуальность; в детской аудитории, как правило, он находит своего внимательного слушателя.

⁶²⁸ Нарты. Осетинский героический эпос, Книга 1, М.: Восточная литература, 1990, с. 423.

⁶²⁹ Абаев В.И., Нартковский эпос осетин // Нарты. Осетинский героический эпос, Т. 1, М.: Наука, 1990, с. 38.

⁶³⁰ Нарты. Осетинский героический эпос, Книга 1, М.: Восточная литература, 1990, с. 275.

Важной составляющей стороной идеала человека является потребность самосовершенствования. Психологи возникновения в человеке какой-либо потребности связывают ее неудовлетворенностью человека чем-либо, со стремлением человека достичь соответствующей цели. Потребности, как и идеалы, носят конкретно-исторический характер. Понятно, что каждая эпоха вырабатывает свою систему потребностей; и само собой разумеется, что идеальные герои нартского эпоса осетин в художественно-образной форме отразили определенные потребности соответствующего общественного развития. Так, например, еще один герой нартского эпоса – Сослан, как и Батраз, осознавая свое несовершенство, стремясь отвечать духу времени, подвергает себя закалке. Оценка героем своего физического состояния и стремление к совершенству, неуязвимости происходит из потребности определенного вида деятельности – героического, необходимого ему для защиты всего нартского народа, для соответствия требованиям героической эпохи.

В эпосе выделяются четыре завета богатырства (героизма): любовь к своему народу, защита его от врага; деятельная помощь своим боевым друзьям, товарищам; воинская доблесть; забота о своей чести, высокое сознание своего достоинства. Эти признаки героизма в органическом единстве образуют стержень идеала нартского эпоса осетин. Идеальными мужчинами в эпосе являются Урузмаг, Сослан, Батраз, Ацамаз, каждый из которых совершил героические подвиги во имя общества, в котором он живет.

Эпос не только создает образ идеального человека, но и указывает пути и средства достижения человеком такого идеального состояния. Выше уже отмечалось, каким образом Батраз достигает такого совершенства. Но даже признав Батраза абсолютным идеалом, нартские продолжают проверять его право на звание самого лучшего из соплеменников, немалые трудности и препятствия преодолевает Батраз, доказывая нартам свое право носить это имя. В образе нарта Батраза кроется всегда соседствующая с эпическим обликом гармоничного человека еще одна важная универсалия совершенной личности – связь внешней красоты, физического совершенства с духовно-нравственной наполненностью и острым умом. Примечательно, что красивый и отважный стальной Батрадз, закаленный в небесной кузнице Курдалагона, – выдающийся воин и защитник нартских, – вместе с тем и умен, и справедлив. Его эпическая притягательность заключается не только в его необычайных физических способностях, но и в правоте того дела, за которое он борется, защищая свой народ. Для сравнения: физически сильные, но нравственно несостоятельные противники нартских всегда терпят поражение.

Умственные способности человека, нартты высоко ценили и под час ставили выше физических, человеку внушалась вера в свои силы, подчеркивалась значение познавательной активности в умственном развитии, приветствовался интеллектуальный поиск. В эпосе часто звучат вопросы: «Что это такое? Чем это вызвано? Почему это так?».

В отдельных сюжетах нартского эпоса заметную роль играют загадки, иносказательный язык. Язык эпоса пестрит благопожеланиями, пословицами и поговорками, резюмирующими основные идеи нартиады. Речь эпических героев, пронизана мудрыми афоризмами, столетия звучащими в их устах. Этот фактор – максимальная близость к разговорному языку и паремическому фольклору – также способствовал реалистичности нартского эпоса, проникновению его вековой мудрости в обыденное мышление посредством эпических образов, метафор, афористических поучений и наставлений. Известный иранист, выдающийся исследователь осетинского нартского эпоса В.И. Абаев пишет: "Можно сказать, что у осетина прошлых веков было два "университета": одним из них была жизнь, другим – эпос. Но между этими двумя "университетами" не было никакой пропасти, никакого разлада. Жизнь сама была насыщена эпическим духом, а эпос – это была сама жизнь, преломленная сквозь призму народно-поэтического вымысла... Великую свою воспитательную силу эпос не утратил вплоть до наших дней"⁶³¹.

В нартском эпосе фактором воспитания молодого поколения были семья, род и общественное самоуправление «ныхас», которые успешно социализировали подрастающие поколения. Это был тот элемент реальной действительности создателей эпоса, который, по словам В.И. Абаева «властно вторгается в мифы», и именно поэтому «всякий народный эпос – это не только собрание мифов и сказок, но и ценный исторический источник». Этот исторический источник нартovedы датируют хронологическим периодом от античности до позднего средневековья, а территориально прикрепляют к югу России и Северному Кавказу, на котором в этот период шел процесс воздействия индоевропеизации на северокавказские племена восточноиранских диалектов, носителями которых последовательно являлись киммерийцы, скифы и сармато-аланы. «В результате этого процесса, – отмечает С.А. Арутюнов, – не только вся равнинная часть Северного Кавказа к 10-12 векам н.э. оказалась занятой Аланами, но по речным долинам они проникали глубоко в горные области и оказывали ассимилирующее

⁶³¹ Абаев В.И., Нартовский эпос осетин // Нарты. Осетинский героический эпос, Т. 1, М.: Наука, 1990, с. 72.

воздействие на проживавшие здесь северокавказские племена⁶³². Отмечая, что именно к этому периоду относится христианизация алан, С.А. Арутюнов констатирует, что христианство не пустило в аланской среде столь глубоких корней, как в Грузии и Армении: «Видимо основным выразителем этнической идеологии здесь продолжали оставаться понятия и ценности скифо-сарматского язычества, нашедшие свое более яркое выражение в нартском эпосе. Мы вовсе не хотим здесь абсолютизировать ни восточноиранскую принадлежность алан, ни иранскую или скифо-сарматскую принадлежность нартского эпоса. Вполне возможно, что тесно связанные с кочевым миром евразийских степей, аланы еще с гуннского времени включали в свою этническую культурную общность существенные неиранские, в частности, тюркские компоненты. Несомненно, что во всех вариантах нартского эпоса тесно переплетаются мотивы глубокой древности с отголосками исторических событий эпохи средневековья, иранские внекавказские образы и сюжеты – со специфическими горскими кавказскими. Но все же основной стержень Аланского и «нартовского» этнокультурного достояния нельзя определять иначе, как продолжающие скифо-сарматские культурные традиции»⁶³³.

На протяжении многих веков сказания о нартах были и своеобразным институтом воспитания детей: с раннего возраста в сердце и ум ребенка проникал могучий творческий дух народа, отраженный в эпосе, его взгляды на жизнь, идеалы, стремления. В наше время ценность использования нартского эпоса в качестве содержательной основы этнопедагогизации учебно-воспитательного процесса учебных заведений региона особенно велика, так как глобализация и массовая культура нивелируют до безликости цивилизационное и культурное разнообразие, поддаваясь тотальной вестернизации жизни и образования. В таких условиях эпический материал, художественно притягательный и понятный для учащихся, позволяет пробудить интерес к этническим корням, мифологическим образам, этическим нормам и символам. Доля национально-регионального компонента в общем объеме содержания образования хотя и невелика, но вполне позволяет заложить добрую основу в душу и поведенческий стереотип ребенка, а обращение к нартскому эпосу, мощному пласту осетинского этнокультурного наследия, будит историческую память и формирует духовно-нравственный стержень.

⁶³² Арутюнов С.А., Глоттогенез и этногенез на Кавказе // Народы Кавказа: антропология, лингвистика, хозяйство, М.: ИЭА РАН, 1994, с. 129.

⁶³³ Арутюнов С.А., Глоттогенез и этногенез на Кавказе // Народы Кавказа: антропология, лингвистика, хозяйство, М.: ИЭА РАН, 1994, с. 129–130.

Рассмотрение нартского эпоса сквозь призму этнопедагогики помогает не только четко увидеть воспитательный осетинских потенциал героических сказаний, но и дает методологический ключ и методические алгоритмы практического использования этого огромного ресурса этнического воспитания в ходе системной этнопедагогизации учебно-воспитательной работы всех звеньев образовательной системы. Само собой разумеется, что для осуществления такой работы на подобающем уровне необходима соответствующая профессиональная подготовка учителя посредством спецкурсов и практикумов, а также изучение методики преподавания и изучения собственно эпоса в учебных заведениях с целью наилучшего и всестороннего освоения знаний по данному предмету (это, к примеру, изучение эпической этнопоэтики – разнообразных средств художественной изобразительности – метафора, эпитет, сравнение, гиперболы, литота и т.д.). Дополнительную ценность такой работе придает подключение межпредметных связей, когда те же тропы и содержащие их тексты переводятся на другие изучаемые языки.

Дает свои практические результаты и изучение данного материала с целью выявления в нем специфики национального народного воспитания, а затем использование его как средства формирования тех или иных личностных качеств учащихся (трудовое, экологическое, духовно-нравственное, патриотическое воспитание). Свое логическое продолжение такая работа находит во внеурочной и кружковой работе – музыкальное исполнение стихотворных форм эпоса, инсценировка прозаических отрывков; своеобразной деятельностной формой освоения материала является подготовка атрибутики и костюмов для такого сценического выступления.

Еще один аспект изучения данного материала – освоение его не только в моноэтническом, но и в региональном аспекте, – сравнительно-сопоставительное рассмотрение совокупности двух и более национальных версий Нартиады. Такая работа наиболее плодотворна в полиэтничных коллективах, когда можно к иллюстрации материалов осетинской версии привлечь другие северокавказские параллели (карачаевские, балкарские, черкесские, абхазские, чеченские, ингушские, абазинские и др.) в исполнении детей – носителей соответствующего языка.

Следующий уровень сравнительно-сопоставительного изучения эпоса – выход на изучаемые или рекомендуемые к прочтению эпические памятники народов России и мира: русский былинный эпос, калмыцкий Джангар, бурятский Гесер, среднеазиатский Манас, армянский Давид Сасунский, якутские Олонхо, карело-финская Калевала, французская Песнь о Роланде, испанская Песнь о Сиде, германская Песнь о Нибелунгах и ряд других. Такое привлечение

эпического наследия народов мира для проведения широких сравнительных сопоставлений формирует знание о сюжетном реестре и типологическом родстве фольклорно-мифологических мотивов.

Весьма результативным является и изучение смежных художественных проекций эпоса в экранизациях, анимации, изобразительном искусстве, художественных промыслах, музыке, хореографии и т.д. Еще один, набирающий все больший вес, источник эрудированности детей – создание соответствующих интернет-сайтов и иных источников цифровой информации об эпосе. Эпические мотивы всегда выигрышны и в оформлении учебных помещений, территории школы, микрорайона, города.

Таким образом, резюмируя выводы о том, что богатейший педагогический потенциал нартского эпоса и сегодня остается востребованным и актуальными в формировании и развитии подрастающего поколения, невольно констатируешь истинность приписываемой Платону фразы о том, что Гомер воспитал Элладу (имеются в виду “Илиада” и “Одиссея”, в основу которых легли древнегреческие сказания и мифы).

OSSETIAN NART EPIC: TRADITIONS OF UPBRINGING AND PROBLEMS OF EDUCATION

Tsallagova Zarifa Borisovna

The article traces the experience of Ossetian folk education contained in the national heroic epic "Narty", which for many centuries has been a kind of institution of personality formation: from an early age, the spirit, ideals, aspirations of the people creatively reflected in the epic penetrated into the heart and mind of the child. The author describes the value of the modern use of the Nart epic as a substantial basis for the ethnopedagogization of the educational process of educational institutions in the region, suggests considering this material as a means of countering the total Westernization of life and education in the context of globalization and the leveling of cultural diversity. The methods of working with epic material proposed by the author (reading, staging, active assimilation during drawing), which is understandable and artistically attractive for students, allow them to awaken interest in ethnic roots, mythological images, ethical norms and symbols. The generalization of the results of the work shows that the use of the ethnopedagogic potential of the Nart epic in the educational process allows you to lay a good foundation in the soul and behavioral stereotype of a child, awakens historical memory and forms a spiritual and moral core.

Keywords: *ethnocultural education, Ossetian Nart epic, ethnopedagogy, education, folklore, traditions of folk education.*

Научная литература

1. Абаев В.И. Нартовский эпос осетин // Нарты. Осетинский героический эпос. Т. 1. М.: Наука, 1990. С. 7–77.
2. Арутюнов С.А. Глоттогенез и этногенез на Кавказе // Народы Кавказа: антропология, лингвистика, хозяйство. М.: ИЭА РАН, 1994. С. 92–154.
3. Волков Г.Н. Этнопедагогика. М., 1999.
4. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. М.: Наука, 1976.
5. Калоев Б.А. Осетинские историко-этнографические этюды. М.: Наука, 1999.
6. Нарты. Осетинский героический эпос. Книга 1. М.: Восточная литература, 1990.
7. Чибиров Л.А. В.И. Абаев об исторической подоснове нартских сказаний // Известия СОИГСИ. Вып. 29 (68). 2018. С. 5–14.

ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԵԹՈԴԻԿԱ

ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՆԵՐԳՐԱՎՈՒՄԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼՈՒՄ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՂ ԾԱՌԱՏՈՒՆԿԵՐԻՆ ՈՐՊԵՍ ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԲԱՂԱԴՐԻՉ Ավագյան Ինգա

Նպատակ. Հոդվածում ներկայացնում ենք Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող փաստաթղթերից մի քանիսը, որոնց ուսումնասիրության հիման վրա կարելի է պատկերացում ստանալ Ռուսական կայսրության ծայրագավառներում կազմակերպվող կրթական գործընթացների մասին՝ մասնավորապես Կովկասում և Այսրկովկասում կազմակերպվող ծառատունների մասին, որոնք միտված էին դեռահասների և պատանիների մեջ բնության հանդեպ սեր դաստիարակելուն և նրանց՝ բնապահպանական հիմնահարցերի լուծմանը ներգրավելուն: Գիտականորեն ներկայացվել են մի քանի փաստաթղթեր և այլ նյութեր, որոնք վերլուծելով, համեմատվել են ոչ միայն իրար հետ, այլև նմանօրինակ այլ փաստաթղթերի հետ: Ուսումնասիրության արդյունքում փաստաթղթերը թարգմանվել են մինչև հեղափոխական ռուսերենից հայերեն և դրվել գիտական շրջանառության մեջ: **Արդիականություն.** Այսօր նույն մոտեցումների կիրառումը Հայաստանի Հանրապետության կրթադաստիարակչական համակարգում նույնպես արդիական է: Ծառատուններ և դրանց հետ կապված մեթոդական դասընթացներ կարելի է կազմակերպել ոչ միայն հումանիտար, այլև բնագիտական առարկաների շրջանակներում, մասնավորապես՝ առարկայական դասընթացների շրջանակներում կազմակերպվող նախագծային ուսուցումների շրջանակներում: **Նորույթ.** Սույն ուսումնասիրությունը կարելի է օգտագործել այլ գիտական ուսումնասիրություններում՝ հոդվածներ, ատենախոսություններ, մագիստրոսական և ավարտական թեզեր, մեթոդական ձեռնարկներ գրելիս: Նաև տուրիստական փաթեթներ կազմելիս «Կումայրի» պատմամշակութային արգելոց-թանգարանը ըստ պատշաճի հովելներին ներկայացնելու նպատակով և Ալեքսանդրապոլի տեղական ինքնակառավարման գործունեությունը ուսումնասիրող գիտնականներին սույն փաստաթղթերը հասանելի դարձնելու նպատակով: **Մեթոդներ.** Հոդվածը գրելիս օգտագործել ենք պատմահամեմատական, զուգորդման, վերլուծության, ինդուկտիվ և դեդուկտիվ մեթոդները: Հոդվածը խարսխված է Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվող փաստաթղթերի նյութերի վերլուծության վրա:

Բանալի բառեր՝ ծառայունկ, կրթական գործընթաց, բաղադրիչ, Ալեքսանդրապոլ, Գեղամ Կամսարական, բնապահպանություն:

Ալեքսանդրապոլի գավառի կենտրոնը՝ Ալեքսանդրապոլը, չուներ առանձնահատուկ բնություն, եղանակը այստեղ սառն էր և չորային: Հայկական լեռնաշխարհում Շիրակի դաշտը Արարատյան դաշտից հետո համարվում է ամենաչորային շրջանը: Ճանապարհորդ Խ.Լինչը, նկարագրելով Արարատյան դաշտի չորային լինելը, համեմատում է այն ոչ պակաս չորային Շիրակի հետ: Նա գրում է. «Անգամ Ալեքսանդրապոլում տարեկան երեք անգամ ավել անձրև է գալիս, քան Արարատի ծայրամասում»⁶³⁴: Եվ այն ժամանակ, երբ քաղաքը, որը բարձրանում է Արփա-չայի (Ախուրյան) վրա, իր կլիմայով կարող է նմանվել Հյուսիսային Ամերիկայում գտնվող Ս.Լավրենտիին [հովիտ-Ի.Ա.], Երևանը այս առումով ավելի շուտ հիշեցնում է Պալերմոն կամ Բարսելոնան»: Այնուամենայնիվ Ախուրյանը, որը դեպի Արաքս իր ճանապարհն է հարթում հին հայկական Շիրակ գավառով, նրան հնուց ի վեր օժտել է յուրահատուկ պտղաբերությամբ (հացահատիկային բույսեր): «Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլ գավառային քաղաքը տեղաբաշխված է Արփաչայի ձախ ափին», - գրում է Պ. Նադեժդինը⁶³⁵: Այսօր այն Թուրքիայի հետ սահմանակից Գյումրի քաղաքն է: Պ. Նադեժդինը իր աշխատությունում գրում է. «Թուրքերը այստեղ ունեին Գյումրի ամրաշինական համակարգը»⁶³⁶, որը կոմս Յիցիանովի օրոք նվաճեցին ռուսական զորքերը: Անդկովկասի Ասիական քաղաքներից ամենաքիչն ունի ասիական քաղաքի բնույթ. փողոցներն այստեղ ուղիղ են և լայն, մայթերով: Քաղաքն առանձնանում է առողջ կլիմայով, տափեր գրեթե չեն լինում: Քաղաքում է գտնվում թուրքերի հետ ճակատամարտերում ընկած ռուս զինվորների գերեզմանոցը, որը կոչվում է «Պատվո բլուր»։ Այն օրից, երբ Կարս ամրոցը մնաց մեր [ռուսների-Ի.Ա.] ձեռքերում, Ալեքսանդրապոլը կորցրեց իր նախկին սահմանային առաջին կարգի ամրոցի նշանակությունը. Ռազմական գերատեսչությունը հնարավոր գտավ մասնավոր անձանց թույլատրել հողն օգտագործել որոշակի հայտնի պայմաններով, օգտագործել բերդի էսպլանադում գտնվող հողատարածքը ոչ միայն որոշ գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, այլև՝ նույնիսկ տների և այլ շինությունների կառուցման համար: Այս հանգամանքը հնարավորություն

⁶³⁴ Խոսքը Արաքսի հովտի՝ Սարդարապատի և Ջուլֆայի միջև ընկած ձախակողմյան հատվածի մասին է: Линч Х.Ф., Армения, Путевые очерки и этюды Х. Ф. Б. Линча, переводъ съ англійскаго Елизаветы Джунковской, томъ I, Русскія провинціи, Тифлисъ, 1910, с. 566. Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964, с.12.

⁶³⁵ Надеждин П., Кавказский край природа и люди, Второе издание, совершенно вновь обработанное и дополненное, Тула, 1895, с. 337-338.

⁶³⁶ St'u Атлас крепостей Российской империи, СПб., URL: insmat.info/fales/uploads/45273/atlas_krepostey_rossiyskoy_imperii_ok_1830_chast_i.pdf (дата обращения: 13.08.2017).

ստեղծեց այգեգործության ծննդի և զարգացման համար: Ալեքսանդրապոլում պտղատու այգի աճեցնելու նախաձեռնողը դարձավ փորձառու այգեպան, գեներալ Պրոսկուրնյակովը: «Նրա բազմամյա այգեգործական գործունեությունը ձեռնտու էր թե՛ քաղաքի, թե՛ գավառի շատ վայրերի համար»⁶³⁷. Ա.Ս. Պուշկինն իր հուշերում հիշում է Շիրակի դաշտը, Գյումրին և Արփաչայը: Նա գրում է. «Ես քշում էի բերքատու դաշտերի ու ծաղկած մարգագետինների մեջ: Բերքը հոսում էր՝ սպասելով մանգաղին: Ես հիանում էի գեղեցիկ հողով, որի բերրիությունը դարձել էր ասացվածք Արևելքում»⁶³⁸: Գեղեցիկ առավոտ էր: Արևը փայլում էր: Մենք անցնում էինք լայն մարգագետնով, խիտ կանաչ խոտերի միջով՝ ծածկված երեկվա անձրևի ցողով և կաթիլներով: Մեր առջև փայլում էր մի գետ, որը պետք է անցնեինք: «Ահա և Արփաչայը», - ասաց ինձ կազակը: Արփաչայը՝ մեր սահմանն է»⁶³⁹: Երկու անգամ Գյումրիում է եղել նաև Ա.Ս. Գրիբոյեդովը⁶⁴⁰: Գյումրին Ալեքսանդրապոլ վերանվանել էր Նիկոլայ I-ը 1837 թ.⁶⁴¹: Սակայն ամրոցը հակառակորդի հարձակումներին և պաշարումներին չի ենթարկվել, բայց համարվել է ռուսական զորքերի փառահեղ հաղթանակների հուշարձան⁶⁴²: Այն օրվանից, ինչ քաղաքում հիմնադրվեց Ալեքսանդրապոլի ամրոցի կայազորը, բերդի ռազմական հրամանատարությունը, գավառապետը, նահանգի կառավարչապետությունը խստորեն սկսեցին հետևել քաղաքի կարգ ու կանոնին: Հետագայում 1896-ը. կազմակերպվեցին տեղական ինքնակառավարման առաջին ընտրությունները, որը սերտ համագործակցում էր վերը նշված մարմինների հետ. Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանվում են բազմաթիվ փաստաթղթեր, որոնք վերաբերվում են Ալեքսանդրապոլ քաղաքի բնակիչների հասարակական կյանքին: Այս փաստաթղթերի մեջ առկա է մի գործ, որը վերաբերվում է Կովկասում կազմակերպված ծառատունկի տոնակատարությունը⁶⁴³: Գործը կազմված է մի քանի փաստաթղթից, որոնք վկայում են, այն մասին, որ Յարական Ռուսաստանի Ժողովրդական լուսավորության նախարարությունը մտահոգվում էր բնության և էկոլոգիայի համար՝ ջանալով դրանց հանդեպ սեր արթնացնել տարրական և միջին դպրոցի աշակերտների մոտ: Պետության ջանքերը վերաբերվում էին նաև անտառների պահպանությանը և կլիմայական պայմանների բարելավմանը Ռուսական կայսրության ծայրամասերում: Գործի

⁶³⁷ Надеждин П., Кавказский край природа и люди, с. 337-338.

⁶³⁸ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 114:

⁶³⁹ Пушкин А., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года, Собр. соч. в 10 тт., т. 5, Москва, 1959-1962, с. 436-438:

⁶⁴⁰ Պարսամյան Վ., Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 71, 94-96:

⁶⁴¹ Шильдер Н., Николай Первый его жизнь и царствование, т. II, С.-Петербург, 1903, с. 750, 753.

⁶⁴² Новицкий В., Фон-Шварц А., Апушкин В., Фон-Шульц Г., Военная Энциклопедия в 18 томах, т. I, Петербург, 1911, с. 260.

⁶⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179:

առաջին էջը և նրա շրջերեսը պարունակում են Կովկասի կրթական օկրուգի հոգաբարձուին Ռուսական կայսրության Ժողովրդական լուսավորության նախարարության ընդհանուր բաժնից ուղարկված տեղեկացումը, որը թվագրվում է 1911թ փետրվարի 10-ով և կրում է 5046 №-ը⁶⁴⁴: Հոդօգտագործման և երկրագործության գլխավոր վարչությունը հայտնում էր Ժողովրդական լուսավորության նախարարությանը, որ վերջերս դիտարկվող գյուղապատկան մասնավոր սեփականություն հանդիսացող անտառային ծածկույթների մակերեսի կրճատումը տեղական վարչությանը դրդեց պատասխանատվություն ստանձնել անհատների և հասարակության կողմից իրենց հողերի վրա անտառների մակերեսի ավելացնելու ջանքերում հնարավոր աջակցություն ցուցաբերելու ուղղությամբ:

Ձանազան միջոցառումներից զատ, որոնք կապված են վերը նշված երևույթի հետ և նպատակ ունեն հնարավորինս թուլացնել անտառների ոչնչացման բացասական ազդեցությունը, շատ օգտակար է դաստիարակել բնակչության մեջ անտառի մասին առողջ հասկացություններ, ըստ որոնց անհրաժեշտ էր երկար տարիների ընթացքում բնության կողմից կուտակված տեղական հարստությունների հանդեպ խնայողական վերաբերմունք դրսևորել և սերը՝ անտառի հանդեպ: Վերջերս, այս սերը առավել հաջողությամբ կարող է ընկալվել դպրոցական տարիքի երեխաների կողմից: Դաստիարակության այս կողմին դեռևս այն ժամանակ արդեն ուշադրություն էին դարձնում: Որոշ զեմստվոներ և մասնավոր անձինք կազմակերպում էին այսպես կոչված ծառատունկի «տոներ» երեխաների համար դպրոցից ազատ ժամանակ, և տեղական ինքնակառավարումը միշտ պատրաստակամորեն գալիս էր ընդառաջելու այդ ջանքերին՝ անվճար հատկացնելով տնկանյութ: Ծառատունկի կազմակերպված տոները, որոնք նպաստում են երիտասարդների մեջ անտառի նկատմամբ սեր և դրա նկատմամբ զգույշ վերաբերմունք սերմանելու վերոհիշյալ նպատակին, ցավոք, մինչ այժմ, միայն պատահական բնույթ են կրում, մինչդեռ այդ ձեռնարկումը, համակարգիային դառնալով, կարող է մեծ կրթական արժեք ունենալ այս ուղղությամբ: Արդյունքում Հողի կառավարման և գյուղատնտեսության գլխավոր վարչությունը միջնորդում էր Ժողովրդական լուսավորչության նախարարությանը՝ յուրաքանչյուր բնակլիմայական շրջանի համար սահմանված օրը, ուսումնական հաստատություններում կազմակերպել ծառատունկ, իսկ տեղական վարչությունն իր հերթին պարտավոր էր օգնության հասնել այս հարցում՝ մատակարարելով անվճար տնկանյութ և պաշտոնյաների միջոցով տալ տեխնիկական ցուցումներ:

⁶⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ.1, 1 շրջ:

Ծանուցումամբ խոնարհաբար խնդրվում էր Կովկասյան կրթական օկրուգի հոգաբարձուին վստահված միջնակարգ և ցածր ուսումնական հաստատությունների աշակերտների համար հոգալ դպրոցից ազատ ժամերին ծառատունկի տոների ավելի ընդարձակ և ճիշտ կազմակերպման մասին: Ի հավելումն ծանուցմանը կցվել էր Ժողովրդական լուսավորչության նախարարության 1901 թվականի հունիսի 26-ի թիվ 16638 շրջաբերականը համապատասխան առաջարկով: Շրջաբերականը ստորագրել են Ժողովրդական լուսավորչության նախարարության նախարարի փոխարեն կառավարիչ Շևյակովը և տնօրեն Վիլենը: Ի հավելումն ծանուցման, կցվել է Ժողովրդական լուսավորչության նախարարության 1901 թվականի հունիսի 26-ի թիվ 16638 շրջաբերականի առաջարկությունը: Թիֆլիսից 1911 թվականի փետրվարի 25-ին առաքվում է Ժողովրդական լուսավորչության նախարարության կովկասյան կրթական շրջանի հոգաբարձու Ն.Ռուդոլֆի կողմից ստորագրված թիվ 4261 հրամանը (գրասենյակ, սեղան 2, բաժին II):

Հրամանով Կովկասյան կրթական շրջանի հոգաբարձուն խնդրում էր արական և իգական սեռի ուսումնական հաստատությունների տնօրինությանը և հանրակրթական դպրոցների տեսչությունների ղեկավարներին՝ ճշգրիտ և անփոխարինելի կերպով ի կատարումն ընդունել Ժողովրդական լուսավորչության նախարարության այս հրամանը: Ըստ հրամանի՝ այն քաղաքներում, որտեղ մի քանի ուսումնական հաստատություններ կային, անհրաժեշտ էր կազմակերպել տնօրենների համատեղ հանդիպումներ ընթացիկ տարում ծառատունկի փառատոների կազմակերպման վերաբերյալ: Այս հարցով ձեռնարկված միջոցառումների մասին տնօրենները պետք է զեկուցեին Կովկասյան կրթական օկրուգի հոգաբարձու Ն.Ռուդոլֆին: Փաստաթղթի տակ ստորագրել են նաև գրասենյակի կառավարիչը, քարտուղար Վ. Սաժանովի և գործավար Ա-ն⁶⁴⁵:

Գործի հաջորդ փաստաթուղթը պարունակում է ծառերի քանակի և տեսակների ցանկը, որոնք անհրաժեշտ էին Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ծառատունկի փառատոնը կազմակերպելու համար: Իհարկե, տեղական իշխանությունը ծառատեսակներ ընտրելիս նկատի ուներ այն ծառատեսակները, որոնք կարող էին դիմակայել քաղաքի դաժան կլիմայական պայմաններին: Արխիվային նյութերից միանշանակ պարզ է դառնում, որ քաղաքն ունեցել է նոսր բուսականություն և փոշոտ փողոցներ՝ երբեմն առանց մայրերի: Ալեքսանդրապոլի փողոցներում՝ սկսած Թիֆլիսկայա փողոցից մինչև Գրուզինսկայա փողոցը (այժմ՝ Ռուսթավելի և Թումանյան) ծառ տնկելու համար պահանջվում էր 5-6 տարեկան 200 ծառ, Բերտովսկայա (այժմ՝ Գորկու և Շիրազի փողոցներ) փողոցի երկայնքով ծառերը թարմացնելու համար

⁶⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ. 2:

անհրաժեշտ էր 300 5-6 տարեկան ծառ: Պահանջվող ծառատեսակներն էին ակացիա, կաղնի, հացենի, թխկի, շագանակենի կամ բարդի՝ արծաթյա, բալասանատու, իտալական, բրզաձև ծառատեսակները⁶⁴⁶: Այս ցուցակի հիման վրա Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ Գեղամ Կամսարականը 22 նոյեմբերի 1911 թ. Կովկասում հողի կառավարման և գյուղատնտեսության լիազորված մարմնի գլխավոր կառավարիչ Նորին Գերագանցություն պարոնին է ուղարկում թիվ 2021 միջնորդագիրը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ակնկալում եմ հաջորդ տարի՝ գարնան բացմանը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքի միջնակարգ և ցածր ուսումնական հաստատությունների աշակերտների համար ծառատունկ կազմակերպել այդ բուսականությամբ շատ աղքատ այս քաղաքի երկու գլխավոր փողոցներում ծառատունկ կազմակերպել, և Կովկասում Կովկասյան կրթական օկրուգի պարոն հոգաբարձուի ցուցումով դիմում եմ Ձերդ Գերագանցությանը հարգալից խնդրանքով՝ չմերժել և 5-6 տարեկան 500 ծառ պետական տնկարաններից բաց թողնել այդ տնկիները քաղաքապետարանի տրամադրության տակ: Անհրաժեշտ են հետևյալ ծառատեսակները՝ ակացիա, կաղնի, հացենի, թխկի, շագանակենի, բարդի (արծաթյա, բալասանատու, իտալական, բրզաձև): Խոնարհաբար խնդրում եմ մեր խնդրանքը անպատասխան չթողնել, այլ շուտափույթ տեղեկացնել ինձ, որպեսզի, եթե իմ սույն խնդրանքը մերժվի, ես կարողանամ ժամանակին հոգ տանել ծառերի հայթայթման մասին: Ծառերը ստանալու համար, եթե դրանք բաց թողնվեն պետական տնկարաններից, ես կուղարկեմ պետական պաշտոնյաներից մեկին»: Ստորագրություն - Գեղամ Կամսարական⁶⁴⁷:

1911 թ. դեկտեմբերի 8-ին ի պատասխան Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի խնդրանքին Երևանի գյուղատնտեսության և պետական գույքի վարչության պետի և գործավարի կողմից ուղարկվել է հետևյալ պատասխանը՝ ստորագրված 16537 թվով, որով վարչության պետը պատիվ է ունեցել ծանուցելու Նորին Վսեմություն Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին, այն մասին, որ վարչությունը չի կարող բավարարել քաղաքագլխի խնդրանքը, որը հիմնված է 1911 թվականի նոյեմբերի 22-ի Կովկասում հողի կառավարման և գյուղատնտեսության լիազորված մարմնի գլխավոր կառավարչի լիազոր ներկայացուցչի թիվ 2021 որոշման վրա և պետական ծառատնկարաններից հատկացնել փայտային տեսակի տնկիներ, այն պատճառով, որ այդպիսի ծառատեսակներ տնկարաններում չեն բուծվում, այլ աճեցվում են միայն պտղատու ծառեր⁶⁴⁸:

⁶⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ. 3:

⁶⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ. 4, 4 շրջ, թ. 5:

⁶⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ. 6, 6 շրջ:

Գործի վերջին փաստաթուղթը թվագրված է 1911 թվականի դեկտեմբերի 24-ով, համարակալված է 2021 թվով: Գրությունը Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի կողմից հասցեագրված է Նորին Գերազանցության, Կովկասում հողի կառավարման և գյուղատնտեսության գլխավոր կառավարչի պարոն ներկայացուցչին: Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխը Թիֆլիս արդեն ուղարկված վերջին փաստաթղթում ծառատունկի համար ուղղակի խնդրում է տրամադրել որոշ տեսակի տնկանյութ: Քաղաքագլուխը իր խնդրագրում գրում է: «Երևանի գյուղատնտեսության և պետական գույքի վարչությունը դեկտեմբերի 8-ի թիվ 16537 հասցեով գրությամբ ինձ տեղեկացրեց, որ գրկված է իմ միջնորդությունը բավարարելու հնարավորությունից: Ձերդ Գերազանցությանը՝ սույն թվականի նոյեմբերի 22-ի թիվ 2021 թ. հրամանում սահմանված է պետական տնկարաններից 500 ծառ բաց թողնելու մասին որոշում: Քանի որ Երևանի վարչության պետական տնկարաններում չկա փայտյա տեսակների տնկանյութ և բուծվում են միայն պտղատու ծառեր, արդյունքում ես պատիվ ունեմ խոնարհաբար խնդրելու Ձերդ Գերազանցությանը չհրաժարվել և տրամադրել մեզ պահանջված կամ որևէ այլ ծառատեսակների տնկանյութ, այն բաց թողնելով Թիֆլիսի կամ այլ տնկարանից»⁶⁴⁹:

Այսպիսով, Հայաստանի ազգային արխիվի փաստաթղթերը վկայում են այն մասին, որ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում, ինչպես նաև Կովկասի և Անսրկովկասի մյուս քաղաքներում, խստորեն կատարում էին Ռուսական կայսրության ժողովրդական լուսավորչության նախարարության հրամանները: Տեղական ինքնակառավարման մարմինները, գավառապետարանը, ոստիկանության վարչությունը և նահանգի կառավարչությունը հիմք ընդունելով կայսերական՝ Ամենաբարձր մակարդակով հաստատված օրենքները՝ խստորեն հետևում էին գավառի և քաղաքի սանիտարա-հիգիենիկ պայմաններին, քաղաքի մաքրությանը, ջանալով կանխել զանազան ախտերի և հիվանդությունների տարածումը, դրան զուգահեռ կազմակերպելով ծառատունկերի տոնախմբություններ, որոնք զգալիորեն փոխում էին ինչպես քաղաքի կենտրոնական, փոշու մեջ խեղդված, փողոցների տեսքը, այնպես էլ քաղաքի արվարձանների տեսքը, մաքրելով մթնոլորտը (Պատվո բլուր, Քաղաքային զբոսայգի) և քաղաքի ու գավառի պատանի բնակիչների մեջ դաստիարակում էին սեր բնության և շրջակա միջավայրի պահպանության հանդեպ:

INVOLVEMENT OF PUPILS IN ALEXANDRAPOL'S ORGANIZED TREE PLANTING AS A COMPONENT OF EDUCATIONAL PROCESS

Avagyan Inga

⁶⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թ. 7, 7 շրջ:

In the article, we present some of the documents preserved in the National Archives of Armenia, based on the study of which one can get an idea about the educational processes organized in the outskirts of the Russian Empire, especially tree plantings organized in the Caucasus and Eurasia, which were aimed at instilling love in teenagers and young adults towards nature and involvement in the solution of environmental issues. Several documents and other materials have scientifically been presented, which were analyzed and compared not only with each other but also with other similar documents. As a result of the study, the documents have been translated from pre-revolutionary Russian into Armenian and put into scientific circulation.

Modernity: Today the application of the same approaches in the educational system of the Republic of Armenia is also actual. Such courses can be organized not only within the framework of humanities, but also within the frameworks of natural science subjects.

Novelty: This study can be used in other scientific studies: articles, dissertations, master's and graduation thesis, methodical manuals. Also, making tourist packages, in order to present "Kumayri" historic-cultural preserve-museum to visitors and to make these documents available to scientists studying the activities of the local self-government of Alexandropol.

Methods: When writing the article we used historical-comparative, combination analysis, inductive and deductive methods. The article is based on the analysis of documents stored in the National Archives of Armenia.

Thus, the documents of National Archives of Armenia testify that in Alexandropol as well as in other cities of Caucasus and Transcaucasia, the orders of the Ministry of National Education of the Russian Empire were strictly implemented. The local self-governing bodies, the provincial administration, the police department and the state administration, based on the laws approved by the emperor, strictly followed the sanitary-hygienic conditions of the province and tidiness of the city, trying to prevent the spread of various ailments and diseases, and at the same time organizing tree planting festivals, which significantly changed the aspect of the streets of the city centre, drowned in dust, as well as appearance of the city suburbs, cleaning the atmosphere (Hill of Honour, City Park) and instilling love in the young residents of the city and the province for nature and the protection of the surrounding environment.

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 105, ց. 1, գ. 2179, թերթ. 1, 1 շրջ, 2, 3, 4, 4 շրջ, 5, 6, 6 շրջ, 7, 7 շրջ.

2. Հավելված ՀՀ կառավարության 2004 թվականի սեպտեմբերի 9-ի N 1270-Ն որոշման, ՀՀ պատմական և անշարժ հուշարձանների պետական ցուցակ, Ե., 2004:
3. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, խմբագիր Ս. Մալխասյան, ԵՀ հրատ., Եր., 1981:
4. Պարսամյան Վ., Գրիբոեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947:
5. Арутюнян Н., Земледелие и скотоводство Урарту, Изд. АН Арм.ССР, Ер., 1964.
6. Атлас крепостей Российской империи, СПб., URL: insmat.info/fales/uploads/45273/atlas_krepostey_rossiyskoy_imperii_ok_1830_chast_i.pdf (дата обращения: 13.08.2017).
7. Линч Х.Ф.Б., Армения, Путевые очерки и этюды Х.Ф.Б.Линча, перевод с английского Елизаветы Джунковской, т. I, Русские провинции, Издание Торгового дома «И.Е. Питоев и Ко», Типография М. Мартиросянца, Тифлис, Пушкинская ном. 3, 1910.
8. Надеждин П., Кавказский край природа и люди, Второе издание, совершенно вновь обработанное и дополненное, Тула, Типография и литография Е.И. Дружининой, Киевская ул., д. Кольцова, 1895.
9. Новицкий В., Фон-Шварц А., Апушкин В., Фон-Шульц Г., Военная Энциклопедия в 18 томах, т. I, Петербург, изд. И.Д. Сытина, 1911.
9. Пушкин А., Путешествие в Арзрум во время похода 1829 года, Собр. соч. в 10 тт., т. 5, Москва, ГИХЛ, 1959-1962.
10. Шильдер Н.К., Николай Первый его жизнь и царствование, т. II, С.-Петербург, изд. А.С.Суворина, 1903.

**ԻԳԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾՔԸ ՀԱՅՈՑ
ՄԵՋ 19-ՐԴ Դ. ՎԵՐՋԻՆ-20-ՐԴ ԴԱՐԱՍԿՂԲԻՆ**

Բազեյան Կարինե

Համառոտագիր

Հայոց ավանդական մշակույթում աղջիկների դաստիարակությունն իրականացվել է ընտանիքում՝ հասակավոր կանանց մասնակցությամբ ու վերահսկողությամբ: 19-րդ դարի երկրորդ կեսից Արևմտյան և Արևելայն Հայաստանի նախ քաղաքներում, ապա գյուղական բնակավայրերում բացված օրիորդաց դպրոցներն ու գիմնազիաները փոխեցին իրադրությունը՝ ոչ ֆորմալ կրթությունից անցում կատարելու դեպի ֆորմալ կրթություն: Հենց այդ շրջանում հայ առաջադեմ մտավորականության մեջ ակտիվ քննարկման առարկա դարձավ հայ կնոջ դերն ու նշանակությունը բարձրացնելու թեման, որտեղ հատկապես կարևորվում էր կանանց կրթության հարցը: Համամասնորեն բացված իգական կրթական հաստատություններում ուսումնական ծրագրերի մեջ կարևոր տեղ էր հատկացված ձեռագործի դասավանդմանը, քանի որ այն համարվում էր աղջիկների ու կանանց հիմնական զբաղմունքը: 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարասկզբին սկսեցին բացվել նաև մասնագիտացված՝ կարուծկի, գորգագործության, ձեռագործի և այլ վարժարաններ ու արհեստանոցներ, որտեղ կրթությունն իրականացվում էր վճարովի և անվճար հիմունքներով:

Խորհրդային իշխանության հաստատումը էապես փոխեց իրավիճակը՝ կանանց նկատմամբ իր քաղաքականությամբ՝ նրանց համար առաջարկելով ու ներդնելով նոր մասնագիտություններ:

Մասնագիտական կրթության թեման մինչ օրս համապարփակ ձևով չի ուսումնասիրվել, հատկապես աղջիկների կրթության հարցին անդրադարձել են գերազանցապես որոշակի տարածքի, բնակավայրի կրթական գործը նկարագրող նյութերում, որտեղ, հաճախ, չի խոսվում մասնագիտական ուսումնական հաստատությունների մասին:

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել իգական սեռի մասնագիտական կրթության ձևերը, դրանցում կատարված փոփոխությունները՝ պայմանավորված ժամանակի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական իրողություններով:

Հոդվածում առաջին անգամ քննարկվել են վերոհիշյալ հիմնախնդիրները գրականության, արխիվային նյութերի ու մամուլի հրապարակումների համեմատական վերլուծության հիման վրա:

Բանալի քառեր. Մասնագիտական կրթություն, ձեռարվեստ, իգական դպրոցներ, արհեստագործական ուսումնարան, մամուլ

Հայոց մեջ ժողովրդական դաստիարակության հիմնաքարային եղանակներից մեկը աշխատանքային դաստիարակությունն էր, որն

իրականացվում էր դեռ մանուկ հասակում երեխային կյանքի տարբեր ոլորտներ ներգրավելով. այդպես նրանք սովորում էին ոչ միայն լսելով ու դիտելով, այլև անմիջական մասնակցությամբ:

Աղջիկները հիմնականում օգնում էին իրենց մայրերին ընտանեկան, կենցաղային աշխատանքներում. սովորում էին տնային գործեր կատարել, կարել, գործել և այն բոլոր հմտությունները, որոնք նրանց պետք էին գալու ամուսնանալուց հետո: Այսպես է ներկայացվում այդ գործընթացն Ալեքսանդրապոլում. «Մայրը շատ մեծ պարտականություններ ուներ իր աղջկա շենք ու շնորհքի, նիստ ու կացի, լավ վարքի, օրինակելի հարս, մայր, տանտիկին լինելու համար: Քանի աղջիկը փոքր է, սովորեցնում են թեշիկով (իլիկով) թել ոլորել: Երբ մի քիչ մեծանում է, սովորեցնում են բուրդ մանել, գգել, գուլպա, շալ և այլն գործել: Մայրը սովորեցնում է կար անել, իհարկե շապիկ, վարտիկ, երեխայի շորեր, որոնց համար առանձին վարպետություն չի պահանջվում: Սովորեցնում է լվացք անել, հարթուկել: Երբ աղջիկն արդեն 13-15 տարեկան է, նրան սովորեցնում են ձեռագործ անել կամ մայրը, կամ հարևանի ու բարեկամների աղջիկները: Աղջիկներին ուղարկում էին կարպետ գործողների մոտ սովորելու:»⁶⁵⁰ Փաստորեն կյանքի համար անհրաժեշտ բոլոր հմտությունները, կարողություններն ու փորձը ժառանգաբար փոխանցվում էին մորից-դստերը, մեծից-փոքրին ու այդպիսով հենց ընտանիքում էր ձևավորվում անհատի առաջնային սոցիալական էությունը:

Աղջիկներին տարրական գրագիտության ուսուցումը ևս, դեռ շատ հնուց, կատարվել է ոչ թե դպրոցական համակարգի, այլ անհատական՝ տնային ուսուցման ձևով, երբ գրագետ հայուհին, միանձնուհին կամ որևէ այլ անձ մի քանի աղջկա սովորեցնում էր տարրական գրագիտություն՝ աղոթքներ, ավելի հաճախ՝ ձեռագործ: Կրթության նման ձևի մասին վկայություն է թողել Լեոն՝ տիկին Մարգարիտ Ալեքսանյանի «Գեղագիր ալբոմի» առաջաբանում գրելով. «Շուշու կուսանոցի միաբանուհի Եղիսաբեթ Սարգսյանցը կատարում էր տեղի հարուստ աղջիկների վարժուհու պաշտոնը»:⁶⁵¹

Այսպիսի դպրոցներին զուգընթաց 19-րդ դ. առաջին կեսից սկսվում են ստեղծվել նաև համեմատաբար ժամանակակից և բարեկարգ հայկական իգական դպրոցներ, որոնք բացվում ու պահվում էին մասնավոր անձանց բարեգործությամբ, ծնողների միջոցով: Պետք է շեշտել այն փաստը, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում կրթությունը կազմակերպվում էր բարձր և միջին խավերի հայ օրիորդների համար:

⁶⁵⁰ Գյուլեցյան Հ., Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական), տետր N 1, 1976, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ արխիվ, գործ 4/99, էջ

⁶⁵¹ Ալեքսանյան Մ., Գեղագիր ալբոմ, Թիֆլիս, 1891:

Իգական կրթական համակարգը հայ իրականության մեջ սկսում է կազմավորվել ու զարգանալ 19-րդ դարի երկրորդ կեսից : Առաջին նման դպրոցներ ստեղծելու փորձեր արվեցին Թիֆլիսում (1850-ական թթ.), Ախալցխայում (1851—53), Նոր Նախիջևանում (1857): Կյանքի առաջընթացը և հին նախապաշարմունքների հաղթահարումը հնարավորություն տվեց 1860 - ական թվականներին ավելի հաստատուն հիմքերի վրա գնել աղջիկների կրթությունը: 1864 թ. Պ. Պոռոշյանի, Պ. Շանշյանի, Դ. Մուրադյանի նախաձեռնությամբ Շուշիում բացվեց Մարիամյան դպրոցը: Երկու տարի անց նույնպես Պոռոշյանի նախաձեռնությամբ հիմնվեց Երևանի Գայանյան դպրոցը: Հայկական իգական դպրոցներ բացվեցին նաև Վ. Ագուլիսում (1867), Բաքվում (1866), Ախալցխայում (1870) և մի շարք այլ վայրերում:⁶⁵²

Նույն ժամանակում աշխուժություն է սկսվում նաև Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ սկսվում են զանգվածաբար բացվել իգական ուսումնական հաստատություններ հայկական ու հայաբնակ գրեթե բոլոր քաղաքներում: Այստեղ ևս աղջիկները հանրակրթական բնույթի գիտելիքներից բացի ձեռք էին բերում նաև մասնագիտական հմտություններ, քանի որ պարտադիր ուսուցանվող առարկա էր ձեռագործությունը: Բոլոր իգական դպրոցներում այս առարկան անցնում էին ողջ ուսուցման ընթացքում և դրան հատկացվում էր ամենամեծ ժամաքանակը: Օրինակ Ալեքսանդրապոլի Արղության օրիորդաց դպրոցում ձեռագործը դասավանդվում էր առաջինից վեցերորդ դասարաններում՝ շաբաթական 12 ժամով, ինչը գերազանցում էր մյուս առարկաների ժամաքանակը:⁶⁵³

Հարկ է նշել, որ կանանց կրթության, ապա և աշխատելու անհրաժեշտության հարցը այս շրջանում դարձել էր հայ մտավորականության քննարկաման առանցքային թեմաներից մեկը: XIX դարի երկրորդ կեսի Եվրոպայի հեղափոխական ազատականությունը մեծ արձագանք գտավ հայերի մեջ, առաջադրելով ազգային, տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական շատ հիմնախնդիրներ: Այս շրջանում է, որ հայ մտավորականության հայացքը սկսեց հասարակության տարբեր խավեր, տարբեր բնակավայրեր ներկայացնող կանանց կյանքի ու ներաշխարհի վրա, կինը դարձավ ազգագրագետների, պատմաբանների, տնտեսագետների, հոգեբանների և գավառական թղթակիցների ուսումնասիրության առարկա: Նրանց մեծապես հուզում էր կանանց հարցը, ուստի այդ շրջանում չկար որևէ գործիչ, մտածող, որը այս կամ այն չափով անդրադարձած չլիներ այդ թեմային, իսկ պարբերական մամուլը դարձել էր սուր բանավեճի ասպարեզ:

⁶⁵² Վ. Երկանյան, Հայկական դպրոցը 1800-1870-ական թթ., էջ 42

⁶⁵³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 299, ց. 5, գ. 9, թ. 59:

Հրապարակախոսների մի մասը առաջ էր քաշում միայն իգական կրթության անհրաժեշտությունը, կնոջ առաքելությունը համարելով ամուսնությունը, մայրությունը, որին նվիրված բազմաթիվ նյութեր էին հրապարակում ժամանակի մամուլում: «Արևելյան մամուլում» այս հարցադրումների պաշտպանությամբ էին հանդես գալիս «Կնոջ ճշմարիտ պաշտոնը», «Ի՞նչ պիտի լինի կիններուն պաշտոնը», «Հայ կիներու պաշտոնը» և այլ հոդվածների հեղինակները, որոնցից Վրույրը գրում է. «Արդէն հայ կինն ունի ու կ'վայելէ այն իրաւունքը՝ զոր արդի քաղաքակրթութիւնն անոր կ'ընծայէ, այն է՝ ուսնիլ, իր մտային կարողութիւնները մշակել, կրթական և բարեգործական հիմնարկութեանց սատար և մասնակից գտնուիլ»:⁶⁵⁴

Հրապարակախոսների մյուս մասը բարձրացնում էր կրթության, աշխատանքի, իրավահավասարության միջոցով կնոջը հասարակության լիարժեք անդամ դարձնելու հարցը: Եթե նախորդները գտնում էին, որ կնոջ արժանիքը ոչ թե խելքն է, այլ սիրելի կարողությունը, ապա սրանք կնոջ հետ էին կապում հասարակության առաջադիմության հարցը, քննադատում կանանց անիրավահավասարությունն ու բարձր գնահատում նրանց հասարակական գործունեությունը: «Արևելյան մամուլի» «Մեր աղջկունք» խմբագրական հոդվածում, կանանց ազատությունը համարվում է միակ գրավականը աղջիկների աշխատելու իրավունքը իրացնելու համար: «Մինչդեռ լուսավոր երկիրներու մէջ կանանց ազատութեան պայքարն անդադար կշարունակուի,...հայ տանտէրներ կը հարցնեն իրարու-«ի՞նչ պիտի ընենք մեր աղջկունքը, տունները կ'մնան և հարցնող, փնտռող չկայ:» Եւ հայ տանտէրն երբևէ բնաւ մտքէ չանցներ, որ այդ հարցումն անուղակի յարաբերութիւնն ունի կանանց ազատագրութեան խնդրոյն հետ...»:⁶⁵⁵ Այնուհետև հոդվածագիրը թվարկում է այն զբաղմունքներն ու աշխատանքները, որոնք հարմար են հայ օրիորդի ու կնոջ համար, նշելով, որ արդեն իսկ շատ կանայք իրենց ձեռքի վաստակով են ապահովում իրենց ընտանիքի ապրուստը: Ուստի առաջարկում է ծնողներին իրենց աղջիկներին պարապեցնել ձեռարվեստի, երաժշտության, կրթության ոլորտում աշխատելու համար: Հատկապես ձեռագործի ուսուցումը շատ կարևորվում էր աղջիկների կրթության մեջ, որի վերաբերյալ պարբերաբար հոդվածներ էին տպագրվում նաև «Բիւզանդիոնի» «Կանանց բաժինը» խորագիրը կրող սյունակում:⁶⁵⁶

Հետ վերադառնալով կանանց աշխատելու իրավունքի հարցին, պետք է նշել, որ «Արևելյան մամուլի» էջերում այս թեման առաջիններից մեկը բարձրացրեց Սրբուհի Տյուսաբը: «Քանի մը խօսք կանանց անգործութեան

⁶⁵⁴ Վրույր, Հայ կիներու պաշտոնը, // Արևելեան մամուլ, 1897, թիւ 22, էջ 758-760:

⁶⁵⁵ Մեր աղջկունք, // Արևելեան մամուլ, 1894, թիւ 2, էջ 33-39:

⁶⁵⁶ Աղջկանց արհեստանոցներու պետքը, // Բիւզանդիոն, 1898, թիւ 643; Ձեռագործը մեր դպրոցներուն մեջ, // Բիւզանդիոն, 1901, թիւ 1573:

մասին», «Կանանց աշխատության սկզբունքը»⁶⁵⁷ հոդվածներում նա կոչ էր անում հայ կանանց փշրել նախապաշարումները, անցնել աշխատանքի և այդպիսով, նախ փրկել ընտանիքները աղքատությունից և կործանումից, և երկրորդ, ապրել արժանապատիվ, անկախ, սեփական բարոյական և մտավոր կարողությունները լիովին գործի դնելով:

Կանանց մասնագիտական կրթության հարցը լայնորեն քննարկվել է նաև արևելահայ մամուլի էջերում և մասնավորապես «Մշակ թերթում»: «Կանանց սեռի կրթութեան եւ դաստիարակութեան մասին», «Արհեստագիտական ուսումը հայոց իգական դպրոցներում» և այլ հոդվածներում հեղինակներն անդրադարձել են դրա կարևորությանը, ուսումնական գործընթացի կազմակերպման նոր՝ եվրոպական չափանիշներով եղանակների ներդրմանը: Մասնավորապես Յ. Չիգիանեանը, Մարիամյան-Հովնանյան օրիորդաց դպրոցի բացման հանդեսին (1877թ. նոյեմբերի 8) կարդացած իր ճառում ասել է. «Հիմնադրի նպատակներից մէկն այն է, որ այս ուսումնարանի մէջ ուսում ստացող և դաստիարակվող Անանեան սաները չքաւոր և որբ աղջիկներից լինեն. ուրեմն մեծ մասը այդպիսիներից շատ դժուար պիտի կարողանայ ամուսնութեան վիճակին արժանանալ, մանավանդ Թիֆլիսի և առհասարակ մեծ քաղաքների վատ սովորութիւնների պատճառով, որ փող և բաժինք չունեցող օրիորդը որչափ որ նա ազնիւ, գեղեցիկ, կրթված և սննդված լինէր, չէ կարողանում յարմարաւոր ամուսին գտնել: Լուսաւորված ազգերի մէջ տեսնելով որ այդ տեսակ կանանց թիւը խիստ շատ է, մտածեցին նոցա և ուրիշ տեսակ աշխատութիւններ տալ, բաց արին նոցա գործունէութեան համար ամեն տեսակ ասպարէզներ և շատ տեղ արդէն հասել են այն տեղը, որ համարեա թէ ամեն պաշտօնները, որ այր մարդն էր կատարում, այժմ և կինը նոյնն է կատարում:»⁶⁵⁸ Լիդիա Թամամշյանը նույնպես առաջարկում է օրինակ վերցնել Եվրոպայից. «Չէ՞ որ արհեստագիտական կրթութեան գործը իր պատմական զարգացումն ունի Եւրօպայում և 10 տարուց աւելի է, որ մուտ է գործել Ռուսաստան:»⁶⁵⁹

Մշակի հոդվածներում առաջարկվում էր ուղիներ մտածել աղջիկների բարձրագույն կրթություն ստանալու և մասնագիտություն՝ արհեստներ սովորելու, նրանց համար աշխատատեղեր ստեղծելու մասին, բացի վարժուհիներ պատրաստելուց նաև բժշկական դասընթացներ վարել՝ քույրեր ու մանկաբարձուհիներ պատրաստելու համար, որոնց կարիքը կար: Մասնավորապես Գր. Արծրունին համարում էր, որ բացի Թիֆլիսի Հայուհյաց

⁶⁵⁷ Արեւելեան մամուլ, 1881, թիւ 9, էջ 345-350, թիւ 12, էջ 452-458:

⁶⁵⁸ Յ. Չիգիանեան, Կանանց սեռի կրթութեան եւ դաստիարակութեան մասին, Մշակ, 1877, թիւ 84, 85:

⁶⁵⁹ Լ. Թամամշեան, Արհեստագիտական ուսուցումը հայոց իգական դպրոցներում, Մշակ, 1890, թիւ 33:

բարեգործական ընկերության կանոնադրության մեջ նշված նպատակներից, պիտի հանձն առնվեր նախ և առաջ Ռուսաստանի և եվրոպական երկրների մայրաքաղաքներում բարձրագույն ուսում ստացող աղջիկների նյութական հովանավորությունը:⁶⁶⁰

Այսպիսով կանանց աշխատանքի ու մասնագիտական կրթություն ստանալու հարցը դրվեց գործնական հողի վրա, որով սկսեցին զբաղվել հատկապես կանանց հասարակական կազմակերպությունները, որոնց հովանավորությամբ ու մասնակցությամբ բացվում էին ոչ միայն օրիորդաց դպրոցներ, այլև՝ ուսումնարաններ, որտեղ հայ աղջիկներն ու կանայք հնարավորություն էին ստանում ձեռք բերել տարբեր մասնագիտություններ: Այսպես. 1888 թ. Թիֆլիսի հայուհյաց բարեգործական ընկերությունը բացեց իր արհեստավորական ուսումնարանը, որը պատրաստելու էր կարուճևի և ձեռագործի վարպետուհիներ կամ վարպետուհիների օգնականներ: Այստեղ կարող էին ընդունվել ծխական միդասյան դպրոցի դասընթացն ավարտած սանուհիները և սովորելու էին ձեռագործություն (կարել, գործել, ասեղնագործել, հարթակար անել և այլն), նկարչություն, հաշվապահություն, տնարարություն: Հետագայում այս առարկաներին ավելացան նաև խոհարարությունը, լվացարարությունը (օսլայել և արդուկել), գլխարկագործությունն ու գուլպայագործությունը: 1891 թ. յոթ շրջանավարտներ արժանացան վարպետուհու վկայականի: Նրանցից մեկը շուտով իր սեփական արհեստանոցը բացեց Թիֆլիսում, մեկը պատվերներ էր ընդունում տանը, մնացածը վարժուհու պաշտոն ստանձնեցին ուրիշ դպրոցներում կամ մնացին ուսումնարանում: 1889 թ. աշնանը ընկերությունը մասնակցեց Կովկասյան ցուցահանդեսին, ներկայացրեց այդ դպրոցի սանուհիների աշխատանքները և պարգևատրվեց բրոնզե շքանշանով:⁶⁶¹

1898 թ. դարձյալ Թիֆլիսում իշխանուհի Մարիամ Թումանյանն իր սեփական միջոցներով կազմակերպեց գորգագործական ուսումնարան-արհեստանոց՝ նպատակ ունենալով այդ արհեստը տարածել քաղաքի չքավոր դասակարգի մեջ, որպեսզի նրանք կարողանային նոր արհեստով բարելավել իրանց նյութական դրությունը:⁶⁶² Մի քանի տարի անց՝ 1901 թվականին, «Գյուղատնտեսության ու արդյունագործության Կովկասի հոբելյանական ցուցահանդեսում» այս ուսումնարան-արհեստանոցում գործված գորգերի համար Մարիամ Թումանյանին շնորհվեց բրոնզե մեդալ:

1900 թ. Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դումայում հարց բարձրացվեց քաղաքում աղջիկների համար որևէ մասնագիտացված արհեստանոց բացելու,

⁶⁶⁰ Ա. Հարությունյան, Երևելի տիկնանց դարը. Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 2005, էջ 88-89:

⁶⁶¹ Նույն տեղում, էջ 93:

⁶⁶² Մ. Թումանյան, իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Երևան 2003, էջ 198:

որը և իրականացվեց 1903 թ. հոկտեմբերին: Կանոնադրության համաձայն, արհեստանոցը նախատեսվում էր հիմնել քաղաքային դումայի կողմից՝ տարբեր մասնագիտությունների գծով, որոնցից հիշատակելի են կարուձևը, գորգագործությունը, նուրբ ձեռագործը: Ուսումնառությունը տևելու էր երկու տարի, ընդունվել կարող էին 14 տարեկանից բարձր աղջիկներն անկախ խավից և կրոնական պատկանելությունից: 1905 թ. արհեստանոցի շրջանակներն ընդլայնվում են, բացվում են կանանց երեկոյան դասընթացներ, որն, ինչ խոսք, մեծ առաջընթաց էր այդ ժամանակաշրջանում: Յուրաքանչյուր տարի հունիս ամսին աշակերտուհիները քննություն էին հանձնում հոգաբարձուի և համապատասխան արտադրամասի ավագի մասնակցությամբ: Լավ առաջադիմության դեպքում նրանց տրվում էր ատեստատ ենթավարպետի կոչումով, իսկ միջին առաջադիմությամբ աշակերտներին՝ վկայական դասընթացն ավարտելու մասին:⁶⁶³

Կանանց համար ուսումնարան-արհեստանոցներ բացելու գործը մեծ ծավալ ընդունեց հատկապես Առաջին համաշխարհային պատերազմից ու Հայոց Մեծ Եղեռնից հետո, երբ անհատ կանայք և կանանց բարեգործական կազմակերպությունները սկսեցին զբաղվել ոչ միայն որբերի խնամատարական գործերով, այլև թշվառացած հայուհիներին ոտքի կանգնեցնելու և հետագա ինքնուրույն կյանք ապահովելու համար աշխատանոցներ ստեղծելով: Այս առումով հայտնի է Բերայի Հայ աղջկանց արհեստանոցը, որտեղ հարյուրավոր որբուհիներ արհեստներ սովորեցին և սկսեցին հայթայթել իրենց ապրուստը: Նշանակալից է նաև «Մեղու» աշխատանոցը, որի շնորհիվ հայ կանայք կատարելագործվում էին իրենց արհեստներում և տնայնագործությամբ փրկվում չքավորությունից: Այս կազմակերպությունն իր աշխատանքի տանը բացեց կազմատուն, որտեղ կազմարարություն սովորելով՝ աշակերտուհիները հենց առաջին տարում 200 ռուբլու հասույթ բերեցին: Հետագայում ուսումնասիրելով շուկան և վեր հանելով, թե ինչ արհեստավորների պահանջ կա, կազմակերպիչները հարստացրեցին կարուձևի արհեստանոցի արտադրանքի տեսականին՝ գուլպաների և հագուստների տեսակներ, զգեստներ կանանց և երեխաների համար, սպիտակեղեն և այլն, այնուհետև բացվեցին նոր արհեստանոցներ՝ հագուստի քիմաքսման, արկղագործության (կարտոնաժի), արհեստական ծաղիկների պատրաստման, զամբյուղագործության, անպետք և հնացած գործվածքներից իրերի պատրաստման, խոհարարական և զանազան ձեռարվեստների: «Ընկերությունը, սովորեցնելով աղջիկներին զանազան արհեստներ և տալով նրանց նախապատրաստական կրթություն, ազատում է նոցա քաղցածության այն ճիւղաններից, որոնց մեջ գտնվում են իրանց մայրերը,

⁶⁶³ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 641, գ. 24:

որովհետև այդպիսով այդ աղջիկների ձեռքը տալիս է զենք, որով նրանք պիտի կռվեն իրենց սպառնացող քաղցածության դեմ:»⁶⁶⁴

Այսպիսով հետզհետե հայ հասարակության մեջ հաստատվում է կանանց մասնագիտական կրթության անհրաժեշտության միտքը. «Պետք է մտածել թե՛ ինչպես այդ մարդիկ այնպես և կանայք ամենքն ալ չեն կրնար մտաւորական կամ գեղարուեստական զբաղումներով ապրիլ. Ամեն կին, վարժուհի, բժիշկ, փաստաբան, երաժիշտ, գրագետ, նկարիչ չկրնար պատրաստուիլ. Ամեն աղջկայ չէ տրուած Եւրոպա երթալու և հոն իր մտաւորական կարողութիւնները մշակելու ու զարգացնելու հազագիւտ բաղաւորութիւնը: Անդին կը մնայ բանւորական կեանքը, մարդկութեան հսկայ և կարևոր մեծամասնութիւնը կազմող դասակարգը և այդ կեանքին համար մեր վարժարանները պետք է պատրաստեն և՛ մեր աղջիկները»:⁶⁶⁵

Կանանց մասնագիտական կրթության գործընթացը էապես փոխվեց XX դարում: Խորհրդային կարգերի հաստատումը խորքային փոփոխություններ առաջացրեց ավանդական մշակույթի բոլոր, այդ թվում նաև աշխատանքային ոլորտում: Ինդուստրացման քաղաքականության կենսագործումը, որի արդյունքում Հայաստանի տարբեր քաղաքներում հիմնվեցին բազմաթիվ գործարաններ, առաջ բերեց մեծ քանակությամբ իգական սեռի բանվորների պահանջարկ: Այսպես՝ միայն գործվածքա-մանվածքային գործարաններում աշխատելու համար անհրաժեշտ էին կին բանվորներ մի քանի մասնագիտությունների գծով (գործվածքի, տրիկոտաժի մեքենավար-ջուլիակներ, մանվածքայինում՝ մանող, փաթաթող, նախամանող, գզող բանվորներ և այլն):

1920-1940-ական թթ. բոլոր անհրաժեշտ մասնագիտությունների գծով կրթությունն ապահովում էին գործարաններին ու ֆաբրիկաներին կից բանվորական բարձր տիպի դպրոցները, բանֆակները, ֆաբգործուսերը, պրոֆտեխուսումնարանները, ժամանակավոր մասնագիտացման կուրսերը և այլք, որտեղ կանայք ու աղջիկները ստանում էին համապատասխան որակավորում: Մասնավորապես Լենինականի բանֆակի մասին կարդում ենք. «Լենինականի բանֆակն այս 8 տարվա ընթացքում մեր սոցիալիստական արդյունաբերության և գյուղի սոցիալիստական վերակառուցման մարտադաշտերն են նետել հարյուրավոր նոր մարդիկ, վորակյալ մասնագետներ – միջնակարգ յեվ բարձրագույն կրթությամբ: Նրա միջոցով հարյուրավոր բանվորներ բարձրանում են գիտությունների և տեխնիկայի յերբեմնի անմատչելի բարձունքները, նվաճում են տեխնիկայի յեվ գիտության ամրոցները: Այդ

⁶⁶⁴Ա. Հարությունյան, Նշվ. աշխ., էջ 103-104:

⁶⁶⁵ Մառի, Կանացի աշխատութեան տեսակները, Արտեմիս, 1903, Յունվար, N 1, էջ 6

տեսակետից բանֆակը կադրերի, իսկական բանվորական կադրերի պատրաստման լավագույն ձևերից մեկն է:»⁶⁶⁶

Ամփոփելով թեման կարող ենք ասել, որ հայոց մեջ իգական մասնագիտական կրթությունը XIX դարի կեսերից մինչև XX դարի սկիզբ և՛ Արևելյան և՛ Արևմտյան Հայաստանում իրականացվում էր մի քանի ձևով. եկեղեցական-ծխական միդասյան և երկդասյան դպրոցներում, որոնք ունեին եռամյա և հնգամյա դասընթաց, ավելի բարձր կարգի իգական վարժարաններում և գիմնազիաներում, որոնց շրջանավարտներն առնվազն հինգ տարի պետք է վարժուհի աշխատեին գավառներից որևէ մեկում ու մասնագիտացված արհեստանոց-ուսումնարաններում, որտեղ մասնագիտանալով կանայք ու աղջիկները նաև տեղում աշխատում էին:

XX դարի 20-40-ական թթ. Խորհրդային Հայաստանում արդյունաբերության նոր ճյուղերի ներդրմանն ու զարգացմանը զուգընթաց կանանց մասնագիտական կրթությունը դրվեց պետական հիմքերի վրա ու իրականացվեց նեղ ոլորտային տարբեր տիպի կրթական հաստատություններում:

THE ORGANIZATION OF WOMEN'S VOCATIONAL EDUCATION IN ARMENIA IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

Bazeyan Karine

In traditional Armenian culture, the upbringing of girls was primarily conducted within the family, under the supervision and participation of elder women. However, since the second half of the nineteenth century, the establishment of schools and gymnasiums for girls, initially in cities and later in rural areas of Western and Eastern Armenia, began to shift the focus from informal to formal education. During this period, the role and significance of Armenian women became a subject of active discussion among progressive Armenian intellectuals, with special emphasis on the importance of women's education. In proportionately established women's educational institutions, the teaching of handicraft held an important place in the curricula, as it was considered a primary occupation for girls and women. At the end of the nineteenth and early twentieth centuries, specialized lyceums and workshops of sewing, rug and carpet weaving, needlework and other specialties began to open, where training was carried out on a paid and free basis.

The establishment of Soviet power significantly changed the situation by implementing policies aimed at women, offering and introducing new professions for them.

⁶⁶⁶ Բանվորական կադրերի դարբնոցը (Լենինականի ինդուստրյալ բանֆակը), Բանվոր 1931, N 139

The topic of vocational education has not yet been comprehensively studied. The issue of girls' education, in particular, has mainly been addressed in materials focused on the educational practices of specific regions or localities, where vocational educational institutions are often not mentioned.

The purpose of the article is to present the forms of vocational education for women and the changes made to them in the late 19th and early 20th centuries. The objective is to analyze the socio-cultural, economic, and political factors that contributed to the acquisition of women's education, professional activity, and their right to work.

The results of the study show that the issue of women's vocational education was proposed, formed and developed by the Armenian intelligentsia of that time. They rightfully considered women's education to be the main guarantee of women's freedom, ensuring their right to education, work, and equal pay. This, in turn, would provide them with the opportunity to achieve economic independence, attain a respectable position in society, and enjoy other rights. Very soon, the importance of vocational education became apparent when women and girls who had survived the Armenian genocide were able to support their families through handicraft.

Գրականության ցանկ

11. Ալեքսանյան Մ., Գեղազիր ալբոմ, Թիֆլիս, 1891:
12. Աղջկանց արհեստանոցներու պետքը // Բիւզանդիոն, 1898, թիվ 643:
13. Բանվորական կադրերի դարբնոցը (Լենինականի ինդուստրյալ բանֆակը) // Բանվոր 1931, N 139
14. Գյուլեցյան Հ., Գյումրի (Ալեքսանդրապոլ, Լենինական), տետր N 1, 1976, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվ, գործ 4/99:
15. Երկանյան Վ., Հայկական դպրոցը 1800-1870-ական թթ. // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1970, թիվ 10, էջ 31-45:
16. Թամամշեան Լ., Արհեստագիտական ուսուցումը հայոց իգական դպրոցներում // Մշակ, 1890, թիվ 33:
17. Թումանյան Մ., Իմ համառոտ կենսագրությունը և իմ հիշողությունները, Երևան 2003:
18. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 641, ց. 24:
19. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆոնդ 299, ց. 5, գ. 9, թ. 59:
20. Հարությունյան Ա., Երևելի տիկնանց դարը. Հայ կանանց հասարակական գործունեությունը XIX դարում և XX դարասկզբին, Երևան, 2005:
21. Ձեռագործը մեր դպրոցներում մեջ // Բիւզանդիոն, 1901, թիվ 1573:
22. Մառի, Կանացի աշխատութեան տեսակները // Արտեմիս, 1903, Յունվար, թիվ 1, էջ 3-8:

23. Մեր աղջկունք, //Արեւելեան մամուլ, 1894, թիվ 2, էջ 33-39:
24. Չիզիանեան Յ., Կանանց սեռի կրթութեան եւ դաստիարակութեան մասին // Մշակ, 1877, թիվ 84, 85:
25. Վրոյր, Հայ կիներու պաշտօնը, // Արեւելեան մամուլ, 1897, թիվ 22, էջ 758-760:
26. Տյուսաբ Ս., Քանի մը խօսք կանանց անգործութեան մասին // Արեւելեան մամուլ, 1881, թիվ 9, էջ 344-350:
27. Տյուսաբ Ս., Կանանց աշխատութեան սկզբունքը // Արեւելեան մամուլ 1881, թիվ 12, էջ 452-458:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ
XIX ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ - XX ԴԱՐԻ ՍՎՁԲԻՆ
Վարդիթեր Գրիգորյան

Ամփոփ նկարագիր

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո խորհրդային շրջանում արգելված մի շարք այլ թեմաների շարքում մեծացավ հետաքրքրությունը նաև Հայ առաքելական եկեղեցու (ՀԱԵ) պատմության նկատմամբ: Անկախության շրջանում բազմաթիվ ուսումնասիրություններ են կատարվել ՀԱԵ հանդեպ Ռուսական կայսրության քաղաքականության, «Պոլոժենիե»-ի ընդունման և դրան հաջորդած իրադարձությունների, Ամենայն հայոց կաթողիկոսների մասին, սակայն նվազ ուշադրություն է հատկացվել քահանայական հարցին, որի վերաբերյալ որոշակի ուսումնասիրություններ իրականացվել են միայն 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին:

Ներկայացվող հետազոտության նպատակն է ցույց տալ, թե ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում քահանայական հարց ասվածը, ինչպիսի՞ դեր էին հատկացնում ռուսական իշխանությունները հոգևոր դասին՝ մասնավորապես ցածրաստիճան հայ հոգևորականությանը և թե ի՞նչ դիրք ու ազդեցություն ունեին հայ ծխական քահանաները:

Եկեղեցին մեծ ազդեցություն է ունեցել և ունի հասարակական կյանքի տարբեր կողմերի վրա: Գոյություն ունեցող բոլոր հաստատություններից այն ամենամոտն էր կանգնած հասարակությանն՝ ի դեմս ծխական քահանաների: Եկեղեցու՝ որպես հզոր ազդեցության գործիքի դերը, գիտակցում էին ինչպես հոգևոր, այնպես և աշխարհական իշխանությունները: Այս տեսանկյունից եկեղեցու պատմությանն առնչվող այն բոլոր հետազոտությունները, որոնք թույլ են տալիս վեր հանել եկեղեցու պատմության այս կամ այն չբացահայտված կողմը, արդիական են:

Քանայի բառեր՝ Հայ առաքելական եկեղեցի, ծխական քահանաներ, ազդեցության գործիք, կրթություն, հասարակություն, պետական և հոգևոր իշխանություն

XIX դ. 80–90-ական թվականներին, երբ լայն ծավալում ստացավ հայ եկեղեցական բարենորոգչական շարժումը, քահանայական հարցի շուրջ քննարկումները ևս ակտիվություն ստացան: Եթե հաշվի չառնենք ժամանակի մամուլում քահանայական խնդրի վերաբերյալ լույս տեսած առանձին հոդվածները, ապա 1900 թ. Մոսկվայում հրատարակված Արիստակես եպս. Սեդրակյանցի գրքույկը⁶⁶⁷ կարելի է համարել առաջիններից մեկը: Հեղինակի աշխատանքն ամփոփ նկարագիրն էր այն ամենի, ինչին նա անձամբ առնչվել էր իր գործունեության ընթացքում: Նույն թվականին լույս տեսավ նաև գրական-հասարակական գործիչ Լևոն Սարգսյանի «Հին ցա» հրապարակախոսական գրքույկը⁶⁶⁸: Հոգևոր դասի գործունեության վերաբերյալ քննադատական մոտեցում ցուցաբերելով հանդերձ և դեմ արտահայտվելով, այսպես կոչված, կղերի գերշիխանության հաստատմանը՝ նա ընդունում էր հասարակական կյանքում հոգևորականության ունեցած կարևոր դերը⁶⁶⁹: Քահանայական դասակարգի բարվոքման խնդրին նվիրված հաջորդ ուսումնասիրությունը⁶⁷⁰ պատկանում է Մեսրոպ քին. Մելյանին⁶⁷¹, ըստ որի հայ պատմական հոգևորականը չի ունեցել իր ժողովրդից, իր եկեղեցուց անջատ կյանք՝ առանձին ես, որի մեջ էլ պետք էր որոնել հայ պատմական ժողովրդի խորին սերն ու հարգանքը դեպի իր հոգևորականությունը: Սակայն այն օրվանից, երբ կուսակրոն հոգևորականը դադարեց ժողովրդից ընտրվել, ժողովրդից կախում ունենալ և հաշվետու լինել, այդ օրից էլ նրանց միջև սկսեց անջրպետ առաջանալ: Մեսրոպ քին. Մելյանը մեծ կարևորություն էր տալիս հոգևորականների՝ ժողովրդի կողմից ընտրվելուն և ոչ թե նշանակվելուն: Դրանով էր բացատրում նաև այն հանգամանքը, որ կուսակրոն հոգևորականությունը հեռու էր կանգնած ժողովրդից, իսկ ամուսանավորը՝ ամենամոտիկն էր, որն ընտրվում էր նրանց իսկ կողմից: Նա առաջ էր քաշում, այսպես կոչված, ժողովրդական հոգևորականության գաղափարը: Մյուս կողմից նշում, որ ահագանգող երևույթ է ժողովրդի մեջ նկատելի դարձող անտարբերությունը դեպի իր հոգևորականությունը⁶⁷²:

⁶⁶⁷Արիստակես եպս. Սեդրակյանց, Քահանայական խնդիր, Մոսկուա, 1900:

⁶⁶⁸Սարգսեան Լ., Հին ցա, Մոսկուա, 1900:

⁶⁶⁹Սարգսեան Լ., նշվ. աշխ., էջ 20–25:

⁶⁷⁰Մեսրոպ քին. Մելյան, Քահանայական խնդրի շուրջը, Թիֆլիս, 1901:

⁶⁷¹Ծառայողական ցուցակը տե՛ս ՀԱՄ, ֆ. 35, ց. 1, գ. 561, թ. 21–24:

⁶⁷²Մեսրոպ քին. Մելյան, նույն տեղում, էջ 13–16:

Պետք է նշել, որ տասնամյակների ընթացքում կրթական և նյութական ապահովության խնդիրները⁶⁷³ գնալով էլ ավելի էին խորացել: Ընդհանուր առմամբ՝ քահանայական հարցը մի շարք խնդիրների՝ գլխավորապես նրանց կրթության և վարձատրության հարցերի ամբողջությունն էր: Անբավարար կրթական մակարդակը, հստակ սահմանված վարձատրության բացակայությունն աստիճանաբար իրենց հետքը թողեցին ժողովրդի շրջանում ծխական քահանայի կերպարի հեղինակագրկման վրա, որը սկսեց նրանց աչքում դիտարկվել ոչ թե իրենց հոգևոր պետքերը բավարարող, այլ իրենց միջոցների հաշվին ապրող ինչ որ մի անձ: Ուստի պատահական չէր, որ հայ հոգևոր իշխանություններին մտահոգող գլխավոր հարցերից մեկը հայ ծխական քահանայի երբեմնի հեղինակության վերականգնումն էր:

Հավելենք, որ միևնույն ժամանակ, երբ հասարակական տարբեր շրջանակներում ակտիվ քննարկումներ ծավալվեցին Հայ առաքելական եկեղեցու բարվոքման շուրջ, կտրուկ փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև ռուսական իշխանությունների՝ Հայ առաքելական եկեղեցու հետ հարաբերություններում, որոնք օրենսդրական սահմանափակումներից անցում կատարեցին կոշտ քայլերի: Հարկ է նշել, որ Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հետ հարաբերություններում ռուսական իշխանությունների համար հիմնական կողմնորոշիչն այն էր, թե ինչ գործնական նշանակություն կարող էր ունենալ Էջմիածինը կայսրության արտաքին քաղաքական խնդիրների լուծման գործում: Այս առումով խիստ կարևորություն էր տրվում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի՝ համայն հայության շրջանում ունեցած հեղինակության հարցին:

1891 թ. փետրվարի 12-ին հայկական գործերին նվիրված Կառավարական հատուկ խորհրդակցության նիստում ընդունվեցին այն հիմնական որոշումները⁶⁷⁴, որոնցով այսուհետ պետք է առաջնորդվեին ռուսական իշխանությունները Հայ առաքելական եկեղեցու հետ հարաբերություններում: Նրանք ընդունեցին հետևյալ հիմնական բանաձևը՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վրա չունենալով արդյունավետ ազդեցության գործիքներ և ուղիներ, ձևականորեն պահպանել նրա բարձր հեղինակությունը, փոխարենը ճնշումներ կիրառել ցածրաստիճան հայ հոգևորականության նկատմամբ:

Յաճախ ստիճան հոգևորականության վրա ճնշում գործադրելու որոշումը նախևառաջ պայմանավորված էր նրանով, որ իշխանությունները մտահոգված էին հայ ազգային-ազատագրական շարժման տարածմամբ և դրանում նրանց հնարավոր ներգրավմամբ՝ որպես հասարակության վրա ազդեցություն ունեցող

⁶⁷³ Քահանաների վարձատրության սահմանման հարցի մասին տե՛ս Արձագանք, 1883, № 12, 13, 15: Մեղու Հայաստանի, 1883, № 48: Մշակ, 1883, № 52: Արևելեան մամուլ, Յունիս 15, 1900, թիվ 12, էջ 457–463: Արարատ, 1900, ԺԱ, էջ 539–547:

⁶⁷⁴ Բանքեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 1, էջ 90–92:

հզոր ուժի: Ռուս տեղական պաշտոնյաներն այն կարծիքին էին, որ հայ հոգևորականությունը մտավորականության հետ միասին ազգային ինքնագիտակցությունը բարձրացնող վտանգավոր տարր են: Ընդ որում պետք է ասել, որ եկեղեցական հիմնարկներն ամբողջությամբ, ոչ միայն հայկական, դեռևս Պյոտր Առաքինից սկսած աստիճանաբար վերծվել էին պետական խիստ վերահսկողության ներքո:

1891 թ. հունվարի 27-ի նամակով Թիֆլիսի նահանգապետ Գ. Շերվաշիձեն Կովկասում քաղաքացիական մասի գլխավոր կառավարիչ Ս.Ա. Շերեմետևին⁶⁷⁵, զեկուցում էր, որ հայերի ազգային ինքնագիտակցության բարձրացման, նրանց ցեղային իղձերի ամրապնդման գործում ամենակարևոր և վնասակար դերը պատկանում է հայ հոգևորականությանը, որը միավորում է հայերին և վտանգավոր է աշխարհիկ իշխանություն փնտրող կաթողիկոսի ձեռքում⁶⁷⁶: Շերեմետևի՝ 1895 թ. ռուսական կայսրին ուղղված նամակներից մեկում էլ ասվում էր, որ Բեռլինի պայմանագրից հետո նրանք սկսել են ցանկություն դրսևորել վերստեղծելու Հայաստանի անկախ պետությունը: Այս առումով նրանց ամենաակնառու ներկայացուցիչները քաղաքների կիրթ երիտասարդության շրջանակներն ու հոգևորականներն են: Գյուղացիությունը հեռու է որևէ միտումներից, աչքի է ընկնում աշխատասիրությամբ և խոնարհությամբ, քաղաքային բնակչությունը կլանված է շահույթի մասին հոգսերով, բայց, քարոզչությանը տրվելով, նրանք ստիպված են նվիրատվություններ կատարել հայկական գործին՝ ի վնաս իշխանության: Անհրաժեշտ է հսկողություն սահմանել, որպեսզի առաջին իսկ քայլերի դեպքում քարոզչությունը կասեցվի և հնարավոր լինի հայ գյուղական բնակչությանը անհանդուրժողականության ոգով տոգորված հոգևորականների ազդեցությունից պաշտպանել: Ըստ նրա պետք էր գյուղական բնակչության կրթությունը վերձնել հոգևորականների ձեռքից, ուժեղացնել հսկողությունը հայկական տարբեր հաստատությունների նկատմամբ, իսկ եթե դա անբավարար լիներ, հայկական եկեղեցուց խլել անշարժ գույքը⁶⁷⁷:

Ինչպես հայտնի է, հետագայում ռուսական իշխանությունները Հայ եկեղեցու անշարժ գույքի բռնագրավումն իրականություն դարձրին: 1903 թ. հունիսի 12-ին Նիկոլայ II կայսրը հաստատեց Հայ առաքելական եկեղեցու գույքի բռնագրավման մասին Կովկասի կառավարչապետ Գ. Գոլիցինի ներկայացրած

⁶⁷⁵ Գեներալ-ադյուտանտ Շերեմետևն այդ պաշտոնում փոխարինել էր գրաֆ Դոնդուկով-Կորսակովին 1890 թ. հուլիսից:

⁶⁷⁶ Тунян В. Г., Армянский вопрос и Россия, Ереван, 1988, с. 122.

⁶⁷⁷ Дякин В.С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма /XIX-начало XX вв/, СПб 1998, с. 453.

նախագիծը: Ըստ հունիսի 30-ի Վ. Պլեխի ստորագրած գույքի ընդունման կանոնների⁶⁷⁸ բռնագրավումը պետք է սկսվեր կալվածքներից: Պաշտոնական տեսանկյունից օրենքը նախատեսում էր միայն եկեղեցական գույքի ղեկավարման փոփոխություն և խնդիր էր հետապնդում իբրև թե կանոնավորելու դրանց կառավարումը: Իրականում օրենքի բուն նպատակը Հայ առաքելական եկեղեցու տնտեսական հիմքերի թուլացումն էր: Պատահական չէ, որ օրենքն անմիջականորեն ուղղված էր նաև հայ դպրոցի դեմ: Մասնավորապես ծխական և թեմական դպրոցները պահվում էին եկեղեցական միջոցներով:

Մինչ այդ՝ 1891 թ. մարտի 16-ին, ընդունվեցին նաև հայ հոգևորականների նկատմամբ վարչական պատժիչ միջոցներ կիրառելու կանոնները⁶⁷⁹: Ըստ այդ կանոնների՝ Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարիչը և Ներքին գործերի նախարարը իրավունք էին ստանում աքսորել հայ հոգևորականներին կամ ենթարկել այլ պատիժների՝ օրենքից շեղվելու դեպքում:

Հայ հոգևորականների նկատմամբ վերահսկողության և արևմտահայության ազատագրական պայքարին նրանց հնարավոր մասնակցության առնչությամբ ռուսական իշխանությունները, մինչև 1891 թ. պատժիչ կանոնների ընդունումն արդեն իսկ, նրանց ուշադրության կենտրոնում էին վերձրել:

1891 թ. հունվարի 24-ին Արտաքին գործերի նախարարը կոմս Շերեմետևի ուշադրությունը հրավիրում էր այն հանգամանքին, որ Էջմիածինը թուրքական տարածքում տարածվող զենքի կենտրոնական պահեստն է⁶⁸⁰: 1891 թ. հունվարի 31-ին Երևանի նահանգապետն Էջմիածնի սինոդի դատախազին զեկուցում էր թուրքահպատակ Արսեն Օգանեսովի Էջմիածին ժամանելու մասին և խնդրում ստուգել նրա գալու կոնկրետ ժամանակը և նպատակը⁶⁸¹: Պատժիչ կանոնների ընդունումից հետո էլ հայ քահանաների նկատմամբ պետական դավաճանության մեղադրանքով դատական գործեր սկսեցին հարուցվել:

1891 թ. մայիսի 8-ի հաղորդագրությունում Թիֆլիսի դատական պալատի դատախազը զեկուցում էր Կովկասի քաղաքացիական մասի կառավարչին, որ տեղեկություններ կան, որ քահանա Տեր-Գրիգոր Տեր-Ներսիսյանի մոտ եկել է մեկ այլ քահանա Թուրքիայում արևմտահայերի ազատագրական շարժմանը մասնակցել ցանկացողների ցուցակը կազմելու համար⁶⁸²: 1891 թ. հունիսի 14-ի գաղտնի հաղորդագրությունից պարզ է դառնում նաև, որ Տեր-Գրիգոր Տեր Ներսիսյանին առաջադրված մեղադրանքը հնարավոր չէ ապացուցել և նրա դեմ

⁶⁷⁸ Մշակ, 1903, № 195, էջ 2:

⁶⁷⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8628, թթ. 91-92.

⁶⁸⁰ Тунян В. Г., Деятельность католико́са Макара 1885-1891 гг., Ереван, 2011, с. 185.

⁶⁸¹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 2, գ. 1364, թ. 1 և 2րդ.:

⁶⁸² ՀԱԱ, ֆ. 1262, ց. 2, գ. 114, թ. 3.

գործը կարճվում է⁶⁸³։ Նրան մեղադրանք էր առաջադրվել Քրեական հանցագործությունների 320-րդ հոդվածով։ Ըստ որի՝ մեղավորությունն ապացուցվելու դեպքում, նրան սպառնում էր ազատազրկում՝ 4-8, 1-4 ամիս կամ յոթ օրից երեք շաբաթ ժամկետով⁶⁸⁴։

Պետք է ասել, որ հայ հոգևոր և աշխարհական գործիչների կողմից անընդհատ շրջանառվող «քահանայական հարց»-ի գլխավոր բաղկացուցիչներից մեկը նրանց կրթության հարցն էր։ Ընդհանուր առմամբ միայն XIX դարի 70-ական թվականների նախօրյակին հայկական դպրոցը ստացավ կանոնադրություն, որով հնարավորություն ստեղծվեց այս կամ այն չափով ազգային կրթական ոլորտում միասնական համակարգ կառուցելու⁶⁸⁵։

Այս պայմաններում հայ ժողովրդի կրթական ամենից ճանաչված ու տարածված օջախը յուրաքանչյուր եկեղեցուն կից գործող ծխական դպրոցն էր, որի կյանքում զգալի դեր էր խաղում գյուղական քահանան։ Այն բանից, թե ինչպիսին էր այդ քահանան, հաճախ կախված էր լինում դպրոցի լինել-չլինելու հարցը։ Ժողովրդի կրթական գործի առաջադիմությամբ շահագրգռված հայ մամուլն ու գործիչները բազմիցս նշում էին, որ քահանաներին հարկավոր է ուսում տալ, կապել կյանքի հետ⁶⁸⁶։

Պետք է նշել նաև այն, որ քահանայի աստիճան կարող էին ստանալ այնպիսի անձինք, որոնք այդ պաշտոնը դիտարկում էին միայն որպես իրենց նյութական խնդիրները լուծելու միջոց։ Ինչ վերաբերում է քահանաների կրթական մակարդակի հարցին, ապա նրանցից պահանջվում էր առնվազն չորրորդ դասարանի կրթություն, սակայն պահանջված կրթության բովանդակությունն անորոշ էր։

1905 թ. դեկտեմբերի 12-ի հրամանով Սբ էջմիածնի Սինոդն առաջարկում էր քահանայացուների ընտրության, ձեռնադրության և ապահովության խնդիրները քննության առնել երեք ամսվա ընթացքում և ապա եզրակացություններն իրեն ներկայացնել վերջնական լուծում տալու համար⁶⁸⁷։ Բանն այն էր, որ չկային քահանաների պատրաստման միասնական ուսումնական ծրագրեր։

⁶⁸³ ՀԱԱ, ֆ. 1262, նույն տեղում, թ. 8.

⁶⁸⁴ Свод Законов Российской Империи, Том 15-ый, Уложение о Наказаниях Уголовных и Исправительных, Издание 1886 года, Разд. IV, О преступлениях и проступках против порядка управления, Глава VI, О противозаконных сообществах, л. 2474.

⁶⁸⁵ Վ. Երկանյանն առանձնացնում է ազգային դպրոցների երեք տիպ՝ եկեղեցական սպասավորներ պատրաստող, Այսրկովկասի քաղաքներում և հայաշատ խոշոր բնակավայրերում ստեղծված դպրոցներ և եկեղեցիներին կից, ինչպես նաև ստորին հոգևորականների մասնավոր նախաձեռնությամբ ստեղծված դպրոցներ (Երկանյան Վ. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ.», Երևան, 1970, էջ 16)։

⁶⁸⁶ Երկանյան Վ., նույն տեղում, էջ 39-41։

⁶⁸⁷ Հովի, թիվ 3, փետրվար 5, 1906 թ., էջ 2։

Գրիգորիս քին. Երզնկյանցն⁶⁸⁸ 1905 թ. դեկտեմբերի 22-ի՝ Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիային ուղղված իր նամակում նշում է, որ հստակություն չկա քահանաների գիտելիքների քննության հարցում, քանի որ նրանց ուսուցման համար պարտադիր և մանրամասն ուսումնական ծրագրեր կազմված չեն, գյուղերի քահանաների մեծ մասը չունեն համապատասխան գիտելիքներ⁶⁸⁹։ Նա առաջարկում էր քահանաներին տալ ընդհանուր կրթություն, ոչ թե դիտարկել միայն ծխականների հոգևոր պետքերի բավարարման տեսանկյունից։ Պարտադիր առարկաներ էր համարում Հին և Նոր ուխտի, քրիստոնեական վարդապետության, բարոյագիտության, աստվածապաշտության, եկեղեցական և հայոց պատմությունների, տոմարի ու հայոց լեզվի ուսուցումը։ Օժանդակ առարկաներն էին՝ թվաբանություն, երկրաչափություն, բնական գիտություններ և աշխարհագրություն։ Առաջարկում էր նաև քահանաներին զինել ամենատարրական բժշկական գիտելիքներով⁶⁹⁰։

Ընդհանուր առմամբ քահանաների կրթվածության հարցը խոր արմատներ ուներ։ Այդ մասին կարելի է փաստերի հանդիպել թեմական իշխանությունների տարբեր տարիների պաշտոնական գրություններում։ Այսպես օրինակ՝ 1840 թ. Վրաստանի և Իմերեթի թեմի կոնսիստորիայի մի զեկուցագրում, կապված չափաբերական մատյանների նոր ձևով լրացման հետ, մատնանշվում է այն, որ շատ գյուղական քահանաներ անգրագետ են⁶⁹¹։ 1906 թ. Արցախի հայոց թեմական առաջնորդի շրջաբերական հրամաններից մեկի համաձայն էլ՝ արգելվում էր քահանա ձեռնադրել այն անձանցից, ովքեր չունեին Հայոց հազևոր դպրոցների կամ Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի ավարտական վկայական⁶⁹²։

Ըստ էության կրթական ոլորտի խնդիրներն ընդգրկում էին մի կողմից եկեղեցական-ծխական դպրոցների հիմնումը և դրանց կանոնավոր գործունեության ապահովումը, մյուս կողմից՝ ուսյալ և ձեռնահաս քահանաների պատրաստումը՝ պետական իշխանությունների կողմից կրթական ոլորտն ամբողջությամբ վերահսկողության տակ վերծնելու քաղաքականության պայմաններում։

Այսպիսով՝ դիտարկելով քահանայական հարցը, ռուսական իշխանությունների կողմից ցածրաստիճան հոգևորականությանը վերագրած դերի, նրանց նկատմամբ վարած քաղաքականության և հայ ծխական

⁶⁸⁸ Գրիգորիս Տեր-Հովհաննիսյան Երզնկյանց - Թիֆլիսի Զրկինյանց Աբ Կարապետ եկեղեցու քահանա, Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների գործակալ, կոնսիստորիայի անդամ։

⁶⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ.53, ց.1, գ. 347, թ. 36 և շրջ։

⁶⁹⁰ Ծրագրի մանրամասն բովանդակությունը տե՛ս նույն տեղում, թթ 37-51 և շրջ։

⁶⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 53, ց. 1, գ. 2188, թ. 6։

⁶⁹² Հովի, թիվ 3, փետրվար 5, 1906 թ., էջ 1։

քահանաների գործնականում ունեցած հեղինակության համադրության տեսանկյունից, կարելի է եզրակացնել, որ կար որոշակի թյուրըմբռնում: Պետական իշխանությունների կողմից հայ ծխական քահանաներին վերագրած ազդեցության մակարդակը գործնականում այնպիսին չէր, ինչպիսին պատկերացնում էին ռուսական տեղական պաշտոնյաները: Այն հաճախ ներկայացվում էր ուռճացված տեսքով, իսկ քահանաների հեղինակության վերականգնման ուղղությամբ հայ հոգևոր իշխանությունների ձեռնարկված քայլերն էլ նշված պայմաններում չկարողացան ապահովել խնդրի ամբողջական լուծում:

EDUCATIONAL PROBLEMS AND THE PRIESTLY QUESTION IN THE 90^s OF THE XIXth CENTURY - BEGINNING OF THE XXth CENTURY

Varditer Grigoryan

The purpose of the presented study is to show what the priestly question was, what role the Russian authorities assigned to the clergy, especially the lower Armenian clergy, and what position and influence Armenian parish priests had.

The priestly question of the Armenian apostolic church was a combination of a number of problems, mainly including issues of the educational sphere and the material well-being of priests. Over time, these problems led to the discrediting of the image of the parish priest among the people.

Thus, considering the priestly question from the point of view of the combination of the role assigned by the Russian authorities to the lower clergy, the policy towards them and the authority of Armenian parish priests in practice, it may be concluded that there was a certain misunderstanding.

Local Russian officials maintained the opinion that the Armenian clergy, together with the intelligentsia, were a dangerous element that was raising the national consciousness of the Armenians. Based on this, the authorities decided to put pressure on the lower clergy.

They were concerned about the spread of the Armenian national liberation movement and the possible involvement of the clergy in it as a powerful force influencing society. The level of influence that the authorities attributed to the Armenian parish priests was practically not what local Russian officials imagined. It was often presented in an exaggerated form.

Key words. *Armenian Apostolic Church, parish priests, instrument of influence, education, society, state and spiritual power*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատարակություններ և ժողովածուներ

1. Երկանյան Վ. Պայքար հայկական նոր դպրոցի համար Անդրկովկասում, Երևան, 1970:
2. Մեսրոպ քին. Մելեան, Քահանայական խնդրի շուրջը, Թիֆլիս, 1901:
3. Արիստակես եպս. Սեդրակեանց, Քահանայական խնդիր, Մոսկուա, 1900:
4. Սարգսեան Լ., Հին ցաւ, Մոսկուա, 1900:
5. Дякин В.С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-начало XX вв), СПб 1998.
6. Свод Законов Российской Империи, Том 15-ый, Уложение о Наказаниях Уголовных и Исправительных, Издание 1886 года, Разд. IV, О преступлениях и проступках против порядка управления, Глава VI, О противозаконных сообществах.
7. Тунян В. Г., Армянский вопрос и Россия, Ереван, 1988.
8. Тунян В. Г., Деятельность католикаса Макара 1885-1891 гг., Ереван, 2011.

Արխիվային փաստաթղթեր

9. Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), (Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի առաջնորդարանի և եկեղեցիների ֆոնդ) ֆ. 35, ց. 1, գ. 561
10. (Վրաստանի և Իմերեթի հայոց թեմի կոնսիստորիայի ֆոնդ) ֆ.53, ց. 1, գ. 347, 2188
11. (Էջմիածնի Սբ Լուսավորչական Սինոդի ֆոնդ) ֆ. 56, ց. 1, գ. 8628, ց. 2, գ. 1364
12. (Կովկասի փոխարքայի գրասենյակի ֆոնդ) ֆ. 1262, ց. 2, գ. 114, թ.3.

Մամուլ

13. Արարատ, 1900, ԺԱ
14. Արձագանք, 1883, № 12, 13, 15
15. Արևելեան մամուլ, Յունիս 15, 1900, թիւ 12
16. Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 1
17. Մեղու Հայաստանի, 1883, № 48
18. Մշակ, 1883, № 52, 1903, № 195
19. Հովիւ, թիվ 3, փետրվար 5, 1906

**ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ**

Եփրիկյան Արմինե, Զանիկյան Սուսաննա, Վերանյան Աղավնի

Համառոտագիր

Թիֆլիսի Հայոց Ներսիսյան դպրոցն իր հարյուրամյա գոյության ընթացքում անգնահատելի մեծ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի լուսավորության, կրթության, գիտական և հասարակական մտքի ու մշակույթի զարգացման գործում: Դպրոցի մանկավարժների գլխավոր նպատակը ոչ միայն լավ աշակերտներ, այլ նաև իսկական անհատականություններ դաստիարակելն է եղել: Հայ գիտության, մշակույթի ու հոգևոր կյանքում չկա որևէ բնագավառ, որտեղ իրենց ներդրումները չունենան այս դպրոցի շնորհալի ներկայացուցիչները: Հոգվածում փորձել ենք հնարավորության սահմաններում ի դերև հանել դպրոցի ուսուցման սկզբունքների և մեթոդական համակարգի մասին եղած տեղեկությունները՝ նպատակ ունենալով լրացնել գիտական այն բացը, որը առկա է դպրոցի դասավանդման մեթոդական համակարգի շուրջ:

***Բանալի բառեր՝** հոգաբարձություն, ուսումնական պլան, հարցուպատասխան, զննականություն, դիպրոդական ուսուցում, դպրոցական ճանապարհորդություններ:*

Ներսիսյան հայոց ազգային հոգևոր դպրոցը հիմնադրվել է Թիֆլիսում 1824թ. դեկտեմբերի 1-ին Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ: Ներսիսյան դպրոցի առաջին տեսուչն է եղել Հարություն Ավամդարյանը, որը միաժամանակ վարել է ուսուցչի պաշտոն: Դպրոցն իր պարապմունքները սկսել է 140 աշակերտներով, որոնց թիվը 1825թ. վերջին հասել է 320-ի: Աշակերտները դպրոցում սովորել են նվազագույնը 3, առավելագույնը՝ 10 տարի:

Յուրաքանչյուր աշակերտ պարտադիր ուսումնասիրել է 3 լեզու՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն կամ պարսկերեն, այլ լեզուներ սովորելը եղել է կամավոր: Միաժամանակ ուսման 3 տարիների ընթացքում ուսանել են քրիստոնեական վարդապետություն, թվաբանություն, նկարչություն, տրամաբանություն, պատմություն, աշխարհագրություն, աստվածաբանություն, գրականություն, երկրաչափություն, հանրահաշիվ, բնաբանություն և այլ առարկաներ:

1832թ. ուսումնարանն ունեցել է 1 նախապատրաստական և 4 հիմնական դասարաններ, որոնցում դասավանդել են ռուս և հայ լեզու, կրոնագիտություն, պատմություն, աշխարհագրություն, նկարչություն, ֆրանսերեն և պարսկա-թաթարական լեզուներ, բացի այդ, հոգևոր կոչման պատկանող աշակերտները ուսանել են եկեղեցական երգեցողություն: Համաձայն 1839թ. մայիսի 2-ին

վերատեսչի կողմից թեմակալին ներկայացված հաշվետվության՝ տվյալ ուսումնական տարում դպրոցում դասավանդել են նաև ռուսերեն ընթերցանություն, ռուսերեն վայելչագրություն, հայերեն ընթերցանություն, հայոց քերականություն և շարադրություն, քրիստոնեական վարդապետություն, հայոց և սրբազան պատմություն, ճարտասանություն, ընդհանուր և ռուսաց պատմություն և այլն⁶⁹³:

Ըստ 1842թ. Վրաստանի թեմակալի կողմից սինոդին ուղղված հաղորդման՝ այդ ընթացքում նյութական միջոցների սղության պատճառով դպրոցը բաժանված է եղել 3 դասարանների՝ նախկին 1 նախապատրաստական և 4 հիմնական դասարանների փոխարեն: 1851թ. դպրոցի հոգաբարձության նիստում մանրամասն ներկայացվում է, թե ամեն մի ուսումնական առարկայից յուրաքանչյուր դասարանում ինչ պետք է անցնել, իսկ արդեն 1854թ. ուսումնական պլանում, որպես նորություն մտցվել է բժշկագիտությունը, որի արդյունքում հարկավոր գիտելիքներ են ձեռք բերել բնագիտությունից և մարդակազմությունից, այն պարագայում, որ 40-ական թվականներին թվաբանությունից բացի այլ բնագիտա-մաթեմատիկական բնույթի առարկա չի դասավանդվել: 1869-70 ուսումնական տրավա արձանագրության համաձայն դպրոցում գործել է նաև 5-րդ դասարան, իսկ 1870թ. սեպտեմբերի 3-ի Հոգաբարձուների վերջին նիստի ժամանակ որոշվում է բացել նաև 6-րդ դասարան, որը բացելու համար ուսուցիչները համաձայնել են անվարձահատույց դասավանդել⁶⁹⁴:

Հոգաբարձության 1879թ. ապրիլի 17-ի նիստում նշվում է, որ Ներսիսյան դպրոցի դասընթացն ըստ նոր ծրագրի բաժանվում է 3 առանձին մասերի՝ ծխական դպրոց պատրաստական դասարաններ, միջնակարգ դպրոց 4-5-րդ դասարաններ և մասնագիտական 6-7-րդ դասարաններ:

Հոգաբարձությունը 1881թ. որոշում է լրագրերում հրապարակել 7-րդ դասարանի բացման մասին՝ հինգերորդ և վեցերորդ դասարաններն ավարտաճաններին հրավիրելով ըստ իրենց ցանկության ուսումը շարունակելու 7-րդ դասարանում: Իսկ արդեն 1884-1885 ուսումնական տարվա մասին իր տեղեկագրերում դպրոցի տեսուչը հայտնում է, որ մանկավարժական ժողովը որոշել է դպրոցական շրջանն ավարտել 6-րդ դասարանով՝ 7-րդ դասարանին տալով մասնագիտական ուղղություն: Ալամդարյանը կազմում է ծրագիր, որի համաձայն աշակերտները պետք է դպրոց ընդունվեին սկսած 8 տարեկանից, դպրոցը ընդունվելու համար չէր սահմանվում առավելագույն տարիք: Իսկ արդեն 1861թ. ընդունված կանոնադրությամբ երեխաների ընդունելությունը կատարվել է

⁶⁹³ Սանթրոսյան Մ. Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը, Եր., 1981, էջ 43:

⁶⁹⁴ ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 423, թ. 5:

տարին մեկ անգամ՝ օգոստոս ամսին: Առաջին դասարան ընդունվողները պետք է լինեին ինը տարեկանից ոչ պակաս և ոչ ավելի 12 տարեկանից (դրանից ավելի տարիք ունեցողներն ընդունվում էին ավելի բարձր դասարաններ՝ իրենց գիտելիքներին համապատասխան): Նույն կանոնադրության համաձայն՝ Թիֆլիսի հայոց ազգային հոգևոր դպրոցի աշակերտները կրթությունը ստանում էին անվճար, իսկ նրանք, ովքեր գերազանցությամբ կավարտեին ուսումը և ցանկություն կհայտնեին կատարելագործել իրենց կրթություն այլ բարձրագույն ուսումնարաններում, դպրոցն ըստ իր կարիքների չափի՝ նախաձեռնողականություն էր վերցնում օժանդակելու նրանց: Նշվում էր նաև, որ միայն նրանք կարող էին հոգևոր կոչում ստանալ և անցնել հոգևոր սպասավորության, ովքեր ըստ իրենց բնության և ներքին կոչմամբ ինքնակամ կցանկանային և իրենց գործով կապացուցեին իրենց արժանի լինելը հոգևոր կոչումը ստանալուն⁶⁹⁵:

1886թ. Մակար կաթողիկոսը, ցանկանալով բարձրացնել թեմական դպրոցների մակարդակը, նրանց համար նոր միասնական ծրագիր հաստատեց: Ըստ այդ ծրագրի, թեմականները պետք է ունենային վեց դասարանյա կազմ (լրիվ միջնակարգ), մի բան, որին հասել էր միայն Ներսիսյան դպրոցը: Վերանում էին թեմականների նախապատրաստական դասարանները և նրանց համար սովորողների կոնտիգենտ պետք է պատրաստեին եկեղեցական-ծխական դպրոցները: Կրոնական մի քանի առարկաների բացի նրանցում պետք է դավանողվեին նաև՝ հայոց լեզու, հայոց մատենագրության տեսություն և պատմություն, ռուսաց և ֆրանսերեն լեզուներ, ընդհանուր, հայոց և Ռուսաստանի պատմություն, ընդհանուր և Ռուսաստանի աշխարհագրություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, մաթեմատիկա՝ թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, տիեզերագիտություն, հարթաչափություն, բնական գիտություններ՝ կենդանաբանություն, բուսաբանություն, հանքաբանություն, ֆիզիկա, ձայնագրություն, վայելչագրություն, նկարչություն:

Նյութական ծանր պայմաններում, արդեն 1887/88 ուս. տարում Երևանի, իսկ հաջորդ տարի Շուշիի թեմական դպրոցներն ունեցան վեց դասարանյա լրիվ կազմ: Նկատելիորեն սկսեց ավելանալ թեմական դպրոցների աշակերտների թիվը: 90-ականների կեսերին նրանցից յուրաքանչյուրում սովորում էր 500 և ավելի աշակերտ: Ուսուցիչների մեծ մասն ուներ եվրոպական կամ ռուսական բարձրագույն կրթություն. Հատկաես որակյալ էր Ներսիսյան դպրոցի ուսուցչական կազմը, որտեղ 1895 թ. եղած 26 ուսուցիչներից 17-ը բարձրագույն կրթություն ուներ:

⁶⁹⁵ ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 328, թ. 8 շրջ.:

Պետք է նշենք, որ Ներսիսյան դպրոցում աշակերտներին ամառային արձակուրդ չէր տրվում, որպեսզի տղաները «չհովանան և չծուլանան»: Դրա հետ միասին ամառվա օրերի դասերի ժամերը հարմարեցնում էին օրվա զով ժամերին: Սակայն 1834թ. հունիսի 24-ին դպրոցի տեսուչ Արզանյանը բարեկարգության կոմիտեին ուղղված իր գրությամբ հայտնում է, որ մոտակա արձակուրդային ժամանակաշրջանի կապակցությամբ ցերեկային ուսումնական պարապմունքները դադարեցվում են նույն թվականի հունիսի 25-ից օգոստոսի 25-ը: Բայց որպեսզի աշակերտները այդ ժամանակամիջոցում պարապ մնալով՝ չմոռանան անցած ուսումնական նյութերը, բացառությամբ տոն օրերի, պարապմունքները կշարունակվեն օրական 4 ժամ այն աշակերտների համար, ովքեր հնարավորություն չունենալով մեկնել՝ մնում են քաղաքում⁶⁹⁶: Սակայն որոշ վավերագրերում նշվում է, որ ամառային ամիսներին պարապմունքները չեն դադարեցվել, շարունակվել են որոշակի կրճատված ժամերով:

Արխիվային փաստաթղթերը փաստում են, որ դպրոցում գործել է «Աշակերտական կանոններ» կարգը. նախ բոլոր աշակերտները պարտավոր էին սեպտեմբերի 1-ից լինել դպրոցում, արգելվել է առանց հարգելի պատճառի դասերից բացակայելը, դասապրոցեսը տևողությունն եղել է սեպտեմբերի 1-ից մինչև նոյեմբերի 1-ը, ապրիլի 1-ից մինչև հունիսի 15-ը, իսկ դպրոցում դասերը սկսվել են առավոտյան ժամը 8-ին և ավարտվել ժամը 13:30՝ կեսօրից հետո, իսկ նոյեմբերի 1-ից մինչև ապրիլի 1-ը դասերը սկսվել են առավոտյան ժամը 8:30 և ավարտվել՝ 2-ին կեսօրից հետո: Այդտեղ մանրամասն ներկայացվում է նաև աշակերտների վարվեցողության կանոնները, ինչպես օրինակ՝ գանգի ծայնը լսելուն պես աշակերտները պետք է մտնեն դասարան և նստեն իրենց տեղերում, իսկ ուսուցչի դասարան մտնելուն պես՝ պետք է ոտքի կանգնեն և սպասեն ուսուցչի հրամանին, ուսուցչի հետ խոսելու և դաս պատասխանելու ժամանակ աշակերտները պարտավոր են ոտքի կանգնել և այլն⁶⁹⁷:

Այս տարիներին ևս եղել դասարանի օրապահ, յուրաքանչյուր աշակերտ պարտավոր է եղել դաստիարակի որոշմամբ օրապահություն անել, որն իրենից ենթադրել է մյուս աշակերտներից շուտ դպրոց գալը՝ դասասենյակը պատրաստել և այլն: Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցում մանկավարժական խորհուրդը յուրաքանչյուր դասարանի համար նշանակել է մեկական դաստիարակ, որը հետևել է իր դասարանի աշակերտների առաջադիմությանը, և բարոյական վիճակին, նրանց կանոնավոր և ժամանակին հաճախմանը, եթե ուսուցիչները շատ պարապմունքներով ծանրաբեռնում էին աշակերտներին, նա իրավունք

⁶⁹⁶ Սանթրոսյան Մ. Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը, Եր., 1981, էջ 52:

⁶⁹⁷ ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 784, թ. 147 շրջ.:

ուներ միջամտելու և պարապմունքները թեթևացնելու: Դաստիարակը որոշում էր իր դասարանի աշակերտների հերթապահության կարգը և ամբողջ տարվա ընթացքում հետևում էր դրանց հերթականության պահպանմանը: Նա նաև հետևում էր իր աշակերտական դասարանի մաքրությանն ու աշակերտների հիգենային, անհրաժեշտության դեպքում հրավիրում էր ծնողական կամ խնամակալական ժողովներ՝ իր սաների մասին խորհրդածելու համար⁶⁹⁸:

Ներսիսյան հոգևոր դպրոցում նյութական միջոցների սղության պատճառով մի շարք առարկաներից տպագրված գրքեր չեն եղել, ուսուցիչները իրենց դասավանդվող նյութերը գրած տետրակներով են կարդացել՝ ստիպելով աշակերտներին արտագրել դրանք: Տարածված մեկ այլ ձևերից է եղել հարցուպատասխանի մեթոդը: Արդյունավետ դասավանդման մեթոդ է առաջարկել Ալամդարյանը իր կազմած «Եղանակ դասասացության» վավերագրում, որտեղ ասվում է, որ ուսուցիչը պետք է սովորողին տանի հարթ ճանապարհով՝ պարզից բարդը, հեշտից դժվարը, քիչ աշխատանքով մեծ արդյունքի հասցնելով:

Հոգաբարձության 1851թ. մայիսի 25-ի նիստում, ի թիվս այլ հարցերի, քննվում են նաև գրաճանաչության ուսուցման մեթոդիկայի հետ կապված հարցեր, ինչպես նաև սահմանվում են նոր աշակերտներ դպրոց ընդունելուն վերաբերող պահանջները՝ ոչ ոքի չընդունել առանց նախնական հարցաքննության. երեխայի ծնողները կամ մերձավոր բարեկամները դիմում են հանձնում հոգաբարձության անունով, ուսուցիչները կատարում են մասնավոր հարցաքննություն և երեխայի գիտելիքների չափի համապատասխան նրան նստեցնում են այս կամ այն դասարան: Այս կարգն ապահովվում էր նույն դասարանի աշակերտների գիտելիքների հարաբերական միատեսակությունը և դրանով իսկ կարևոր նախապայման ստեղծում ուսումնական պրոցեսի կազմակերպման դաս-դասարանային համակարգի համար:

1871թ. հունվարի 26-ին ուսուցիչ Շահվերդյանը հոգաբարձությանն է ներկայացնում մանկավարժական նոր և առաջադեմ նախագիծ՝ «Ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցի պատրաստական դասարանի համար», որտեղ նա խոսում դասավանդման մեթոդների և սկզբունքների կարևորության մասին, նշում, որ վերջիններս գալիս են փոխարինելու արդեն հնացած և աշակերտներին ոչինչ չտվող մեթոդներին և առաջարկում է, որպեսզի դասավանդումն իրականացվի զննական, սխտեմատիկ, հարցողական և պատմողական ձևերով: Առաջարկում է նաև, որպեսզի կազմակերպվեն զբոսանքներ քաղաքում և քաղաքից դուրս: Այս նախագիծն ընդունվում է հոգաբարձության կողմից և վերջինս հանձնարարում է նախակրթական

⁶⁹⁸ Նույն տեղում, թ. 3 շրջ.:

դասարանի նախագիծ կազմող մասնաժողովին թողնել հնացած մեքենայական մեթոդը և ուշադրություն դարձնել դիտողական ուսուցմանը՝ նպաստելով երեխայի մտավոր զարգացմանը⁶⁹⁹: 1889թ. մանկավարժական ժողովի ժամանակ քննարկվել են դասավարդման մեթոդիկայի վերաբերյալ հարցեր՝ նշելով, որ դասավարդման նյութը պետք է համապատասխանեցվի աշակերտների զարգացման մակարդակին, այդ թվում՝ ոչ թե անգիր անելը պետք մերժվի, այլ՝ անիմաստ անգիր անելը⁷⁰⁰:

Դպրոցի արձանագրություններում պահպանվել են դպրոցական ճանապարհորդությունների կազմակերպման մասին տեղեկություններ, որի կազմակերպողը եղել է Գերմանիայից վերադարձած երիտասարդ, եռանդուն մանկավարժ Իսահակ Հարությունյանը, ում կազմակերպած առաջին ճանապարհորդությունը եղել է Լուռու շրջանում: Հաջորդիվ ճանապարհորդությունների հիմնական վայրը եղել է Դիլիջանը, այցելելիս են եղել Սևանա վանք, Հաղարծին, Մակարավանք, Գոշավանք և այլ վայրեր, նախապես պայամանավորվել տեղի հոգևորականների հետ՝ հյուրընկալվելու համար: Ճանապարհորդությանը մասնակցել են այն աշակերտները, որոնք եղել ընդունակ, ջանասեր, և վարքով գովելի, երբեմն նախապատվությունը տվել են նաև որբ և անապահով աշակերտներին⁷⁰¹: Այդ ճանապարհորդությունների ընթացքում աշակերտները սիրով ուսումնասիրում էին հայրենի պատմական հուշարձանները, ծանոթանում գյուղացու կյանքին, գրի առնում իրենց տեսածն ու լսածը: Շնորհալի մանկավարժը առաջինն էր հայ իրականության մեջ Աբովյանից հետո, որ մեծ նշանակություն էր տալիս աշակերտական ճանապարհորդություններին և նշում, որ «Դպրոցական ճանապարհորդությունը պետք է լինի դաստիարակության ամենագլխավոր միջոցներից մեկը»⁷⁰²: Նա գտնում էր, որ այդ միջոցով աշակերտների մեջ զարգանում են ընկերասիրությունը, նրանք փորձվում են, կոփվում, սովորում: Իսկ Մառը ծանոթանալով ճանապարհորդություններից ներսիսյանցիների բերած նյութերին ու գրառություններին, նշում է, որ «ամբողջ Ռուսաստանում ցայժմ այդպիսի ծրագրով դպրոցական ճանապարհորդություն չի եղել»⁷⁰³:

Թեմական դպրոցների մեջ դարձյալ Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն էր մնում հայ կրթական գործի առաջատարը: 1890-ականներին այստեղ մի շարք

⁶⁹⁹ Սանթրոսյան Մ. Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը, Եր., 1981, էջ 59-60:

⁷⁰⁰ Նույն տեղում, էջ 63-64:

⁷⁰¹ ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 1208, թ. 5-6 շրջ.:

⁷⁰² Հարությունյան Ի., Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը, Թիֆլիս, 1894, էջ 79:

⁷⁰³ Շավարշյան Ա., Հայ մանկավարժներ, գիրք Բ, Եր., 1958, էջ 483:

բարեփոխումներ կատարվեցին. Վերացվեցին հետճաշյա դասերը, աշակերտների բժշկական քննությունները սովորություն դարձան, ուսուցիչների շաբաթական դասաժամերը 28-ից իջեցվեցին 22-ի, ուսուցիչները վարձվում էին ոչ թե մեկ տարով, այլ անորոշ ժամանակով, սահմանվել էր թոշակարկը՝ դպրոցում 15-25 տարի աշխատած ուսուցիչների համար, նոր տարվա տոնածառի հանդեսները սովորույթ էին դարձել: 1894 թ. մտցվեց նաև մարմնամարզություն:

Այսպիսով, աշխատանքում ի ցույց դրվեց, որ դեռևս այդ բարդ շրջանում՝ պետականության բացակայության, նյութական սուղ միջոցների պայմաններում, օտար հողում ծնունդ առած այս հոգևոր դպրոցը անգնահատելի նշանակություն է ունեցել արևելահայության կրթական գործընթացի կազմակերպման գործում՝ պատրաստելով իսկական վառ անհատականություններ, որոնք իրենց բացառիկ դերկատարումն են ունեցել հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի, գիտության ու արվեստի զարգացման ու տարածման բոլոր ասպարեզներում: Ինչպես մյուս բնագավառներում, այնպես էլ ուսումնական պրոցեսի կազմակերպման, ուսուցման սկզբունքների ու մեթոդների հարցում Ներսիսյան դպրոցն անցել է բարդ և հակասություններով լի ուղի՝ անվիճելի նվաճումների և հաջողությունների կողքին ունենալով զգալի սայթաքումներ և խտրորումներ:

TEACHING METHODOICAL SYSTEM OF NERSISIAN SCHOOL OF TIFLIS

Armene Eprikyan, Janikyan Susanna, Aghavni Veranyan

Thus, bringing together the existing materials, the work showed that even in that difficult period, in the absence of statehood, in the conditions of scarce material resources, this spiritual school, born in a foreign land, had an invaluable importance in the organization of the educational process of Eastern Armenians, preparing real bright personalities who have played their exceptional role in all spheres of the spiritual life of the Armenian people, the development and dissemination of science and art. As for the methodical system of the school's teaching, we should note that, unfortunately, the sources and materials at our disposal do not allow us to form clear ideas about the methodical system of the school's teaching. However, as in other fields, in terms of the organization of the educational process, teaching principles and methods, the Nersisian school has gone through a difficult and contradictory path, having significant slips and setbacks alongside indisputable achievements and successes.

Keywords: *trusteeship, curriculum, question and answer, inspection, observational learning, school trips.*

Գրականություն

1. ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 328:
2. ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 423:
3. ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 784:
4. ՀԱԱ, Ֆոնդ 2, ցուցակ 1, գ. 1208:
5. Հարությունյան Ի., Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը, Թիֆլիս, 1894:
6. Շավարշյան Ա., Հայ մանկավարժներ, գիրք Բ, Եր., 1958:
7. Սանթրոսյան Մ., Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը, Եր., 1981:

ՊԱՏԺԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿՐԹԱԿԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ⁷⁰⁴

Ավետիս Հարությունյան

Դեռևս վաղ ժամանակներից՝ ինչպես աշխարհի տարբեր երկրների, մասնավորապես՝ հին Հունաստանի և Հռոմի, այնպես էլ հին և միջնադարյան Հայաստանի դպրոցներում⁷⁰⁵ պատիժն ու հարկադրանքը դիտվել են որպես դաստիարակության հիմնական բաղադրիչ⁷⁰⁶։ Ուսուցման ընթացքում լայնորեն կիրառվել են պատժի տարբեր տարատեսակներ՝ որպես սովորողների դաստիարակության բիրտ, բայց միաժամանակ անհրաժեշտ մեթոդ, որոնք նպատակ ունեին կարգ ու կանոն ստեղծել դպրոցում⁷⁰⁷։ Բանն այն էր, որ ուսուցման անասելի դժվարության ու անհետաքրքրության պայմաններում աշակերտների առաջադիմության գործընթացի խթանման գրեթե միակ ձևը մնում էր հարկադրանքը։ Կիրառվում էին խստագույն պատիժներ, որոնք ժամանակի ընթացքում ձեռք էին բերում նոր դրսևորումներ, և ստորացնելով ու սպանելով երեխայի մարմնականը, կոչված էին նպաստելու սովորողների «հոգու փրկությանը»։ Քննարկվող նյութն արդիական է XIX դարի հայ դպրոցի պատմության ուսումնասիրման ընդհանուր հոլովությամբ։

⁷⁰⁴ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ Բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 10-ՏԵԲ-24 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում։

⁷⁰⁵ Հին և միջնադարյան Հայաստանի դպրոցների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Խաչերեան Լ. Գ., Հայագիր դպրոցեան ուումնագիտական կենտրոնները. դպրոցները, դպրեւանքերը, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), Լիզպոն, 1998 թ.։

⁷⁰⁶ Հին և միջնադարյան Հայաստանի դաստիարակության մասին տե՛ս Վեր. Քասունի Ե., Պատմութիւն հին հայ դաստիարակութեան, Պէյրութ, 1959, էջ 294։

⁷⁰⁷ Տե՛ս Առաքելյան Ա., Կրթությունը և դաստիարակությունը հին Հայաստանում (արտատպված Մանկ. ինստիտուտի թիվ 2 գիտ. աշխ. ժողովածուից), Երևան, 1945, էջ 53։

Քանալի բառեր՝ մարմնական և բարոյական պատիժներ, ծախկել, ապրակազարկություն, մեջքին բռնեցրով խփել, մազերից և ականջներից քաշել, չոքեցնել, երեխաների ատամները ջարդել, լեզուն ծակծկել, ֆալսիսա:

Պատժի ձևերը

XIX դարում արևելահայ⁷⁰⁸ և արևմտահայ տերթոդիկյան, խալֆայական՝ (հետամնաց, բռնապետական, վարժապետական, տիրացուական - Ա. Հ.) և բարեկարգ դպրոցներում կիրառվում էին պատիժների ամենաբազմազան ձևերը: «Որքան որ կրթութիւնը նախնական, որքան որ ուսումը խղճուկ էր, պատիժը ահարկու եւ պատժելու կերպարը խիստ զարգացած էին»⁷⁰⁹: Դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ մարմնական և բարոյական:

Ավանդական՝ խալֆայական դպրոցներում գերիշխողը՝ մարմնական պատիժներն էին: Տարածված էին պատժի ամենատարբեր ձևերը, այն է՝ աշակերտին ապտակելը՝ ապտակազարկությունը, մեջքին բռնեցրով խփելը, մազերից և ականջներից քաշելը, դեմքին թքելը, ձեռքով ծանրություններ բարձրացրած պահելը, չոքեցնելը՝ մանավանդ մեկ ծնկով, այն էլ՝ ավազի, կամ ջարդած աղյուսի վրա, անոթի թողնելը, բանտարկելը և այլն⁷¹⁰: Հին դպրոցի մոլեռանդ կողմնակիցները հնարում էին նաև պատժի նոր տարատեսակներ՝ երեխաների ատամները ջարդելը, լեզուն ասեղով ծակծկելը, բերանի մեջ մոխիր լցնելը, «ոտնակախուկ» անել և այլն⁷¹¹:

1. Պատիժներից ամենատարածվածը եղել է աշակերտին սնվելուց զրկելը: Հայ մեծանուն արձակագիր Պերճ Պողոջանը հիշում է, որ Աշտարակի խալֆա Շապուհի դպրոցում սովորողների համար համեմատաբար սովորական պատիժ էր համարվում առավոտից մինչև երեկո նրանց անճաշ թողնելը⁷¹²: Այդ պատիժը լայնորեն կիրառվում էր նաև բարեկարգ դպրոցներում: Օրինակ՝ 19-րդ դարի 50-ական թվականների սկզբներին Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում շաբաթվա ընթացքում մի զրոյից ավել ունեցող, կամ որոշ քանակությամբ անբավարար գնահատականներ ստացող աշակերտը մինչև երեկո մնում էր անհաց⁷¹³:

⁷⁰⁸ Արևելահայ դպրոցի մասին ավելի հանգամանորեն տե՛ս Խուդոյան Ա. Կ., Արևելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին. ժամանակագրությունը հավելյալ մանրամասներով, Երևան, 1987:

⁷⁰⁹ Ճիզմեճեան Մ.Գ., Խարբերդ եւ իր զաւակները, Ֆրեզնոյ, Քալիֆորնիա (Միացեալ Նահանգներ), 1955, էջ 101:

⁷¹⁰ Տե՛ս Նազիկյան Գ.Ա., Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը (19-րդ դարի սկզբից մինչև 19-րդ դարի 50-60-ական թվականները), Երևան, 1969, էջ 214:

⁷¹¹ Տե՛ս Արարատեանց Ա., Գիւղական խալիֆայ, Տիֆլիս, 1883, էջ 87-92:

⁷¹² Տե՛ս Պողոջան Պ., Երկերի ժողովածու յոթ հատորով, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1964, էջ 69:

⁷¹³ Տե՛ս անդ, էջ 74:

Կիրառվել են նաև աշակերտներին միայն ցամաք հացով կերակրելը, կամ ճաշի ժամանակ սերտողություն անելը:

2.Ականջի պատիժ – Վարժապետը քաշում և ոլորում էր կարգազանց աշակերտի ականջները, կամ էլ եղունգները ականջի մեջ էր խրում: Ժամանակակիցները կես կատակ, կես լուրջ նշում էին, որ վարժապետը երբեմն աշակերտի երկու ականջներից բռնած այնքան էր վեր քաշում, որ աշակերտի ոտքերը կտրվում էին տախտակամածից և նա մարմնի ամբողջ ծանրությամբ կախված էր մնում երկու ականջներից: Վասպուրականի տարածաշրջանում այս տեսակի պատժի «մասնագետներ» էին հանդիսանում՝ Վանի Արարք թաղի մաթեմատիկայի և աշխարհագրության ուսուցիչ, Վանի Կեդրոնական վարժարանի շրջանավարտ՝ Կարապետ Աճեմխաչոյանը, Կարապետ Հրաչյանը, Կարապետ Դանթոյանը, Մկրտիչ Աճեմյանը, Նորաշենի դպրոցի ուսուցիչ Քոլոզ վարժապետը, Հովհաննես Նաթանյանը և ուրիշներ⁷¹⁴:

3. Ապտակազարկություն – դպրոցներում ընդունված ամենագործածական պատիժը՝ **ապտակելն** էր, որը կիրառում էին գրեթե բոլոր վարժապետները: Նրանց կարծիքով ապտակը աշակերտին խելք ու շնորհք էր տալիս, սրում էր նրա միտքը, մեծացնում ընդունակությունը և վաղ տարիքից ընտելացնում մարմնական դժվարություններին: Երվանդ Տեր-Մկրտչյանը նշում է, որ կային ապտակի մասնագետ ուսուցիչներ, որոնք երբեմն «կայծքարի նման կրակ կը թոցնէին աշակերտի երեսէն»⁷¹⁵: Այդպիսի «հմուտ» մասնագետներից էր Վանի Արարք թաղի դպրոցի ուսուցիչ՝ Կարապետ Աճեմխաչոյանը, որին աշակերտները տվել էին «մաչայի պիլիկ» (քար ծեծելու փոքր մուրճ, անշնորք, ծալը պակաս մարդ – Ա. Հ.) մականունը: Նա «*տասը վայրկեան կը ծախսէր աշակերտի դունչը կը շտկէր, երեսը յարմար դիրքի բերելու, որ իր ապտակը յարմար տեղը իջնէր և լաւ մը ցացնէր*»⁷¹⁶:

4. Ոտքի պատիժ – Վարժապետը ստիպում էր, որպեսզի աշակերտը մեկ, կամ երկու ժամ «հավի պես» կանգնած մնար երբեմն աջ, երբեմն ձախ ոտքի վրա: Եթե զանցանքը ծանր էր ուսուցիչը ստիպում էր, որպեսզի աշակերտը կանգնած ոտքի հակառակ ձեռքով պահեր ծանրություն, կամ երկու աղյուս: Եթե աշակերտը հոգներ և փորձեր երկու ոտքի վրա կանգնել, ապա նա արժանանում էր ճիպոտի ընդոստ հարվածի: Վանի նահանգում այս տեսակի պատժի կիրառման հմուտ «վարպետ» էր համարվում Քոլոզ վարժապետը⁷¹⁷:

5.Չոքեցնել - պատժելու ամենատարածված և բավականին տանջալի ձևերից մեկը՝ աշակերտին՝ դասագիրքը, կամ Հայսմավուրքը ձեռքին չոքեցնելն

⁷¹⁴ Տե՛ս Տէր Մկրտչեան Ե., Գանձեր Վասպուրականի, հատոր առաջին, Պոսթոն, 1967, էջ 150:

⁷¹⁵ Անդ, էջ 148:

⁷¹⁶ Անդ:

⁷¹⁷ Տե՛ս անդ:

էր՝ դասարանի անկյունում՝ չոր տախտակամածի վրա: Վարժապետը՝ աշակերտի գործած զանցանքին համապատասխան, ստիպում էր որպեսզի նա բոկոտն պաղ քարի վրա կանգնի, կամ էլ 1-2 ժամ ծնկի և անդադար նայի դասագրքին: Պ. Պոռշյանը պատմում է, որ Աշտարակի դպրոցում աշակերտներին մերկ սրունքներով չորեցնում էին հողե հատակի, կամ խոշոր ավազի վրա, փեշերն էլ կնքում, որպեսզի չշարժվեն, երբեմն էլ չորքած աշակերտի ձեռքը մի ծանր առարկա էին տալիս, որ բարձր պահի: Ներսիսյան դպրոցի 1851 թ. ժամանակավոր կանոնադրության համաձայն անբավարար գնահատական ստացող աշակերտներին դասարանում 1-2 ժամ չորեցնում էին:

6. Ձաղկել - աշակերտների ամենածանր պատիժը եղել է ծեծը, որը դպրոցներում լայնորեն կիրառվում էր իր մի շարք դրսևորումներով: Ձաղկման ամենատարածված գործիքը՝ չիբուխն էր, կամ ճիպոտը: Վարժապետը սովորաբար դասարան էր մտնում սերկևիլի փայտից պատրաստված ճիպոտով: Անհրաժեշտության դեպքում աշակերտին պառկեցնում էին փորի վրա և բարակ ճիպոտով, կամ պինդ կաշվով ծաղկում էին նրա մեջքը: «...Վա՛յ այն աշակերտին՝ ով կը խօսէր ընկերին հետ, և ահա ճպոտի հարուածները կ'իջնային»⁷¹⁸: Աղեքսանդր Արարատյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում ճիպոտով ծաղկելը խալֆայական դպրոցում. «Ռոզգի (ճիպոտահարություն – Ա. Հ.) ասուած խրապը աւելի զարհուրելի էր երեխանց համար: Մեծ աշակերտները նստում էին պառկեցրած յանցաւորի ոտքերին ու թիկունքին, որ չը շարժուի: Վարժապետը ճիպոտը յանձնում էր ուժով երեխանցից մէկին և առաջուց նշանակում էր, թէ քանի անգամ պէտք է զարգել երեխայի բաց մսին: Եթէ զարգողը կամաց էր վրաբերում զարգը, դահճապետը նախ նոյն իսկ նրան էր մի քանի փորձացոյց անում»⁷¹⁹: Եթե ճիպոտը կորեր, կամ անհայտանար, (աշակերտները հաճախ գողանում էին այդ անիծյալ գործիքը), վարժապետը վերցնում էր պատահական մի փայտ, (կամ վառարանի մոտ դիզված փայտերից մեկը՝ ծածկված ելունդներով՝ ոստերով) և հարվածում էր աշակերտի գլխին, ուսերին, կռնակին, սրունքներին՝ պայմանավորված աշակերտի ինքնապաշտպանական գալարումներով: Ծեծելը վերջացնելուց հետո յուր, կամ օղի էին քսում ծեծված տեղերը, որ շուտ առողջանար: Այս պատժի «հմուտ վարպետ» էր Վանի Արարք թաղամասի դպրոցի ուսուցիչ՝ Կարապետ Հրաչյանը⁷²⁰:

Բացի ճիպոտից կիրառվում էր նաև ծեծ՝ «թաթով»: Թաթը ծեծի համար նախատեսված ամենահին գործիքներից էր, որն իրենից ներկայացնում էր երկար, ծայրը շերտիկի, կամ դաստակի նմանողությամբ փայտից պատրաստված թաթ,

⁷¹⁸ Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 54:

⁷¹⁹ Արարատեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 91:

⁷²⁰ Տե՛ս Տէր Մկրտչեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 149:

որով խփում էին աշակերտի ձեռքի ափին: «Մարաշ կամ Գերմանիկ և հերոս Ջեյթուն» աշխատության հեղինակ Գրիգոր Գալուստյանը նկարագրում է, որ «դասաւանդութեան ապեն խալֆէին ձեռքը պարտաստ կը գտնուէր զավազան մը. երբ մէկը սխալէր՝ զաւազանի հարուած կ'ընդունէր ուր եւ կամ ձեռքերուն վրան»⁷²¹: Այս պատժի հնարողը և հաճախակի գործածողը՝ Մահտեսի Քոլոզ վարժապետն էր և Վանի ամերիկյան դպրոցի թվաբանության ուսուցիչ՝ Թուֆ Միհրանը⁷²²:

Ձաղկման ձևերից մեկը՝ տափակ քանոնով ծեծելն էր: Պ. Պոռոշյանը խոսելով Աշտարակի խալֆա Շապուհի «դաստիարակչական» հնարներին մասին, որոնցից անմասն չի մնացել նաև ինքը՝ գրում է. «Մարտնչիս ծայրերը միացրած քանոնի եզերքով եղունգախառն անդադար ծեծվում էինք»⁷²³: Ավելի հեշտ պատիժ էր համարվում, երբ քանոնով ձեռքի ափին էին հարվածում:

7. Ֆալխան, Փալխան, կամ ֆլախան թուրքական պատժի տեսակ էր⁷²⁴: Այն եղել է աշակերտների մարմնական պատժի ամենասարսափելի միջոցը: Դա մի հաստ փայտ էր, որը երկու ծայրերին մեկական անցք ուներ, որոնցով անց էին կացնում պարան: Հանցավոր աշակերտի ոտքերը դնում էին պարանի մեջ և փայտը ոլորելով՝ ոտքերը սեղմում պարանի ու փայտի միջև: Աշակերտին պառկեցնում էին գետնին՝ մեջքի վրա, ոտքերի կրունկները վեր պարզած՝ հարվածելու համար գարշապարներին: Հարվածների թիվը կախված էր զանցանքի ծանրությունից: Մեզ են հասել հայկական խալֆայական դպրոցներում ֆալխայով պատժելու բազմաթիվ նկարագրություններ: Հ. Արարատյանի պատմելով Վաղարշապատի խալֆայական դպրոցում ֆալխայով պատժվող աշակերտի ոտքերը այնպես պիրկ էին ամրացնում, որ այլևս շարժել չէր լինում և անասելի ցավեր էր պատճառում⁷²⁵:

Մանուկ Գ. Ճիզմեճյանն իր՝ «Խարբերդ և իր զավկաները» աշխատության մեջ գրում է. «Երկուշաբթին հոգեքաշ օր» էր. այդ օր Սրա փալխա կար: Ամէն աշակերտ անխնայ պիրկի պարտուէր իր գործած ու չգործած յանցանքին համար: Նոյն փալխան պարտաստ կը դրուէր ամէն դասի ապեն, վա՛յ անոր, որ չգիտնար իր համարը (դասը – Ա. Հ.)»⁷²⁶:

Մեկ ուրիշ՝ Թոքատի (Եվդոկիա) դպրոցի մասին գրքի հեղինակը պատմում է. «անդրջրհեղեղեան վարժապետ մը՝ զաւազան ի ձեռին, կը զսպէր

⁷²¹ Գալուստեան Գր. հ. [Կիլիկեցի], Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ջեյթուն, Նիւ Եորք, 1934, էջ 433:

⁷²² Տե՛ս Տէր Մկրտչեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 148 և 150:

⁷²³ Պոռոշյան Պ., Երկերի ժողովածու յոթ հատորով, հատոր յոթերորդ, էջ 70:

⁷²⁴ «Ֆալխան» արարներնից թուրքերենին անցած փոխառյալ բառ է, որ նշանակում է «ներբանի ծեծ», երբ երկու ոտքերը կապանքի տակ դնելով ու վեր բարձրացնելով փայտով հարվածում են ոտքի ներբանին:

⁷²⁵ Տե՛ս Արարատեանց Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

⁷²⁶ Ճիզմեճեան Մ.Գ., նշվ. աշխ., էջ 101:

աշակերտներն, որոնք պատեն կախուած ֆալսապանին հրեշային տեսքէն սահմնկած՝ կը մնային իրենց տեղը սուա ու փուս, թուփակաբար քաղելով Սաղմոսէն կամ Նարեկէն հապովուածներ»⁷²⁷:

Կեսարիայի դպրոցական կյանքի մասին որոշակի գաղափար է տալիս ոմն Եղիազարյանի ձեռագիր մի հիշատակարան, ըստ, որի «աշակերտներուն դիմացը, ամբիոնի նմանող բարձունքի մը վրա կնստեր այն, զոր հայախոսները տիրացու, թրքախոսները՝ խալֆա կանվանեին, իսկ այժմ ու հորջորջումով ուսուցիչ կըսվի: Ասոնք սովորաբար կըլլային տարեց մարդիկ, հագված երկայն վերարկու և դրած ֆես մը՝ սև ապարոշով եզերված: Անոնք իրենց ձեռքը ունեին երկայն գավազան մը, երբեմն ճշմարիտ բիր մը: Այս չէր բավեր ուսուցչին գլխուն վերև, պատեն կախված էր ֆալսապան: Եթե պատվելիին կապարյա նայվածքը բավական չըլլար զարհուրեցնելու ու կարգի հրավիրելու աշակերտները, նախ բռնուցքը, հետո բիրը անոր օգնության կհասնեին, իսկ եթե ասոնք ալ անզոր մնային սանձելու տղուն անսաստությունը, ֆալսապան վար կիջներ իր բարձրավանդակեն»:

Վանում այս տեսակ ծեծի հմուտ «վարպետներ» էին՝ Նորաշենի դպրոցի ուսուցիչ՝ Քոլոզ վարժապետը, Արարուց թաղի դպրոցի ուսուցիչ՝ Կարապետ Հրաչյանը և Քաղաքամեջի Հիսուսյան վարժարանի «Թոփալ» վարժապետը⁷²⁸:

Մարմնական խիստ պատիժները հատուկ չէին միայն գավառային և գյուղական դպրոցներին: Պատժի վերոհիշյալ միջոցները կիռավել էին նաև արևելահայ և արևմտահայ խոշոր քաղաքների դպրոցներում: Արփիար Արփիարյանը տխուր հուշեր ունի Կ. Պոլսի Օրթոգյուղի Թարգմանչաց վարժարանում սովորած տարիների մասին: Նա նշում է, որ թաղային վարժարաններում դպրոցական կարգապահությունը հիմնված էր գավազանի վրա: Ամիրաներն ու աղաները, որոնք իրավասության տակ էին վարժարանները, քաջալերում, խրախուսում էին այն ուսուցիչներին, որոնք սարսափ էին ազդում երեխաներին⁷²⁹:

Մարմնական պատիժներից զատ XIX դ. արևելահայ և արևմտահայ ուսումնակրթական հաստատություններում կիրառվում էին նաև բարոյական պատիժներ, որոնցից տարածված էր հանդիմանությունը՝ իր թեթև և սաստիկ դրսևորումներով: Մասնավորապես, օգտագործվում էր հանդիմանության երկու տարատեսակ՝ ա) հանդիմանություն միայն դասարանի ընկերակիցների առաջ և բ) հրապարակային հանդիմանություն՝ դպրոցի բոլոր աշակերտների առաջ: Ծույլ և վատ սովորող աշակերտներին նստեցնում էին դասարանի հետին շարքերում,

⁷²⁷ Ալաթյան Լ., Պատմություն Երուկիոյ Հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկություններով, Գահիրե, 1962, էջ 936:

⁷²⁸ Տե՛ս Տէր Մկրտչեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 149:

⁷²⁹ Տե՛ս Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, Երևան, 1955, էջ 37:

դեմքները մրոտում էին, կամ նրանց անունները գրում էին սև տախտակի վրա: Առանձին դպրոցներում աշակերտների գլխներին հագցնում էին էշի ականջներ, կամ վզից կախում վիրավորական մակագրություններով տախտակներ:

Ուսուցիչները աշակերտներին տալիս էին նաև տգեղ մականուններ, որոնք դաստիարակի բերանի «աղ ու համ» էին, և որոնք անբաժան էին դառնում աշակերտներից՝ պատճառ դառնալով վիճաբանությունների և անպատեհությունների համար: Այդպիսի տգեղ մականուններ էին՝

«շան զավակ», «սալախանի լակոտ» (Սալախանան գյուղ է Արևմտյան Հայաստանում, Վանի նահանգի Խոշաբ գավառում, որի տղամարդիկ քաջ էին, խիզախ և հանդուգն), «իշու կտոր», «իշուն գլուխ», «վիրբ», «եզո», «հիմար», «անասուն», «գնչու», «սարի արջ» (լեռնցի, անկիրթ), «Աստծո երեսից ընկած» (զգվելի), «սատանի վիլակ» (արագաշարժ), «շան օրթի», «շուն խաղցնող» (խորամանկ, հնարամիտ, ճարպիկ), «հէյվան», «մսե բլուր» (գեր), «շամա էշ» (բարձրահասակ), «պախսավուր թափթփա» (ծաղկատ երես), «շիլ պտոր» (շիլ), «չաթլամիշ» (տանջված - Ա. Հ.), «ֆաթլամիշ», «դէ հող» (մեռիք)⁷³⁰:

Երբեմն ուսուցիչները աշակերտներին անպատվում էին տառադարձություններով, նմանաձայնություններով, կամ տառափոխություններով:

Այսպես՝ Բաղրամյան – Բարաղամի էշ, Սարգիս – սատկես, Մոթանա – իշու չանա, Բաշոյան – բաշ կոլյան, Մանուկ – մառանի մուկ, Ղազար – զաղար (փոքր շուն – Ա. Հ.), Բաղդասար – խանգարիչ տարր:

Մականունների գործածության և անունների տառադարձության «մասնագետներ» էին՝ Քոլոզ վարժապետը, Հովհաննես Կուլոդյանը, Հանկույսների դպրոցի ուսուցիչ՝ Գրիգոր Աճեմյանը և Արարուց դպրոցի ուսուցիչ՝ Մովսես Զաքարյանը⁷³¹:

Բարոյական պատժի ձև էր համարվում նաև աշակերտին դպրոցից հեռացնելը: Ներսիսյան դպրոցի 1848 թ. ժամանակավոր կանոնադրության համաձայն «անվայելույշ անկարգութեան» թեթև դրսևորման դեպքում նախատեսվում էր խրատ և թեթև պատիժ, իսկ ծանր զանցանքի դեպքում կիրառվում էր հեռացումը և հեռացվածին նորից ուսումնարան չընդունելը⁷³²:

Պատժի տարբեր տեսակների կիրառումը կախված էր ուսուցչի, կամ խալֆայի քմահաճույքից, որն ուներ ծեծի և պատժի բացարձակ իշխանություն:

⁷³⁰ Տե՛ս Տէր Մկրտչեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 151:

⁷³¹ Տե՛ս անդ:

⁷³² Երիցեանց Ա. Դ., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), հատոր Ա. (1824-1850 թ.) վեց պատկերով, Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան Վրաստանի եւ Իմերեթի Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի Սուրենեանց, Թիֆլիզ, 1898, էջ 462:

Հետևաբար, դրանք կարող էին գործադրվել աշակերտի ամեն մի զանցանքի դեպքում: Խալֆայական դպրոցում երեխային պատժում և ծեծում էին ամեն առիթով ու առանց որևէ առիթի, անարդարացի, իրական ու կարծեցյալ զանցանքների, մանկական կենսուրախության, շարժունության, խաղի ու զվարճանքների, օրգանիզմի ամենաբնական պահանջները բավարարելու համար, դասը չհասկանալու, (որի պատճառը աշակերտը չէր) և սովորելու «անընդունակության» համար: Ուսուցչի զայրույթի և պատժի առիթ կարող էր հանդիսանալ ոչ միայն ուսման ցածր առաջադիմությունը, այլ նույնիսկ աշակերտի կողմից քիթը, կամ գլուխը քորելը և ոչ ոք դրանում չէր մեղադրում ուսուցչին, քանի, որ նա իր իրավունքի մեջ էր⁷³³: Իր մանկության ուսման տարիների մասին Համբարձում Երամյանը հիշում է, որ *«աշակերտական կեանքիս մէջ երբեք հանդիմանուած չեմ անպատրաստութեան պատճառով, թէպէտ ամենէն անկարգներու չափ ծեծ կերած եմ մանկական աշխուժիս և զուարթ խառնուածքիս պատճառով, ինչ որ ժամանակի ուսուցիչներն անկարգապահութիւն կը նկատէին»*⁷³⁴:

Կան բազմաթիվ փաստեր, որոնք վկայում են, որ պատիժների կիրառմանը մասնակցում էին նաև առանձին չափահաս աշակերտներ՝ որպես ուսուցչի օգնականներ: Առհասարակ եղել են ուսուցիչներ, որոնք չեն ցանկացել իրենց ձեռքով պատժել երեխաներին: Նշանակելով պատիժը, նրանք՝ «կառավարիչ» աշակերտի ցուցմունքների համաձայն, հրամայել են մյուս աշակերտներին, կամ նույնիսկ դպրոցի ծառաներին, ի կատար ածելու այն: Նշենք, որ ժամանակին այսպիսի սովորություն ունեին նաև ճիզվիտները: *«Խալֆան կամ իր օգնականը, - գրում է Գ. Հ. Գալուստյանը, թե՛ դաս կուրային և թե՛ սրահին հսկողություն կընեին: Երբեմն բարձրագույն կարգի չափահաս ուսանող մը «կառավարիչ» կնշանակեին՝ սրահին կարգապահությանը հոգ փանելու համար, մանավանդ, երբ իրենց գործով բացակայել ստիպվեին: Վերադարձին «կառավարիչ»-ը ուրքի կհաներ հանցավորները, որոնք ափերնուն, երբեմն ալ քամակներուն տրված գավազանի հարվածներով կքավեին իրենց հանցանքները»*⁷³⁵:

Այդ ձևով պատժելու նպատակն էր պատժվողի զայրույթն ու վրեժը շեղել ու հեռացնել պատժի իսկական հեղինակից և դրանք ուղղել ծեծը անմիջապես՝ որպես կանոն դժկամությամբ կիրառողի կողմը՝ աշակերտների մեջ ծեծողի հանդեպ սերմանելով գժտություն և թշնամանք:

Այս ամենի արդյունքում ուսումը և դպրոցը աշակերտի համար փոքր հասակից դառնում էր անտանելի մի տանջարան, իսկ ուսուցիչը՝ անողորմ և

⁷³³ Տե՛ս անդ, էջ 85:

⁷³⁴ Երամեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 151:

⁷³⁵ Գալուստյան Գր. հ., [Կիլիկեցի], նշվ. աշխ., էջ 433-434:

անգութ դահիճ: Հաճընի դպրոցի մասին հիշատակագիրը պատմում է. «Ոչինչ պարծառներով զանոնք կը բանտարկէին, անոթի կը թողէին, երկար ատեն մէկ ուրբի վրայ կը կեցնէին, գաւազանի հարուածներով կը ծեծէին անոնց ձեռքերն ու ուրբերը եւ կամ կոնակները, եւ կամ ալ զանոնք ֆալախա կ'ընէին, եւ այլն, եւ այլն: Ահաւասիկ այս պարծառներու բերումով աշակերտները դպրոցը կը նկատէին իբրեւ բանտ մը, եւ կարդալ ու գրելը սըրտով կ'ատէին»⁷³⁶:

«Վարպետ (ուսուցիչ - Ա. Հ.) ասած բանդ, - ասում է «Չախու»-ի հերոս Մարտիրոսը, ...գայլ-գազանից էլ սարսափելի էր...էդ հիմա է, որ երեխին վախեցնել որ ուզում են, «ահա արջը եկավ, ահա վիշապը եկավ, ահա մոմոասը եկավ» են ասում, որ երեխան մի քիչ սրտի մեջ վախ ունենա ու իր չարությունից ձեռք վերցնի. մեր ժամանակները վարպետի անունը որ տային, լեղիներս կպատռեր, փախչող-փախչողի կլինէինք, որը դուլաք (պատի մեջ սարքած պահարան - Ա. Հ.) կմտներ, որը ծալքի մեջ կուշ կգար, ժամերով կկենար, ծայն-ծպտուն չէր հանի, էսպես կգարհուրէինք: ...վարպետի անունը լսելիս՝ մեկ ձիգ հասակով, երեսը չոր-չոր սուր մորուքով, շալե կապայով, մեկ ձեռքին տեր-ողորմյան, մեկել ձեռքին կարմիր ճիպոտ, էսպիսի մի հրեշ էի երևակայում»⁷³⁷:

Իսկ 1856-1858 թթ. Աշտարակում ուսուցչությամբ զբաղված Պ. Պոռոջյանն իր «Հուշիկներ»-ում բերում է մորթելու տարվող այծի մասին առակը, գյուղական մոնթը (աշակերտը - Ա. Հ.) այծին դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Չո՛ռ, ա՛յ հիմար այծ, ի՞նչ ես լալիս, մորթելու են տանում, հո կարդալու չեն տանում»⁷³⁸:

Մարմնական պատիժների կիրառման դաժան սկզբունքները և անմարդակային եղանակները դարերով այնպես էին սրբագործվել ու արմատացել հասարակության մեջ, որ դրանց անհրաժեշտության մեջ համոզված էին ոչ միայն իրենք՝ մանկավարժները, այլև աշակերտների ծնողները, որոնք բողոքում էին պատժի այդ ձևերը դպրոցից վերացնելու փորձերի դեմ: Այսպես, օրինակ, 1857-1858 թվականներին Կ. Պոլսի Օրթագյուղի Թարգմանչաց վարժարանի հոգաբարձությունը և խնամակալությունը մշակում են ուսումնական նոր ծրագիր և կանոնադրություն, հրավիրում են նոր ուսուցիչներ: Դպրոցի խնամակալության ղեկավարներից էր ակընցի սեղանավոր Նշան Նորիկյանը (1801-1866), որը հանդես գալով մարմնական պատիժներ գործադրելու դեմ, դպրոցից հավաքում է թաթերը, չիբուխները, ֆալախան, տանջանքի այլևայլ միջոցները, և այդ բոլորը նետում վառարանի մեջ ու այրում: Սակայն, որքան էլ, որ զարմանալի է Ն. Նորիկյանի և նրա կողմնակիցների այդ քայլը, համակրության

⁷³⁶ Պողոսյան Յ. Պ., Ph.D., Հաճընի ընդհանուր պատմությունը եւ շրջակա Գօզան-Տադի հայ գիւղերը, Լոս Անճէլէս, Քալիֆօրնիա, 1942, էջ 418:

⁷³⁷ Պատկանյան Ռ., Չախու (Ջրկիր Մարտիրոսի պատմածը), Նոր Նախիջևանի բարբառից փոխադրեց Ստ. Լիսիցյանը, Երևան, 1951, էջ 8-9:

⁷³⁸ Պոռոջյան Պ., Երկերի ժողովածու յոթ հատորով, հատոր յոթերորդ, էջ 159:

փոխարեն, առաջ է բերում դիմադրություն: Օրթագյուղի քահանա Տեր Գալուստին և նրա համախոհներին հաջողվում է ստեղծել մի պատվիրակություն, որը ներկայանալով դպրոց, ժողովրդի անունից պահանջում է վերականգնել ծեծը⁷³⁹:

Վերջիններից շատերը դժգոհում էին ոչ թե ուսուցչի դաժանությունից, այլ իրենց թվացող նրա մեղմությունից, երբ նա, ծնողների կարծիքով, պահանջված չափով խիստ չէր լինում երեխայի հետ, որովհետև կարգապահության հիմքը մարմնական պատիժն էր, որ *«ոչ լուիցէ ունակմբ լուիցէ թիկամբ»*, ծեծն էր, որ մարդ էր դարձնում, ծեծը, որ գուցե մի քիչ վնասում էր երեխայի մարմինը, բայց դրա փոխարեն փրկում էր նրա հոգին: Նրանք վարժապետի ամենամեղմ վիճակը համարում էին լռությունը, իսկ աշակերտին ուղղված քաղցր խոսքը հակասում էր դաստիարակությանը: Այս փիլիսոփայությամբ ղեկավարվելով էր, որ Ռ. Պատկանյանի «Չախոս»-ի հերոս Մարտիրոսի հայրն իր որդուն ուսման տալով տիրացու Մկրտիչին, ասում է ժողովրդականացած հետևյալ խոսքերը. *«Նայի՛ր, վարպետ, որդուս բերել եմ, կաշին քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ կուզես, արա, ուզում ես խեղդի, ուզում ես քերթի, ուզում ես մորթի, էնքան է, որ հիմար եմ փալիս, խելոք պիտի առնեմ»*⁷⁴⁰: Երբ Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո Պռոշյանը Աշտարակի դպրոցում ուսուցիչ է դառնում և փորձում է ծեծը դպրոցից վերացնել, աշակերտների ծնողները դժգոհում են, և նա հարկադրված է լինում վերականգնել այն:

Բողոքի ձևերը

Մարմնական և հոգեկան տանջանքների այդ ծայրահեղ միջոցների նկատմամբ աշակերտներն ունեին մի արմատական միջոց՝ փախչել դպրոցից, եթե, իհարկե, ծնողները հանդուրժեին աշակերտների այդ ստիպողական քայլը: Ավելի հանգիստ ու կույր հնազանդության վարժված երեխաները լուռ ու մունջ տանում էին այդ պատիժները: Որոշ աշակերտներ, առանձնապես ավելի համարձակները, ինչպես Հ. Երամյան է հիշում հնարամտությունների էին դիմում գանակոծում ու ֆալսխան համեմատաբար մեղմ տանելու համար: Նրանք *«երբեմն իրենց գուլպային մէջ, ներքանին վրայ թաղիք կը կապէին կամ մոխիր կը լեցնէին՝ դպրոց գալէն առաջ...»*⁷⁴¹:

1878 թ. հիմնադրված Վանի Երամեան բարձրագույն վարժարանը թերևս միակն էր հայ իրականության մեջ գործող ուսումնակրթական հաստատություններից, որ չօգտագործեց մարմնական պատիժներ և աշակերտներին չտվեց ծաղրող և նախատող ածականներ:

Հետևանքները

⁷³⁹ Տե՛ս Զարդարեան Հ., Յիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1910, էջ 306:

⁷⁴⁰ Ռ. Պատկանյան, նշվ. աշխ., էջ 8:

⁷⁴¹ Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, էջ 54:

Հարց է ծագում, ինչու՞ էին կիրառվում պատժի այդ խիստ միջոցները. մի՞թե այդ պատիժների հեղինակներն ու կիրառողները չէին գիտակցում, որ դրանք չեն համապատասխանում մարդկային բնությանը, որ այդ բոլորը ստորացնում էին մարդկային էակի միտքն ու հոգին: Արդյո՞ք այդ միջոցները օգնում էին աշակերտների մեջ ուսման նկատմամբ գիտկից վերաբեմունք դաստիարակելուն, նրանց վաքի ու բնավորության ձևավորմանը: Մարմնական պատիժների թույլատրությունն ու կիրառումը արդարացվում էր մի կողմից տեսական «հիմնավորում»-ներով, «մարմնի ի ծնե մեղսավորության» կրոնական ուսմունքով, մյուս կողմից այն դարավոր սովորության արդյունքն էր:

Մարմնական պատիժները, կապտուկները, վախը, գոռալը, անտեղի հանդիմանելը, կոպտելը և անմարդկային այլ միջոցները չափազանց բացասաբար էին ազդում երեխաների բնականոն զարգացման վրա և անմիջական հետևանքը լինում էր երեխաների մարմնական և հոգեկան խեղումը: Դեռևս իր ժամանակին Եզնիկ Կողբացին դաստիարակին հորդորում էր. «*մի բարկանար աշակերտի մեղուցելոյ, զի հիւանդն ոչ է յիւր կամա հիվանդանայ: Սխալված աշակերտի վրա մի բարկանա, որովհետև հիվանդն իր կամքով չի հիվանդանում*»⁷⁴²:

Ա. Արարատյանի հավաստմամբ պատիժների մշտական կիրառման հետևանքը լինում էին երեխաների առողջության խանգարումը, աշխույժ, կայտառ խառնվածքի, գեղեցիկ, առողջ կազմվածքի, խրոխտ ծայնի և ընդունակությունների կորուստը: Այդ մասին Ե. Տեր – Մկրտչյանը հիշում է. «*շարժաւ կը յիշեմ դասընկերիս անունը, որու աչքերը ապարակէն վնասուեցան եւ արցունքահոս մնացին տարիներով ես բժիշկներու ամէն ջանքեր անկարող եղան...*»⁷⁴³:

Պատիժներն ազդում էին նաև աշակերտ-ուսուցիչ փոխհարաբերությունների վրա: Ն. Զորայանը նկատում է, որ «ասանկ բարբարոսութեամբ տղայք ի՞նչ սէր և ի՞նչ հարգ կունենան իրենց վարժապետներուն վրայ: Եթե աշակերտ մը իւր վարժապետը իրեն թշնամի սեպելու ըլլա, ի՞նչ սրտով անոր ըսածները մտիկ կընէ ու կսորվի: Ա՛լ ավելին ըսեմ, ասանկ վարժապետ մը ի՞նչ երեսով իւր աշակերտին չափավորութիւն, համբերութիւն, քաղցրութիւն և հեզութիւն կրա քարոզէ...»⁷⁴⁴:

Այդպիսին էին դաստիարակության մեթոդները մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի հայկական դպրոցներում: Հայկական դպրոցների համար

⁷⁴² Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 212, հմմտ. Եղծ աղանդոց. աղանդների հերքումը, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 184:

⁷⁴³ Տեր Մկրտչեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 151:

⁷⁴⁴ Զորաեան Ն., Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան, Կ. Պոլիս, 1849, էջ 19:

միասնական կանոնադրության բացակայության պայմաններում գոյություն չունեին բարոյական դաստիարակության սկզբունքների, մեթոդների, պատիժների ընդհանուր վարքագիծ: Այս կամ այն դպրոցում, այս կամ այն ժամանակ կիրառվող դաստիարակության սկզբունքներն ու մեթոդները, եթե ոչ ամբողջովին, գոնե որոշակի չափով կախված էին տվյալ դպրոցի ուսուցչական կազմից, նրանց մանկավարժական ըմբռնումներից և սովորություններից: Չնայած այդ ամենին, ժամանակի ընթացքում դրականորեն փոփոխվում են նաև դաստիարակության սկզբունքներն ու մեթոդները՝ մանկավարժներից պահանջելով մարդասիրական վերաբերմունք դեպի երեխաները: Պատիժների փոխարեն, կամ դրանց հետ զուգահեռաբար կիրառություն են գտնում լավ սովորելու, վարքի համար խրախուսանքի, քաջալերության և գնահատման տարբեր ձևերի՝ վարքի գնահատման, շնորհակալության, գովասանական թերթիկի, կարմիր տախտակի կիրառումը⁷⁴⁵:

THE TYPES OF PUNISHMENTS IN THE EASTERN AND WESTERN ARMENIAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE 19-TH CENTURY

Avetis Harutyunyan

In ancient and medieval Armenian schools, punishment and coercion were viewed as essential aspects of education. Harsh methods were frequently employed to maintain discipline and order, considered necessary for student development. Amid challenging conditions and a general lack of interest in learning, coercion became the primary tool for encouraging academic progress. Severe punishments were common and evolved over time. By the 19th century, both Eastern and Western Armenian schools utilized a wide range of punishments, which were categorized into two main types: physical and moral.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Սկզբնաղբյուրներ

1. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914:
2. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց. աղանդների հերքումը, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970:

Ուսումնասիրություններ

3. Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Եւրոկիոյ Հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական տեղեկութիւններով, Գահիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1962:

⁷⁴⁵ Տե՛ս Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964, էջ 227:

4. Առաքելյան Ա., Կրթությունը և դաստիարակությունը հին Հայաստանում (արտատպված Մանկ. ինստիտուտի թիվ 2 գիտ. աշխ. ժողովածուից), Երևան, 1945:
5. Արարատեանց Ա., Գիւղական խալիֆայ, Տփլիս, տպարան Մ.Վարդանեանց եւ ընկ., 1883:
6. Գալուստեան Գր. հ. [Կիլիկեցի], Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Զեյթուն, Նիւ Եորք, Կոչնակ տպարան, 1934:
7. Երամեան Հ., Յուշարձան Վան-Վասպուրականի, հատոր Ա, Աղեքսանդրիա, տպագր. Արամ Գասապեան, 1929:
8. Երիցեանց Ա. Դ., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի որ 'ի Թիֆլիզ (1824-1899 թ.), հատոր Ա. (1824-1850 թ.) վեց պատկերով, Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Մկրտչի Ա. Սրբազնագոյն Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ յառաջնորդութեան Վրաստանի եւ Իմերէթի Տ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի Սուրէնեանց, Թիֆլիզ, տպար. Յ. Մարտիրոսեանցի, 1898:
9. Զարդարեան Հ., Յիշատակարան, Կ. Պոլիս, 1910:
10. Զորաեան Ն., Նկարագիր ազգային դաստիարակութեան, Կ. Պոլիս, 1849:
11. Խաչերեան Լ. Գ., Հայագիր դպրութեան ուումնագիտական կենտրոնները. դպրոցները, դպրեւանքերը, ճեմարանները, ակադեմիաները եւ համալսարանները միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.), Լիզպոն, 1998:
12. Զիգմէճեան Մ.Գ., Խարբերդ եւ իր զաւակները, Ֆրեզնոյ, Քալիֆորնիա (Միացեալ Նահանգներ), 1955:
13. Նազիկյան Գ.Ա., Արևմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը (19-րդ դարի սկզբից մինչև 19-րդ դարի 50-60-ական թվականները), Երևան, 1969:
14. Պատկանյան Ռ., Չախու (Ջրկիր Մարտիրոսի պատմածը), Նոր Նախիջևանի բարբառից փոխադրեց Ստ. Լիսիցյանը, Երևան, 1951:
15. Պողոսյան Յ. Պ., Ph.D., Հաճնի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակա Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անճէլըս, Քալիֆօրնիա, Պօզաճեան տպագրութիւն, 1942:
16. Պոռշյան Պ., Երկերի ժողովածու յոթ հատորով, հատոր յոթերորդ, Երևան, 1964:
17. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երևան, 1964:
18. Ստեփանյան Գ. Խ., Արփիար Արփիարյան, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1955:
19. Տէր Մկրտչեան Ե., Գանձեր Վասպուրականի, հատոր առաջին, Պոսթոն, 1967:
20. Վեր. Քասունի Ե., Պատմութիւն հին հայ դաստիարակութեան, Պէյրութ, 1959:

ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԴՐՎԱԾՔԸ ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑՈՒՄ (19-ՐԴ ԴԱՐ)

Արմեն Հարությունյան

Համառոտագիր: XIX դարի սկզբներին հայ դպրոցը հայտնվեց այնպիսի խնդիրների առջև, որոնք պետք է արմատական փոփոխություններ առաջացնեին վերջինիս ձևի ու բովանդակության մեջ:

Նոր դպրոցների հիմնադրումը, թեկուզ և դանդաղ, սկսում էր իրականություն դառնալ: Թեև դարասկզբին դրանց թիվը չէր անցնում տասից, սակայն մեծ էին դրանց մատուցած ծառայությունները: Կրթական այդ օջախներից կարելի է մատնանշել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Վերջինս մեծապես նպաստել է արևելահայ թատրոնի ստեղծմանը, հայ երաժշտության ու կերպարվեստի զարգացմանը:

Հոգվածում ներկայացվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի ուսումնական պլաններում ներառված նկարչություն առարկայի դրվածքն ու դասավանդման առաջավոր մեթոդներն ու սկզբունքները: Խոսվում է նաև գեղարվեստական կրթության հետ առնչվող, դպրոցում կազմակերպվող էքսկուրսիաների և դպրոցական ճանապարհորդությունների կազմակերպման ու անցկացման մասին:

Անչափ ուսանելի են Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում գեղարվեստական կրթության բնագավառում կուտակած հարուստ փորձը, որից այսօր էլ կարելի է ստեղծագործաբար օգտվել:

Թեմայի արդիականությունը: Անձնավորության համակողմանի ու ներդաշնակ զարգացումը եղել ու մնում է հասունացող սերնդի կրթության հիմնական նպատակը:

Անհրաժեշտ է մատնանշել, որ 19-րդ դարի (արևմտահայ ու արևելահայ) դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմությունը համեմատաբար լավ է ուսումնասիրված հայ մանկավարժների կողմից: Նկատի ունենք Մ.Հ.Սանթրոսյանի «Ներսիսյան դպրոցի պատմություն» (1981), Ա.Շավարշյանի կազմած «Հայ մանկավարժներ» գրքի առաջին (1958) և երկրորդ (1961) հատորները, Յ. Սիմոնյանի «Ակնարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության» (1971), Ա.Երիցյանի «Պատմություն 75-ամյա գոյության Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի» (1898), Լեոյի «Պատմություն Երևանի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի» (1914), Նույնի «Պատմություն Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի» (1914), Ստ. Մալխասյանի «Համառոտ պատմություն Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի 75-ամյա գոյության» (1900), Ա.Իգնատյանի «Լազարյան ճեմարան» (1969), Գ.Հարությունյանի «Արևելահայ դպրոցն ու մանկավարժական միտքը 19-րդ դարի 50-60 ական թթ.» (1979), Մ.Գ.Գամաղելյանի «Նվիրում կրթական գործին» (1986), Մ.Ս.Մելքումյանի «Ղ.

Աղայանի մանկավարժական ժառանգությունը և նրա այժմեականությունը» (1991), Ս.Կ.Խուդոյանի «Միք. Նալբանդյանը դաստիարակության մասին» (1955), Նույնի «Արևելահայ դպրոցները 1830-1920թթ.» (1987), Ս.Բադալյանի «Իս. Հարությունյանի մանկավարժական հայացքները» (1980), Ա.Գ.Դանիելյանի «Սեդրակ Մանդինյան» (1964), Շ. Ոսկանյանի «Ուրվագծեր արևմտահայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության 1850-1920» (1999) և այլ աշխատություններ:

Սակայն այս կարգի աշխատություններում ևս առանձին չի դիտարկվել հայկական կրթօջախներում սովորողների գեղարվեստական կրթության համակարգի ձևավորման ու զարգացման հիմնահարցը:

Ինչպես տեսնում ենք հայոց կրթօջախներում սովորողների գեղարվեստական կրթության համակարգի ձևավորման ու զարգացման հիմնահարցն առաջին անգամ է դառնում գիտամանկավարժական հետազոտության հատուկ առարկա: Ճիշտ է, մեր ատենախոսության մեջ այդ հիմնահարցը հետազոտվում է, այսպես կոչված պատմական տեսանկյունից, սակայն դա չի նսեմացնում նրա հրատապությունը նաև մանկավարժության տեսության ու պրակտիկայի համար:

Ուսումնասիրության նպատակն է բացահայտել ու վերլուծաբար ներկայացնել գեղարվեստական կրթության դրվածքը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի մանկավարժական գործընթացում, 19-րդ դարասկզբի հայոց կրթօջախներում իրականացվող մանկավարժական գործընթացները, Ներսիսյան դպրոցում գեղարվեստական կրթությանը նպաստող գործընթացները, ուսումնական պլաններում ներառված նկարչություն առարկայի դրվածքը, առաջավոր ձևերն ու մեթոդները, արտադասարանական ու արտադպրոցական աշխատանքների կազմակերպման առանձնահատկություններն ու մեթոդաբանությունը:

Առաջին անգամ XIX դարասկզբի արևելահայ դպրոցի ու մանկավարժական մտքի պատմության համատեքստում գիտամանկավարժորեն քննարկվել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում սովորողների գեղարվեստական կրթության հիմնահարցը: **Ուսումնասիրության մեթոդաբանությունը հիմքում դրված են պատմահամեմատական, զրույցի, արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության մեթոդները:**

Բանալի բառեր՝ Հայ դպրոց, կրթություն, ուսուցիչ, աշակերտ, դաստիարակություն, գեղագիտություն, նկարչություն, ուսումնական պլաններ, դասագրքեր:

XIX դարի սկզբներին հայ դպրոցը հայտնվեց այնպիսի խնդիրների առջև, որոնք պետք է արմատական փոփոխություններ առաջացնեին վերջինիս ձևի ու

բովանդակության մեջ: Դա պայմանավորված էր արդեն իրենց դարն ապրած ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայմամբ և նոր՝ կապիտալիստական գաղափարների ներթափանցմամբ: Քաղաքական ու տնտեսական նոր իրավիճակը հրամայաբար թելադրում էր, որպեսզի աճող սերնդի կրթության գործը համապատասխանի կյանքի պահանջներին, այսինքն՝ դպրոցի աշխարհականացմանն ու ժողովրդավարացմանը, մանկավարժական առաջավոր մեթոդների և կրթական միասնական համակարգի կիրառմանը: Այդ ամենը հասարակությունից մեծ ջանքեր էր պահանջում, քանզի հայկական դպրոցները զուրկ էին պետական աջակցությունից և հովանավորությունից, չնչին էր դպրոցական գործի հմուտ կազմակերպիչների թիվը, ինչի հետևանքով կրթական համակարգը անկայուն էր և ոչ միասնական:

Արևելյան Հայաստանում քայլեր էին կատարվում դպրոցաշինության զարգացման ուղղությամբ: Ռուսաստանում և եվրոպական համալսարաններում կրթություն ստացած երիտասարդները, տոգորված առաջադեմ լուսավորչական գաղափարներով, փորձում էին փոխել կրթության բնագավառում պահպանողական ու ավանդական մոտեցումները, սակայն անընդհատ բախվում էին ծխական դպրոցների հետադիմական գործունեությանն ու համառ դիմադրությանը: Եկեղեցին չէր ցանկանում հեշտությամբ տեղի տալ:

Այնուամենայնիվ, փոփոխություններն անխուսափելի էին, և նոր դպրոցների հիմնադրումը, թեկուզ և դանդաղ, սկսում էր իրականություն դառնալ: Թեև դարասկզբին դրանց թիվը չէր անցնում տասից, սակայն մեծ էին դրանց մատուցած ծառայությունները: Կրթական այդ օջախներից կարելի է մատնանշել Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանը, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը:

Նախքան բուն նյութին՝ նկարչության ծրագրերին պլաններին, դասագրքերին, ուսումնամեթոդական գրականությանը անդրադառնալը, նշենք, թե ինչ վիճակում էր գտնվում ընդհանրապես կերպարվեստը Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասի հայկական գաղթօջախներում: Նման համառոտ պատմական ակնարկի անհրաժեշտությունը բխում է այն հանգամանքից, որ ինչպես բոլոր, այնպես էլ քննարկվող ժամանակաշրջանի դպրոցներում ուսուցանվող յուրաքանչյուր առարկա՝ հատկապես կերպարվեստին առնչվող, անմիջականորեն արտացոլում և տեսանելի է դարձնում նաև տվյալ ազգի, տվյալ երկրի քաղաքակրթության մակարդակը: Ս. Մանդինյանը գրել է. *«Եթե մի քաղաքակրթեալ ազգի վրայ տեղեկություն ստանալ ուզենանք, անտարակույս մենք նախ և առաջ կը հարցնենք, թե ինչ վիճակի մեջ են նորա ուսումնարանները»*⁷⁴⁶: Այնուհետև Մանդինյանը մատնանշում է, որ մի քաղաքակիրթ ազգի ուսումնարանների մասին տեղեկություն

⁷⁴⁶ Մանդինյան Ս., Ուսման նախագիծ ազգային ուսումնարանների համար, Թիֆլիս, 1876, էջ 1:

ստանալու համար նախ և առաջ մենք պետք է իմանանք, թե ինչ վիճակի մեջ է նրա քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքը:

Քաղաքական անբարենպաստ մթնոլորտի և քայքայված տնտեսության պայմաններում XIX դարի նախաշեմին հայ մշակույթը և հատկապես նրա բաղադրամասը կազմող կերպարվեստի բնագավառը չափազանց ետ էին մնացել: Հրապարակի վրա գործում էին հատուկենտ ինքնուս նկարիչներ, որոնք ցածրորակ գործերով փորձում էին բավարարել ժողովրդի գեղարվեստական պահանջմունքները: Ժամանակի դպրոցներում նկարչությունը որպես ինքնուրույն ուսումնական առարկա գոյություն չուներ:

Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանին միացումով արմատական տեղաշարժեր կատարվեցին նաև կերպարվեստի բնագավառում: Նոր որակներ ու հնչեղություն ստացավ հատկապես դեկորատիվ կիրառական արվեստը՝ գորգագործությունը, ասեղնագործությունը, ոսկերչությունը, խեցեգործությունը և այլն: Նախորդ դարերից հարուստ ավանդույթներ ունեցող դեկորատիվ կիրառական արվեստի այս բնագավառները ինչ-որ չափով նպաստում էին ժողովրդի գեղարվեստական ճաշակի զարգացմանը:

Նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև գունանկարչության մեջ: Որմնանկարչությունը իր տեղը մասամբ զիջեց կամերային պատկերին, կրոնական թեմային ու սրբապատկերներին սկսեցին փոխարինել կոնկրետ մարդու դիմանկարը և մարդուն շրջապատող իրական աշխարհը, ինչը տվյալ ժամանակի դեռևս զորեղ կրոնական ազդեցության պայմաններում կարևոր էր:

Կերպարվեստի զարգացումը և հայ դպրոցում նկարչության դասավանդման հաջող ընթացքը մեծ չափով պայմանավորված էին Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ֆրանսիայի գեղագիտական կենտրոնների ազդեցությամբ, դրանք ավարտած հայ շրջանավարտների գործունեությամբ: Հատկապես նշանակալից էր Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի և նրա հայ շրջանավարտների դերը: XIX դարի 30-ական թվականներից մինչև 20-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակները Պետերբուրգում նկարչություն և քանդակագործություն են ուսանել ավելի քան երեսունհինգ հայ երիտասարդներ: Նրանց մեծ մասը, մասնագիտանալով կերպարվեստի տարբեր ճյուղերում, հետագայում մեծ ծառայություն են մատուցել նաև առող սերնդի գեղարվեստական կրթությանն ու դաստիարակությանը:

XIX դարի առաջին կեսին բուն Հայաստանում կերպարվեստի անմխիթար վիճակի անմիջական խոսուն փաստը նոր ձևավորվող դպրոցներում նկարչության առարկայի բացակայությունն էր: Կային դպրոցներ, որոնք իրենց ուսումնական ծրագրերում ընդգրկել էին նաև նկարչություն, սակայն դրա դասավանդումը ձևական էր. ուսուցիչները տվյալ առարկայի հետ կապ չունեցող, արվեստից անտեղյակ մարդիկ էին, իսկ առարկան երբեմն չէր դասավանդվում ընդհանրապես: Նույ-

նիսկ «աշակերտները գիտեին, որ այդ առարկաններին՝ նկարչությանը, երաժշտությանը, գեղագրությանը, երկրորդական նշանակություն է տրվում: Այդ առարկաները սովորողներից շատերին չէին հետաքրքրում: Իսկ ուսուցիչներից շատերն էլ նկարչության դասերը վերցրել են միայն նրա համար, որ գոնե բավարար չափով ռոճիկ ստանան»⁷⁴⁷:

Հայկական հոգևոր թեմական դպրոցների համակարգում ուրույն տեղ է գրավում դեռևս XIX դարի 20-ական թվականներին հիմնադրված և մոտ մեկ դար գործած Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը (1824-1921):

Թեև 1837թ. այն վերածվել է թեմականի (հոգևոր սեմինարիայի), այնուամենայնիվ իր նպատակներով ու խնդիրներով, ուսուցման բովանդակությամբ ունեցել է նաև աշխարհիկ ուղղվածություն: Ներսիսյան դպրոցին վերաբերող վավերագրերում, աղբյուրներում և պատմամանկավարժական ուսումնասիրություններում շարունակ ընդգծվում է նրա այդ երկակի՝ հոգևոր և աշխարհիկ բնույթը: Սխալված չենք լինի, եթե նշենք, որ հայ թեմական դպրոցներից առավել չափով աշխարհիկ ուղղվածություն է ունեցել հենց Ներսիսյան դպրոցը: Փաստագրական նյութերի հիման վրա պրոֆ. Մ. Հ. Սանթրոսյանը ցույց է տվել, որ Ներսիսյան դպրոցը «...ոչ մինչև հոգևոր դպրոց հայտարարվելը, այլև դրանից հետո էլ շարունակել է մնալ որպես **հանրակրթական դպրոց** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Հ.), որը կադրեր է պատրաստել ոչ միայն եկեղեցու, այլ նաև քաղաքացիական, կուլտուրական գործունեության մի շարք ասպարեզների համար»⁷⁴⁸:

Ներսիսյան դպրոցի աշխարհիկ այս ուղղվածությունը, հանրակրթական բնույթը լավագույն հոգեբանամանկավարժական պայման է եղել նաև այնտեղ սովորողներին պատշաճ գեղարվեստական կրթություն ու դաստիարակություն տալու համար: Դրան մեծապես նպաստել են հատկապես հետևյալ առարկաների ուսուցումը՝ հայոց լեզու և գրականություն (ընթերցանություն), ռուսաց լեզու և գրականություն (ընթերցանություն), ճարտասանություն, նկարչություն, հոգևոր և աշխարհիկ երաժշտություն: Ուշագրավ է նաև այն, որ Ներսիսյան դպրոցի գործունեության տարբեր շրջաններում այդ առարկաները դասավանդել են անվանի հայագետներ, գրողներ, նկարիչներ, երաժիշտներ: Ավելացնենք նաև, որ Ներսիսյան դպրոցում գործել են արտադասարանական գրական ու գեղարվեստական խմբակներ, ինչպես նաև իրականացվել են արտադպրոցական այնպիսի աշխատանքներ, որոնք մեծապես նպաստել են սովորողների գեղարվեստական կրթությանն ու դաստիարակությանը:

⁷⁴⁷ ՀԱԱ, ֆոնդ 312, գ. 211, թ.12:

⁷⁴⁸ Սանթրոսյան Մ., «Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի 1-ին կեսին», 1964, էջ 399:

Ներսիսյան դպրոցը մեծապես նպաստել է նաև արևելահայ թատրոնի ստեղծմանն ու հայ երաժշտության զարգացմանը: Դպրոցի բացումից որոշ ժամանակ անց՝ 1820-ականների վերջերին, այնտեղ կազմակերպվում էին ներկայացումներ՝ աշակերտներին հաղորդակից դարձնելով թատերական արվեստին: Հետագայում դպրոցի ուսուցիչներ Հ. Կարենյանի և Մ. Պատկանյանի ջանքերով ներկայացումներն ավելի արհեստավարժ են դառնում:

Թեմական դպրոցների և ընդհանրապես XIX դարի 2-րդ կեսի հայկական ուսումնական հաստատությունների շարքում նկարչության դասավանդման բնագավառում զգալի հաջողությունների է հասել հատկապես Ներսիսյան դպրոցը, որի առաջին տեսուչ, հայ մշակույթի նշանավոր երախտավոր Հարություն Ալամդարյանը իր կազմած ծրագրերում առանձնակի ուշադրություն է դարձրել նկարչության դասավանդմանը:

Նկարչությունը՝ որպես ինքնուրույն առարկա, ուսումնական ծրագրերի մեջ է ընդգրկվել Ներսիսյանի դպրոցի բացվելուց մեկ տարի անց՝ 1825թ.: Ալամդարյանի կողմից դա համարձակ քայլ էր, քանի որ չկային նկարչության դասավանդման կայուն ավանդույթներ, և քիչ էին դասավանդման պատրաստ մասնագետ կադրերը: Վերոհիշյալ պատճառներով հոգաբարձությունը ստիպված էր ընդառաջել Ալամդարյանի ցանկությանը՝ հրավիրելու ռուս գեղանկարիչ Վասիլևին, որը բարձր մակարդակի գեղանկարիչ էր և միաժամանակ տիրապետում էր դասավանդման առաջավոր մեթոդների:

Նկարիչ Վասիլևի ու նրա դասավանդման մասին ժամանակակիցները լավ կարծիք ունեին: Մշակութային անվանի գործիչ, պատմաբան Ալ. Երիցյանը վկայում է, որ Գևորգ Արծրունին Ներսես Աշտարակեցուն գրած նամակում Վասիլևին բնութագրել է որպես «ռուս լավ նկարիչ»⁷⁴⁹: Էլ չենք ասում այն մասին, որ նաև Վասիլևի անմիջապես ղեկավարությամբ ու ազդեցությամբ են ձևավորվել Ներսիսյան դպրոցի սան, հետագայում հայտնի նկարիչ և մանկավարժ Ստեփանոս Ներսիսյանի գեղագիտական հայացքներն ու սերը նկարչության հանդեպ:

Ալամդարյանը հոգացել է նաև նկարչության ուսուցչի նյութականի մասին: Օրինակ, Ներսիսյան դպրոցում նկարչության ուսուցիչը բարձր վարձատրվողների շարքին էր դասվում: Ալ. Երիցյանը վկայակոչում է 1826թ. դպրոցի ուսուցիչների աշխատավարձի հետևյալ չափը.

	Ամիս	Տարի
--	------	------

⁷⁴⁹ Տե՛ս Երիցյան Ալ., Պատմութիւն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1898, էջ 18:

	Ռուբ	Կոպ.	Ռուբ.	Կոպ.
1.Նկարչության ուսուցիչ	12	50	150	-
2.Հայոց լ. և ռուս. լ. ուսուցիչ	5	-	60	-
3.Հայ և ռուս գրակ. ուսուցիչ	12	50	150	-
4.Աշխարհ. և պատմ. ուսուցիչ	6	13	80	-
5.Ռուս. լեզվի և թվաբ. ուսուցիչ	15	60	200	-
6.Հայոց լ. և քերական. ուսուցիչ	10	60	120	-
7.Դռնապան	5		60	-

Ինչպես տեսնում ենք, նկարչության ուսուցիչը դպրոցի վարձացուցակում արդեն զբաղեցնում է ոչ միայն միջին, այլև առաջնակարգ տեղ. մի հանգամանք, որն արդեն առաջնթագ քայլ էր նկարչության հեղինակությունն ու նշանակությունը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Ներսիսյան դպրոցում մի քանի տարի նկարչություն է դասավանդել Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի առաջին հայ շրջանավարտներից Ստ. Ներսիսյանը: Տոգորված հարազատ ժողովրդի լուսավորության և նոր սերնդին գեղարվեստական կրթություն տալու ձգտումով՝ նա համաձայնում է նկարչության ծրի դասեր տալ Ներսիսյան դպրոցում: Այդ դպրոցի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրության մեջ Ալ. Երիցյանը վկայակոչում է դրամական հաշվետվություններ, որոնցից երևում է, որ Ստ. Ներսիսյանը ծրի նկարչություն է դասավանդել երկրորդ և վերջին դասարաններում. *«Վերջին դասարան-նկարչություն – Սյր. Ներսիսյան- ծրի, երկրորդ դասարան-Սյր. Ներսիսյան-ծրի»*⁷⁵⁰:

1852թ. Ներսիսյան դպրոցում կատարվում են «բարեփոխումներ»: Դպրոցում դասավանդող մի քանի առաջադեմ ուսուցիչներ, այդ թվում՝ երկրաչափության ուսուցիչ, ապագա մեծ դրամատուրգ Գ. Սունդուկյանը և Ստ. Ներսիսյանը, ազատվում են ուսուցչական պաշտոնից այն պատճառաբանությամբ, որ իբր նրանց դասավանդած առարկաները չեն համապատասխանում հոգևոր դպրոցի ծրագրերին: Սակայն դա առիթ էր, որ դպրոցի հոգաբարձությունը ազատվեր իր համար ոչ ցանկալի, առաջադեմ գաղափարների տեր ուսուցիչներից:

Ներսիսյան դպրոցում նկարչության դասավանդումը նոր որակ ձեռք բերեց հատկապես 1880-ական թվականներից, երբ որպես նկարչության ուսուցիչ հրավիրվեց հայտնի նկարիչ Հարություն Շամշինյանը: Նկարչության դասավանդման գործընթացում Շամշինյանը մեծ տեղ էր հատկացնում բնականից նկարչությանը՝ դրանով իսկ ապահովելով ուսուցման զննականության սկզբունքը: Այդ նպատակով նա օգտագործում էր գիպսե տարբեր երկրաչափական մարմիններ, մրգեր, կենցաղային առարկաներ, շատ հաճախ էլ երեխաների համար որպես բնորդ էր

⁷⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 479:

«ծառայեցնում» հայրենի բնաշխարհը: Ակնհայտ է՝ առարկայի և երևույթի առանձնահատկությունները հասկանալը և գիտակցելը արթնացնում են գեղագիտական զգացմունքներ, ամրապնդվում է երեխայի գեղարվեստական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: Գեղագիտական զգացմունքների, հետաքրքրությունների, ապրումների առկայությունը խորացնում է տեսողական ընկալման իմացական կողմը՝ օժանդակելով սովորողի կուլտուրայի զարգացմանը ամբողջությամբ: Իսկ դա երեխաներին հնարավորություն է տալիս ոչ միայն ընկալելու գեղեցիկը, այլև ստեղծելու և վերափոխելու այն: Գեղարվեստական դաստիարակության այդ գլխավոր խնդիրը լավ էր հասկանում Հ. Շամշինյանը: Նրա առաջարկած նատյուրմորտները ինքնանպատակ չէին: Շամշինյանը երեխաներին առաջարկում էր ուշադրություն դարձնել հատկապես առարկաների գույնին, տոնային հարաբերության ու ձևին:

Նկարչի համար ակնհայտ էր, որ իրեն շրջապատող առարկաների և երևույթների գույնն ու ձևը տարբերող երեխան օժտված է լինում նաև գեղարվեստական ընկալունակությամբ: Նա ավելի լավ է նկատում և խորությամբ հասկանում իրականության երևույթների ձևի ու գույների ամբողջ բազմազանությունն ու հարստությունը, դրանց ներդաշնակությունը: Այդ մոտեցմամբ Շամշինյանը գեղարվեստական կրթության հարցի հանդեպ ցուցաբերում է ժամանակակից մոտեցում, տալիս է կարողություններ և հմտություններ՝ ընկալման գործընթացում զուգահեռաբար զարգացնելով երեխաների մտածողությունը:

Հ. Շամշինյանի մանկավարժական աշխատանքի ու ստեղծագործական գործընթացի հաջողության «թափսմանը» անկեղծությունն ու սերն էր հարազատ երկրի ու ժողովրդի նկատմամբ: Նա կազմել է նկարչության դասավանդման նոր ծրագիր 1-4-րդ դասարանների համար: Հատկապես ուշադրության է արժանի 1887-88 ուստարվա համար նրա կազմած ծրագիրը, որն իր կառուցվածքով ու հարուստ բովանդակությամբ կարող է ստեղծագործաբար կիրառվել նաև ժամանակակից նկարչական դպրոցներում:

Հ. Շամշինյանի կազմած ծրագրի հիմքում ընկած է նկարչության ուսուցման դասական սկզբունքների կիրառումը: Ահա այդ ծրագրի շատ համառոտ բովանդակությունը՝ ըստ տարրական դասարանների.

1-ին դասարան

Հասկացողություն գծերի, անկյունների, բազմանկյունների և շրջանների մասին: Բնականից նկարչության սկիզբը քարե կաղապարներից: Հասկացողություն տարածության մասին:

2-րդ դասարան

Բնականից նկարելը երկրաչափական լարե կաղապարներից, տարածության բացատրումով: Հորիզոնի գիծ:

3-րդ դասարան

Տարածության բացատրումը և գործածումը բնականից նկարելու ժամանակ: Երկրաչափական մարմիններ նկարելը ջրաներկով: Հասկացողություն քանդակի մասին:

4-րդ դասարան

Որմնագրողների նկարելը: Մի քանի հարթությունների բացատրումը: Դեմքի նկարելը համառոտ բացատրումով: Միմիկայի համառոտ բացատրումը⁷⁵¹:

Ճիշտ է՝ նկարչության և գծագրության դպրոցական ծրագրերը կազմվում էին համատեղ, սակայն Շամշինյանի ծրագրերում գծագրական շատ տարրեր հանված են: Շամշինյանը ուսուցիչներից առաջինն էր, որ տարանջատեց նկարչության և գծագրության ծրագրերը, ինչը, առաջադիմական քայլ էր: Նկարչության ծրագրի համառոտ շարադրանքից նկատելի է, որ մեծ ջանքեր և նվիրվածություն է պահանջվում նմանօրինակ հարուստ բովանդակությամբ նյութը նպատակին հասցնելու համար: Բարդությունն այն էր, որ Ներսիսյան դպրոցը համալրվում էր վաճառականների, երկրագործների ու արհեստավորների ընտանիքներից, որոնցում արժանի ուշադրություն չէր դարձվում երեխաների նախնական գեղարվեստական դաստիարակությանը:

Հ. Շամշինյանին մտահոգում էր նաև նկարչության դասաժամերի սակավությունը: Օրինակ՝ 3-րդ դասարանում նկարչությանը հատկացվում էր շաբաթական ընդամենը մեկ ժամ: Այս կապակցությամբ նա դժգոհություն է հայտնում դպրոցի հոգաբարձությանը՝ նշելով, որ *«շաբաթական մի դասով երրորդ դասարանի մեջ չի կարելի անցնել նյութը այնքան, որ վերջացնել ծրագիրը»*⁷⁵²:

Նկարիչ-մանկավարժ Շամշինյանի ուշադրության կենտրոնում էր և՛ ամբողջ դասարանը, և՛ յուրաքանչյուր աշակերտ: Սակայն նա առանձնակի, անհատական մոտեցում էր ցուցաբերում գեղարվեստորեն օժտված երեխաներին՝ փափագելով այն հույսը, որ նրանք ապագայում իրենց ավանդը կներդնեն հայ ազգային արվեստի զարգացման գործում: *«Իմ աշակերտներից շատերը, - հետագայում գրել է նկարիչը իր ինքնակենսագրականում, - դարձան նկարիչներ և ճարտարապետներ: Իմ դասավանդած ուսումնարաններում աշակերտները սիրով են պարապում նկարչությամբ, և երբ նրանց աշակերտները ուղարկվում էին արվեստների ճեմարան, նրանցից շատերը գովասանության էին արժանանում իրենց այդ գործի համար»*⁷⁵³:

Հ. Շամշինյանի մանկավարժական վարպետության և բանիմացության մասին է վկայում նաև դպրոցի տեսուչի 1886թ. հաշվետվությունը, որի մեջ բարձր գնահատական է տրվում Շամշինյանի դասավանդման մեթոդներին: Խորապես

⁷⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆոնդ, 2, գործ 928:

⁷⁵² Նույն տեղում:

⁷⁵³ «Տարագ», 1912, թիվ 4, էջ 66:

տողորված նոր սերնդի գեղարվեստական դաստիարակության և հայ նկարիչներ պատրաստելու խնդրով՝ Հ. Շամշինյանը 1904թ. հրատարակում է նկարչության մի դասագիրք՝ «Элементарный курс черчения и перспективов для обучающихся рисованию в средней образовательной школе»: Դասագիրքը ռուսերեն հրատարակվել էր Պետերբուրգում և հավանության արժանացել Ռուսաստանի լուսավորության նախարարությանն առընթեր գիտական կոմիտեի կողմից: Դա մեծ պատիվ է բերում հայ նկարչին:

Հ. Շամշինյանը կարևոր դեր է կատարել հայ մանուկների գեղարվեստական կրթության և ազգային նկարչության երիտասարդ կադրերի պատրաստման գործում՝ նրանց փոխանցելով Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայում և իր բեղմնավոր մանկավարժական աշխատանքի ընթացքում ձեռք բերած փորձն ու հմտությունը:

Ասենք, որ հետագայում ևս Ներսիսյան դպրոցում նկարչության նկատմամբ վերաբերմունքը չի փոխվել՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այնտեղ դասավանդել են մի խումբ անվանի նկարիչներ՝ Ալ. Միրզոյանը, Եղիշե Թադևոսյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը և ուրիշներ: Ահա թե ինչ է գրում իր ուսուցչի՝ Ալ. Միրզոյանի մասին Ներսիսյան դպրոցի սան, հետագայում հայ կերպարվեստի ակադեմիայի ղեկավար Վահագնի մեկը՝ Երվանդ Քոչարը. «Նա կազմակերպեց նկարչական խմբակ, որի համար տրամադրվեց Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի երկրորդ հարկի մի լուսավոր սենյակ: Ունեինք հրաշալի պիտույքներ և հարմար մասնագիտական նկարչական սեղաններ ու նստարաններ և այն ամենը, ինչ պահանջվում էր: Միրզոյանն ինքն էր ընտրում բնորդին, բացառելով մեզ մարմնի համաչափության և գեղեցկության օրենքները: Այդ խմբակում շատ ավելի մոտեցանք Միրզոյանին և սիրեցինք նրան: Միրզոյանը մեզ սովորեցրեց ածխի և կավճի գործածությունը: Վարժեցնում էր ջրաներկի գործածությունը: Նա բարեխոսեց և առաջարկեց մեր տեսչին, որ ինձ ուղարկեն Շմերլինգի նկարչական դպրոցը, որի ուսման և պիտույքների վարձը Ներսիսյան դպրոցն էր վճարում»⁷⁵⁴:

Սիրված գործին նվիրվելու և աճող սերնդի ապագայի մտահոգությամբ էին համակված նաև հայ գեղանկարչության դասականներ Եղիշե Թադևոսյանը և Փանոս Թերլեմեզյանը: Մեր խոսքը այստեղ ավելի հավաստի կհնչի, եթե թերթերնք դպրոցի 1906-1907 թթ. տեղեկագիրը: Այնտեղ նշված է, որ Եղ. Թադևոսյանը ամբողջ տարում բաց է թողել 23, Փ. Թերլեմեզյանը՝ ընդամենը 10 ժամ սա այն պարագայում, երբ նույն ուստարում նշանավոր մանկավարժ Իսահակ Հարությունյանը բացակայել է 146 ժամ (դասավանդում էր հայոց լեզու և հոգեբանություն):

Ուզում ենք ասել, որ Եղ. Թադևոսյանի և Փ. Թերլեմեզյանի նման արվեստագետները նվիրվածությամբ և նկարչության զորեղ միջոցներով ամբողջովին

⁷⁵⁴ «Հայ մշակույթի օրրանը», էջ 230:

նվիրված էին Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների գեղարվեստական կրթությանն ու դաստիարակությանը:

Թեմական դպրոցների աշակերտների գեղարվեստական կրթությանն ու դաստիարակությանը նպաստել են նկարչության գծով նրանց հետ տարվող արտադպրոցական աշխատանքները: Ամենից առաջ նկատի ունենք բնության գրկում անցկացվող նկարչության դասերը: Թեմական դպրոցների նկարչության ուսուցիչները մեծ տեղ են տվել բնականից նկարչությանը՝ հաշվի առնելով ոչ միայն դրա մասնագիտական-կրթական, այլ նաև գեղարվեստական-դաստիարակչական դերը: Նկարչական ծիրքերով և ընդունակություններով օժտված աշակերտներին ոգևորում էին նրանց նկարչական գործերի, գեղագրության լավագույն տետրակների, ինքնաշեն պարագաների տարեվերջյան ցուցահանդեսները (լայն տարածում ուներ լավագույն աշակերտներին գրքերով պարգևատրելը):

Արտառումնական կրթադաստիարակչական աշխատանքների համակարգում ուրույն տեղ են գրավում աշակերտների հետ տարվող արտադպրոցական աշխատանքները, որոնք այս կամ այն ձևով առնչվում էին նաև **կերպարվեստի** հետ: Փորձենք վերլուծաբար բնութագրել հատկապես արտադպրոցական այն աշխատանքները, որոնք այս կամ այն չափով նպաստել են աշակերտների գեղարվեստական կրթությանն ու դաստիարակությանը: Դրանք ամենից առաջ դեպի հայրենի բնության տեսարժան վայրերը կազմակերպված էքսկուրսիաներն ու դպրոցական ճանապարհորդություններն են:

Հայտնի է, որ դեռ 1840-ական թվականներին Երևանի թեմական դպրոցում աշխատելիս Խ. Աբովյանը հաճախ էր աշակերտների համար էքսկուրսիաներ կազմակերպում դեպի քաղաքամերձ այգիները, Զանգիի ափը: Աշակերտները բնության գրկում մոտիկից ծանոթանում էին բույսերին, ծաղիկներին, հիանում բնության գեղեցկություններով: Աբովյանի հանձնարարությամբ նրանք հավաքում էին բույսեր, ծաղիկներ, միջատներ, գույնզգույն քարեր և այլ նյութեր, որոնք որպես դիդակտիկ պարագաներ օգտագործվում էին դասերին:

Էքսկուրսիաների կազմակերպման այս փորձի կիրառողներից էր ականավոր մանկավարժ Պետրոս Շանշյանը, որը Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների հետ հաճախ էր կազմակերպում զբոսանքներ ու էքսկուրսիաներ: Ահա թե ինչ է գրում իր հուշագրություններում Ներսիսյան դպրոցի նախկին սան Մ. Մուրադյանը. «Մեր ուսուցիչ Պետրոս Շանշյանը անբաժան էր մեզանից, երբ քաղաքից դուրս էինք գնում զբոսնելու համար, ինքը միշտ առաջնորդում էր մեզ... Ինքն առաջնորդեց Թահմինդայի սարահարթը, որի բարձունքից ամբողջ Թիֆլիսը պատկերվում էր իր ողջ գեղեցկությամբ»⁷⁵⁵:

⁷⁵⁵ Մուրադյան Մ. , Պետրոս Շանշյան, Թիֆլիս, 1898, էջ 42:

Պ. Շանշյանի ընկերակցությունը, նրա կենդանի օրինակը դրական մեծ ազդեցություն էին թողնում երեխաների վրա: «Կային աշակերտներ,- հիշում է Մ. Մուրադյանը,- Շանշյանի հեղինակի քայլերով՝ կոխում էին նրա ուղնաւորները, կարծելով, թե կվարժվեն նրա պես վեհ քայլվածք ունենալ, նրա պես շնորհալի ձև ունենալ»⁷⁵⁶:

Զբոսանքներ ու էքսկուրսիաներ են կազմակերպվել նաև մյուս թեմական դպրոցներում և ազգային ուսումնարաններում, սակայն որոշ էքսկուրսիաներ «թեթև ժամանցի» բնույթ են կրել, կազմակերպվել են հանպատրաստից, չկար էքսկուրսիաների և դպրոցական ճանապարհորդությունների կազմակերպման մեթոդիկա: Ահա թե ինչու մենք բարձր ենք գնահատում ականավոր մանկավարժ Իս. Հարությունյանի դերը նաև էքսկուրսիաների և դպրոցական ճանապարհորդությունների կազմակերպման գիտամանկավարժական հիմունքների ու մեթոդների մշակման ասպարեզում:

Եվրոպայում սովորելու ժամանակ Իս. Հարությունյանի վրա խորը տպավորություն են թողնում պրոֆ. Շտոյի և Ռայնի կազմակերպած դպրոցական ճանապարհորդությունները: Վերադառնալով հայրենիք՝ «Արծազանք» շաբաթաթերթում Իս. Հարությունյանը հանդես է գալիս դպրոցական ճանապարհորդության տեսությանը նվիրված հոդվածներով՝ «Դաստիարակության միջոցներից մեկը» ընդհանուր վերնագրով: Այդ հոդվածները առիթ եղան, որ Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությունը առաջարկի Իս. Հարությունյանին՝ կազմակերպելու նման էքսկուրսիա-ճանապարհորդություն դպրոցի սաների հետ:

1890-1891 և 1891-1892 ուսումնական տարիներին Իս. Հարությունյանի ղեկավարությամբ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների հետ կազմակերպվում են առաջին և երկրորդ ճանապարհորդությունները, որոնց արդյունքների հոգեբանամանկավարժական բնութագրությանն են նվիրված նրա «Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների առաջին դպրոցական ճանապարհորդությունը» (1894) և «Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների երկրորդ դպրոցական ճանապարհորդությունը» (1895) գրքույկները:

Նախ նշենք, որ Իս. Հարությունյանը կշտամբում է այն մանկավարժներին, որոնք նույնացնում են էքսկուրսիան և դպրոցական ճանապարհորդությունը: Նա ցույց է տալիս, որ «դպրոցական ճանապարհորդությունը» և «դպրոցական շրջագայությունը» (էքսկուրսիա) տարբեր գաղափարներ են, «...էքսկուրսիան կամ դպրոցական շրջագայությունը տեղի է ունենում ուսման ժամանակ և տևում է միայն մի քանի ժամ, իսկ դպրոցական ճանապարհորդությունը լինում է փարին մի անգամ և երկարատև»⁷⁵⁷:

⁷⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 44:

⁷⁵⁷ Հայ մանկավարժներ (կազմող պրոֆ. Շավարշյան Ա.), գիրք Բ, Եր., 1961, էջ 502:

Դրանք տարբերվում են նաև իրենց նպատակներով և բովանդակությամբ: Դպրոցական ճանապարհորդությունների կրթադաստիարակչական խնդիրների համակարգում Իս. Հարությունյանը մեծ տեղ է տալիս նաև գեղարվեստական դաստիարակությանը: Նա ցավով է նշում, որ գեղագիտական դաստիարակության տեսակետից մենք ետ ենք մնում եվրոպական ժողովուրդներից: «Արձագանքի» 1889թ. 18-րդ համարում գրում է. *«Ճաշակագիտությունը-էսթետիկական, որ եվրոպայում այսօր համարյա թե յուր զարգացման ամենաբարձր աստիճանի վրա է կանգնած, մեզանում կարծես բոլորովին գոյություն չունի կամ թե յուր զարգացման ամենաստորին աստիճանի վրա է գտնվում... Մեր ժողովուրդը դեռևս չէ հասկացել, որ **աչքը ազնվացնում է մեր բարքը, ըմբռնելով բնության ու արվեստի մեջ եղած գեղեցիկը** (ընդգծումը Իս. Հարությունյանինն է)»:* Հայրենի տեսարժան վայրերով ճանապարհորդությունների ընթացքում աշակերտները անմիջականորեն դիտարկում են բնությունը, հիանում բնության գեղեցկություններով. *«Դիտողությունն անհրաժեշտ է գեղարվեստական դաստիարակության և առարկաների (Իս. Հարությունյանը նկատի ունի հատկապես «աշխարհագրության, հայրենագիտության, բնական գիտության ուսուցումը»), ուսուցման համար և այդ դիտողությանն ձեռք բերելուն մեծապես նպաստում է դպրոցական ճանապարհորդությունը* (ընդգծումը իմն է՝ Ա.Հ.)⁷⁵⁸:

Ճանապարհորդությունից առաջ Իս. Հարությունյանը բացատրական անհրաժեշտ աշխատանք էր տանում «ճանապարհորդ» աշակերտների հետ, ծանոթացնում էր երթուղուն, նպատակներին, հանձնարարում էր նրանց, թե ինչ նյութեր պիտի հավաքեն և այլն: Ուշադրության է արժանի այն, որ սրինգ կամ շվի նվագող աշակերտները այս կամ այն բնակավայրերով անցնելիս նվագում էին, իսկ խումբը երգում էր ժողովրդական երգեր՝ դրանով իսկ գրավելով բնակիչների, առանձնապես երեխաների ուշադրությունը և հետաքրքրությունը:

«Ճանապարհորդ» աշակերտներից յուրաքանչյուրն ուներ իր դերը. նկարչական ընդունակություն ունեցող աշակերտները պետք է զբաղվեին վանքեր և այլ շինություններ նկարելով, մի խումբ պետք է կարգի բերեր բույսերի հավաքածուն, մի խումբ պիտի հավաքեր հանքաքարեր, մի խումբ պետք է զբաղվեր բույսերի նոր տեսակներ հավաքելով, մի խումբ պիտի գրի առներ ժողովրդական երգեր և բանահյուսական նյութեր և այլն: Ճանապարհորդության ծրագրի մեջ մտնում էին նաև ընթերցանությունը, շարադրություններ գրելը, բնականից նկարելը: *«Այն աշակերտները,-* հիշում է Իս. Հարությունյանը,*- որ ամբողջ տարին հազիվ երկու տրեքրակ շարադրություն էին գրել, այդ կարճ ժամանակում 20-30 տրեքրակ էին գրել, այն աշակերտը, որ տարվա ընթացքում հազիվ 2-3 նկար էր վերջացրել, այժմ 2 ամսվա ընթացքում 20-ից ավելի նկար է պատրաստել: Ճանապարհորդությանը*

⁷⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 506:

մասնակցող աշակերտներից ոչ մեկը ուսման ընթացքում բանախոսություն չէր արել, իսկ մենք ունեցանք փասից ավելի բանախոսություններ. այն աշակերտները, որոնք ուսման ընթացքում հազիվ մի քանի բույսերի արհեստական ձևեր էին տեսել, այժմ ծանոթացան երկու հարյուր բույսերի հետ և սովորեցին նրանց անունները: Աշակերտներից շատերը, որ իրենց ծննդավայրից դուրս չէին եկել, տեսան իրենց գեղեցիկ հայրենի երկրի լեռներն ու ջրերը, անտառներն ու դաշտերը: Հիացան իրենց նախնիների թողած ձեռակերտերով, տեսան ու շոշափեցին այն պարմական վայրերն ու շենքերը, որոնք պարմության ու աշխարհագրության դասերի ժամանակ իբրև սովորներ էին անցել նրանց գիտակցության միջով»⁷⁵⁹:

Ճանապարհորդության շատ արժեքավոր հավաքածուների մեջ շատերի ուշադրությունը գրավեց երկու սաների՝ Մամաջանյանի և Օքրոյանի (հետագայում հայտնի նկարիչ, գեղանկարչության պրոֆեսոր) գրաֆիկական ու գեղանկարչական աշխատանքները: Իհարկե, նրանք երկուսն էլ վաստակաշատ նկարիչ Շամշինյանի աշակերտներն էին, սակայն շնորհիվ դպրոցական ճանապարհորդության՝ կարողացան լիովին բացահայտել իրենց և ճանաչում ստանալ, որն էլ իր հերթին վճռորոշ նշանակություն ունեցավ նկարչական գործունեության համար: «Իհարկե, ամենակարևոր արդյունքը,- գրել է «Արձագանքը», - այն բանի ազդեցությունն է, որ այդպիսի ճանապարհորդություններն ունեցել են աշակերտների բարոյագիտական աշխարհայեցողություն կազմելու վրա, որոնք այդ միջոցին ամբողջ կյանքի համար ահագին նշանակություն ունեցող փափավորությունների պաշար են ստացել»:

Չանդադառնալով Իս. Հարությունյանի կազմակերպած՝ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների դպրոցական ճանապարհորդությունների մյուս արժանիքներին՝ մատնանշենք, որ ժամանակի պարբերական մամուլը բարձր է գնահատել Ներսիսյանցիների այդ ուսանելի փորձը: 1892թ. «Արձագանքը» գրել է. «Մի վերին աստիճանի համակրելի և նպատակահարմար կրթական միջոց պետք է համարել անշուշտ դպրոցական ճանապարհորդությունների գործը, որի նախաձեռնությունը Կովկասում պատկանում է Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձությանը: Ամառային արձակուրդներին աշակերտները մի հափուկ ուսուցչի առաջնորդությամբ, որ ղեկավարում էր նրանց բոլոր պարապմունքները, ճանապարհորդում են մեր երկրի զանազան մասերում, ուսումնասիրելով իրենց հաճախած վայրերի պարմությունը, հավաքելով ժողովրդագրական նյութեր՝ հեքիաթներ, առածներ, ավանդույթներ, ծանոթանալով երկրի բուսաբանության հետ և այլն»: Ուշադրության է արժանի ակադ. Ն. Մառի կարծիքը. երկու ժամ դիտելով դպրոցական ճանապարհորդության ժամանակ Ներսիսյան դպրոցի աշակերտների հավաքածուները՝ Մառը հայտնել

⁷⁵⁹ Հարությունյան Իս., Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների երկրորդ դպրոցական ճանապարհորդությունը, Մ., 1895, էջ 27-28:

է իր հիացմունքը՝ մատնանշելով, որ «ամբողջ Ռուսաստանում այդպիսի լայն ծրագրով դպրոցական ճանապարհորդություն չի եղել»⁷⁶⁰:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ճանապարհորդություններ կազմակերպելու՝ Ներսիսյան դպրոցի փորձը հետագայում ստեղծագործաբար օգտագործել են ինչպես ազգային ուսումնարաններում, այնպես էլ թեմական մյուս դպրոցներում:

Ինչպես տեսնում ենք, Ա՛. Իս. Հարությունյանը, Ա՛. Գ. Էդիլյանը էքսկուրսիաների և դպրոցական ճանապարհորդությունների ժամանակ գեղարվեստական դաստիարակության նպատակով օգտագործել են նաև հայրենի բնության ընձեռած հնարավորությունները: Սակայն գաղտնիք չէ, որ բնությունը խոր ազդեցություն է թողնում հատկապես նրա վրա, ով կարողանում է գեղագիտորեն ընկալել դրա գեղեցկությունները: Կարելի է մշտապես տեսնել Ա՛. անտառը, Ա՛. գետակը, Ա՛. երկինքը, Ա՛. դաշտերը, Ա՛. լեռները և այնուամենայնիվ չզգալ դրանց գեղեցկությունը: Յավիք, պիտի նշել, որ բնության գեղեցիկ տեսարանները, բուսական և կենդանական աշխարհը դպրոցականներիցմնում են որպես փակ գիրք: Այդ «փակ գիրքը» կարդալու համար անհրաժեշտ են ոչ այնքան նյութական միջոցներ, որքան ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի կազմակերպման արդյունավետ ձևեր ու միջոցներ: Այս առումով ևս անչափ ուսանելի է դեպի հայրենի բնաշխարհը կազմակերպած թեմական դպրոցների աշակերտների էքսկուրսիաների և ճանապարհորդությունների ուսանելի փորձը, որից այսօր էլ կարելի է ստեղծագործաբար օգտվել:

Եզրակացություն

- Չնայած 19-րդ դարասկզբին հայ դպրոցը կանգնած էր մի շարք մարտահրավերներ առջև, այդուհանդերձ քաղաքական, հասարակական կյանքում կատարված մի շարք դրական տեղաշարժեր ու փոփոխություններ նոր էջ բացեցին հայ կրթամշակույթի զարգացման համար

- Շնորհիվ Ներսիսյան դպրոցի առաջին տեսուչ Հարություն Ալամդարյանի ջանքերի դպրոցի ուսումնական պլաններում իր ուրույն տեղը գտավ նկարչություն առարկան:

- Հետագայում ևս նկարչություն առարկան և ընդհանրապես գեղարվեստական կրթության հարցերը միշտ էլ եղել են դպրոցի հոգաբարձության ու մանկավարժական կոլեկտիվի ուշադրության կենտրոնում:

- Դպրոցում կազմակերպվող էքսկուրսիաների ու դպրոցական ճանապարհորդությունների կազմակերպման առաջավոր փորձը, ձևերն ու մեթոդներն այսօր էլ ուսանելի կարող են լինել արդի մանկավարժության տեսության ու պրակտիկայի համար:

⁷⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 6:

The Setting of Art Education at the Nersisyan School in Tiflis (19th Century)

Armen Harutyunyan

At the beginning of the 19th century, the Armenian school encountered problems that necessitated radical changes in its form and content.

The establishment of new schools, although gradual, was becoming a reality. Despite the fact that their number did not exceed ten at the beginning of the century, the services they provided were significant. Notable among these educational institutions were the Lazarian Seminary in Moscow and the Nersisian School in Tiflis.

The Nersisian School greatly contributed to the creation of Eastern Armenian theatre as well as the development of Armenian music and fine arts.

The article presents the setting of art, which is included in the curricula of the Nersisian School of Tiflis, as well as the advanced methods and principles of teaching. It also covers the organization and execution of school excursions and trips related to art education.

The rich experience accumulated in the field of art education at the Nersisian School in Tiflis is highly instructive and can be creatively applied today.

The aim of the research is to identify and analytically present the setting of art education within the pedagogical process of the Nersisian School in Tiflis.

The research objectives are as follows: To study the pedagogical processes implemented in Armenian educational centers at the beginning of the 19th century, To identify the processes contributing to art education at the Nersisian School in Tiflis, To study the setting, advanced forms, and methods of art included in the school curricula, To study the peculiarities and methodology of organizing extracurricular activities carried out at the school.

For the first time, within the context of the history of the Eastern Armenian school and pedagogical thought at the beginning of the 19th century, the issue of art education for students at the Nersisian School in Tiflis has been scientifically and pedagogically discussed. The research methodology: Comparative-historical method, Dialogic method, Archival research method.

Although the Armenian school faced numerous challenges at the beginning of the 19th century, positive shifts in political and social life paved the way for the development of Armenian educational culture. Thanks to the efforts of Harutyun Alamdaryan, the first inspector of the Nersisian School, art found its place in the school's curriculum. Later on, art and, more broadly, issues related to art education have consistently been at the center of attention for the school's trustees and pedagogical team. The advanced practices, forms, and methods of organizing school

excursions and trips can still be instructive for the theory and practice of modern pedagogy.

Key words: *Armenian school, education, teacher, student, upbringing, aesthetics, art, curricula, textbooks.*

Գրականության ցանկ

1. Գրիգորյան Գ., Ներսիսյան դպրոց, Երևան, 1975:
2. Երիցյան Ա., Պատմություն 75-ամեայ գոյութեան Ներսիսեան հայոց հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1898:
3. Հարությունյան Իս., Ներսիսյան հոգևոր դպրոցի սաների երկրորդ դպրոցական ճանապարհորդությունը, Մ., 1895:
4. Մանդինյան Մ., Ուսման նախագիծ ազգային ուսումնարանների համար, Թիֆլիս, 1876:
5. Սանթրոսյան Մ., Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի 1-ին կեսին, 1964:
6. Ներսիսյանների կամավոր ընկերություն, Հայ մշակույթի օրրանը, 1971:
7. Մուրադյան Մ., Պետրոս Շանշյան, Թիֆլիս, 1898:
8. «Տարագ», 1912, թիվ 4.
9. ՀԱԱ, ֆոնդ 312, գ. 211, թ.12:.
10. ՀԱԱ, ֆոնդ, 2, գործ 928:

ԳԱՎԱՌԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԱՐԱԿԱՆ ԳԻՄՆԱԶԻԱ

Հարությունյան Սուսաննա

19-րդ դարի սկզբին, Անդրկովկասը ցարական Ռուսաստանին անցնելուց հետո, 1832 թ. հունվարի 14-ին Երևանում բացվում է առաջին պետական դպրոցը (1868 թ.՝ պրոգիմնագիա, 1881 թ.՝ գիմնագիա), որը ռուսական էր և իր գոյությամբ պետք է նպաստեր տարածաշրջանի ռուսացման գործընթացին: Թեև այն միտում ուներ խոչընդոտել ազգային մտքի զարգացմանը, սակայն, դրանով հանդերձ, դպրոցն այնուամենայնիվ լրջորեն նպաստեց տարածաշրջանում կրթության և մշակույթի զարգացմանը: Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի ֆոնդերում պահպանվել են բազմաթիվ տեղեկություններ, որոնք հնարավորություն են տվել վեր հանել ոչ միայն դպրոցի կրթական գործունեությունը, այլև զբաղեցրած շենքերի, փողոցների, մեր քաղաքի հին պատմությունը: Դրանց ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տվել նորովի ներկայացնել դպրոցի պատմությունը:

Հոգվածում, բավական համառոտ, քան կարող էինք՝ օգտվելով նյութի առատությունից, տալիս ենք դպրոցի ստեղծման և զարգացման պատմությունը՝ նպատակ ունենալով մոռացությունից վեր հանել մեր քաղաքի առաջին պետական դպրոցի ուսանելի ավանդույթները, որոնք կարծում ենք արդիական կլինեին նաև

այսօր: Մեր կարծիքով ժամանակակից դպրոցները բարեփոխումների կարիք ունեն, այդ իմաստով անցյալի լավագույն դպրոցների փորձի ուսումնասիրությունը դրական քայլ կլինի դրանց նորացման ու զարգացման ճանապարհին:

Հոգվածում օգտագործել ենք արխիվային նյութեր և ուսումնասիրություններ՝ հենվելով հիմնականում համադրության մեթոդի վրա, հաճախ նաև չհամաձայնելով որոշ տեսակետների հետ, որոնք տեղ են գտել Վասիլի Ռոմանովսկու աշխատության մեջ: Ուսումնասիրվել և համադրության մեթոդով օգտագործվել են ժամանակակիցների, այդ թվում նաև օտարերկրացիների տեղեկությունները:

Քանալի բառեր՝ Անդրկովկաս, Երևան, գավառական դպրոց, պրոգիմնագիտ, արական գիմնագիտ:

Մեր ժողովրդի բազմադարյան մշակույթի մեջ, ինչպես ողջ Հայաստանում, այնպես էլ Երևանում, կրթությունը մշտապես գտնվել է ամենակարևոր տեղում: Կարծում ենք, իրավացի է անվանի մանկավարժ Սուրեն Խուդոյանը՝ գտնելով, որ. «Աշխարհի այն ժողովուրդները, որոնք պետականություն ունեն, կրթության միջոցով լուծել են իրենց զարգացման և առաջադիմության խնդիրները: Պետականությունը երկար դարեր կորցրած մեր ժողովուրդը կրթությունը որպես զենք է ունեցել իր գոյատևման համար մղած պայքարում»⁷⁶¹:

Մինչև 19-րդ դարը Երևանում գործել են եկեղեցական և խալֆայական դպրոցներ*, որոնք իրենց գոյությունը շարունակել են մինչև 20-րդ դարի 1-ին կեսը:

19-րդ դարի սկզբին, Անդրկովկասը ցարական Ռուսաստանին անցնելուց հետո, տարածաշրջանում բացվում են պետական դպրոցներ: Մուշեղ Սանթրոսյանը գտնում է, որ. «Անդրկովկասը գրավելուց հետո այն կառավարելու միջոցներից մեկը դպրոցական գործի ղեկավարման տեղական օրգանների ստեղծումն էր»⁷⁶²: 1829 թ. օգոստոսի 2-ի կանոնադրությամբ նախատեսվում էր Անդրկովկասում ունենալ շուրջ 20 գավառական դպրոց, որից 4-ը՝ Հայկական մարզի մի քանի քաղաքներում՝ Երևանում, Նախիջևանում, Օրդուբադում և Կողբում⁷⁶³:

Վերոհիշյալ կանոնադրությամբ նախատեսված ուսումնական պլաններով առաջին պետական դպրոցը Երևանում բացվում է 1832 թ. հունվարի 14-ին: Այն

⁷⁶¹ Ս. Խուդոյան, Սովետահայ դպրոցի պատմություն, Երևան, 1973 թ., էջ 7:

* Խալֆայական դպրոցները խալֆաների կամ երևելիների, քահանաների կազմակերպած տնային, մասնավոր դպրոցներ էին, որտեղ որոշակի վարձի դիմաց սովորեցնում էին գրագիտություն և կրոն: Այստեղ իշխում էր ուսուցման միջնադարյան սխոլաստիկ ձևը՝ մեխանիկական, անգիր անելով:

⁷⁶² Մ. Սանթրոսյան, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դ. 1-ին կեսին, Երևան, 1964 թ., էջ 47:

⁷⁶³ Մ. Սանթրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 48:

գավառական տիպի արական դպրոց էր, որի հիմնադրումը Վասիլի Ռոմանովսկին կապում է Կովկասի կառավարիչ կոմս Իվան Պասկևիչի անվան հետ⁷⁶⁴։ Երևանի գավառական դպրոցը ներկայացնելիս հաճախ ենք վկայակոչելու Ռոմանովսկուն*։ Վերջինս դպրոցի ուսուցիչներից էր, ով իր նախորդների հավաքած արխիվային նյութի հիման վրա գրել է գավառական դպրոցից մինչև արական գիմնագիայի առաջին տարիների պատմությունը (1832-1889 թթ.)։ Ըստ Ռոմանովսկու՝ Երևանի գավառական դպրոցը պետք է ունենար 100 աշակերտ, 2 դասարան, որտեղ, մյուս նմանատիպ դպրոցների օրինակով պետք է դասավանդվեին կրոն, ռուսաց լեզու, տեղական լեզուներ և թվաբանություն՝ չորս գործողություններով⁷⁶⁵։ Վերջինս նաև տեղեկացնում է, որ դպրոցի տեսուչ և, միաժամանակ դասավանդող ուսուցիչ էր նշանակվել Վլադիմիրի գիմնագիայի նախկին ավագ ուսուցիչ, Մոսկվայի կայսերական համալսարանի ուսանող Ֆեոդոր Զբոլը*։ Ըստ Երևանի պատմության ուսումնասիրության հեղինակ Թադևոս Հակոբյանի՝ դպրոցի աշխատանքները վերահսկելու համար, այսպես կոչված, «վստահելի մարդկանցից» ընտրվում էր նաև պատվավոր տեսուչ⁷⁶⁶։ Նորաբաց գավառական դպրոցը գործում էր Երևանի բերդի տարածքում։ Առաջին տարում ուներ միայն մեկ դասարան, մեկ ուսուցչով, որը դասավանդում էր բոլոր առարկաները։ Բացումից մեկ տարի անց դպրոցում տեղի է ունենում առաջին միջոցառումը, որի ժամանակ աշակերտները ռուսերեն և հայերեն փոքրիկ պիեսներ էին կարդում՝ ի ցույց դնելով իրենց ստացած գիտելիքները։ Սակայն, արդեն իսկ միջոցառման ժամանակ, նկատելի էր հասարակության անվստահությունը ռուսական դպրոցի նկատմամբ, ինչը կոտրելու համար դպրոցը դեռ շատ երկար ճանապարհ էր անցնելու։ 1833 թ. բացվում է 2-րդ դասարանը։ Մի քանի ամիս անց դպրոցը, շենքային անհարմարության և քաղաքից հեռու լինելու պատճառով, Հայկական մարզի կառավարիչ Վասիլի Բեհբութովի հրամանով, տեղափոխվում է Սուրբ Սարգիս եկեղեցու բակը։ Այդ ընթացքում սաների թիվը հասնում է 70-ի։ Գավառական դպրոցն իր առաջին շրջանավարտները տալիս է 1835 թ.⁷⁶⁷, նույն թվականին էլ տեղափոխվում է նոր շենք, որը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում, Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցու մոտ։ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նշված շենքերից և ոչ մեկը թեև չի

⁷⁶⁴ В. Романовский, Историческая записка обь Эриванской гимназии, Тифлиси, 1890 г., ст. 22.

*1884 թ. Երևանի գիմնագիայի տեսուչ Պ. Տվյորդին պահարանից գտնելով գավառական դպրոցի արխիվը, սկսում է ուսումնասիրել։ Նրա սկսած գործը շարունակում են ընկերները, իսկ ավարտին է հասցնում պատմության ուսուցիչ Վ. Ռոմանովսկին։

⁷⁶⁵ В. Романовский, նշվ. աշխ., էջ. 22:

* Երևանի կրթությունն ուսումնասիրող գիտնականների մոտ (Թ. Հակոբյան և ուրիշներ) տեսուչի ազգանունը ներկայացվում է Զուբով տարբերակով։

⁷⁶⁶ Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, 1959 թ., էջ 59:

⁷⁶⁷ Մ. Սանթրոսյան, նշված աշխ., էջ 7:

ունեցել տարրական հարմարություններ, բայց, ինչպես նշում է Ռոմանովսկին, դպրոցի հիմնադրումը կարևոր և սպասված իրադարձություն էր: Իր աշխատության ներածական մասում նա տեղեկություններ է հաղորդում հայոց կրթական համակարգից՝ սկսելով Մեսրոպ Մաշտոցից և տառերի գյուտից, նշելով նաև, որ մինչև Ռուսաստանի կազմի մեջ մտնելը, հայերն ունեցել են դպրոցներ, սակայն Հայկական մարզի կազմավորումով կրթության զարգացման համար սկսվում էր ավելի բարենպաստ ժամանակաշրջան: Ռոմանովսկին նաև հույս էր հայտնում, որ կառավարության ջանքերն այս առումով արագ կպսակվեն հաջողությամբ, քանի որ մարզի բնակչության հսկայական (громадный) մեծամասնություն կազմող հայերը հնուց ի վեր ապավինել են Ռուսաստանին⁷⁶⁸:

Այնուամենայնիվ, չնայած բարդություններին՝ հատկապես օտարալեզու դպրոցի հանդեպ ունեցած անվստահությանը, գավառական դպրոցը կարծես թե կայանում էր: Աշակերտների թիվը դանդաղորեն ավելանում էր՝ ինչով էլ պայմանավորվեց ավելի հարմարավետ դպրոց ունենալու անհրաժեշտությունը: Անդրկովկասի դպրոցների վարչության միջոցներով Տեր-Ղուկասովսկայա (այժմ՝ Վ. Սարգսյան) փողոցում, 1838 թ., սկսվում է գավառական դպրոցի շենքի կառուցումը և ավարտվում 1842թ.: Այս շենքն ունի շատ հարուստ պատմություն: Նշենք միայն, որ երևանցիներին այն հայտնի է որպես Ջանփոլադյանի թատրոն, իսկ խորհրդային շրջանում՝ որպես Սպայի տուն: Կառույցը կազմված էր երկու հանդիպակաց թևերից և կենտրոնական մասնաշենքից: Թևերից մեկում գտնվում էին դպրոցի տեսուչի և ուսուցիչների համար նախատեսված բնակարանները:

1843 թ. գավառական դպրոցի տեսուչ է նշանակվում Խաչատուր Աբովյանը: Նրա տեսչության առաջին երկու տարում աշակերտների թիվը 90-ից հասնում է 190-ի⁷⁶⁹: Հայտնի է, որ Աբովյանը փորձում էր ուսուցումը դարձնել 8 տարեկանից, վերացնել մարմնական պատիժները, դասավանդման սխոլաստիկ մեթոդները, շատ ժամանակ տրամադրել մայրենի լեզվի ուսուցմանը: Ինքը՝ Աբովյանը, գավառական դպրոցում դասավանդում էր ռուսաց լեզու, պատմություն և աշխարհագրություն⁷⁷⁰: Դպրոցի ամենացավոտ հարցը աշակերտների վատ հաճախելիությունն էր: 1846-1847 ուստարում, որը համարվում է Աբովյանի տեսչության ամենահաջողված տարին, աշակերտների թիվը 110 էր, 1847-1848 թթ.՝ ավելի քիչ՝ 100 աշակերտ*: Աբովյանի կենսագիր Գուրգեն Էդիլյանն իր աշխատության մեջ առանձնացնում է «ուսուցչական կազմի

⁷⁶⁸ В. Романовский, նշված աշխ., էջ 15:

⁷⁶⁹ Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 590:

⁷⁷⁰ Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հ. 1, Երևան, 1940 թ., էջ 154:

* Ակադեմիկոս, ուսուցչապետ Հերման Աբիխի հետ շրջագայությունից վերադառնալով Աբովյանն իր աշակերտներից շատերին դպրոցից հեռացած է գտնում:

թույլ լինելու հետևանքով դպրոցի հեղինակության պակասը»⁷⁷¹: Մեր կարծիքով անչափ կարևոր էր նաև թեմական դպրոցի գործոնը: Եթե սկզբնական շրջանում այս դպրոցի սաները հոգևորականների տղաներն էին և պետք է հոգևորական դառնային, ապա հետագայում կարող էին ընդունվել նաև աշխարհականների որդիները և հոգևորական չդառնալ: Դրա արդյունքում տղաների մեծ հոսք էր սկսվել թեմական դպրոց, որտեղ ուսուցումը հայերեն էր: Իսկ սա նշանակում էր, որ գավառական դպրոցի աշակերտների սակավության կարևոր պատճառ էին հանդիսանում ռուսաց լեզվով ուսուցման հետևանքով ստեղծված դժվարությունները: Այս ամենը շատ լավ գիտակցելով էր, որ Աբովյանը ձգտում էր ավելացնել մայրենի լեզվի ժամաքանակը, քանի որ աշակերտները ռուսերեն չիմանալու պատճառով խուսափում էին դպրոցից: Կարծում ենք նաև, որ այս հանգամանքը չկարևորելով է Ռոմանովսկին մեղադրում տեսուչ Աբովյանին՝ մայրենի լեզվի դասաժամերը, իբրև թե «ինքնագլուխ»,⁷⁷² ավելացնելու համար: Աբովյանի զեկուցագրերից մենք բոլորովին այլ կարծիք ենք կազմում: Ինչպես երևում է Անդրկովկասի դպրոցների վերատեսուչին՝ արքունի խորհրդական Կոլժինսկուն գրված զեկուցագրից, (1844 թ., գործ N 60)⁷⁷³, նա իր այդ քայլը համաձայնեցրել է վերադասի հետ: Սաների հաճախելիության հարցը Աբովյանը փորձում էր լուծել նախ համոզելու ճանապարհով, չօգնելու դեպքում նոր միայն դիմում էր խիստ մեթոդների: Ըստ Մ. Սանթրոսյանի՝ Աբովյանը պահանջում էր. «առանց գիմնազիայի վկայականի տղաներին պետական ծառայության չընդունել»⁷⁷⁴: Աբովյանի մանկավարժական գործունեությունը թողնելով ուսումնասիրողներին, այնուամենայնիվ, որպես թանգարանային աշխատող, չենք կարող չնշել, որ նա իր սաների հետ հիմնել է հնությունների կաբինետ, որն ընդունված է համարել առաջին թանգարանը Երևանում⁷⁷⁵:

1853 թ. հոկտեմբերի 29-ի դպրոցական կանոնադրության համաձայն գավառական դպրոցի շրջանավարտները կարող էին ընդունվել գիմնազիաներ, ինչը կարևոր խթան հանդիսացավ աշակերտների թվի ավելացման համար (1865 թ. հասել էր 197-ի): Դրա հետ միասին մեծանում էր նաև հայ հասարակության վստահությունը ռուսական դպրոցի և նրա կրթական համակարգի նկատմամբ: 1866 թ. գավառական դպրոց է այցելում Կովկասի փոխարքան՝ Մեծ իշխանը⁷⁷⁶: Գոհ մնալով աշակերտների պատասխաններից՝ նա շնորհակալություն է հայտնում տեսուչին: 1865 թ. դպրոցում սկիզբ է դրվում լատիներենի ուսուցմանը այն

⁷⁷¹ Գ. Էդիլյան, Խ. Աբովյանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2020 թ., էջ 244:

⁷⁷² В. Романовский, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁷⁷³ Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հ 1, էջ 139:

⁷⁷⁴ Մ. Սանթրոսյան, նշված աշխ., էջ 76:

⁷⁷⁵ Դիվան, նշվ. էջ 184:

⁷⁷⁶ В. Романовский, նշված աշխ., էջ 78:

աշակերտների համար, որոնք ուզում էին ընդունվել գիմնազիաներ: Առաջին դասարանից դիմում է 6, երկրորդից՝ 3, երրորդից՝ 4 աշակերտ: Սա բավարար էր հասկանալու համար, որ հասունացել է Երևանում բարձրագույն դպրոց բացելու պահանջը: 1868 թ. մարտի 15-ին Կովկասի փոխարքային է ներկայացվում Երևանում պրոգիմնազիա բացելու նախագիծը, որը հաստատվում է և 1868-1869 ուստարում. գավառական դպրոցը վեր է ածվում պրոգիմնազիայի՝ երկու դասարանով և գիշերօթիկով: 1869 թ. բացվում է երրորդ, ապա նաև՝ չորրորդ դասարանը: Պրոգիմնազիայում ուժեղանում է պահանջը ռուսերենի նկատմամբ, որը, սակայն, առաջվա պես չէր անհանգստացնում սովորողներին, և ընդունվողների թիվը գնալով աճում էր*։ Երևանցիները գնալով համոզվում էին, որ հայրենիքում ոչինչ չէր խանգարելու երեխաներին պահպանելու և՛ իրենց լեզուն և՛ ազգային ինքնությունը: Պրոգիմնազիայում անցնում էին կրոն, ռուսաց լեզու, հունարեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, աշխարհագրություն, պատմություն, մաթեմատիկա, բնագիտություն, գծագրություն և գեղագրություն⁷⁷⁷: Բացման առաջին տարում պրոգիմնազիան ուներ 174 աշակերտ: Սովորողների բացարձակ մեծամասնությունը հայեր էին: Ուսուցումը վճարովի էր, վարձը՝ բավական բարձր, այդ պատճառով պրոգիմնազիայում սովորում էին հիմնականում ունևոր խավի տղաները: Պրոգիմնազիայի հաջողություններն էլ ավելի մեծացրին վստահությունը ռուսական կրթության նկատմամբ: Երևանի հասարակության շրջանում գնալով հասունանում էր երեխաներին ավելի լիարժեք կրթություն տալու ձգտումը:

1881թ. մարտի 3-ին Կովկասի ուսումնական պետական խորհուրդը Երևանի պրոգիմնազիան արական դասական գիմնազիայի վերածելու որոշում է կայացնում: Գիմնազիայի տեսուչ Վլադիմիր Բրաժնիկովը դառնում է գիմնազիայի դիրեկտոր: 1883 թ. գիմնազիայի տեսուչ⁷⁷⁸ է նշանակվում Պյոտր Տվորդին:

Արական գիմնազիան ուներ ինը դասարան՝ մեկ նախապատրաստական և ութ հիմնական: Նախապատրաստական դասարան ընդունվում էին 7-10 տարեկան, 1-ին դասարան՝ 9-14, 2-րդ՝ 14-15 տարեկան երեխաները⁷⁷⁹: Ուսումնական պլանի համաձայն՝ մինչև 19-րդ դարի վերջը գիմնազիայում անցնում էին կրոն, ռուսաց լեզու, մաթեմատիկա, երկրաչափություն, ֆիզիկա, ռուսաց և համաշխարհային պատմություն, աշխարհագրություն, ֆրանսերեն (կամ գերմաներեն), գեղագրություն, նկարչություն, մարմնամարզություն, ինչպես նաև մի քանի ոչ պարտադիր առարկաներ՝ երաժշտություն, պար, սուսերամարզություն

⁷⁷⁷ Թ. Հակոբյան, նշված աշխ., էջ 603:

* Նախապատրաստական դասարան ընդունվողների թիվն այնքան մեծ էր, որ մեկ ուսուցիչն արդեն բավարար չէր: 1873 թ. նշանակվում է երկրորդ ուսուցիչ:

⁷⁷⁸ В. Романовский, նշվ. աշխ., էջ 90:

⁷⁷⁹ Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ. (1879-1917 թթ.), էջ 390:

և այլն: Հայոց լեզուն ոչ միայն պարտադիր առարկաների շարքում չէր, այլև հաճախակի ընդհատվում էր, ինչի դեմ սաները բողոքի ցույցեր էին կազմակերպում: Գիմնազիայի 4-ից բարձր դասարաններում անցնում էին նաև հունարեն և լատիներեն, որի համար էլ գիմնազիան ստացել էր դասական (կլասիկ) կոչումը: Բարձր դասարաններում 20-րդ դարի սկզբին ավելանում են նաև բնագիտությունը, հայրենագիտությունը, տիեզերագիտությունը և օրենսգիտությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, Երևանի արական գիմնազիան տալիս էր ժամանակի համար բազմակողմանի կրթություն: 1976 թ. Երևան քաղաքի պատմության թանգարանի առաջարկությամբ գրվում են արական գիմնազիայի շուրջ 100 շրջանավարտի կենսագրություն, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում ուսումնասիրողների համար⁷⁸⁰: Դրանք կարևոր տեղեկություններ են պարունակում նաև սաների հետագա ճակատագրի մասին: Նրանցից շատերը գիմնազիան ավարտելուց հետո ընդունվել են համալսարաններ՝ ստանալով տարբեր մասնագիտություններ: Թերևս առանձնացնենք մեկին՝ Սուրեն Էսապյանին, Երևանի պահածոների գործարանատեր Պետրոս Էսապյանի* որդուն, ով Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բնակություն է հաստատում Ամերիկայում ու դառնում հայտնի գիտնական՝ դելֆինոլոգ⁷⁸¹: Թանգարանին ի պահ են տրված նաև արական գիմնազիայի շրջանավարտների բազմաթիվ լուսանկարներ, փաստաթղթեր և անձնական իրեր:

Արական դասական գիմնազիան ամենամեծ ուսումնական հաստատությունն էր քաղաքում՝ ուժեղ կարգ ու կանոնով (գործում էր ուսուցման գերմանական մեթոդը): 1909 թ. կրթօջախում սովորում էր 568 աշակերտ (սաների մեծ մասը բոլոր ժամանակներում հայեր էին): Գիմնազիան ավարտողներն ունեին մեծ իրավունքներ և արտոնություններ: Ոսկե մեդալով ավարտած սաները, անկախ իրենց սոցիալական դիրքից, միանգամից ստանում էին 14 աստիճան, որը հեշտացնում էր ճանապարհը դեպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ: Գիմնազիան ուներ իր գրադարանը, որը քաղաքի ուսումնական հաստատությունների գրադարանների մեջ ամենամեծն էր և, որի հիմքերը դրվել էին դեռևս գավառական դպրոցում (19-րդ դարի վերջին ուներ 7181 կտոր գիրք, Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո գրադարանի հիմքի վրա բացվում է Հանրային, այժմ՝ Ազգային գրադարանը): Ժամանակակից գրքերով կահավորված գրադարանի գոյությունը բացատրվում էր ընդհանրապես ընթերցանության նկատմամբ գիմնազիայում տիրող պահանջկոտությամբ:

⁷⁸⁰ Երևան քաղաքի պատմության թանգարան (այսուհետ՝ ԵՔՊԹ), ԳԱՖ, ակտ 175.:

*19-20-րդ դարի 1-ին կեսի Երևանի հայտնի գործարար Պետրոս Էսապյանը նույնպես ավարտել է արական գիմնազիան և կրթությունը շարունակել արտասահմանում:

⁷⁸¹ ԵՔՊԹ, ԳԱՖ, մմ 2716-67, գմ 212:

Գիմնագիան ունեցել է նաև երաժշտասեր սաներից կազմված նվագախումբ: Կազմակերպվել են երաժշտական, թատերական և ազգային տոներին նվիրված միջոցառումներ: Երևանի գիմնագիան սոցիալական շարժումների օջախներից էր: Նրա սաները ակտիվորեն մասնակցում էին 20-րդ դարասկզբի սոցիալական շարժումներին, այդ պատճառով գտնվում էին ցարական ժանդարներիայի և գիմնագիայի դիրեկցիայի ուշադրության կենտրոնում:

Երևանի արական գիմնագիայի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում 19-րդ դարի վերջին՝ 1893-1894 թթ. և 1898 թ., Հայաստան այցելած Անգլիայի աշխարհագրական ընկերության անդամ, հայագետ Հ. Ֆ. Բ. Լինչը: Գիմնագիան, ինչպես Լինչն է ասում. «քաղաքի ռուսական դպրոցը, գոյություն ուներ գլխավորապես պետական միջոցներով: Տարեկան եկամուտը ձևավորվում էր պետությունից ստացած 45.000 ռուբլով և աշակերտների վարձավճարների 9/10 մասով: 260 տղաներից 26-ը սովորում էին գիշերօթիկ բաժնում, իսկ մնացածը դրսեկ վիճակում էին: Աշակերտները կրում էին կապույտ գույնի տաբատից և պղնձե կոճակներով բաճկոնից կազմված համազգեստ: Գիմնագիան տեղավորված էր քաղաքի կենտրոնում, հարմարավետ մի շենքում և կրում էր բարեկեցության բոլոր հետքերը»:⁷⁸² Նրա կարծիքով դպրոցի ընդհանուր կազմակերպվածությունը դիրեկտորին մեծ պատիվ էր բերում: Բայց դպրոցում իշխող կրթության գորանոցային եղանակը Լինչը ճիշտ չէր համարում: Նրա կարծիքով «Կրթությունը մարդկային գործունեության այն տեսակին չի պատկանում, որը կարելի է կատարել հենվելով ռազմական կանոնների վրա: Միակ կանոնը, որը օգտակար է խելքի համար, մարդկային ընդունակությունների ազատ մարզումների վրա հենվող կանոնն է»:⁷⁸³ Ըստ Լինչի՝ դպրոցում շատ հաջող էր լուծված կրոնի ուսուցման հարցը: Քանի որ աշակերտները տարբեր հավատքի էին, բաժանվում էին խմբերի և դասն անց էին կացնում առանձին դասասանյակներում՝ իրենց ուսուցչի ղեկավարությամբ⁷⁸⁴:

1850 թ.Անդրկովկասի դպրոցական վարչության որոշմամբ դպրոցական շենքերը, այդ թվում նաև Երևանի գավառական դպրոցի շենքը, վաճառվում են մասնավոր անձերի: Այստեղ գավառական դպրոցը վարձակալի կարգավիճակում մնում է մինչև 1881 թ., որից հետո տեղափոխվում է Բերդի (այժմ՝ Վ. Սարգսյան) փողոց: Այստեղ՝ ոչ այնքան հարմարավետ մի մասնավոր տան մեջ, դպրոցը դառնում է պրոգիմնագիա, ապա՝ նաև գիմնագիա: 1879 թ. պրոգիմնագիայի տեսուչ Վինոգրադովը դիմում է Երևանի քաղաքապետին՝ նոր շենքի խնդրանքով: Երևանի քաղաքային դուման քննարկում է այս հարցը և որոշում շենքի համար

⁷⁸² Х. Ф. Линч, Армения-Путевые очерки и этюды, т. Тифлиси, 1910 г.,ст. 280:

⁷⁸³ Линч, նշվ. աշխ., էջ 286:

⁷⁸⁴ Линч, նշվ.աշխ., էջ 291:

հող հատկացնել Աստաֆյան (այժմ՝ Աբովյան) փողոցում⁷⁸⁵: 1896 թ. գիմնազիան տեղափոխվում է Նազարովսկայա (այժմ՝ Ամիրյան) փողոցում հատուկ իր համար վերանորոգված հարմարավետ մի շենք: Իսկ նոր շենքի կառուցումը, ի վերջո, հնարավոր եղավ իրականացնել 1917-1920 թթ.⁷⁸⁶: Այն այսօր էլ կանգուն է և գտնվում է Աբովյան 2 հասցեում, սակայն, գիմնազիան այդպես էլ այստեղ չտեղափոխվեց (1920 թ.-ից առ այսօր այստեղ տեղ են գտել պետական և մշակութային տարբեր հաստատություններ):

Առաջին հանրապետության տարիներին արական գիմնազիան սկսեց կոչվել հայկական գիմնազիա: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1921թ., գիմնազիայի հիմքի վրա բացվեց 2-րդ աստիճանի թիվ 2 դպրոցը, որը 1925թ.-ից մինչ այսօր կրում է Խաչատուր Աբովյանի անունը:

Եզրափակելով հոդվածը՝ մեկ անգամ ևս նշենք, որ Երևանում բացված դպրոցի միջոցով ցարական իշխանությունները նպատակ էին հետապնդում տարածաշրջանը հնարավորինս շուտ ռուսացնել՝ ներդնելով ռուսաց լեզուն, մշակույթը և բարքերը: Չնայած այս ամենին՝ այն մեծ դեր ունեցավ ինչպես մեր քաղաքում, այնպես էլ ողջ տարածաշրջանում ձևավորվող ու զարգացող կրթական համակարգում: Դպրոցը պատրաստեց գրագետ մարդկանց մի քանի սերունդ: Սաների մի մասը դարձավ տեղական պաշտոնյաներ, մյուսները ավարտելով համալսարաններ, ձեռք բերեցին ամենատարբեր մասնագիտություններ: Ժամանակը ցույց տվեց, որ օտարալեզու կրթությունը բոլորովին չխանգարեց իրենց պատմական հայրենիքում ապրող սաներին խոսել ու մտածել հայերեն՝ պահպանելով ազգային ինքնությունը:

FROM PROVINCIAL SCHOOL TO MALE GYMNASIUM

Harutyunyan Susanna

At the beginning of the 19th century, after Transcaucasia passed to Tsarist Russia, public schools opened in the region, including in Yerevan. In 1832 January 14-th, a provincial school opened in Yerevan, in the study of which, the way that it passed and in the stages of its development, (progymnasium in 1868, then gymnasium in 1881), we have been engaged for a long period. The school that is in the center of our interest, is may be the only school in the city, that has reached from the 19th century up to the present day and today is known to the public as Khachatur Abovyan School N2.

⁷⁸⁵ «Մշակ», լրագիր, N200, նոյեմբեր 16 (28), 1879 թ., Թիֆլիս.

⁷⁸⁶ М. Гаспарян, Архитектура Еревана 19-начала 20-го века, Ереван, 2008 г.

At Yerevan History Museum lots of information has been preserved, which has been used by us as archival material. The rich museum material enabled us to reveal not only the educational activity of the school mentioned above but also the information about the buildings occupied by them and the streets, which are important from the point of view of studying the 19-20th century history of our city.

In this article we quite briefly, than we could, taking advantage of the abundance of the material, present the history of the creation and development of the provincial school to the male gymnasium, aiming at bringing to light our city's 19th-century first public school's quite learnable and modern traditions.

As the educational institution opened in Yerevan was a foreign language one, we have tried to clarify all the issues that it faced in the way of its establishment. That is why we discuss the issues of mistrust that the society of Yerevan had around the school and the solutions to the above-mentioned problems.

As a result of the study, we came to the conclusion, that the Russian school opened in Yerevan, aiming at the Russification of the region as soon as possible, was still of great importance in the development of education and culture, formulating several generations of literate people. Most of the students of the Yerevan male gymnasium became famous local officials, and others graduated from universities, acquiring different professions. Foreign language education didn't prevent students living in their homeland from thinking and speaking Armenian, preserving their national identity.

Գրականության ցանկ

1. ԵՔՊԹ, Գրավոր աղբյուրների ֆոնդ, ակտ N 175:
2. Մշակ, լրագիր, N 200, Թիֆլիս, 1879, նոյ. 16 (28):
3. В. Романовский, Историческая записка обь Эриванской гимназии, Тифлиς, 1890.
4. Х.Ф.Б. Линч, Армения, Путевые очерки и этюды, Тифлиς, 1910.
5. Դիվան Խաչատուր Աբովյանի, հ. 1, Երևան, 1940:
6. Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, 1959:
7. Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), Երևան, 1963:
8. Մ. Սանթրոսյան, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դ. 1-ին կեսին, Երևան, 1964:
9. Ս. Խոտոյան, Սովետահայ դպրոցի պատմություն, Երևան, 1973:
10. М. Гаспарян, Архитектура Еревана 19-нач. 20-го века, Ереван, 2008.
11. Գ. Էդիլյան, Խ. Աբովյանի կյանքն ու գործունեությունը, Երևան, 2020:

ՀԱՅ ՄԵԿԵՆԱՍԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հովհաննիսյան Արուսյակ, Եգանյան Գայանե

Ամփոփ համառոտագիր

Նպատակը. սույն հոդվածի նպատակն է ներկայացնել մեծ մարդասեր, բարերար, հայ մշակույթի և գիտության, կրթության նվիրյալ, Կովկասի հայ բարեգործական ընկերության գլխավոր նախաձեռնող-հիմնադիրներից մեկին, խոշոր արդյունաբերող՝ Ալեքսանդր Մանթաշյանցի դարակազմիկ գործունեությունը Կովկասում:

Արդիականությունը. այսօր բարեգործությունը նոր երանգներ ու ձևեր է ստացել. կարծում ենք անցյալի մեկենասության լավագույն ավանդույթները և բարեգործության հարուստ փորձի բացահայտումը, դրանց հանգամանալի, համակողմանի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը, խթան կհանդիսանան նոր բարեգործների, մեկենասների ազգանվեր ծառայություններին արժեքային կողմնորոշում հաղորդելուն:

Շուրջ հիսուն տարի շարունակ է Մանթաշյանցը գլխավորել Կովկասում նավթի արդյունաբերությունը. միաժամանակ իր ֆինանսական միջոցներն ուղղել է Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում սեփական ժողովրդի լուսավորության, կրթության և մշակույթի զարգացմանն ու պահպանմանը:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցի կարծիքով կրթությունը զարգացնում, հարստացնում է երիտասարդի ճանաչողական, ստեղծագործական ընդունակությունները, գեղեցիկը հասկանալու, գնահատելու և ստեղծելու կարողությունը, քանի որ արվեստը միայն նուրբ վայելչություն չէր, ըստ նրա, այլ ժողովրդական կրթության ու դաստիարակության հզոր գենք. այս բանաձևումով առաջնորդվելով՝ 1881թ. Մանթաշյանցը տարեկան մոտ 200 որդեգիր ուսանող էր պահում. նրա միջոցներով բազմաթիվ հայ ուսումնատենչ երիտասարդներ կրթություն էին ստանում Ռուսաստանում և եվրոպական մի շարք երկրներում, որոնցից շատերը հետագայում դարձան գիտության, մշակույթի, արվեստի և գրականության հայտնի գործիչներ: Նրա միջոցներով շենքեր և հայկական եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ էին կառուցվում Թիֆլիսում, Երևանում, Բաքվում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում, իսկ Փարիզում վեր է խոյանում Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին. չափազանց մեծ է եղել, հատկապես, Մանթաշյանցի նյութական աջակցությունը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցին:

Մանթաշյանցը կրթությունը, դաստիարակությունը համարում էր պատմական որոշակի զարգացումների արդյունք. ուստի կրթության, ազգապահպանության խնդիրները՝ ըստ Մանթաշյանցի, պետք էր ածանցել

հասարակական կյանքի զարգացման գաղափարի հետ, որին էլ զինվորագրվեց մեծ բարերարը:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցը՝ մեծ հայն ու մեծ բարերարը, իր ազգապահպան ծիգ ու քարքարոտ ճանապարհին, առաջնորդվեց մեկ լուսավոր գաղափարով՝ օգնել իր ժողովրդին, ազգային դպրոցին, ձեռք մեկնել որբ ու աղքատ երիտասարդներին, նյութական, ֆինանսական միջոցները կենտրոնացնել ազգային կրթամշակութային կառույցներում: Մինչ այսօր ըստ արժանվույն չի ներկայացվել և արժևորվել մեծ Հայի՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանցի ապրած տարիները՝ դարակազմիկ հայանպաստ գործունեությունը:

Այսօր մեր կյանքում տեղ գտած բազմաթիվ չլուծված խնդիրների շատ պատասխաններ կարծում ենք կարելի է գտնել հայ երախտավորների՝ բարերանների, մեկենասների կրթասիրական, ազգանվեր-լուսավորական հարուստ ժառանգության ուսումնասիրության մեջ:

Սույն հոդվածը գրելիս՝ մեզ համար **մեթոդաբանական հիմք** են ծառայել մի շարք պատմագիտական աղբյուրներ, մասնագիտական գրականություն, զուգադիր քննությամբ, պատմահամեմատական մեթոդով ուսումնասիրել ենք նաև 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի պարբերական մամուլը:

Բանալի բառեր՝ բարեգործություն, Ալ. Մանթաշյանց, կրթություն, մշակույթ, Թիֆլիս, նավթարդյունաբերություն, Ներսիսյան դպրոց, Կովկաս:

Հոդվածը նվիրված է մեծ մարդասեր, բարերար, հայ մշակույթի, գիտության և կրթության նվիրյալ, խոշոր արդյունաբերող՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանցին: Մինչ այսօր ըստ արժանվույն չի ներկայացվել և պատշաճ չի արժևորվել Մանթաշյանցի դարակազմիկ գործունեությունը, բարեգործությունները: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, անկախ տարատեսակ սահմանափակումների, հայ դպրոցը, հասարակական-մշակութային կյանքը ապրում էր զարգացման նոր շրջան, որը նախ և առաջ պայմանավորված էր հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության, ազգային ազատագրական շարժումների զարգացման վերելքով, տնտեսական ու մշակութային կապերի նկատելի աշխուժացմամբ:

Զուգադիր քննությամբ՝ ժամանակի անդրադարձների մեր վերլուծությամբ, կարող ենք փաստել, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին արևելահայությունը կրթությունը և դաստիարակությունը, ազգն ու ժողովուրդը դիտարկել են որպես մեկ միասնական ամբողջություն՝ այն շաղկապելով ազգապահպանության գաղափարին: Նշված ժամանակահատվածը նաև իրապես բավականին բարդ և փոթորկուն շրջան էր հայ ժողովրդի համար. դա բոլորին հայտնի գոլիցինյան ժամանակաշրջանն էր, երբ անասելի չափերի էին հասնում ցարական

կառավարության կամայականությունները, ազգային, քաղաքական-հասարակական ճնշումները երբ ցարական կառավարությունը բռնագրավում էր հայ եկեղեցու գույքը, փակում էր հայկական դպրոցները:

Այնուամենայնիվ, 19-րդ դարի վերջը և 20-րդ դարի սկիզբը հայ ժողովրդի պատմության մեջ համարվում է նաև խոշոր անհատականությունների դարաշրջան: Նրանք աշխարհիկ և հոգևոր գործիչներ էին, գործարարներ, առաջադեմ մտավորականներ, ովքեր կարողացան իրենց ձեռքը պահել գիտության և մշակույթի առաջընթացի զարկերակին:

Արևելահայ իրականության մեջ, հատկապես, կրթության, մշակույթի պատմության ուսումնասիրությունները հնարավոր չէ շրջանցել, առանց այն պայծառ անհատականությունների, մեկենաս-բարեարների կատարած բացառիկ կրթալուսավորական գործունեության և ծառայությունների ուսումնասիրության՝ առանց որի, անհնար էր իրականացնել ազգային դպրոցի, կրթության ու լուսավորության զարգացման գործընթացներն առհասարակ: Այսօր բարեգործությունը նոր երանգներ ու ձևեր է ստացել. կարծում ենք անցյալի մեկենասության լավագույն ավանդույթները և բարեգործության հարուստ փորձի բացահայտումը, դրանց հանգամանալի, համակողմանի ուսումնասիրությունն ու վերծրությունը խթան կհանդիսանան նոր բարեգործների, մեկենասների ազգանվեր ծառայություններին արժեքային կողմնորոշում հաղորդելուն:

Ժամանակին Լազարյանները, Արղությանները, Արամյանցները և այլք իրենց անձնական օրինակով նպաստել և ուղղորդել են առաջադեմ հայերի ձեռնարկումները, նրանց հասարակական կարծիքը: Նրանք ազդեցիկ և հեղինակավոր անհատներ էին, ովքեր ծառայում էին իրենց ժողովրդին՝ օրինակ դառնալով նոր բարեգործների համար: Արևելահայությունը՝ մասնավորապես առանձին անհատներ, ամեն կերպ ձգտում էր կրթության, լուսավորության միջոցով հաստատել ազգային ինքնություն և գոյապահպանման հնարավորություններ ստեղծել:

Այս առումով չափազանց մեծ է Ալեքսանդր Մանթաշյանցի դերակատարությունը հայ ժողովրդի հոգևոր-լուսավորական, մշակութային և կրթական, հասարակական կյանքում: Սույն դիտարկման հարթույթում, կփորձենք ներկայացնել Կովկասի հայ բարեգործական ընկերության գլխավոր նախաձեռնող- հիմնադիրներից մեկին՝ «նավթի արքային»՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանին: Ալեքսանդր Մանթաշյանցն այն գործարար դեմքերից է, որ մեր պատմության մեջ դարձել է օրինակ, խորհրդանիշ, ուղեցույց. այն երախտավորներից է, ով հայ դպրոցին, հոգևոր արժեքներին, մշակութային հիմնահարցերին մոտեցել է ծավալուն մեկնաբանություններով:

Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանցը ծնվել է նշանավոր մանուֆակտուրային վաճառական Հովհաննես Մանթաշյանցի տոհմիկ

գերդաստանում՝ 1842թ. մարտի 3-ին Թիֆլիսում. մի քաղաքում, ինչպես Թումանյանն էր ասում. այն մեծ հարսանքատուն էր, հայ մշակույթի, կրթության և գործարարության կենտրոն քաղաք, որտեղ տպագրվող հայկական թերթերի անգամ ծանուցումներն ու գովազդներն շաղախված էին հատուկ կոլորիտով... և վերջապես, Թիֆլիսը սոսկ հայկական տարածք չէր, այն ավելի մեծ ընդգրկում ուներ մեզ՝ հայերիս համար, այն մի տարածք էր, ուր հայերը տարիներ շարունակ դպրոցներ են բացել, տպարաններ, մշակութային կենտրոններ են հիմնել, գործի են դրել տնտեսական և առևտրական մեծ ու փոքր ձեռնարկություններ, հրատարակել պարբերական մամուլ, թերթեր... կարելի է ասել, որ Թիֆլիսն արևելահայության գաղափարական, քաղաքական, հասարակական, կրթամշակութային կյանքի հզոր օրրան էր, ուր ապրել և արարել են կրթության, մշակույթի և հոգևոր բնագավառի նշանավոր գործիչներ:

Ահա այս միջավայրում է ծնվել Ալեքսանդր Մանթաշյանցը: Դպրոցական առաջին քայլերը կատարել է Թիֆլիսում՝ ճանաչված, մեծ հայրենասեր Գալուստ վարդապետ Փափագյանի մասնավոր դպրոցում: Այս դպրոցում էլ հիմնավորապես սովորել է հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն:

1868թ. Ալեքսանդրին հայրը տանում է Լայպցիգ, Լոնդոն, Մանչեստր:

Այդ շրջագայության ընթացքում երիտասարդ Ալեքսանդրը կատարելագործում է ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն լեզուների իմացությունը: Եվրոպայում նա ծանոթանում է ժամանակի հայտնի հասարակական-քաղաքական, մշակութային գործիչների, ինչպես նաև խոշոր արդյունաբերողների հետ, ծանոթանում է նրանց աշխատանքին և գործունեությանը:

Շուտով առևտրական կապեր ստեղծելով այդ խոշոր քաղաքների վաճառական հայտնի տների հետ՝ Ալեքսանդրը վերադառնում է Թեհրան և ծավալում է մանուֆակտուրային մեծածավալ առևտուր: Միաժամանակ նա շարունակում է իր շրջագայությունը դեպի Եվրոպա: Ընդարձակելով առևտրական շրջանակները՝ Ալեքսանդրը շնորհիվ իր բնատուր տաղանդի, հավասարակշիռ, ուժեղ բնավորությանը, արդեն 20 տարեկանում իր ձեռքն է վերցնում իրենց տան ամբողջ գործերի կառավարման ղեկը: Իսկ հոր մահից հետո, Ալեքսանդրը ժառանգելով հսկայական կարողություն, շուտով, փաստացի, դադարեցնում է մանուֆակտուրային առևտուրը. նա իր գործարարի սուր հոտառությամբ և հեռատեսությամբ՝ զգալով նավթի մեծ ապագան, մեկնում է Բաքու և սկսում զբաղվել նավթի (քարյուղի) արդյունաբերությամբ⁷⁸⁷: Ի դեպ Բաքվի քարյուղի

⁷⁸⁷ Սարուխանյան Ա., Մանթաշյանց Ալեքսանդր, Վիեննա, 1931թ. էջ18:

արդյունաբերության առաջին խոշոր շահագործողները եղել են Նոբել եղբայրները⁷⁸⁸:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցը «Նոբել եղբայրների» ընկերության հզոր սյուներից՝ բաժնետերերից մեկն էր: Շուտով նրա անունը դասվում է խոշոր արդյունաբերողների շարքում՝ նվաճելով «քարյուղի արքա» տիտղոսը:

Այսպիսով Ալեքսանդրը հեռանում է Թիֆլիսից՝ թողնելով մանուֆակտուրային բնագավառը: Նա ծագում էր ավելի շահույթաբեր, ավելի մեծ ընդգրկում ունեցող գործունեության: Մանթաշյանցն իր առաջին քայլերը ի հարկե սկսվում է Թիֆլիսի Կենտրոնական բանկից /դա ամենագլոցիկ բանկերից մեկն էր ոչ միայն Թիֆլիսում, այլ նաև Անդրկովկասում/, որտեղ նա զբաղեցնում էր վարչական խորհրդի նախագահի պաշտոնը: Ի դեպ բոլոր դրամական շրջանառություններն այստեղ բացառապես կատարվում էին Մանթաշյանցի համաձայնությամբ և գլխավորությամբ: Սակայն, այնուամենայնիվ, Մանթաշյանցի ուշադրությունը կենտրոնացած էր Բաքվի քարյուղի արդյունաբերության վրա, որտեղ էլ իրականացնում էր հսկայական, ընդգրկուն ծրագրեր, տեսանելի աշխատանք: 1899 թ. Մանթաշյանը ստեղծում է «Ալեքսանդր Մանթաշյանց և Կո » ընկերությունը, որը 20-րդ դարի սկզբին արդյունահանում էր Բաքվի նավթի կեսից ավելին: Մանթաշյանցը ֆինանսավորում էր Բաքու-Բաթում նավթատարի շինարարությունը: Նրան ճանաչում և նրա կարծիքի հետ հաշվի էին նստում ամենաբարձր ատյաններում⁷⁸⁹:

Կուտակելով շատ մեծ հարստություն, դառնալով աշխարհի նավթի (քարյուղի) արդյունաբերության հսկա սյուներից մեկը՝ Մանթաշյանցների գերդասատանն իր վարք ու բարքով, ավանդույթներով, արժեքներով մնացել էր հավատարիմ հայ քրիստոնյայի ավանդական սկզբունքներին, արժեքներին: Մանթաշյանցը բազմանդամ ընտանիքի հայր էր. ութ զավակ ուներ՝ չորս աղջիկ և չորս տղա: Ինքն անձամբ խուսափում էր աչք ծակող անիմաստ ցուցամոլությունից, երբեք չէր ընկնում ավելորդ շքեղության, ճոխության հետևից, չէր սիրում կրել ադամանդներ, առավելապես քայլում էր ոտքով կամ օգտվում հասարակական երթևեկության միջոցներից, զարմանալի քնքշանքով էր վերաբերվում բնական ծաղիկներին. իր տանն ու աշխատավայրում իր սեղանին

⁷⁸⁸ Նրանք ուսահպատակ շվեդացիներ էին. Նոբելների ընտանիքից էր հանրահայտ գյուտարար-գիտնական և արդյունաբերող Ալֆրեդ Նոբելը, որն իր կարողության մեծ մասը կտակեց խաղաղության գործին և ըստ նրա կտակի՝ ովքեր մեծ ներդրում կկատարեն ժողովուրդների փոխըմբռնման գործում և կդառնան խաղաղության համար պայքարի անխոնջ մարտիկներ, կարժանանան իր անունից կրող մրցանակ և դրամական պարգևին՝ Նոբելյան մրցանակի: 1901թ. սկսած Նոբելյան մրցանակ են շնորհվում նշանավոր ֆիզիկոսների, քիմիկոսների, գրողների և այլն:

⁷⁸⁹ Սարուխանյան Ա., Ալ. Մանթաշյանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը, Վիեննա, 1931թ., էջ 2:

մշտապես բնական ծաղիկներ էին դրվում: Լինելով ջերմեռանդ հայրենասեր, նա երբեք չէր առաջնորդվում նեղ, կեղծ ազգասիրական զգացմունքայնությամբ⁷⁹⁰:

Մանթաշյանցը չափազանց գործունյա, լայն մտահորիզոնի տեր անհատականություն էր, խոշոր արդյունաբերող, նրա քննախույզ միտքը շարունակ փնտրում և գտնում էր այն ճանապարհները, որոնք իրեն տանելու էին դեպի նոր գլխապտույտ բարձունքներ: Հավելենք, նաև որ դյուրին և միագիծ չի անցել Մանթաշյանցի կյանքը, նա հետևողական էր, զգայուն, շրջահայաց, նրան օգնում էր իր կուտակած փորձն ու գիտելիքները, ճկուն միտքը, հեռատեսությունը, ղեկավարելու, կառավարելու բացառիկ հմտությունները: Եվ այսպես, շուտով Մանթաշյանցի քարյուղի առևտրական տները ու մասնաճյուղերը տարածվում են ողջ աշխարհով մեկ: Այդ շրջանում Ալ. Մանթաշյանցի դրամագլուխը կազմում էր կանխիկ դրամով 30 միլիոն ռուբլի. այդ գումարի մեջ չէին նրա անշարժ կապիտալը՝ նավթի հանքերը, գործարարները, կալվածքները, շոգենավերը, հայրենական և արտասահմանյան ընկերությունները, անձնական օգտագործման տները, հյուրանոցները և ամառանոցները: Եվ այս ամենի հետ Մանթաշյանցն անչափ կարևորում էր իր ազգօգուտ, հասարակական-կրթամշակութային գործունեությունը, որն իրականացնում էր Թիֆլիսի Բարեգործական ընկերության միջոցով: 19-րդ դարի վերջին Կովկասում ստեղծվեցին բազմաթիվ բարեգործական միություններ, դրանցից ամենամեծն ու հեղինակավորը «Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունն էր», որը հիմնվել էր 1881թ. Թիֆլիսում, բժշկապետ Բագրատ Նավասարդյանի անմիջապես նախաձեռնությամբ և Գ. Սունդուկյանի աջակցությամբ⁷⁹¹:

Այս ընկերության հիմական նպատակն էր կենտրոնացնել կենսունակ ուժերը և այն ուղղել մեկ կարևոր նպատակի՝ նպաստել Կովկասի և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերում սեփական ժողովրդի լուսավորության, կրթության և մշակույթի զարգացմանն ու պահպանմանը, սատար կանգնել ժողովրդին թե նյութապես և թե՛ բարոյապես: Լուսավորության մեծ ջատագովը նույն Թիֆլիսում հիմնում է մի շարք կրթական հաստատություններ. դրանցից էին Թիֆլիսի Առևտրական դպրոցը, որի վրա ծախսվել էր 150.000 ռուբլի, Թիֆլիսի Ռեալական դպրոցը, որտեղ ի դեպ նշանակված էր Մանթաշյանցի անվան կրթաթոշակ:

Մանթաշյանցը խորությամբ էր յուրացրել հայոց մեջ ծավալված բարեգործության դարավոր ավանդույթները. նա ինչ-որ մտորում, նախաձեռնում էր ուղղությունը բացառապես իր ժողովուրդին էր. Մանթաշյանցի սկեռումների

⁷⁹⁰ Սարուխանյան Ա., Ալ. Մանթաշյանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը, Վիեննա, 1931թ., էջ 18:

⁷⁹¹ Լեո, Հայոց բարեգործական ընկերությունը Կովկասում, Թիֆլիս, 1991թ., էջ 6:

կիզակետը Հայաստանն էր, իր տառապած հայրենիքը: Նրա գործուն ջանքերի շնորհիվ հայրենիքում, տարբեր հայաշատ վայրերում իրար հետևից բացվում են նոր հայկական դպրոցներ, գրադարաններ, ընթերցասրահներ: Նա իր ամբողջ դրամական միջոցները, հիմնականում, տրամադրում էր հիվանդանոցներին, որբատներին և կարոտյալներին: Մանթաշյանցը կրթաթոշակ և նպաստ էր սահմանել կարոտյալ ուսոցիչներին, պարբերաբար օժանդակում էր թերթերի, պարբերականների հրատարակմանը:

Մեծ է եղել Մանթաշյանցի աջակցությունն ու նյութական օգնությունը Ներսիսյան դպրոցի կառուցմանը: Ահա թե ինչ է գրում «Հովիտ» պարբերականը այդ կապակցությամբ. «Ազգերը մեռնում են այն օրը, երբ մեռնում է ազգային գիտակցությունը: Հարկ է քաջալերել հայաշունչ մարդուն. Մանթաշյանցն իր առատ ոսկին սիրով շաղախեց ու Ներսիսյան հայաշունչ վարժարանի հիմքում դրավ, որպես աշխարհքին նոր հույսերի ավետիք կարդացող ծիծեռնակ, որ հայեցի է ծվլվում, որպես փառքի տաճար, որ օտար փառքերի մեջ հային շուք է տալու»⁷⁹²:

Էջմիածնի պատրիարքարանում Մանթաշյանցը միաժամանակ կառուցում է նոր հարկաբաժիններ: Նրա բարեգործությունն առաջին հերթին ուղղված էր հայ լուսավորչական էրեկեղեցու նորոգությանը: Մանթաշյանցը եկեղեցին համարում էր ազգապահպանության կենսատու աղբյուր, հենք, որի շուրջ պետք է խարսխվեր ժողովրդի հոգևոր և նյութական արժեքները: Հիշատակության արժանի էր Թիֆլիսի Հայոց Մայր եկեղեցու/Վանքի եկեղեցու/ հիմնավոր վերանորոգությունը: Ավանթաշյանցը բացի նյութական միջոցներից Վանքի եկեղեցու վերանորոգման համար հրավիրում է ժամանակի լավագույն ճարտարապետների, նկարիչների՝ վերականգնելու եկեղեցու հնագույն որմնանկարների նախնական տեսքն ու ոճը: Ի դեպ ի պատասխան Մանթաշյանցի այդ քայլին՝ Ամենայն Հայոց Մկրտիչ Խրիմյան Կաթողիկոսը Մանթաշյանին արտոնություն է տալիս Վանքի եկեղեցու հյուսիսային մասում հողակտոր ընտրել՝ փոքրիկ դամբարան կառուցելու իր և իր ընտանիքի «հանգստությանը ծառայելու նպատակով»⁷⁹³: Իսկ երբ, 1903թ. մարտի 3-ին Վեհափառ Խրիմյան Հայրիկ Կաթողիկոսն այցելում է հիվանդ Մանթաշյանցին և ամենայն վեհությամբ մեծարվում է նրա տանը⁷⁹⁴: Մանթաշյանցը Վեհափառին հայտնում է, որ իր վրա է վերցնում Էջմիածնի տաճարի վերաշինման ողջ ծախսերը՝ 150 հազար ռուբլի:

⁷⁹² «Հովիտ», Թիֆլիս, 1911, նո. 18:

⁷⁹³ Հանդես ամսօրյա, Վիեննա, 1937, նո. 8-9, էջ 551:

⁷⁹⁴ Մանթաշյանցը մեծապես զգացվել էր վեհափառի այցելությունից իր հյուրընկալ տանը. Մանթաշյանցն առաջարկում է Էջմիածնի տաճարի հիմնական նորոգություն կատարել ի հիշատակ այդ այցելության. «յուր ծախսերով կառուցում է Էջմիածնի կաթողիկոսական շքեղ վեհարանը՝ ընդարձակ սրահներով ու ընդունարաններով, լուսավոր սենյակներով ու ցուցասրահներով»:

Ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Մանթաշյանցը մեծ տեղ և կարևորություն էր տալիս շնորհալի, ընդունակ հայ պատանիներին, հատկապես նրանց, ովքեր ուսումնասիրում էին աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն. Մանթաշյանցն այդ ուսանողներին բարձր թոշակ էր նշանակել:

Նրա կարծիքով՝ հայ ժողովրդի պատմության ուսումնասիրությամբ պետք է զբաղվեն բացառապես հայ գիտնականները:

Մանթաշյանցի կարծիքով կրթության իրական նպատակը ոչ միայն երիտասարդներին գիտելիքներ հաղորդելն է, նրանց կարողություններով զինելը, այլ մտածել սովորեցնելն է, բարոյական ազնիվ նկարագիր ձևավորելն է, ազնվություն, բարություն, գթասրտություն, ազգասիրություն սերմանելն է. իր խոսքերով՝ չարության փոխարեն՝ պայծառ և լուսավոր հայացք, երկչոտության և հարմարվողականության փոխարեն՝ ճշմարտություն ասելու խիզախում ձևավորելն էր:

Մանթաշյանցը սիրում էր կրկնել՝ թե ուսանողը մեր ազգի ապագան է. և այդ էր պատճառը, որ նա երբեք միջոցներ չէր խնայում հատկապես շնորհալի, տաղանդավոր երիտասարդներին օգնելու համար: 1881թ. Մանթաշյանցը տարեկան մոտ 200 որդեգիր ուսանող էր պահում. նրա միջոցներով բազմաթիվ հայ ուսումնաստենչ երիտասարդներ կրթություն էին ստանում Ռուսաստանում և եվրոպական մի շարք երկրներում, որոնցից շատերը հետագայում դարձան գիտության, մշակույթի, արվեստի և գրականության հայտնի գործիչներ: Այդ տաղանդավոր երիտասարդները էր Նիկողայոս Ադոնցը, Ալեքսանդր և Կոնստանտին Խատիսյանները, Կոմիտասը, Գարեգին Հովսեփյանցը, Գևորգ Չորեքյանը, Ստեփան Շահումյանը, Սիամանթոն, Հակոբ Մանանդյանը, Արմենակ Շահմուրադյանը, Հայկանուշ Դանիելյանը և այլք: Մանթաշյանցը առանձնահատուկ սիրով և ջերմությամբ էր լցվում, երբ խոսքը վերաբերվում էր Կոմիտասին. առաջին դաշնամուրը Կոմիտասը ստանում է իր հովանավորից, Մանթաշյանցը Պետերբուրգից բերել է տալիս շքեղ համերգային դաշնամուր և նվիրում է երաժշտին: Հավելենք, որ այս երիտասարդների կրթության կազմակերպման ողջ պատասխանատվությունը և պարտականությունն իր վրա էր վերցրել Մանթաշյանի ուսուցիչը՝ ճանաչված տնտեսագետ, պատմաբան Ալեքսանդր Երիցյանը: Մանթաշյանցը բարեկամական և նամակագրական ջերմ կապեր է ունեցել արվեստի և գրականության մարդկանց, անվանի հոգևորականների՝ Մկրտիչ Խրիմյանի, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի հետ, առանձնահատուկ մտերմություն է ունեցել Պոլսո հայոց ազգասեր պատրիարք Ա.Ներսես արքեպիսկոպոսի հետ: Արվեստաբան Ռուբեն Զարյանն իր «Մայրամուտից առաջ» խորագիրը կրող հինգ հատորանոց ինքնապառմի մեջ մի ամբողջական գլուխ է նվիրել բազմավաստակ երգիչ Տիգրան Նալբանդյանի և

Ավ.Մանթաշյանցի միջև եղած բարեկամության լուսաբանմանը: Այդ գլուխն անտիպ է և վերնագրված է «Մանթաշյանց երգիչ»⁷⁹⁵:

Նրա առատաձեռնությունը առանձնահատուկ էր և կարծես գերազանցել էր բոլոր ժամանակների մեծահարուստների նմանատիպ գործունեությունը: Նա էր հովանավորում Կովկասի ամենախոշոր որբանոցը, նրա միջոցներով շենքեր և հայկական եկեղեցիներ են կառուցվում Թիֆլիսում, Երևանում, Բաքվում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում: Ավ.Մանթաշյանցի միջոցներով 1904թ. Փարիզում ժան Գուժոն փողոցի վրա՝ Ելիսեյան դաշտերից հեռու, վեր է խոյանում Ս. Հովհաննես-Մկրտիչ անունը կրող եկեղեցին /Աղթամարի Ս.Խաչ եկեղեցու նմանությամբ/ ի դեպ Ս.Հովհաննես-Մկրտիչ եկեղեցին հսկայական դերակատարություն ունեցավ և այսօր էլ ունի ֆրանսահայ գաղութի կրթամշակութային, լուսավորական կյանքում. այն դարձավ ազգապահպանման հաստատուն օջախներից մեկը Ֆրանսիայում: Մանթաշյանցը իրականում սիրում էր կամրջել երազանքներն ու իրականությունն իրար. նրա ծրագրերից էր նաև Փարիզում հայկական դպրոց կառուցել, երազում էր բուն հայրենիքում՝ Երևանում, կառուցել գյուղատնտեսական ուսումնարան, ազգային դպրոցներ. հայրենքի վերաշինությունը Մանթաշյանցը պատկերացնում էր ինչպես տնտեսական- արդյունաբերական, այնպես էլ կրթամշակութային վերելքով:

Դիպուկ ու խորիմաստ է Մանթաշյանցին բնութագրել Ա.Շիրվանզադեն ասելով՝ թե Մանթաշյանցը չէր կարողանում սառնասիրտ անցել կարիքի մոտով: Երկրի, աշխարհի չորս կողմերից բոլոր անկյուններից ուր միայն հայեր կային, նրան էին դիմում: Նա տալիս էր առանց ետին հաշիվների, առանց գաղնի միտումների, առանց սին փառամոլության: Կարևորելով երիտասարդների մտավոր, ֆիզիկական, գեղագիտական դաստիարակության խնդիրները՝ Ա.Մանթաշյանցը դրանք շաղկապում է բարոյական դաստիարակության հետ և այս գաղափարները դնում ազգային կրթության հիմքում:

Մանթաշյանցի կարծիքով բարձրագույն կրթությունը զարգացնում, հարստացնում էր երիտասարդների ճանաչողական, ստեղծագործական ընդունակությունները, գեղեցիկը հասկանալու, գնահատելու և ստեղծելու կարողությունը, քանի որ արվեստը միայն նուրբ վայելչություն չէր, ըստ նրա, այլ ժողովրդական կրթության ու դաստիարակության հզոր զենք:

Մանթաշյանցը կրթությունը, դաստիարակությունը համարում էր պատմական որոշակի զարգացումների արդյունք. ուր ժամանակի միջով և ժամանակի մաղով անցնում՝ ճշմարտվում են բոլոր արժեքները, ուստի ժամանակի չափումների անդրադարձումներով՝ կրթության,

⁷⁹⁵ Լիա Բադալյան, Ավ. Մանթաշյանց, Երևան, «Հայաստան», 1991, էջ 133:

ազգապահպանության խնդիրները՝ ըստ Մանթաշյանցի, պետք է կապել հասարակական կյանքի զարգացման գաղափարի հետ, որին էլ զինվորագրվեց մեծ բարերարը: Մանթաշյանցը բոլոր չարիքների սկիզբը համարում էր տգիտությունը, նախանձը, ազահությունը, ամենավտանգավորը համարում էր անտարբերությունը, նյութապաշտությունը, շահասիրությունը, որոնք ազգակործան են պետություն և անկախություն չունեցող, օտար իշխանությունների տիրապետության տակ ապրող ժողովրդի համար:

Մանթաշյանցի մահվան լուրը ցնցեց ողջ հայությանը, իսկ հուղարկավորությունը վերածվեց համազգային սգի: Իր կտակի համաձայն՝ նրա աճյունը ամփոփվեց Թիֆլիսի հայոց Վանքի եկեղեցում: Թիֆլիսի հայոց Վանքի եկեղեցին գործում էր Քուռ գետի աջ ափին.1938թ.Լավրենտի Բերիայի անմիջական կարգադրությամբ հինավուրց այդ կոթողը հիմնահատակ քանդվեց և այդ տաճարի հետ հողին հավասարվեցին, ոչնչացվեցին նաև նշանավոր այրերի, հասարակական գործիչների գերեզմաններ, այդ թվում նաև Մանթաշյանցի գերեզմանը: Մանթաշյանցի կյանքի ու ժամանակի այս բացահայտումներն ուղղակիորեն աղերսներ ունեն թումանյանական դասական ձևակերպման հետ. «Անցյալը, որը շատ ջանքեր և խրատներ ունի մեզ համար թողած, համոզում է, ցույց է տալիս, որ և ազգապահպանության, կրթության և դաստիարակության անաչառ գնահատողը ժամանակն է»⁷⁹⁶:

Մեծ բարերարի նվիրական կերպարը մեկ հողվածով կամ միանգամից սպառել հնարավոր չէ, ու դեռ շատ հուշեր, իրողություններ կգրվեն նրա անմահ, հայանպաստ գործերի մասին, որպեսզի ապագա սերունդների համար ուսանելի դառնա մեծ հայ Ա. Մանթաշյանցի փառահեղ կերպարը: Այսօր մեր կյանքում տեղ գտած բազմաթիվ չլուծված խնդիրների շատ պատասխաններ կարծում ենք կարելի է գտնել հայ երախտավորների՝ բարերանների, մեկենասների կրթասիրական, ազգանվեր-լուսավորական հարուստ ժառանգության ուսումնասիրության մեջ:

Ալեքսանդր Մանթաշյանցը՝ մեծ հայն ու մեծ բարերարը, իր ազգապահպան ձիգ ու քարքարոտ ճանապարհին, առաջնորդվեց մեկ լուսավոր գաղափարով՝օգնել իր ժողովրդին, ազգային դպրոցին, ձեռք մեկենել որբ ու աղքատ երիտասարդներին, նյութական, ֆինանսական միջոցները կենտրոնացնել ազգային կրթամշակութային կառույցներում: Մինչ այսօր ըստ արժանվույն չի ներկայացվել և արժևորվել մեծ Հայի՝ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Մանթաշյանցի ապրած տարիները՝ դարակազմիկ հայանպաստ գործունեությունը: Սույն հողվածով մեր հարգանքի և երախտագիտության տուրք

⁷⁹⁶ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 7, Երևան, 1995թ, էջ 31:

են մատուցում մեծ հային ու մեծ մտածողին: Այսօր բավականին շատ են Հասաստանում և Հասայստանից դուրս ապրող մեծահարուստ հայերը. ցավոք, նկատելի է նրանց անտարբերությունը մեր երկրի, ազգային դպրոցի, ազգային արժեքների նկատմամբ. թող ուրեմն Մանթաշյանցը խորհրդանիշ և օրինակ դառնա մերօրյա մեծահարուստների, բոլոր կարող հայերիս համար:

THE ARMENIAN PHILANTHROPIST AND THE EASTERN ARMENIAN REALITY

Hovhannisyan Arusyak, Eganyan Gayane

The purpose of this article is to introduce Alexander Mantashyants, a major philanthropist, a founder of Armenian culture and science, education, one of the main initiators and founders of the Armenian Charitable Society of the Caucasus, a major industrialist Alexander Mantashyants, his epochal work in the Caucasus.

Modernity has given charity new shades and forms. We believe that the best traditions of past philanthropy and the discovery of the rich experience of philanthropy, its detailed, comprehensive study and analysis will serve as an incentive to give a value orientation to the services of new philanthropists, benefactors.

Mantashyants led the oil industry of the Caucasus for about fifty years. At the same time, he directed his financial resources to the development and preservation of enlightenment, education and culture of his people in the Armenian-populated areas of the Caucasus and Transcaucasia.

According to Alexander Mantashyants, education develops and enriches the cognitive and creative abilities of a young person, the ability to understand, appreciate and create beauty, because art, in his opinion, was not only subtle beauty, but also a powerful weapon of public education. Guided by this formula, in 1881 Mantashyants left about 200 adopted students per year. At his expense, many young Armenian students received an education in Russia and a number of European countries, many of whom later became famous figures in science, culture, art and literature. At his expense, buildings, Armenian churches and hospitals were built in Tiflis, Yerevan, Baku, Moscow and St. Petersburgs Church of Hovhannes-Mkrtich. The material support of the Nersisyan school in Tiflis was especially great by the Mantashyants. Mantashyants considered education and upbringing to be the result of a certain historical development. Therefore, according to Mantashyants, the problems of education and national preservation should have been derived from the idea of developing public life, to which the great philanthropist joined.

Alexander Mantashyants, a great Armenian and a great philanthropist, on his difficult and thorny path of national preservation was guided by one bright idea: to help

his people, national school, to reach orphans and poor youth, to concentrate material and financial resources. In national educational and cultural structures. Until today, the years lived by the great Armenian Alexander Oganess Mantashyants and his epochal pro-Armenian activities have not been properly presented and appreciated.

We believe that many answers to many unresolved problems of our life can be found in the study of the rich educational, evangelical, nationalistic-educational heritage of the Armenian patriots of Mekenas.

When writing this article, a number of historical sources, professional literature served as a methodological basis for us, we also studied it in parallel, using the historical-comparative method. Periodicals of the late 19th - early 20th centuries.

Օգտագործած գրականություն

1. Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 7, Երևան, 1995թ:
2. Սարուխանյան Ա., Մանթաշյանց Ալեքսանդր, Վիեննա, 1931թ.
3. Սարուխանյան Ա., Ալ. Մանթաշյանց մեծ վաճառականն ու բարեգործը, Վիեննա, 1931թ.:
4. Լեո, Հայոց բարեգործական ընկերությունը Կովկասում, Թիֆլիս, 1991թ.:
5. «Հովիտ», Թիֆլիս, 1911, նո. 18:
6. Հանդես ամսօրյա, Վիեննա, 1937, նո. 8-9:
7. Լիա Բադալյան, Ալ. Մանթաշյանց, Երևան, «Հայաստան», 1991:

ՑԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՎԱԳՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ՝ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԼԵՌՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (19-ՐԴ ԴԱՐ-20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԻԶԲ) Մուրադյան Ալմաստ

Համառոտագիր

Ռուսաստանը Կովկասում տարբեր ինստիտուտների ներդրման հարուստ փորձ ունի: Այժմ արդիական է Կովկասի ժողովուրդների առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը՝ ազգային շահերի արտահայտման ինստիտուտների տեսանկյունից: Մի շարք ուսումնասիրություններ են մշակվել Կովկասի անեքսիայի վերաբերյալ՝ առանձնացնելով նվաճողական քաղաքականությունը, սակայն հարկ է նշել նաև կամավոր անեքսիայի մասին: Մի կողմից արյունալի պատերազմները Կովկասում դադարեցին և տնտեսական կյանքն ու առևտրուրը զարգացան՝ ներթափանցելով համառուսաստանյան տնտեսական համակարգ, ապահովվեցին Օսմանյան Կայսրության և Պարսկաստանի ներխուժումից, մյուս

կողմից, գործընթացն ուղեկցվեց Ռուսաստանից լեռնական բնակչության կախվածությամբ, հողերի վերաբաշխմամբ ⁷⁹⁷: Իսկ անեքսիայի գործընթացի տևողությունը և դրա տարբեր ձևերը պահանջում էին ցարական կառավարության կողմից կառավարման քաղաքականության անհատական մոտեցման, որով կարևոր բաղադրիչներ դարձան նաև կրթությունն ու լուսավորությունը: Այժմ Կովկասի լեռնական ժողովուրդների կրթական համակարգի առանձնահատկություններն ուսումնասիրելը կարևոր է ոչ միայն պատմագիտության տեսանկյունից, այլև աշխարհաքաղաքական հարաբերությունների դիրքից և հատկապես տարածաշրջանում Ռուսաստանի դերի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Հոդվածի առարկան՝ Կովկասի լեռնական ժողովուրդների շրջանում Ցարական Ռուսաստանի վարած կրթական քաղաքականությունն է: Ժամանակաշրջանը՝ 19-րդ դար-20-րդ դարի սկիզբ: Ինչու՞ տվյալ ժամանակահատվածը, քանի որ 18-19-րդ դարերի վերջում տարածաշրջանում ներդրվեցին ռուսական կառավարման համակարգի հիմնական սկզբունքները: Դրան էլ հաջորդում է լեռնական հասարակությունների անցումը դեպի ավելի զարգացած սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների փուլ, որի ընթացքում կարճ ժամանակահատվածում տեղի ունեցավ սոցիալական կառույցների փոփոխություն և ավանդական նորմերի, մտածելակերպի վերաճումներ:

Կարևորում ենք նաև հիմահարցի ծիրում դիտարկել ազգերի էթնիկ, կրոնական, մշակութային առանձնահատկությունները: քանի որ իսլամական կրոնական առանձնահատկություններն ու հասարակական բարքերն իհարկե լեռնական հասարակություններին բնորոշ գծերն են: Կիրառվել են պատմա-համեմատական, ժամանակագրական, վերլուծական, համակարգային մեթոդներ:

Քանալի բառեր՝ Կովկաս, լեռնական ժողովուրդներ, Կովկասյան կրթական օկրուգ:

ա) Կովկասում կրթական, լուսավորչական գործընթացների իրականացման նախադրյալները

Հետազոտության շրջանակում աշխարհագրորեն ընդգրկված է Կովկասը, այնտեղ բնակվող լեռնականների շրջանում Ցարական Ռուսաստանի իրականացրած կրթական բարեփոխումների համատեքստում: Կովկասը պատմաաշխարհագրական տարածաշրջան է Արևելաեվրոպական հարթավայրից հարավ՝ Եվրոպայի և Ասիայի սահմանին: Այն հիմնականում

⁷⁹⁷ Малахова Г. Н., Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в XVIII – XIX вв, Москва, 2001, с.97.

լեռնային շրջան է, որտեղ վեր են հառնում Կովկասյան լեռները: Կովկասն ընդգրկում է չորս պետությունների՝ Ռուսաստանի, Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի տարածքը և մի շարք մասամբ ճանաչված պետություններ: Արևմուտքում ափերը ողողում են Սև և Ազովի ծովերը, իսկ արևելքում՝ Կասպից ծովը: Աշխարհագրական տարածքի հյուսիսային սահման է համարվում Ազովի ծովի ափերի և Կումա-Մանիչի իջվածքի շրջանը: Ընդունված է տարածքը բաժանել Հյուսիսային Կովկասի և Հարավային Կովկասի (Անդրկովկաս): Կովկասում ապրում են ավելի քան 50 ժողովուրդներ (աբխազներ, ավարներ, ալաններ, ադուլներ, ադըղներ, չերքեզներ, ադրբեջանցիներ, հայեր, լեռնական հրեաներ, պոնտացի հույներ, վրացիներ, դիգորներ, ինգուշներ, լակեր, լազեր, լեզգիներ, կարաչայներ, բալկարցիներ, օսեր, դարգիններ, թաթասարաններ, ռուտուլներ, չեչեններ և այլք)⁷⁹⁸:

Տարածաշրջանն ամբողջովին ներառվել է Ցարական Ռուսաստանի կազմում 19-րդ դարում: Դեռևս 17-19-րդ դարերում Ռուսական կայսրության ընդարձակումը դեպի հարավ, պայմանավորված հարավային սահմանների անվտանգության ապահովմամբ, նրա առաջ դրեց նոր տարածքների ինտեգրման և ժողովուրդների մերձեցման խնդիր: Ակնհայտ էր, որ դա իրականացվելու էր առաջին հերթին ռուսական կայսրության քաղաքացիական ծառայության մեջ լեռնական ժողովուրդների ներգրավման, ինչպես նաև նրանց շրջանում լուսավորության և կրթության տարածման միջոցով⁷⁹⁹:

Կովկասյան պատերազմի (1818-1864) արդյունքում, որը բազմիցս ռուսական պատմագրության կողմից դիտարկվում է որպես քաղաքակրթական և մշակութային հակամարտություն, 18-րդ դարի վերջերին-19-րդ դարի առաջին կեսին Կովկասյան լեռնային քաղաքակրթությունը և ավանդական մշակույթը ենթարկվեցին զգալի վերափոխումների: Լեռնային քաղաքակրթությունը որպես ինքնուրույն երևույթ գործնականում դադարեց գոյություն ունենալ, լեռնային ժողովուրդները նաև ապրեցին ինքնորոշման ճգնաժամ: Անկախության կորստի սպառնալիքը, էթնիկ, կլանային և սոցիալական անմիաբանությունը հաղթահարելու անհրաժեշտությունը սրեցին Հյուսիսային Կովկասի իսլամացման խնդիրը՝ որպես ինտեգրացիոն գործոն⁸⁰⁰: Իսկ երբ իմամ Շամիլը (1797-1834 թթ.) միավորեց Չեչնիայի և Դաղստանի լեռնաբնակներին և իր առջև խնդիր դրեց շարիաթի (իսլամական օրենք, արաբ.՝ شريعة, շարիա - ճշմարիտ ուղի)

⁷⁹⁸ Хлынина Т. П., Кринко Е. Ф., Урушадзе А. Т., Российский Северный Кавказ: Исторический Опыт Управления и Формирования Границ Региона, Ростов н/Д, 2012, с. 117.

⁷⁹⁹ Прокудин К. А., Горские народы Северного Кавказа на государственной службе в Российской Империи: XIX век, Ставрополь, 2013, с.275.

⁸⁰⁰ Черноус В. В., Россия и народы Северного Кавказа: проблемы культурно-цивилизационного диалог, Научная мысль Кавказа: Научный и общественно-теоретический журнал Ростов н/Д.: N 3, 1999, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/19905>

սկզբունքներով աստվածապետական պետության ստեղծումը, նրա ղեկավարությամբ ընդունվեցին մի շարք կանոններ: Հասարակությունը վերափոխելու և շարիաթի օրենքներով ադաթները (սովորույթ, արաբ. عادات - սովորույթ, սովորություն) փոխարինելու Շամիլի փորձերը ունեցել են քաղաքակրթական, մշակութային և հոգեբանական հետևանքներ: Իսլամացումը չկարողացավ ոչնչացնել ավանդույթի ուժը, քանզի դրանով էր պահպանվում լեռնային ժողովուրդների ինքնությունը⁸⁰¹: Համեմատելով կովկասյան պատերազմի ժամանակ լեռնային քաղաքակրթության և ռուսական քաղաքակրթության բախումը, հարկ է նշել, որ արդյունքում լեռնային հասարակությունների մի մասը տեղից տեղ է շարժվել, իսկ մյուս հատվածը պահպանել հավատարմությունը կայսրության նկատմամբ: Բացի այդ ռուսական քաղաքականությունը Կովկասում, կայսրության պետական կարգ հաստատելու ցանկությունը որոշվում էին ոչ միայն կայսրության ռազմավարական և տնտեսական շահերով, այլև պայմանավորված էին եվրոպական լուսավորական գաղափարներով: Իսկ իշխանությունները և հասարակությունը լեռնականներին դիտարկում էին որպես ոչքաղաքակիրթ ցեղեր, «գիշատիչներ», որոնք ապրում էին կոռուպուտով և վստահ էին նրանց բռնի քաղաքակիրթ դարձնելու իրավունքի վրա⁸⁰²: Հենց այս շրջանում է, որ 1846 թվականին 19-րդ դարի հայտնի հրապարակախոս, սոցիոլոգ, աշխարհաքաղաքագետ, մշակութաբան, պատմության քաղաքակրթական մոտեցման հիմնադիր, պանսլավոնիզմի գաղափարախոս Ն.Յա. Դանիլսկին (1822-1885 թթ.) հրատարակել է իր առաջին ազգագրական աշխատությունը՝ «Կովկասը և նրա լեռնային բնակիչներն իրենց ներկայիս իրավիճակում»: Գիրքը հայտնվում է կովկասյան պատերազմի (1818-1864) գագաթնակետին, իմամ Շամիլի «փայլուն դարաշրջանի» վերջում: Նիկոլայ Դանիլսկին առաջիններից էր, որն ուսումնասիրել է Կովկասի բնաշխարհագրական, ռազմավարական, մարտավարական, սոցիալ- մշակութային առանձնահատկությունները: Ահա Ն. Յա. Դանիլսկին գրում է՝

«Հին Կովկասը համաշխարհային աղետների ու ժողովուրդների գաղթի ժամանակ ապաստան է եղել տարբեր ժողովուրդների համար, որոնք մասամբ մնացել են այստեղ և դարեր շարունակ պահպանել իրենց կենսակերպը»:

Ըստ Ն. Յա. Դանիլսկու՝ լեռնային ամենահայտնի ցեղերը հետևյալն են եղել.

⁸⁰¹ Народы Кавказа / Под общ. ред. Толстова С.П., Том 1, Москва, 1960, с. 205.

⁸⁰² Черноус В. В., Кавказская тема в творчестве Н. Я. Данилевского, Москва, 2002, <https://danilevsky.ru/dokladyi-konferentsiy/kavkazskaya-tema-v-tvorchestve-n-ya-danilevskogo/>

1) Անդրկուրանյան չերքեզներ, 2) արագիները կամ արխագներ, 3) կաբարդացիներ, 4) սվաններ, 5) օսեր, 6) կումիկներ, 7) չեչեններ, 8) ավարներ, 9) լեզգիներ⁸⁰³:

բ) Իսլամական կրոնական առանձնահատկությունները կրթության կազմակերպման գործում

Կովկասում կրթության տարածման գործում մեծ նշանակություն ունեցան հասարակության մի շարք առանձնահատկությունները, խոսքը նախևառաջ կրոնականության և ավանդական հասարակությանը բնորոշ սովորույթների մասին է: Բացի այդ գերիշխում էին կրթություն չստացածները, կար նաև որակյալ կադրերի պակաս, փոքրաթիվ էին ռուսերենի տիրապետողները: Ինչպես Օ. Ն. Բլեյխն է ենթադրում՝ ի տարբերություն մինչև 1917 թվականը մահմեդական բնակչության շրջանում ենթադրյալ համընդհանուր անգրագիտության մասին կովկասյան պատմագրության կարծիքի՝ մահմեդականների շրջանում գրագիտությունը շատ ավելի բարձր է եղել, քան ուղղափառների մոտ, քանի որ 10-րդ դարից սկսած՝ իսլամացման շրջանում Կովկասի լեռնական բնակիչներն ունեցել են կրթական համակարգ⁸⁰⁴: Մինչ ռուսական կրթական համակարգի ներդրումը, սկզբնական շրջանում իսլամական կրթական համակարգն անկախ էր աշխարհիկ իշխանություններից և ձևավորվում էր ուսանողների, ծնողների նվիրատվությունների, տարեկան հարկերի (զաքաթ) շնորհիվ: Այդուհանդերձ, նման իսլամական հաստատությունները ճանաչվում էին կառավարության կողմից: Տարածաշրջանում մուսուլման բնակչության համար դեռ դարեր առաջ ձևավորվել էր յուրահատուկ կրթության համակարգ, այն բաղկացած էր երեք մակարդակից՝ ցածր կամ Ղուրանի դպրոց, միջին կամ մեքթեբ (արաբ. مكتب — դպրոց) և բարձրագույն՝ մեդրեսե ((արաբ. مدرسة, բառացի «վայր, որտեղ ուսումնասիրում են»)⁸⁰⁵: Կրթությունը հիմնված էր Ղուրանի և Հադիսի ուսումնասիրության վրա⁸⁰⁶: Մզկիթներում գոյություն ունեին մեկթեբներ և մեդրեսեներ, իսկ մոլլաներն ու քադիներն աշխատում էին որպես ուսուցիչներ⁸⁰⁷: Հոգևորականներն անցկացնում էին ուրբաթօրյա աղոթքը, տարբեր ծեսեր, դատական գործընթացներ, երեխաներին արաբերեն գրել և Ղուրան կարդալ էին սովորեցնում: Նրանք էին տարածում մուսուլմանական վարդապետության հիմունքները, հավաքում հարկերը: Արաբերենին տիրապետող, գրագետ

⁸⁰³ Данилевский Н. Я., Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении, Москва, 1846, с. 187.

⁸⁰⁴ Блейх О. Н., Роль Российской Империи в Развитии Системы Просвещения у Мусульманских Народов Северного Кавказа. <https://roii.ru/r/1/72.27>

⁸⁰⁵ See "Madrasa" in the Britannica.com, <https://www.britannica.com/topic/madrasa>

⁸⁰⁶ Blanchard C. M., Islamic Religious Schools, Madrasas, Washington, 2005, p. 25.

մոլլաներն ու էֆենդիները հանրության շրջանում մեծ հեղինակություն էին վայելում⁸⁰⁸:

Կովկասում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին կրթության վրա մեծ ազդեցություն թողեց ջադիդականության գաղափարախոսությունը (արաբ. جدید՝ նոր): Իսլամական մոդեռնիստական շարժումը ենթադրում էր իսլամական կրթական համակարգի վերափոխում՝ եվրոպական օրինակով: Այն տարածում գտավ և փորձեր արվեցին ներդնել դասավանդման նոր մեթոդներ, ընդլայնվեց առարկաների թիվը: Դրանք ուղղված էին մտավորականությանը՝ նախապատրաստելու ռուս քաղաքական և գաղափարական հետագա աշխատանքին: Ջադիդականության հիմնադիրն էր Ղրիմի թաթար մանկավարժ, քաղաքական գործիչ Իսմայիլ Գասպրինսկին (1851-1914 թթ.): 1883 թվականից նա հրատարակել էր Ռուսաստանում առաջին թյուրքալեզու թերթը՝ «Տարջեմանը», որի էջերում առաջ էր քաշում Ռուսաստանի թյուրք ժողովուրդների ազգային միասնության գաղափարը՝ հիմնված լեզվի, մտքի միասնության վրա⁸⁰⁹: Ի. Գասպրինսկին իր ջանքերն ուղղել է նաև նոր բարեփոխված մեքթեբների և մեդրեսեների բացմանը, 1884 թվականին էլ իր մեդրեսեում ներմուծել արաբական այբուբենի ուսուցման նոր (հնչյունային) մեթոդ: Նրա մեդրեսեն մեծ օրինակ էր Ցարական Ռուսաստանի շատ կրթական հաստատությունների համար: Ի. Գասպրինսկու անունը տարածում ուներ ողջ թյուրքական աշխարհում՝ Ղրիմից մինչև Իրան և Կենտրոնական Ասիա: Կրթական համակարգում տարածում գտան Ի. Գասպրինսկու ջադիդական հայացքները, մասնավորապես ուսուցման նոր, ավելի աշխարհիկ մեթոդն արմատապես փոխեց նախնական կրթության էությունն ու կառուցվածքը: Հենց Ի. Գասպրինսկին էր մշակել հանրակրթության մահմեդական էթնո-դավանական համակարգի վերափոխման հիմքերը: Վերջինիս գաղափարական սկզբունքներն ու գաղափարները հիմնված էին ազատական գաղափարախոսության, հասարակության զարգացման, սլավոնական և թյուրք ժողովուրդների բարեկամության, քրիստոնյաների և մահմեդականների հանդուրժողականության և արմատականության մերժման վրա: Նա տեսնում էր առաջադեմ մշակութային զարգացման իրական հեռանկար, թյուրքական աշխարհի հրատապ սոցիալական և քաղաքական խնդիրների լուծումներ ռուսական պետական գաղափարախոսության շրջանակում՝ ռուս ժողովրդի հետ դաշինքի շնորհիվ:

⁸⁰⁸ Блейх О. Н., Система просветизма Северного Кавказа конца XIX – начала XX века, Владикавказ, 2016, с. 134.

⁸⁰⁹ Исмаил Гаспринский, Мусульманская религиозная организация духовная образовательная организация высшего образования болгарская исламская академия, <https://bolgar.academy/i-gasprinskij/>

Բարեփոխման հետևանքով 20-րդ դարի սկզբին իսլամական կրթական համակարգն իր մեջ ներառում էր երկու գլխավոր բաղադրիչներ՝ առաջինն ավանդական է՝ կապված մահմեդական աստվածաբանության դասական սկզբունքների հետ⁸¹⁰։ Մյուսն էլ ջադիդականությունն էր, որը թույլ տվեց ինտեգրվել ռուսական հասարակության տարբեր ոլորտներում ⁸¹¹ :

գ) Ռուսական կրթական բարեփոխումների և ինստիտուցիաների ներդրումը

Իրականացրած կրթական բարեփոխումների ժամանակագրական շրջանակը դիտարկելիս հաշվի են առնվել մի շարք հեղինակների եզրակացությունները, ըստ որոնց Ցարական Ռուսաստանի քաղաքականությունը Կովկասում կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի. **1.**

18-րդ դարի վերջ-19-րդ դարի սկիզբ:

2. 19-րդ դարասկիզբ-1864 թ.: Կովկասյան պատերազմ, Հյուսիսային Կովկասում ռուսական բնակավայրերի ձևավորման և ընդլայնման շրջան, լեռնական բնակիչների վերաբնակեցում:

3. 19-րդ դարի վերջ-20-րդ դարի սկիզբ: Կովկասյան շրջանները բնակեցնելու քաղաքականություն, բազմէթնիկ միգրացիա կայսրության ազգային ծայրամասերից:

4. 1914-1917 թթ.: Առաջին համաշխարհային պատերազմ և ժողովուրդների տեղահանում Հյուսիս-արևմտյան Կովկասի տարածքից:

5. 1918-1920-ական թթ.: Տարածաշրջանում խորհրդային իշխանության հաստատում և ազգային շրջանների ստեղծման մեջ դրսևորված բնիկացման քաղաքականություն:

6. 1930-1940-ական թթ.: Էթնիկ պատկանելության վրա հիմնված բռնաճնշումներ և արտաքսում ⁸¹²:

Իսկ հետազոտողներ Օ. Ն. Բլեյխը և Լ. Վ. Ջանագովան դիտարկել են կրթական, լուսավորչական, սոցիալ-մշակութային եվոլյուցիայի ժամանակագրության հետևյալ փուլերը՝

Ձևավորման (1760–1850 թթ.), Նախաբարեփոխումների (1850–1864 թթ.), Հեղափոխումների (1864–1890 թթ.), Հեղափոխական (1890–1917 թթ.):

Ինչպես գրում է հետազոտող Ռ. Ա. Խաչիդոգովը՝ Կովկասում կրթությանը մշտապես մեծ տեղ է հատկացվել, ահա՝ Ա. Ի. Իզմաիլովը, Յա. Վ. Նևերսը քարոզել են կրթության կարևորությունն ու նշանակությունը բնակչության

⁸¹⁰ Khalidov A., Languages and peoples of the Caucasus: The questions of history and typology, social, ethnical and ecolinguistics, Makhachkala, 2019, p. 191.

⁸¹¹ Տե՛ս, Islamic education in the North Caucasus. Riddle Russia, <https://ridl.io/islamic-education-in-the-north-caucasus/>

⁸¹² Зайцева Н. С., Становление горской системы образования на Северо-Западном Кавказе, Молодой ученый, № 8 (112), Москва, 2016, с. 129.

համար⁸¹³: Իսկ հանրակրթական դպրոցների տեսուչ Ա.Ի. Իզմաիլովը նախևառաջ ձեռնամուխ է եղել լեռնականներին կրթելու գործին: Ռուս պաշտոնյաներն էլ Կովկասում իրենց ներկայությունից ի վեր՝ 18-րդ դարի երկրորդ կես, սկսել են հիմնել աստվածաբանական դպրոցներ, որոնք հոգևորականներ էին պատրաստում լեռնային ժողովուրդներին կրթելու համար: Ռուսական իշխանությունները մշտապես կարևորում էին մզկիթներում դպրոցներ բացելու հարցը, արդյունքում 1847–1849 թվականներին բացվել են մի քանի մահմեդական և 6 աստվածաբանական դպրոցներ: 1840-ականներից ի վեր արդեն իսլամի ուսուցումը ներդրվեց պետության կողմից՝ լեռնականների համար ստեղծված կրթական հաստատություններում: Այդ ընթացքում էլ մեդրեսեները շարունակել են գործել: Ուսումնական կարգն ու մեթոդաբանությունն էլ պահպանվել է մինչև 1917 թվականը ⁸¹⁴: Լեռնականների շրջանում լուսավորչական, կրթայան գործառույթները վերահսկում էր Կովկասյան կրթական օկրուգը, որի ջանքերով մշակվել են տարբեր ծրագրեր՝ կրթելու լայն զանգվածներին, բացվել են աշխարհիկ դպրոցներ, հրատարակվել ազգային այբբենարաններ: Կովկասում մուսուլմանների նկատմամբ վարած քաղաքականության իրականացման նպատակով՝ 1847 թվականին ստեղծվեց Կովկասյան կրթական օկրուգը, որի գործունեությունը կապված էր լեռնային ժողովուրդների շրջանում կրթության կազմակերպման հետ: Մարմնի գործունեությունը շարունակվել է մինչև 1917 թվականը: 1847-ի «Կովկասյան կրթական օկրուգի մասին» կանոնակարգով այն ենթարկվում էր կառավարչին, ուսումնական շրջանի անմիջական կառավարումն իրականացնում էր հոգաբարձուն: Շրջանի կազմում գործում էին չորս տնօրինություններ՝ Թիֆլիսի, Քութաիսի, Ստավրոպոլի, Սևծովյան: Մզկիթների դպրոցները, ինչպես նաև մասնավոր գիշերօթիկ դպրոցները և մասնավոր ուսումնական հաստատությունները պաշտոնապես անցել են նրանց իրավասության ներքո: Արդեն Կովկասյան նոր վարչակազմի և Կովկասյան կոմիտեի ակտիվ մասնակցությամբ ընդունված 1853 թվականի «Կովկասյան կրթական շրջանի մասին» նոր կանոնակարգով, մահմեդական դպրոցների կարգավիճակում փոփոխություններ չէին կատարվել⁸¹⁵: Կրթական օկրուգի ներսում ռուսական իշխանությունները սկսեցին ստեղծել ուսումնական հաստատությունների համակարգ (դպրոցներ, գիմնազիաներ, պրոգիմնազիաներ, շրջանային դպրոցներ), որոնք նախատեսված էին

⁸¹³ Хачидогов Р. А., Образовательные учреждения на территории Северного Кавказа в XVIII – Середине XIX вв. И их влияние на развитие региона, Краснодар, 2020, с. 22-26.

⁸¹⁴ Блейх О. Н., К вопросу о национальном образовании на Северном Кавказе (XVIII – XIX вв.), Владикавказ, 2018, <https://cyberleninka.ru/journal/n/universum-obschestvennye-nauki>

⁸¹⁵ Услар П. К., Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык. Издание Управления Кавказского учебного округа, Тифлис, 1887, с. 97.

լեռնականների պաշտոնյաների և զինվորականների երեխաներին կրթելու համար:

Բացի կրոնական ուսումնական հաստատություններից, 19-րդ դարասկզբին տարածաշրջանում սկսեցին ի հայտ գալ այլ դպրոցներ՝ լեռնային և զինվորական դպրոցներ: Վերջինները գտնվում էին մահմեդական ուսուցիչների վերահսկողության տակ: Նրանք սերում էին հիմնականում կարաչայների, կաբարդացիների, օսերի և այլ ժողովուրդների ազնվական ընտանիքներից: Մոլլաների հսկողությամբ պահպանվում էին Ղուրանի կողմից սահմանված ծոմերը: Տարվա առաջին կիսամյակում երեխաներին սովորեցնում էին խոսքի հմտություններ, սահմանված էին պարտադիր առարկաներ: Պետական զինվորական հաստատություններում սովորող երիտասարդ լեռնականները հնարավորություն ունեին շարունակել ուսումը: Լավագույններն էլ անցնում էին ծառայության: Իսկ երբ ցարական կառավարությունն անցավ լեռնականների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների մարտավարությանը, այդ դպրոցներին փոխարինեցին լեռնային դպրոցները, դրանք ֆինանսավորվում էին պետական գանձարանի հաշվին: Դրանց բացման նախաձեռնողը գեներալ Ա.Ի. Բարիատինսկին էր: Լեռնային դպրոցներում էլ սովորում էին մուսուլմանական իրավունք, որը ներկայացնում էր մոլլան կամ էֆենդին: Լեռնային ուսումնական հաստատությունները բաժանվում էին երկու խմբի՝ շրջանային և տարրական: Տարրական դպրոցներում սովորում էին կարդալ, մաթեմատիկա, գրչություն, կերպարվեստ: Շրջանային դպրոցները համապատասխանում էին միջնակարգ դպրոցների մակարդակին, արդյունքում հնարավորություն էր տրվում ուսումը շարունակել գիմնազիաներում: Լեռնային դպրոցներ էին բացվել խոշոր քաղաքներում և մարզկենտրոններում՝ Նալչիկ, Գրոզնի, Վլադիկավկազ, Դերբենտ, Կարաչաևսկ, հետո խոշոր գյուղերում՝ Խալկան-Յուրտ, Ուստ-Լաբա, Սուխում-Կալե, Մարդենկալա, այդտեղ սովորում էր 420 աշակերտ ⁸¹⁶ : Առաջին լեռնային դպրոցը՝ Կաբարդյան դպրոցը հիմնադրվել է 1851 թվականին Նալչիկում: 1859 թվականին դպրոց է բացվել Վոլնո-Խրիստիանովսկի գյուղում (Հյուսիսային Օսիա), 1863 թվականին՝ բացվում է Չեչենական լեռնային դպրոցը Գրոզնիում: Դադստանի առաջին աշխարհիկ դպրոցն էլ Դերբենդի եռադասային քաղաքային դպրոցը՝ բացվել է 1867 թվականին: Իսկ Ինգուշերթայում՝ Նազրանում լեռնային դպրոց է բացվել 1870 թվականին ⁸¹⁷ : Կովկասի լեռնաշխարհի բնակիչների կրթությանը նպաստել են նաև գումարտակային

⁸¹⁶ Блейх О. Н., Система просветизма Северного Кавказа конца XIX – начала XX века, Владикавказ, 2016, <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-prosvetizma-severnogo-kavkaza-kontsa-hih-nachala-hh-veka>

⁸¹⁷ Блейх О. Н., К вопросу о строительстве национального образования у народов Северного Кавказа (вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.), «История и археология», European science, Владикавказ, 2018, с. 76.

դպրոցները: Դրանցից յուրաքանչյուրը կրթել է 9–14 տարեկան 10 լեռնական երեխա: 17 տարին լրանալուն պես նրանք ընդունվում էին զինվորական կամ քաղաքացիական ծառայության: Ցարական վարչակազմը դպրոցները դիտում էր որպես «հզոր գործիք»՝ մշակույթ և քաղաքացիություն սերմանելու ժողովուրդների մեջ: Ահա օրինակ՝ Բատալպաշինսկայա գյուղի 17-րդ հեծելազորային գնդի դպրոցը ստեղծվել է 1845 թվականին, այնտեղ սովորել են 30 կազակների երեխաներ, իսկ 10-ը՝ լեռնականների: Կազակների և լեռնականների միջև համագործակցությունն էլ նպաստեց, որ սովորեն միմյանց լեզուն և հետո կիրառեն գիմնազիայում: Կովկասյան շրջանի ուսումնական հաստատություններում պահանջվում էր, որ կովկասցիներն իմանաին ռուսերեն, ինչպես նաև իրենց մայրենի լեզուն: Նրանց պաշտոնապես տրվել է ուսման սահմանված ժամկետից մեկ արտոնյալ տարի ռուսաց լեզուն սովորելու համար:

Իսկ լեռնաշխարհի կրթությանը «ռուսական ոգի» հաղորդելու համար լուսավորության նախարարությունը խնդիր էր դրել Կովկասի ուսումնական հաստատություններում «ռուսերենը դարձնել լեռնաշխարհի կրթության միջոց», ուսուցիչներից էլ պահանջում էին առավելագույն ջանքեր լեզվի խնդրի կարգավորման գործում ⁸¹⁸: Արդյունքում՝ 1829 թվականին, Գիտությունների ակադեմիայի հանձնարարությամբ, Ն. Գրացիլովսկին ռուսական հիմքի վրա կազմեց առաջին աղբյուրական այբուբենը: 1835 թվականին գեներալ Ա.Խ. Բենկենդորֆը հրամայեց լեռնական ազնվականների երեխաներին (տարեկան մինչև 30 հոգի) ուղարկել ռուսական ուսումնական հաստատություններ: Նա հույս ուներ, որ հանրակրթական համակարգի զարգացումը դրական դեր կունենա տարածաշրջանի զարգացման գործում:

Հարկ է նշել, որ Կովկասում լուսավորության և կրթության գործին են նվիրվել մի շարք մանկավարժներ, որոնց նպատակը ժողովրդի կրթության համար պայքարն էր՝ հանրակրթության, էթնիկ գրի, գրագիտության և ազգային արժեքների պահպանմամբ: Օրինակ՝ Գ.Վ. Բաևն առաջիններից էր օս մտավորականության մեջ, որն ընդգծեց կրթության և իրենց մայրենի լեզվով գրականության կապը: Նա կարևորեց հայրենի տպագիրը: 1844 թվականին էլ լույս տեսավ ռուս բանասեր Ա.Սյոգրենի ռուսերեն-օսերեն բառարանով առաջին օսական քերականությունը, որը հիմք դրեց օսերենի գիտական ուսումնասիրությանը: Օսերենի քերականության հրատարակումը իրադարձություն դարձավ օսական գրական լեզվի և օսական գրչության զարգացման գործընթացում: Օսերը տասնամյակներ շարունակ ուսումնասիրում

⁸¹⁸ Титоренко М. Ф., Шкилева О.Г., К вопросу развития образования у мусульман Северного Кавказа в XIX – начале XX в., Кубанский исторический журнал «Голос минувшего» № 3-4, Краснодар, 2008, с. 52.

են իրենց մայրենի լեզուն՝ օգտագործելով հենց այս քերականությունը: Կանգնած լինելով պետական դպրոցի ձևավորման ակունքներում՝ լեռնականների շրջանում կրթության տարածմանը նպաստել է նաև Կ.Վ. Ռոսսինսկին: Նրա ջանքերի շնորհիվ առաջին անգամ Հյուսիսարևմտյան Կովկասի պատմության մեջ 19-րդ դարի սկզբին չերքեզ երեխաները հնարավորություն ստացավ սովորել դպրոցում⁸¹⁹: Ռուս հասարակական, ռազմական գործիչները, մտավորականները, նպաստեցին Ռուսաստանում ապրող ժողովուրդների բարքերի և արժեքների մասին գիտելիքի տարածմանը: Հետևանքն էլ իհարկե երկար սպասեցնել չէր տալու՝ ռուս ընթերցողի մեջ դաստիարակվում էր լեռնականների հանդեպ սերն ու հարգանքը: Լեռնականների մշակույթի զարգացման ու ուսումնասիրության գործում մեծ է եղել նաև ականավոր, սոցիոլոգ, պատմաբան Մ. Մ. Կովալեվսկու, բանասեր Վ.Ֆ. Միլերի, երկրաբան Գ.Վ. Աբիխի, պատմաբան Ա.Պ. Բերժեի, հողագետ Վ.Վ. Դոկուչակի, բժիշկներ Ի.Կոստեմերևսկու, Է.Ս.Անդրեևսկու, Է.Ռ.Գոլմբլանտը և շատերի դերը: Տարածաշարքանի հետազոտողները մեծ ներդրում ունեն կովկասյան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության և նաև կրթության տարածմանը նպաստելու և լուսավորչական գործունեություն իրականացնելու գործում⁸²⁰: Կրթական բարեփոխումների և հանրակրթության զարգացման հաշվին նկատվեցին դրական փոփոխություններ, որոնց արդյունքում լեռնական ժողովուրդների համար ձևավորվեց և հետո ընդարձակվեց ուսումնական հաստատությունների ցանցը, աճեց կրթված մարդկանց թիվը, ծնվեցին մշակութային առաջնորդներ, գիտնականներ և մշակութային գործիչներ:

ABOUT SEVERAL EPISODES OF EDUCATIONAL REFORMS OF TSARIST RUSSIA AMONG THE MOUNTAIN PEOPLES OF THE CAUCASUS (19TH-20TH CENTURIES)

Muradyan Almast

The purpose of the research is to study the characteristics of the educational system introduced by Russian Empire in the Caucasus in the 19th and early 20th centuries, the prerequisites for its formation, and the results in the life of the society. The tasks of the research are: to define the principles of educational and enlightenment policy, to present the importance of Russian government institutions in mountain societies and the changes made, to reveal the dynamics, features and consequences of educational reforms of mountain peoples. As a result of the partial liberalization of

⁸¹⁹ Зайцева Н. С., Становление горской системы образования на Северо-Западном Кавказе, Молодой ученый, № 8 (112), Москва, 2016, с. 806-812.

⁸²⁰ Бозиев С. Р., Развитие образования народов Северного Кавказа в XIX - начале XX веков: этапы, движущие силы, механизмы, Москва, 2009, с. 257.

governance in the Caucasus, the search for the optimal structure of the education system took place as a result of a long search, in addition, they also encountered Islamic religious characteristics and customs. The goal of the government policy in the field of education and enlightenment in the Caucasus was to solve the strategic problems of the Empire, to conquer the Caucasus, but it also played a positive role in the development process of this region. Despite this, although the official authorities were generally positive about the role of education in this process, there was no adequate funding for education. It was explained by the need for huge military expenses. Summarizing the above-mentioned research, we made the following conclusions

- Among the components of the policy of the Russian Empire towards the mountain peoples of the Caucasus were also educational and enlightenment factors, which turned into influential mechanisms of state policy.

- At the initial stage of the annexation of the Caucasus, it was clear that the mountain peoples of the region were far from systematic educational mechanisms, therefore the reforms were based on the ethnic and religious characteristics of the peoples, as the Islamic factor played a major role here.

- Educational methodology and models corresponded to Russian models. Russian state policy was based on the structure of the education system, educational programs, and the introduction of personnel potential, becoming a part of the colonial concept, which later turned into a civilizational, enlightened ideology.
- As a result of the conducted policy, the empire expanded the number of educational institutions in the region, classification was made, the number of schools, the number of students and teachers expanded.

- The empire carried out educational reforms from the state budget, which was also joined by ways of financing from other sources. However, despite the funding, it was still not sufficient for the organization of education in all regions, particularly in peripheral villages, and the lack of personnel was also added to it. As a result of educational and enlightening activities, the number of educated mountaineers increased, who continued to engage in civil, military, or scientific activities.

Գրականության ցանկ

1. Блейх О. Н., Система просветизма Северного Кавказа конца XIX – начала XX века, Владикавказ, 2016, <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-prosvetizma-severnogo-kavkaza-kontsa-hih-nachala-hh-veka>
2. Блейх О. Н., К вопросу о национальном образовании на Северном Кавказе (XVIII-XIX вв.), Владикавказ, 2018, <https://cyberleninka.ru/journal/n/universum-obschestvennye-nauki>

3. Бозиев С. Р., Развитие образования народов Северного Кавказа в XIX - начале XX веков: этапы, движущие силы, механизмы, Москва, 2009.
4. Данилевский Н. Я., Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении, Москва: Университетская типография, 1846.
5. Зайцева Н. С., Становление горской системы образования на Северо-Западном Кавказе, Молодой ученый, № 8 (112), Москва, 2016.
6. Малахова Г. Н., Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в XVIII - XIX вв, Москва, 2001.
7. Мусульманская религиозная организация духовная образовательная организация высшего образования болгарская исламская академия, <https://bolgar.academy/i-gasprinskij/>
8. Прокудин К. А., Горские народы Северного Кавказа на государственной службе в Российской Империи: XIX век, Ставрополь, 2013.
9. Народы Кавказа / Под общ. ред. Толстова С. П., Москва, 1960.
10. Услар П. К., Этнография Кавказа. Языкознание. Абхазский язык. Издание Управления Кавказского учебного округа, Тифлис: Тип. Канц. градонач. Гражд. частью на Кавказе, 1887.
11. Хачидогов Р. А., Образовательные учреждения на территории Северного Кавказа в XVIII -Середине XIX вв. И их влияние на развитие региона, Краснодар, 2020.
12. Хлынина Т. П., Кринко Е. Ф., Урушадзе А. Т., Российский Северный Кавказ: Исторический Опыт Управления и Формирования Границ Региона, Ростов н/Д: Изд-во ЮНЦ РАН, 2012.
13. Islamic education in the North Caucasus. Riddle Russia.
14. Khalidov A., Languages and peoples of the Caucasus: The questions of history and typology, social, ethnical and ecolinguistics, Makhachkala, 2019.

ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԵՐԳԵՑՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐ ՈՒՍՈՒՑԻՉԸ.

ԽՈՐԵՆ ՄՈՒՐԱԴՐԵԿՅԱՆ

Մուրադյան Սոֆյա

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն իր հարյուրամյա գոյության ընթացքում եղել է մշակութային խոշոր օջախ, որի շուրջը համախմբված են եղել արևելահայ մտավորականության լավագույն ուժերը: Այդ դպրոցի սաներն են եղել հայ ժողովրդի ականավոր գրողներ, պատմաբաններ, մանկավարժներ, հրապարակախոսներ, գրականության և արվեստի գործիչներ:

Սույնի զեկույցի նպատակն է ներկայացնել և վեր հանել Ներսիսյան դպրոցի նշանավոր սաներից մեկի, հետագայում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս՝ Խորեն (Ալեքսանդր) Մուրադբեկյանի կյանքը և գործունեությունը Ներսիսյան

դպրոցում և նրանից դուրս: Դժվար է գերազնահատել Խորեն Մուրադբեկյանի դերը հայ եկեղեցու պատմության, ժողովրդին լուսավորելու, և հայ մշակույթի զարգացման գործում: Նա իր կյանքի զգալի մասն աշխատել է որպես ուսուցիչ, դարձել է հայ հետամնաց շրջանների լույսի փարոսը: Խորեն Մուրադբեկյանն իր ժողովրդի այն նվիրյալներից էր, ում ողջ կյանքը և նույնիսկ մահը անձնուրաց նվիրվածության օրինակ դարձավ հայրենի ժողովրդի համար:

Ներսիսյան դպրոցում Խորեն Մուրադբեկյանի գործունեության մասին նյութերը լուսաբանված չեն: Այդ նյութերն առկա են միայն Հայաստանի ազգային արխիվում՝ այն էլ ձեռագիր վիճակում:

Բանալի բառեր՝ Ներսիսյան դպրոց, Խորեն Մուրադբեկյան, Հայ Առաքելական եկեղեցի Մայր եկեղեցու աթոռակալ, Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություն, սարկավագ, կուսակրոն քահանա:

Ներսիսյան դպրոցն իր գոյության ողջ ընթացքում դարձավ կրթական այն կենտրոնը, որն իր շուրջը համախմբելով հայ մտավոր կարող ուժերին՝ մասնագետներ էր պատրաստում զարգացող մշակութային բոլոր բնագավառներում գործելու համար: Այդ լավագույն կադրերից մեկ՝ Խորեն Մուրադբեկյանն էր, ով ծնվել է Թիֆլիսում 1873 թվականի դեկտեմբերի 8-ին բնիկ էրզրումցիների ընտանիքում⁸²¹:

Նրա պապը՝ Հաջի⁸²² Նազարեթ աղան՝ էրզրումի հայտնի Մայր եկեղեցու աթոռակալն էր⁸²³: Նա վայելում էր շրջապատի ընդհանուրի սերն ու հարգանքը, ուներ մեծ ժողովրդականություն և ազգային եկեղեցական ոչ մի գործ չէր կարող տեղի ունենալ առանց նրա իմացության⁸²⁴: Նրա որդին՝ Հովհաննեսը, որը տեղափոխվել էր Թիֆլիս, զբաղվում էր առևտրով⁸²⁵: Նա ունեցել է չորս զավակ՝ Սերգեյը, Ալեքսանդրը, Լևոնը և Սաթենիկը: Թե՛ պապը և թե՛ հայրը՝ իբրև հայ նահապետական ավանդույթները կրող անհատներ, մանկության և

⁸²¹ Микаэлян Г., Католикос <https://voskanapat.info/ru/37276/> մուտք՝ 27.07.2024 թ.:

⁸²² Մահմեդական ուխտագնացություն կատարած անձ: Այս բառը դրվում է հատուկ անունների և կոչումների հետ. Հաջի Պետրոս, Հաջի մայրիկ: Տե՛ս Մալխասեանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944-1945, նաև http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=6&dt=HY_HY&query=%D4%B1%D5%A9%D5%B8%D5%BC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%AC մուտք՝ 27.07.2024 թ.:

³ Եկեղեցու գույքը կառավարող: Տե՛ս Մալխասեանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1944-1945, նաև http://www.nayiri.com/imagedDictionaryBrowser.jsp?dictionaryId=6&dt=HY_HY&query=%D4%B1%D5%A9%D5%B8%D5%BC%D5%A1%D5%AF%D5%A1%D5%AC մուտք՝ 27.07.2024 թ.:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ. 1 շրջերես:

⁵ Микаэлян Г., Католикос <https://voskanapat.info/ru/37276/> մուտք՝ 27.07. 2024 թ.:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ. 2:

պատանեկության տարիներին մեծ ազդեցություն են թողել երկրորդ զավակի՝ մանուկ Ալեքսանդրի հոգևոր աշխարհի ձևավորման վրա⁸²⁶:

Նա նախնական կրթությունն ստացել է մասնավոր պանսիոնում⁸²⁷ տիրապետելով մի շարք լեզուների: 1883 թ. Ալեքսանդրը ընդունվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան հոգևոր դպրոց, որտեղ նրա դասընկերն էր՝ Ավետիք Իսահակյանը⁸²⁸: Ուսումնառության տարիներին Ալեքսանդրին դասավանդող ուսուցիչների թվում էին հայ ականավոր մտավորականներ՝ Ստեփան Մալխասյանցը, Պերճ Պռոշյանը և Մակար Եկմայանը⁸²⁹:

1892 թ. Ներսիսյան դպրոցը գերազանցությամբ ավարտելուց հետո⁸³⁰, Ալեքսանդր Մուրադբեկյանն ազատ ունկնդրի կարգավիճակով ուսումը շարունակել է⁸³¹ նախ Շվեյցարիայի⁸³², ապա Գերմանիայի և Ռուսաստանի համալսարաններում:

1897 թ. աշնանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մկրտիչ Ա Խրիմյանի (Խրիմյան Հայրիկ) որոշմամբ Խորեն Մուրադբեկյանը երգեցողություն է սկսում դասավանդել Ներսիսյան դպրոցում, քանի, որ նա երաժշտության և հատկապես՝ հոգևոր երաժշտության խորագիտակ էր և երգում էր շատ գեղեցիկ⁸³³:

Աշխարհիկ գործունեության ժամանակ նա զբաղվում է նաև ուսուցչությամբ՝ դասավանդելով Այսրկովկասի՝ Ղուբա և Նուխի և Հյուսիսային Կովկասի՝ Ղզլար քաղաքներում, ինչպես նաև Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում՝ ամեն տեղ վայելելով բոլորի սերն ու համակրանքը:

Թիֆլիսում հաստատված ժամանակ նա ուսուցչությանը զուգահեռ անդամակցել է նաև գրական, հասարակական կազմակերպություններին՝ ընտրովի պաշտոններ վարելով Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերությունում և Կովկասի Հայոց բարեգործական ընկերություններում: Շուտով Ալեքսանդր Մուրադբեկյանը ընտրվում է Թիֆլիսի հայ դրամատիկական ընկերության անդամ և հայ բեմի համար թարգմանում է շուրջ 10-15 թատերական ժամանակակից պիեսներ⁸³⁴, այդ թվում՝ Ժորժ Սանդի՝ «Փոքրիկ կախարդ»⁸³⁵,

⁷ Հայ Եկեղեցու Հանրագիտարան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, պրակ Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2008, էջ 98:

⁸²⁸ Микаэлян Г., Католикос <https://voskanapat.info/ru/37276/> մուտք՝ 03.09.2024թ.:

⁸²⁹ Khoren I of Armenia – Хорен I, Армения – ВикибриФ https://ru.wikibrief.org/wiki/Khoren_I_of_Armenia մուտք՝ 02.09.2024 թ.:

⁸³⁰ Հայ Եկեղեցու Հանրագիտարան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, պրակ Ա, 2008, էջ 98:

⁸³¹ Բեհբության Ս., Խորեն Ա Մուրադբեկյան. կենսագրական գծեր, «Ազգ» II, Երևան, 7 սեպտեմբերի 1996, էջ 4:

⁸³² Մանուկյան Ա., Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938, Երևան, 1997, էջ 43:

⁸³³ Микаэлян Г., Католикос <https://voskanapat.info/ru/37276/> մուտք՝ 19. 08. 2024 թ.:

⁸³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310, թ.2 շրջերես:

⁸³⁵ Նույն տեղում, գ. 313, թ. 1-12:

Ֆելիքս Ֆիլիպի՝ «Փշոտ ճանապարհ»⁸³⁶, Իզլա Ֆրապանի՝ «Աշխատանք»⁸³⁷, Բանվիլի՝ «Արքա և բանաստեղծ»⁸³⁸ և այլ պիեսներ: Թարգմանություններին զուգահեռ նա 1896թ. գրում է իր «Մայր» վիպակը⁸³⁹:

Այդ ընթացքում Խորեն Մուրադբեկյանը ծանոթանում է Գրիգոր Արծրունու հետ և թղթակցում «Մշակ» պարբերականին՝ շփվելով նաև ժամանակի լիբերիալ հոսանքների ներկայացուցիչների հետ⁸⁴⁰:

Խորեն Մուրադբեկյանն ամենևին էլ մտադիր չէր հոգևորական դառնալ: Հոգևորական դառնալու նրա որոշումն ուներ երկու դրոշմատեղություն.

ա. Ուսուցչության տարիներին նա սիրահարվել է մի գեղեցկուհու, բայց այս վերջինը բարվոք էր համարել ամուսնանալ մի վաճառականի, քան թե աղքատ ուսուցչի հետ: Այդ շքեղ՝ արծվենի աչքերով ու ազդեցիկ տեսքով երիտասարդը սրդողած ու վիրավորված, ի հեճուկս աղջկա, որոշում է կուսակրոն արեղա դառնալ⁸⁴¹:

բ. Ուսուցչությամբ զբաղվելու տարիներին՝ շրջելով հայաշատ գավառներում, ծանոթանալով ժողովրդի թշվառ դրությանն ու կարիքներին՝ Խորեն Մուրադբեկյանն ընտրում է կուսակրոն հոգևորական դառնալու ուղին:

Արդյունքում, նա 1901թ. մարտի 11-ին խնդրագրով դիմում է Ամենայն Հայոց Մկրտիչ Ա կաթողիկոսին, որտեղ մասնավորապես նշվում էր. «Դեռ շատ երիտասարդ հասակից, երբ ասարտեցի Ներսիսեան դպրոցը, ուխտեցի փայփայել մի գաղափար՝ այն է նուիրուել հայ ժողովրդի կարիքներին եկեղեցու հովանու տակ: Մինչև այժմ չեմ վստահացել մտնել այդ լծի տակ նախ՝ որովհետև դեռ ինձ անպատրաստ էի զգում այդ կոչման համար և երկրորդ երկիւղ էի կրում, թէ մի գուցէ երիտասարդութեան վառ հասակը անցնելուց յետոյ չքանայ այդ ձգտումս և ինձ գրաւի մի այլ ասպարէզ: Այժմ ես գտնում եմ հասակիս արբուն շրջանում, որքան ներել են հանգամանքները ճանաչել եմ կեանքի չարն ու բարին: 9 տարուայ ուսուցչութան ասպարիզում, շրջել եմ գաւառները, ապրել եմ հայ ժողովրդի ծոցում և կարողութեանս ներածին չափ իմացել եմ նորա կարիքները և ի վերջոյ կազմել եմ այս համոզմունքը, որ այդ ժողովրդին ծառայելու ամենաարդիւնատր ճանապարհը կուսակրօն հոգևորականի կոչումն է»⁸⁴²:

⁸³⁶ Նույն տեղում, գ. 303, թ. 1-33:

⁸³⁷ Նույն տեղում, գ. 314, թ. 1-13:

⁸³⁸ Նույն տեղում, գ. 304, թ. 1-21:

⁸³⁹ Նույն տեղում, գ. 302, թ. 1-16:

⁸⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.310, թ.2 շրջերես:

⁸⁴¹ Առաքելյան Վ., Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեկյան, «Հայք» I, Երևան, 4 սեպտեմբերի 1996, էջ 4:

⁸⁴² Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 10:

1901 թվականի սեպտեմբերի 24-ին Մկրտիչ Խրիմյան կաթողիկոսի կարգադրությամբ նա ձեռնադրվում է սարկավագ⁸⁴³, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 17 -ին, համաձայն կաթողիկոսի դեկտեմբերի 10-ի կոնդակի, Սևանի վանքի վանահայր Տ. Սարգիս եպիսկոպոսը նրան ձեռնադրում է կուսակրոն քահանա (աբեղա)⁸⁴⁴ անվանակոչելով Խորեն⁸⁴⁵: Այդ մասին արխիվային վավերագիրը փաստում է. «Համաձայն սրբատառ Կոնդակի Վեհափառ Կաթողիկոսի Ազգիս Տ.Տ. Մկրտչի Ա որ ի 10 էն սոյն դեկտեմբերի Թ. 1746, զԱղէքսանդր Սարկաւագն Մուրադբէկեան ի 16-ն սոյն դեկտեմբերի ձեռնադրեցի յաստիճան կուսակրօն քահանայութեան և աբեղայութեան, տալով նմա Խորէն նոր անուն: Եւ զվկայական ձեռնադրութեան նորա ընդսմին խոնարհաբար մատուցանեմ Սրբազան Ատենիդ ի վաւերացուցանել»⁸⁴⁶:

Այսպիսով, սույն զեկույցում գրի է առնվել Խորեն (Ալեքսանդր) Մուրադբեկյանի պատանեկության, ուսումնառության, ուսուցչության, հասարակական, եկեղեցական շրջանի դրվագները: Ամեն քայլափոխի նա հանդես է եկել իբրև մի կարկառուն դեմք, ով ուղղություն էր տալիս ազգային նաև բարոյական և կրթական ոլորտներում: Իր գործունեության մեջ ցուցադրում է բացառիկ հայրենասեր մարդու կերպար, ով դասավանդել է հայաշատ գավառներում, պայքարել՝ տգիտության դեմ և ջանք չի խնայել, որպեսզի նոր գիտելիքներով զինի սերունդին:

**THE GRATEFUL SINGING TEACHER OF NERSISYAN SCHOOL: KHOREN
MURADBEKYAN
Sofya Muradyan**

Summing up the report, we can say that Khoren (Alexander) Muradbekyan became one of those enlighteners for Armenians who considered education and the development of school life as the only way to save the population from the socio-economic darkness and widespread illiteracy during the years of secularism. Khoren (Alexander) Muradbekyan was one of the outstanding national figures of the 20th century who played a significant role in Armenian Literature and Theater. His entire life is an example of patriotism. He was one of those dedicated teachers who spared no effort, working tirelessly for the prosperity and well-being of our country.

Օգտագործված գրականության ցանկ

⁸⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 310 թ.2 –շրջերես 3:

⁸⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1675, թ. 3:

⁸⁴⁵ Նույն տեղում, թ. 2:

⁸⁴⁶ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 11:

Ա) Արխիվային վավերագրեր

1. ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.310:
2. ՀԱԱ ֆ.319,ց.1, գ.313:
3. ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.303:
4. ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.314:
5. ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.304:
6. ՀԱԱ, ֆ.319, ց.1, գ.302:
7. ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2, գ.1675:

Բ) Պարբերական մամուլ

8. Առաքելյան Վ., Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Մուրադբեկյան, «Հայք» I, Երևան, 4 սեպտեմբերի 1996:
9. Բեհբության Ս., Խորեն Ա Մուրադբեկյան. կենսագրական գծեր, «Ազգ» II, Երևան, 7 սեպտեմբերի 1996:

Գ) Ուսումնասիրություններ

10. Հայ Եկեղեցու Հանրագիտարան, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսներ, պրակ Ա, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 2008:
11. Մանուկյան Ա., Հայ առաքելական եկեղեցու բռնադատված հոգևորականները 1930-1938, Երևան, 1997:
12. Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Բ, Երևան, 1996:
13. Микаэлян Г., Католикос <https://voskanapat.info/ru/37276/> :
14. Khoren I of Armenia- Хорен I Армения-ВикибриФ https://ru.wikibrief.org/wiki/Khoren_I_of_Armenia:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ARMENIAN STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY AFTER KHACHATUR ABOVYAN

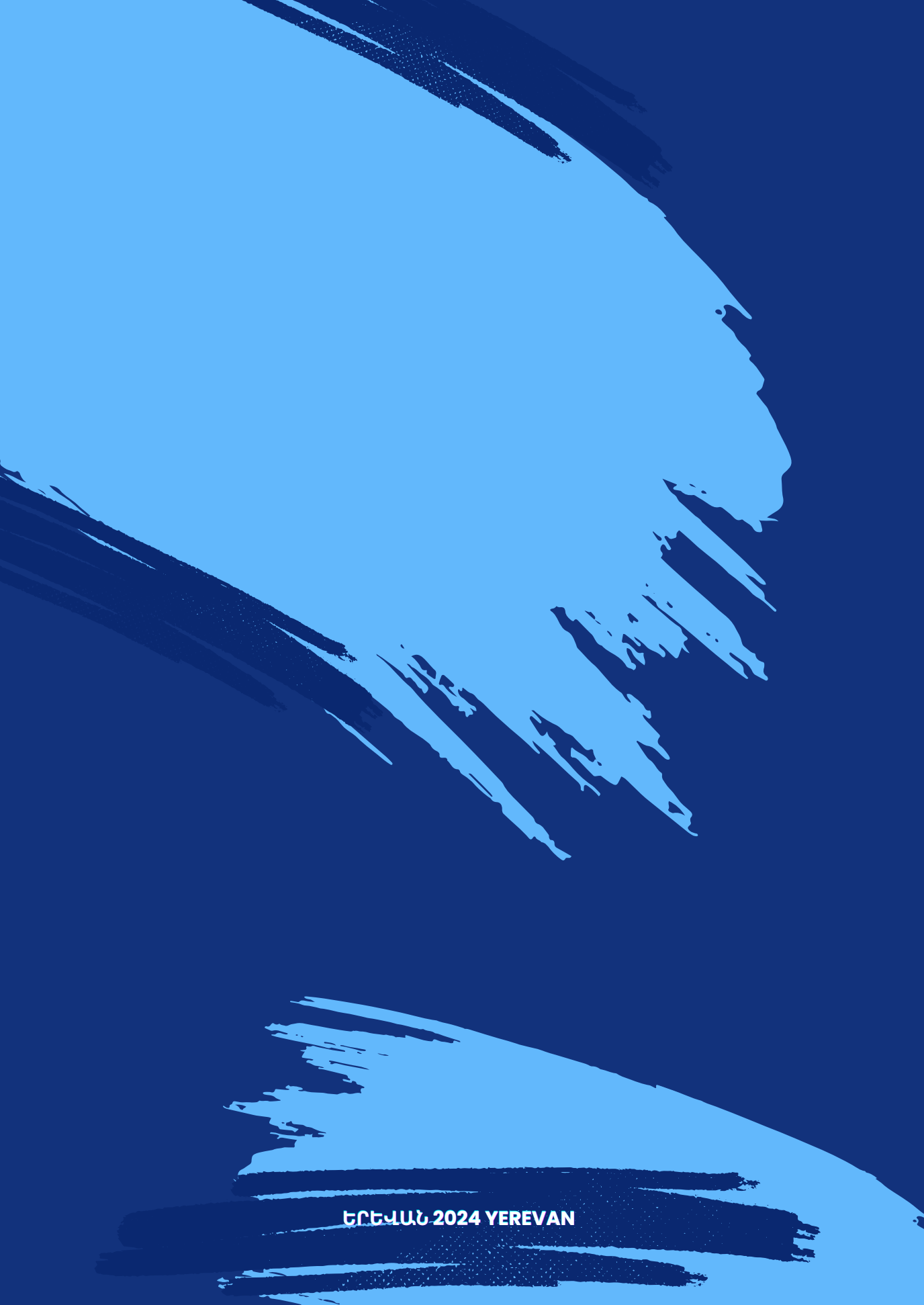
**«ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԿՈՎԱՍՍԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ»
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ (2024 Թ. ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 17-18) ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

NERSISYAN SCHOOL IN TBILISI AND ITS ROLE IN THE EDUCATIONAL LIFE OF THE CAUCASUS

(2024 OCTOBER 17-18): COLLECTION OF INTERNATIONAL CONFERENCE ARTICLES

**Տպագրատուն՝ Ռեալ պրինտ
Հասցե՝ Գրիբոյեդով 44
Տպագրությունը՝ թվային
Չափսը՝ 18,2 X 25,7 սմ
Թուղթը՝ 80 գրամ**

**ԵՐԵՎԱՆ / YEREVAN
2024**



ԵՐԵՎԱՆ 2024 YEREVAN